

નમઃ સર્વજ્ઞાય ।

શ્રીમદ્મૃતચન્દ્રસૂરિવિરચિત

સંસ્કૃત કળશ સહિત

કવિવર બનારસીદાસજી રચિત

નાટક સમયસાર

(સરળ ટીકા સહિત)

ટીકાકાર

દેવરી (સાગર) નિવાસી બુદ્ધિલાલ શ્રાવક

અનુવાદક

શ્રી બ્ર. વ્રજલાલ ગિરધરલાલ શાહ

બી.એ.ઓનર્સ, એસ.ટી.સી., રાષ્ટ્રભાષારત્ન

પ્રકાશક

શ્રી દિગમ્બર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ

સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

Thanks & our Request

This shastra has been kindly donated by Sanjeev Madhubhai Shah, London, UK who has paid for it to be "electronised" and made available on the internet in memory of Mrs Hiruben Rajpar Shah and Mrs Savitaben Jivraj Shah.

Our request to you:

1) We have taken great care to ensure this electronic version of the Gujarati Shree Naatak Samaysaar is a faithful copy of the paper version. However if you find any errors please inform us on rajesh@AtmaDharma.com so that we can make this beautiful work even more accurate.

2) Keep checking the version number of the on-line shastra so that if corrections have been made you can replace your copy with the corrected one.

3) If you would like to donate a shastra to AtmaDharma.com, please visit:-

<http://www.AtmaDharma.com/donate>

to see the list of shastras we would like to see next on AtmaDharma.com.

प्रथमावृत्तिः प्रत २१००
वीर संवत् २४८८
द्वितीयवृत्तिः प्रत ११००
वीर संवत् २५०२
तृतीयावृत्तिः प्रत २०००
वीर संवत् २५२३

*

પ્રકાશકીય નિવેદન

શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે સમયસારજી શાસ્ત્રની રચના કરીને જૈન સમાજ ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે, શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યે આ શાસ્ત્રની આત્મખ્યાતિ નામની સંસ્કૃત ટીકા કરીને ગહન વિષયને પણ સરળ કર્યો છે તથા તેમણે આ શાસ્ત્રના કળશો સંસ્કૃત પદોમાં રચ્યા છે. વિદ્વદ્વર્ય શ્રી પાંડે રાજમલજીએ કળશો ઉપર બાલબોધિની ટીકા કરી છે અને તેના ઉપરથી વિદ્વાન પં. કવિવર શ્રી બનારસીદાસજીએ આ સમયસાર નાટકની રચના કરી છે. આ ગ્રંથ અધ્યાત્મનું એક ઉજ્જવલ રત્ન છે અને પઠન-પાઠન માટે અત્યુપયોગી છે. પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીએ આ ગ્રંથ ઉપર પોતાની સચોટ અને સુબોધ શૈલીથી રોચક પ્રવચન કર્યાં છે. તેથી આ સર્વ આત્માનુભવી મહાત્માઓનો જૈન જગત ઉપર પરમ ઉપકાર છે.

શ્રી બુદ્ધિલાલજી શ્રાવક દ્વારા સંપાદિત સમયસાર નાટકનો આધાર લઈને આ સંસ્થા તરફથી આ ગ્રંથ હિન્દીમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે. તેનો ગુજરાતી અનુવાદ વઢવાણ નિવાસી સદ્ધર્મપ્રેમી બ્ર. ભાઈશ્રી વ્રજલાલ ગિરધરલાલ શાહે જિનવાણી પ્રત્યેની ભક્તિવશ, અત્યંત ઉદ્દાસપૂર્વક, તદ્દન નિઃસ્પૃહ ભાવે કરી આપ્યો છે. તે બદલ તેમનો અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

॥

આ ગ્રંથનું મુદ્રણકાર્ય અજિત મુદ્રણાલયના સંચાલક શ્રી મગનલાલજી જૈને કર્યું છે. તે બદલ તેમનો આભાર માનીએ છીએ.

“નાટક સુનત દિયે ફાટક ખુલત હૈ” પંડિતજીના આ કથનાનુસાર જે કોઈ ભવ્ય જીવ આ ગ્રંથના ઉચ્ચ આશયને અંતરમાં પરિણમાવશે તેનાં હૃદય-કબાટ ખૂલી જશે અને તેમનું આત્મકલ્યાણ અવશ્ય થશે.

સોનગઢ

સાહિત્યપ્રકાશન

સમિતિ

વિ.સં ૨૦૨૯ વૈશાખ સુદ ૨

શ્રી દિ. જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ

શ્રી કાનજીસ્વામીની ૮૪ મી

સોનગઢ(સૌરાષ્ટ્ર)

જન્મજયંતી

વિષયાનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
કવિવર બનારસીદાસજીનું જીવનચરિત્ર		અજીવનું વર્ણન	૧૭
હિન્દી ટીકાકારનું મંગલાચરણ	૧	પુણ્યનું વર્ણન	૧૭
ગ્રંથકારનું મંગલાચરણ		પાપનું વર્ણન	૧૭
શ્રી પાર્શ્વનાથજીની સ્તુતિ	૨	આસ્રવનું વર્ણન	૧૭
શ્રી સિદ્ધની સ્તુતિ	૫	સંવરનું વર્ણન	૧૮
શ્રી સાધુની સ્તુતિ	૫	નિર્જરાનું વર્ણન	૧૮
સમ્યક્દષ્ટિની સ્તુતિ	૬	બંધનું વર્ણન	૧૮
ઉત્થાનિકા		મોક્ષનું વર્ણન	૧૮
મિથ્યાદષ્ટિનું લક્ષણ	૮	વસ્તુનાં નામ	૧૯
કવિસ્વરૂપનું વર્ણન	૯	શુદ્ધ જીવ દ્રવ્યનાં નામ	૧૯
કવિની લઘુતાનું વર્ણન	૧૦	સામાન્ય જીવ દ્રવ્યનાં નામ	૨૦
ભગવાનની ભક્તિથી અમને		આકાશનાં નામ	૨૦
બુદ્ધિબલ પ્રાપ્ત થયું છે.	૧૧	કાલનાં નામ	૨૧
નાટક સમયસારનો મહિમા	૧૨	પુણ્યનાં નામ	૨૧
અનુભવનું વર્ણન	૧૩	પાપનાં નામ	૨૧
અનુભવનું લક્ષણ	૧૩	મોક્ષનાં નામ	૨૧
અનુભવનો મહિમા	૧૩	બુદ્ધિનાં નામ	૨૧
જીવદ્રવ્યનું સ્વરૂપ	૧૪	વિચક્ષણ પુરુષનાં નામ	૨૨
પુદ્ગલ દ્રવ્યનું લક્ષણ	૧૫	મુનીશ્વરનાં નામ	૨૨
ધર્મ દ્રવ્યનું લક્ષણ	૧૫	દર્શનનાં નામ	૨૨
અધર્મ દ્રવ્યનું લક્ષણ	૧૫	જ્ઞાન અને ચારિત્રનાં નામ	૨૩
આકાશ દ્રવ્યનું લક્ષણ	૧૬	સત્યનાં નામ	૨૩
કાલ દ્રવ્યનું લક્ષણ	૧૬	જૂઠાં નામ	૨૩
જીવનું વર્ણન	૧૬	નાટક સમયસારના બાર અધિકાર	૨૩

IV

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧. જીવ દ્વાર		તીર્થંકર ભગવાનના શરીરની સ્તુતિ	૪૪
ચિદાનંદ ભગવાનની સ્તુતિ	૨૫	જિનરાજનું યથાર્થ સ્વરૂપ	૪૬
સિદ્ધ ભગવાનની સ્તુતિ	૨૫	પુદ્ગલ અને ચૈતન્ય ભિન્ન સ્વભાવ	
જિનવાણીની સ્તુતિ	૨૬	ઉપર દષ્ટાંત	૪૬
કવિ બ્યવસ્થા	૨૭	તીર્થંકરના નિશ્ચય સ્વરૂપની સ્તુતિ	૪૬
શાસ્ત્રનું માહાત્મ્ય	૨૮	નિશ્ચય અને બ્યવહાર નયની અપેક્ષા શરીર અને	
નિશ્ચયનયની પ્રધાનતા	૨૯	જિનવરનો ભેદ	૪૮
સમ્યઞ્ઠર્શનનું સ્વરૂપ	૩૦	વસ્તુસ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં ગુપ્ત લક્ષ્મીનું દષ્ટાંત	૪૮
જીવની દશાપર અગ્નિનું દષ્ટાંત	૩૧	ભેદવિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં ધોબીના	
જીવની દશાપર સોનાનું દષ્ટાંત	૩૧	વસ્ત્રનું દષ્ટાંત	૫૦
અનુભવની દશામાં સૂર્યનું દષ્ટાંત	૩૩	નિજાત્માનું સત્ય સ્વરૂપ	૫૧
શુદ્ધનયની અપેક્ષાએ જીવનું સ્વરૂપ	૩૪	તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી જીવની અવસ્થાનું વર્ણન	૫૧
હિતોપદેશ	૩૪	વસ્તુસ્વભાવની પ્રાપ્તિમાં નટીનું દષ્ટાંત	૫૨
સમ્યઞ્ઠર્ષ્ટિના વિલાસનું વર્ણન	૩૫	પ્રથમ અધિકારનો સાર	૫૩
ગુણ-ગુણી અભેદ છે	૩૬	૨. અજીવ દ્વાર	
જ્ઞાનીઓનું ચિંતવન	૩૭	અજીવ અધિકારનું વર્ણન કરવાની પ્રતિજ્ઞા	૫૫
સાધ્ય-સાધકનું સ્વરૂપ અથવા દ્રવ્ય અને ગુણ-પર્યાયોની અભેદ-વિવક્ષા	૩૮	મંગલાચરણ-ભેદવિજ્ઞાન દ્વારા પ્રાપ્ત	
દ્રવ્ય અને ગુણ-પર્યાયોની ભેદવિવક્ષા	૩૮	પૂર્ણજ્ઞાનની વંદના	૫૫
બ્યવહાર નયથી જીવનું સ્વરૂપ	૩૯	શ્રી ગુરુની પારમાર્થિક શિક્ષા	૫૬
નિશ્ચય નયથી જીવનું સ્વરૂપ	૪૦	જીવ અને પુદ્ગલનું લક્ષણ	૫૭
શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવનું સ્વરૂપ	૪૦	આત્મજ્ઞાનનું પરિણામ	૫૮
શુદ્ધ અનુભવની પ્રશંસા	૪૦	જડચેતનની ભિન્નતા	૫૮
જ્ઞાતાની અવસ્થા	૪૧	દેહ અને જીવની ભિન્નતા ઉપર દષ્ટાંત	૫૯
ભેદવિજ્ઞાનનો મહિમા	૪૨	જીવ અને પુદ્ગલની ભિન્નતા	૫૯
પરમાર્થની શિક્ષા	૪૩	દેહ અને જીવની ભિન્નતા ઉપર બીજું દષ્ટાંત	૬૦
		આત્માનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ	૬૦

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અનુભવ વિધાન	૬૧	પદાર્થ પોતાના સ્વભાવનો કર્તા છે	૮૦
મૂઢ સ્વભાવ વર્ણન	૬૨	જ્ઞાનનો કર્તા જીવ જ છે અન્ય નથી	૮૦
જ્ઞાતાનો વિલાસ	૬૩	આ વિષયમાં શિષ્યની શંકા	૮૦
ભેદવિજ્ઞાનનું પરિણામ	૬૪	ઉપરની શંકાનું સમાધાન	૮૧
બીજા અધિકારનો સાર	૬૫	શિષ્યનો ફરીથી પ્રશ્ન	૮૨
૩. કર્તા કર્મ ક્રિયા દ્વાર		ઉપરની શંકાનું સમાધાન	૮૨
પ્રતિજ્ઞા	૬૭	મિથ્યાત્વીની કર્તાપણાની સિદ્ધિ પર	
ભેદવિજ્ઞાનમાં જીવ		કુંભારનું દષ્ટાંત	૮૩
કર્મનો કર્તા નથી, નિજસ્વભાવનો કર્તા છે	૬૭	જીવને અકર્તા માનીને આત્મધ્યાન	
આત્મા કર્મનો કર્તા નથી માત્ર જ્ઞાતાદષ્ટ છે	૬૮	કરવાનો મહિમા	૮૪
ભેદવિજ્ઞાની જીવ લોકોને કર્મનો		જીવ નિશ્ચયનયથી અકર્તા અને	
કર્તા દેખાય છે પણ ખરેખર તે અકર્તા છે	૭૦	વ્યવહારનયથી કર્તા છે	૮૫
જીવ અને પુદ્ગલના જુદા જુદા સ્વભાવ	૭૦	નયજ્ઞાન દ્વારા વસ્તુસ્વરૂપ જાણીને	
કર્તા કર્મ અને ક્રિયાનું સ્વરૂપ	૭૧	સમરસ ભાવમાં રહેનારાઓની પ્રશંસા	૮૬
કર્તા કર્મ અને ક્રિયાનું એકત્વ	૭૨	સમ્યજ્ઞાનથી આત્મસ્વરૂપની	
કર્તા કર્મ અને ક્રિયાપર વિચાર	૭૩	ઓળખાણ થાય છે	૮૭
મિથ્યાત્વ અને સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ	૭૪	જ્ઞાનીના આત્માનુભવમાં વિચાર	૮૭
જેવું કર્મ તેવો કર્તા	૭૫	આત્માનુભવની પ્રશંસા	૮૮
ભેદજ્ઞાનનું રહસ્ય મિથ્યાદષ્ટિ નથી		અનુભવના અભાવમાં સંસાર અને	
જાણતો એના ઉપર દષ્ટાંત	૭૬	સદ્ભાવમાં મોક્ષ છે, પ એના પર દષ્ટાંત	૮૯
જીવને કર્મનો કર્તા માનવો મિથ્યાત્વ છે		મિથ્યાદષ્ટિ જીવ કર્મનો કર્તા છે	૯૦
એના પર દષ્ટાંત	૭૭	મિથ્યાત્વી જીવ કર્મનો કર્તા	
ભેદવિજ્ઞાની જીવ કર્મનો કર્તા નથી		અને જ્ઞાની અકર્તા છે	૯૦
માત્ર દર્શક છે	૭૮	જે જ્ઞાની છે તે કર્તા નથી	૯૧
મળેલા જીવ અને પુદ્ગલની જુદી-જુદી		જીવ કર્મનો કર્તા નથી	૯૧
ઓળખાણ	૭૯	શુદ્ધ આત્માનુભવનું માહાત્મ્ય	૯૨

VI

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ત્રીજા અધિકારનો સાર	૯૩	શિષ્યનો પ્રશ્ન	૧૧૨
૪. પુણ્ય-પાપ એકત્વ દ્વાર		શિષ્યની શંકાનું સમાધાન	૧૧૩
પ્રતિજ્ઞા	૯૫	રાગ દ્વેષ મોહ અને જ્ઞાનનું લક્ષણ	૧૧૪
મંગલાચરણ	૯૫	રાગ દ્વેષ મોહ જ આસ્રવ છે	૧૧૪
પુણ્ય-પાપની સમાનતા	૯૬	સમ્યક્દષ્ટિ જીવ નિરાસ્રવ છે	૧૧૪
પાપ-પુણ્યની સમાનતામાં શિષ્યની શંકા	૯૭	નિરાસ્રવી જીવોનો આનંદ	૧૧૫
શિષ્યની શંકાનું સમાધાન	૯૮	ઉપશમ અને ક્ષયોપશમ ભાવોની અસ્થિરતા	૧૧૬
મોક્ષમાર્ગમાં શુદ્ધોપયોગ જ ઉપાદેય છે	૯૯	અશુદ્ધ નયથી બંધ અને શુદ્ધ નયથી મોક્ષ છે	૧૧૭
શિષ્ય-ગુરુના પ્રશ્નોત્તર	૧૦૦	જીવની બાહ્ય તથા અંતરંગ અવસ્થા	૧૧૭
મુનિ શ્રાવકની દશામાં બંધ અને		શુદ્ધ આત્મા જ સમ્યક્દર્શન છે	૧૧૮
મોક્ષ બને છે	૧૦૧	પાંચમા અધિકારનો સાર	૧૧૯
મોક્ષ પ્રાપ્તિ અંતર્દષ્ટિથી છે	૧૦૧	૬. સંવર દ્વાર	
બાહ્યદષ્ટિથી મોક્ષ નથી	૧૦૨	પ્રતિજ્ઞા	૧૨૧
આ વિષયમાં શિષ્ય-ગુરુના પ્રશ્નોત્તર	૧૦૨	જ્ઞાનરૂપ સંવરને નમસ્કાર	૧૨૧
માત્ર જ્ઞાન મોક્ષમાર્ગ છે	૧૦૩	ભેદવિજ્ઞાનનું મહત્વ	૧૨૨
જ્ઞાન અને શુભાશુભ કર્મોનું વર્ણન	૧૦૪	સમ્યક્ત્વથી સમ્યક્જ્ઞાન અને	
યથાયોગ્ય કર્મ અને જ્ઞાનથી મોક્ષ છે	૧૦૫	આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ	૧૨૩
મૂઢ ક્રિયા તથા વિચક્ષણ ક્રિયાનું વર્ણન	૧૦૬	સમ્યક્દષ્ટિનો મહિમા	૧૨૪
ચોથા અધિકારનો સાર	૧૦૭	ભેદજ્ઞાન સંવર નિર્જરા અને	
૫. આસ્રવ અધિકાર		મોક્ષનું કારણ છે	૧૨૫
પ્રતિજ્ઞા	૧૦૮	આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થયા પછી	
સમ્યક્જ્ઞાનને નમસ્કાર	૧૦૮	ભેદજ્ઞાન હેય છે	૧૨૬
દ્રવ્યાસ્રવ, ભાવાસ્રવ અને સમ્યક્જ્ઞાનનું		ભેદજ્ઞાન પરંપરા મોક્ષનું કારણ છે	૧૨૬
લક્ષણ	૧૧૦	ભેદજ્ઞાનથી આત્મા ઉજ્જવલ થાય છે	૧૨૭
જ્ઞાતા નિરાસ્રવી છે	૧૧૧	ભેદવિજ્ઞાનની ક્રિયાના દષ્ટાંત	૧૨૭
સમ્યક્જ્ઞાની નિરાસ્રવ રહે છે	૧૧૧	મોક્ષનું મૂળ ભેદવિજ્ઞાન છે	૧૨૮

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
છદ્ધ અધિકારનો સાર	૧૨૯	જ્ઞાન વિના મોક્ષમાર્ગ જાણી શકાતો નથી	૧૪૪
૭. નિર્જરા દ્વાર		જ્ઞાનનો મહિમા	૧૪૫
પ્રતિજ્ઞા	૧૩૦	અનુભવની પ્રશંસા	૧૪૬
મંગલાચરણ	૧૩૦	સમ્યગ્દર્શનની પ્રશંસા	૧૪૭
જ્ઞાન-વૈરાગ્યના બલથી શુભાશુભ		પરિગ્રહના વિશેષ ભેદ કથન	
ક્રિયાથી પણ બંધ થતો નથી	૧૩૧	કરવાની પ્રતિજ્ઞા	૧૪૮
ભોગ ભોગવવા છતાં જ્ઞાનીઓને		સામાન્ય-વિશેષ પરિગ્રહનો નિર્ણય	૧૪૯
કર્મ-કાલિમા લાગતી નથી	૧૩૧	પરિગ્રહમાં રહેવા છતાં જ્ઞાની	
વૈરાગ્ય-શક્તિ વર્ણન	૧૩૩	નિષ્પરિગ્રહી છે	૧૪૯
જ્ઞાન-વૈરાગ્યથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે	૧૩૩	પરિગ્રહમાં રહેવા છતાં જ્ઞાની	
સમ્યગ્જ્ઞાન વિના સંપૂર્ણ ચારિત્ર નિસ્સાર છે	૧૩૪	જીવોને પરિગ્રહ રહિત કહેવાનું કારણ	૧૫૦
ભેદવિજ્ઞાન વિના સમસ્ત ચારિત્ર		પરિગ્રહમાં રહેવા છતાં જ્ઞાની જીવ	
નિસ્સાર છે	૧૩૫	નિષ્પરિગ્રહી છે એના ઉપર દષ્ટાંત	૧૫૦
શ્રી ગુરુનો ઉપદેશ અજ્ઞાની જીવ		જ્ઞાની જીવ સદા અબંધ છે	૧૫૨
માનતા નથી	૧૩૭	જ્ઞાનરૂપી દીપકની પ્રશંસા	૧૫૩
જીવની શયન અને જાગૃત દશા		જ્ઞાનની નિર્મળતા પર દષ્ટાંત	૧૫૪
કહેવાની પ્રતિજ્ઞા	૧૩૮	વિષયવાસનાઓથી વિરક્ત	
જીવની શયન અવસ્થા	૧૩૮	રહેવાનો ઉપદેશ	૧૫૫
જીવની જાગૃત દશા	૧૩૯	જ્ઞાની જીવ વિષયોમાં નિરંકુશ રહેતો નથી	૧૫૬
જાગૃત દશાનું ફલ	૧૩૯	જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એકસાથે જ હોય છે	૧૫૬
આત્મઅનુભવ ગ્રહણ કરવાની શિખામણ	૧૪૦	અજ્ઞાની જીવોની ક્રિયા બંધનું	
સંસાર સર્વથા અસત્ય છે	૧૪૦	કારણ અને જ્ઞાની જીવોની ક્રિયા	
સમ્યગ્જ્ઞાનીનું આચરણ	૧૪૧	નિર્જરાનું કારણ છે	૧૫૬
સમ્યગ્જ્ઞાનને સમુદ્રની ઉપમા	૧૪૨	જ્ઞાનીના અબંધ અને અજ્ઞાનીના	
જ્ઞાનરહિત ક્રિયાથી મોક્ષ થતો નથી	૧૪૩	બંધ પર કીડાનું દષ્ટાંત	૧૫૭
વ્યવહારલીનતાનું પરિણામ	૧૪૪	જ્ઞાની જીવ કર્મનો કર્તા નથી	૧૫૭

VIII

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સમ્યગ્જ્ઞાનીનો વિચાર	૧૫૮	જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીની પરિણતિ પર દષ્ટાંત	૧૭૮
જ્ઞાનની નિર્ભયતા	૧૫૯	જેવી ક્રિયા તેવું ફળ	૧૭૯
સાત ભયનાં નામ	૧૬૦	જ્યાં સુધી જ્ઞાન છે ત્યાં સુધી વૈરાગ્ય છે	૧૭૯
સાત ભયનું જુદું જુદું સ્વરૂપ	૧૬૦	ચાર પુરુષાર્થ	૧૮૦
આ ભવ-ભય મટાડવાનો ઉપાય	૧૬૧	ચાર પુરુષાર્થ ઉપર જ્ઞાની અને	
પરભવ-ભય મટાડવાનો ઉપાય	૧૬૨	અજ્ઞાનીનો વિચાર	૧૮૧
મરણનો ભય મટાડવાનો ઉપાય	૧૬૩	આત્મામાં જ ચારે પુરુષાર્થ છે	૧૮૧
વેદનાનો ભય મટાડવાનો ઉપાય	૧૬૩	વસ્તુનું સત્ય સ્વરૂપ અને મૂર્ખનો વિચાર	૧૮૨
અરક્ષાનો ભય મટાડવાનો ઉપાય	૧૬૪	ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ અને અધમાધમ	
ચોરભય મટાડવાનો ઉપાય	૧૬૫	જીવોનો સ્વભાવ	૧૮૪
અકસ્માતનો ભય મટાડવાનો ઉપાય	૧૬૬	ઉત્તમ પુરુષનો સ્વભાવ	૧૮૪
સમ્યગ્જ્ઞાની જીવોને નમસ્કાર	૧૬૭	મધ્યમ પુરુષનો સ્વભાવ	૧૮૫
સમ્યગ્દર્શનના આઠ અંગોનાં નામ	૧૬૮	અધમ પુરુષનો સ્વભાવ	૧૮૬
સમ્યક્ત્વનાં આઠ અંગોનું સ્વરૂપ	૧૬૮	અધમાધમ પુરુષનો સ્વભાવ	૧૮૭
ચૈતન્ય નટનું નાટક	૧૬૯	મિથ્યાદષ્ટિની અહંબુદ્ધિનું વર્ણન	૧૮૮
સાતમા અધિકારનો સાર	૧૭૦	મૂઢ મનુષ્ય વિષયોથી વિરક્ત હોતા નથી	૧૮૯
૮. બંધ દ્વાર		અજ્ઞાની જીવની મૂઢતા ઉપર મૂગજળ અને	
પ્રતિજ્ઞા	૧૭૨	આંધળાનું દષ્ટાંત	૧૯૦
મંગલાચરણ	૧૭૨	અજ્ઞાની જીવ બંધનથી છૂટી શકતો નથી	
જ્ઞાનચેતના અને કર્મચેતનાનું વર્ણન	૧૭૩	તેના ઉપર દષ્ટાંત	૧૯૧
કર્મબંધનું કારણ અશુદ્ધ ઉપયોગ છે	૧૭૪	અજ્ઞાની જીવની અહંબુદ્ધિ પર દષ્ટાંત	૧૯૧
જોકે જ્ઞાની અબંધ છે તોપણ પુરુષાર્થ કરે છે	૧૭૬	અજ્ઞાનીની વિષયાસક્તતા ઉપર દષ્ટાંત	૧૯૨
ઉદયની પ્રબલતા	૧૭૭	જે નિર્મોહી છે તે સાધુ છે	૧૯૩
ઉદયની પ્રબલતા ઉપર દષ્ટાંત	૧૭૭	સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ આત્મસ્વરૂપમાં	
મોક્ષમાર્ગમાં અજ્ઞાની જીવ પુરુષાર્થહીન		સ્થિર થાય છે	૧૯૩
અને જ્ઞાની પુરુષાર્થી હોય છે	૧૭૮	શિષ્યનો પ્રશ્ન	૧૯૪

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
શિષ્યની શંકાનું સમાધાન	૧૯૫	જ્ઞાની જીવ જ ચક્રવર્તી છે	૨૧૬
જડ અને ચૈતન્યની પૃથક્પણું	૧૯૬	નવ ભક્તિનાં નામ	૨૧૭
આત્માની શુદ્ધ પરિણતિ	૧૯૭	જ્ઞાની જીવોનું મંતવ્ય	૨૧૮
શરીરની અવસ્થા	૧૯૭	આત્માના ચેતન લક્ષણનું સ્વરૂપ	૨૧૯
સંસારી જીવોની દશા ઘાણીના બળદ જેવી છે	૨૦૦	આત્મા નિત્ય છે	૨૨૦
સંસારી જીવોની હાલત	૨૦૧	સુબુદ્ધિ સખીને બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમજાવે છે	૨૨૧
ધનસંપત્તિનો મોહ દૂર કરવાનો ઉપદેશ	૨૦૨	આત્મ-અનુભવનું દર્શાવત	૨૨૧
લૌકિકજનોથી મોહ દૂર કરવાનો ઉપદેશ	૨૦૨	હેય-ઉપાદેય ભાવો ઉપર ઉપદેશ	૨૨૨
શરીરમાં ત્રણલોકનો વિલાસ ગર્ભિત છે	૨૦૩	જ્ઞાની જીવ ચાહે ઘરમાં રહે, ચાહે	
આત્મવિલાસ જાણવાનો ઉપદેશ	૨૦૪	વનમાં રહે, પણ મોક્ષમાર્ગ સાધે છે	૨૨૨
આત્મસ્વરૂપની ઓળખાણ જ્ઞાનથી થાય છે	૨૦૪	મોક્ષમાર્ગી જીવોની પરિણતિ	૨૨૩
મનની ચંચલતા	૨૦૫	સમ્યક્દષ્ટિ જીવ સાધુ છે અને	
મનની ચંચલતા ઉપર જ્ઞાનનો પ્રભાવ	૨૦૬	મિથ્યાદષ્ટિ ચોર છે	૨૨૪
મનની સ્થિરતાનો પ્રયત્ન	૨૦૭	દ્રવ્ય અને સત્તાનું સ્વરૂપ	૨૨૫
આત્માનુભવ કરવાનો ઉપદેશ	૨૦૭	સત્તાનું સ્વરૂપ	૨૨૫
આત્માનુભવ કરવાની વિધિ	૨૦૮	છ દ્રવ્યથી જ જગતની ઉત્પત્તિ છે	૨૨૬
આત્મનુભવથી કર્મબંધ થતો નથી	૨૦૮	આત્મસત્તાનો અનુભવ નિર્વિકલ્પ છે	૨૨૭
ભેદજ્ઞાનીની ક્રિયા	૨૦૯	જે આત્મસત્તાને જાણતો નથી તે	
ભેદજ્ઞાનીનું પરાક્રમ	૨૧૦	અપરાધી છે	૨૨૮
આઠમા અધિકારનો સાર	૨૧૧	મિથ્યાત્વની વિપરીત વૃત્તિ	૨૨૯
૯. મોક્ષ દ્વાર		સમ્યક્દષ્ટિ જીવોનો સદ્વિચાર	૨૩૦
પ્રતિજ્ઞા	૨૧૨	સમાધિ-વર્ણન	૨૩૨
મંગલાચરણ	૨૧૨	શુભક્રિયાઓનું સ્પષ્ટીકરણ	૨૩૩
સમ્યક્જ્ઞાનથી આત્માની સિદ્ધિ થાય છે	૨૧૩	શુદ્ધોપયોગમાં શુભોપયોગનો નિષેધ	૨૩૩
સુબુદ્ધિનો વિલાસ	૨૧૪	જ્ઞાનમાં સર્વ જીવ એકસરખા ભાસે છે	૨૩૬
સમ્યક્જ્ઞાનીનું મહત્વ	૨૧૫	આત્માની જીવોની દશા	૨૩૭

X

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
જ્ઞાની જીવોની દશા	૨૩૮	આ વિષયમાં શ્રીગુરુ સમાધાન કરે છે	૨૫૩
સમ્યક્ત્વી જીવોનો મહિમા	૨૩૯	કર્મનો કર્તા-ભોક્તા બાબતમાં	
સમ્યક્દષ્ટિ જીવોને વંદન	૨૪૦	એકાંત પક્ષ ઉપર વિચાર	૨૫૪
મોક્ષપ્રાપ્તિનો ક્રમ	૨૪૦	સ્યાદ્વાદમાં આત્માનું સ્વરૂપ	૨૫૫
આઠ કર્મો નાશ પામવાથી આઠ		આ વિષયમાં એકાંતપક્ષનું ખંડન	
ગુણોનું પ્રગટ થવું	૨૪૧	કરનાર સ્યાદ્વાદનો ઉપદેશ	૨૫૫
નવમા અધિકારનો સાર	૨૪૨	આ વિષયમાં બૌદ્ધમતવાળાઓનો વિચાર	૨૫૬
૧૦. સર્વવિશુદ્ધિ દ્વારા		બૌદ્ધમતવાળાઓનો એકાંત વિચાર	
પ્રતિજ્ઞા	૨૪૪	દૂર કરવા માટે દષ્ટાંત દ્વારા સમજાવે છે	૨૫૭
સર્વ ઉપાધિ રહિત શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ	૨૪૪	બૌદ્ધ જીવદ્રવ્યને ક્ષણભંગુર	
વાસ્તવમાં જીવ કર્મનો કર્તા-ભોક્તા નથી	૨૪૫	કેવી રીતે માની બેદા એનું કારણ	૨૫૮
અજ્ઞાનમાં જીવ કર્મનો કર્તા જ છે	૨૪૬	દુર્બુદ્ધિની દુર્ગતિ જ થાય છે	૨૫૯
જેમ જીવ કર્મનો અકર્તા છે		દુર્બુદ્ધિની ભૂલ પર દષ્ટાંત	૨૫૯
તેમ અભોક્તા પણ છે	૨૪૬	દુર્બુદ્ધિની પરિણતિ	૨૬૦
અજ્ઞાની જીવ વિષયોનો ભોક્તા છે		અનેકાંતનો મહિમા	૨૬૧
જ્ઞાની નથી	૨૪૭	છ એ મતવાળાઓનો જીવપદાર્થ પર વિચાર	૨૬૩
જ્ઞાની કર્મના કર્તા-ભોક્તા નથી એનું કારણ	૨૪૮	પાંચે મતવાળા એકાંતી અને	
અજ્ઞાની જીવ કર્મનો કર્તા-ભોક્તા છે		જૈનો સ્યાદ્વાદી છે	૨૬૩
એનું કારણ	૨૪૯	પાંચે મતોના એક એક અંગનું	
વાસ્તવમાં જીવ કર્મનો અકર્તા છે		જૈનમત સમર્થન કરે છે	૨૬૪
એનું કારણ	૨૫૦	સ્યાદ્વાદનું વ્યાખ્યાન	૨૬૫
અજ્ઞાનમાં જીવ કર્મનો કર્તા અને જ્ઞાનમાં		નિર્વિકલ્પ ઉપયોગ જ અનુભવવા યોગ્ય છે	૨૬૬
અકર્તા છે	૨૫૧	અનુભવમાં વિકલ્પ ત્યાગવાનું દષ્ટાંત	૨૬૬
અજ્ઞાની જીવ અશુભ ભાવોનો		કયા નયથી આત્મા કર્મોનો કર્તા છે	
કર્તા હોવાથી ભાવકર્મનો કર્તા છે	૨૫૨	અને કયા નયથી નથી	૨૬૭
આ વિષયમાં શિષ્યનો પ્રશ્ન	૨૫૩	જ્ઞાનનું શેયાકારરૂપ પરિણમન હોય છે	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પણ તે જ્ઞેયરૂપ થઈ જતું નથી	૨૬૮	જ્ઞાન અને ચારિત્ર ઉપર પાંગળા	
જગતના પદાર્થ પરસ્પર અવ્યાપક છે	૨૬૯	અને આંધળાનું દષ્ટાંત	૨૮૬
કર્મ કરવું અને ફળ ભોગવવું એ		જ્ઞાની અને ક્રિયાની પરિણતિ	૨૮૬
જીવનું નિજસ્વરૂપ નથી	૨૭૦	કર્મ અને જ્ઞાનનો ભિન્ન ભિન્ન પ્રભાવ	૨૮૭
જ્ઞાન અને જ્ઞેયની ભિન્નતા	૨૭૦	જ્ઞાનની આલોચના	૨૮૭
જ્ઞેય અને જ્ઞાન સંબંધમાં અજ્ઞાનીઓનો હેતુ	૨૭૧	જ્ઞાનનો ઉદય થતાં અજ્ઞાનદશા	
આ વિષયમાં અજ્ઞાનીઓને સંબોધન	૨૭૧	દૂર થઈ જાય છે	૨૮૮
સ્યાદાદી સમ્યક્દષ્ટિની પ્રશંસા	૨૭૨	કર્મ-પ્રપંચ મિથ્યા છે	૨૮૯
જ્ઞાન જ્ઞેયમાં અવ્યાપક છે એનું દષ્ટાંત	૨૭૩	મોક્ષમાર્ગમાં ક્રિયાનો નિષેધ	૨૯૦
આત્મપદાર્થનું યથાર્થ સ્વરૂપ	૨૭૪	ક્રિયાની નિંદા	૨૯૦
પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિનો માર્ગ	૨૭૪	જ્ઞાનીઓનો વિચાર	૨૯૧
રાગ-દ્વેષનું કારણ મિથ્યાત્વ છે	૨૭૫	વૈરાગ્યનો મહિમા	૨૯૩
અજ્ઞાનીઓના વિચારમાં રાગ-દ્વેષનું કારણ	૨૭૬	જ્ઞાનીની ઉન્નતિનો ક્રમ	૨૯૪
અજ્ઞાનીઓને સત્યમાર્ગનો ઉપદેશ	૨૭૭	શુદ્ધાત્મ દ્રવ્યને નમસ્કાર	૨૯૫
જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય	૨૭૭	શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય અર્થાત્ પરમાત્માનું સ્વરૂપ	૨૯૫
અજ્ઞાની જીવ પરદ્રવ્યમાં જ લીન રહે છે	૨૭૮	મુક્તિનું મૂળ કારણ દ્રવ્યલિંગ નથી	૨૯૭
અજ્ઞાનીને કુમતિ અને જ્ઞાનને સુમતિ		આત્મા સિવાય બીજું જ્ઞાન નથી	૨૯૮
ઉપજે છે	૨૭૮	જ્ઞાન વિના વેષધારી વિષયના ભિખારી છે	૨૯૯
દુર્મતિ અને કુબ્જાની સમાનતા	૨૭૯	અનુભવની યોગ્યતા	૨૯૯
સુબુદ્ધિ સાથે રાધિકાની તુલના	૨૮૧	આત્મ-અનુભવનું પરિણામ	૩૦૦
કુમતિ અને સુમતિનું કાર્ય	૨૮૨	આત્મ-અનુભવ કરવાનો ઉપદેશ	૩૦૧
દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ અને વિવેકનો નિર્ણય	૨૮૨	આત્મ-અનુભવ વિના બાહ્ય ચારિત્ર હોવા	
કર્મના ઉદય ઉપર ચૌપાટનું દષ્ટાંત	૨૮૨	છતાં પણ જીવ અવ્રતી છે	૩૦૧
વિવેકચક્રના સ્વભાવ ઉપર શેતરંજનું દષ્ટાંત	૨૮૩	અજ્ઞાની અને જ્ઞાનીઓની	
કુમતિ કુબ્જા અને સુમતિ રાધિકાના કાર્ય	૨૮૪	પરિણતિમાં ભેદ છે	૩૦૩
જ્યાં શુદ્ધ જ્ઞાન છે ત્યાં ચારિત્ર છે	૨૮૪	સમયસારનો સાર	૩૦૪

XII

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અનુભવ યોગ્ય શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ	૩૦૫	બારમા પક્ષનું સ્પષ્ટીકરણ અને ખંડન	૩૨૯
ગ્રંથકર્તાનું નામ અને ગ્રંથનો મહિમા	૩૦૬	તેરમા પક્ષનું સ્પષ્ટીકરણ અને ખંડન	૩૩૦
નવરસોનાં નામ	૩૦૭	ચૌદમા પક્ષનું સ્પષ્ટીકરણ અને ખંડન	૩૩૧
નવ રસોનાં લૌકિક સ્થાન	૩૦૭	સ્યાદ્વાદની પ્રશંસા	૩૩૨
નવ રસોનાં પારમાર્થિક સ્થાન	૩૦૮	અગિયારમા અધિકારનો સાર	૩૩૨
દસમા અધિકારનો સાર	૩૧૦	૧૨. સાધ્ય-સાધક દ્વાર	
૧૧. સ્યાદ્વાદ દ્વાર		પ્રતિજ્ઞા	૩૩૫
સ્વામી અમૃતચંદ્ર મુનિની પ્રતિજ્ઞા	૩૧૨	જીવની સાધ્ય-સાધક અવસ્થાઓનું વર્ણન	૩૩૫
સ્યાદ્વાદ સંસાર-સાગરથી તારનાર છે	૩૧૪	સાધક અવસ્થાનું સ્વરૂપ	૩૩૬
નય સમૂહ વિષે શિષ્યની શંકા અને		સદ્ગુરુને મેઘની ઉપમા	૩૩૮
ગુરુનું સમાધાન	૩૧૪	ધન-સંપત્તિથી મોહ દૂર કરવાનો ઉપદેશ	૩૩૮
પદાર્થ સ્વ-ચતુષ્ટયની અપેક્ષા અસ્તિત્વ		કુટુંબી વગેરેનો મોહ દૂર કરવાનો ઉપદેશ	૩૩૯
અને પરચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વ છે	૩૧૫	ઇન્દ્રાદિ ઉચ્ચ પદની ઇચ્છા અજ્ઞાન છે	૩૪૦
સ્યાદ્વાદના સાત ભંગ	૩૧૭	સમતાભાવમાં જ સુખ છે	૩૪૦
એકાંતવાદીઓના ચૌદ નય-ભેદ	૩૧૮	જે ઉન્નતિની પછી અવનતિ (આવે) છે	
પ્રથમ પક્ષનું સ્પષ્ટીકરણ અને ખંડન	૩૧૯	તે ઉન્નતિ નથી	૩૪૧
બીજા પક્ષનું સ્પષ્ટીકરણ અને ખંડન	૩૨૦	શ્રીગુરુના ઉપદેશમાં જ્ઞાની જીવ	
ત્રીજા પક્ષનું સ્પષ્ટીકરણ અને ખંડન	૩૨૧	રચિ કરે છે અને મૂર્ખ સમજતા જ નથી	૩૪૧
ચતુર્થ પક્ષનું સ્પષ્ટીકરણ અને ખંડન	૩૨૨	ઉપરોક્ત કથનનું દષ્ટાંત દ્વારા સમર્થન	૩૪૨
પંચમ પક્ષનું સ્પષ્ટીકરણ અને ખંડન	૩૨૩	પાંચ પ્રકારના જીવ	૩૪૪
છઠ્ઠા પક્ષનું સ્પષ્ટીકરણ અને ખંડન	૩૨૪	ડુંઘા જીવનું લક્ષણ	૩૪૪
સાતમા પક્ષનું સ્પષ્ટીકરણ અને ખંડન	૩૨૪	ચૂંઘા જીવનું લક્ષણ	૩૪૪
આઠમા પક્ષનું સ્પષ્ટીકરણ અને ખંડન	૩૨૫	સૂંઘા જીવનું લક્ષણ	૩૪૪
નવમા પક્ષનું સ્પષ્ટીકરણ અને ખંડન	૩૨૬	ઊંઘા જીવનું લક્ષણ	૩૪૫
દશમા પક્ષનું સ્પષ્ટીકરણ અને ખંડન	૩૨૭	ધૂંઘા જીવનું લક્ષણ	૩૪૫
અગિયારમા પક્ષનું સ્પષ્ટીકરણ અને ખંડન	૩૨૮	ઉપર્યુક્ત પાંચ પ્રકારના જીવોનું	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વિશેષ વર્ણન	૩૪૫	૧૩. ચૌદ ગુણસ્થાનાધિકાર	૩૬૫
ગૃધ્રા જીવનું વર્ણન	૩૪૬	મંગળાયરણ	૩૬૫
સાત વ્યસનનાં નામ	૩૪૬	જિન-પ્રતિબિંબનું માહાત્મ્ય	૩૬૬
વ્યસનોના દ્રવ્ય અને ભાવરૂપ ભેદ	૩૪૭	જિન-મૂર્તિપૂજકોની પ્રશંસા	૩૬૮
સાત ભાવવ્યસનોનું સ્વરૂપ	૩૪૭	ચૌદ ગુણસ્થાનોનાં નામ	
સાધક જીવનો પુરુષાર્થ	૩૪૮	મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનમાં પાંચ પ્રકારના	૩૬૯
ચૌદ ભાવરત્ન	૩૪૮	મિથ્યાત્વનો ઉદય રહે છે	૩૬૯
ચૌદ રત્નોમાં કયું હેય અને કયું ઉપાદેય છે	૩૪૯	એકાંત મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ	૩૭૦
મોક્ષમાર્ગના સાધક જીવોની અવસ્થા	૩૫૦	વિપરીત મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ	૩૭૦
શુદ્ધ અનુભવથી મોક્ષ અને		વિનય મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ	૩૭૦
મિથ્યાત્વથી સંસાર છે	૩૫૦	સંશય મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ	૩૭૦
આત્મ-અનુભવનું પરિણામ	૩૫૧	અજ્ઞાન મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ	૩૭૧
જ્ઞાનક્રિયાનું સ્વરૂપ	૩૫૨	મિથ્યાત્વના બે ભેદ	૩૭૧
સમ્યક્ત્વથી ક્રમેક્રમે જ્ઞાનની પૂર્ણતા		સાદિ મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ	૩૭૧
થાય છે	૩૫૨	અનાદિ મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ	
સમ્યક્ત્વનો મહિમા	૩૫૩	સાસાદન ગુણસ્થાનનું વર્ણન કરવાની	૩૭૧
સમ્યગ્જ્ઞાનનો મહિમા	૩૫૪	પ્રતિજ્ઞા	૩૭૨
અનુભવમાં નયપક્ષ નથી	૩૫૪	સાસાદન ગુણસ્થાનનું સ્વરૂપ	૩૭૨
આત્મા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ,		ત્રીજું ગુણસ્થાન કહેવાની પ્રતિજ્ઞા	૩૭૩
ભાવથી અખંડિત છે	૩૫૬	ત્રીજા ગુણસ્થાનનું સ્વરૂપ	૩૭૪
જ્ઞાન અને જ્ઞેયનું સ્વરૂપ	૩૫૬	ચોથા ગુણસ્થાનનું વર્ણન કરવાની પ્રતિજ્ઞા	૩૭૪
સ્યાદ્વાદમાં જીવનું સ્વરૂપ	૩૫૮	ચોથા ગુણસ્થાનનું વર્ણન	૩૭૫
સાધ્યસ્વરૂપ કેવળજ્ઞાનનું વર્ણન	૩૬૧	સમ્યક્ત્વના આઠ વિવરણ	૩૭૫
અમૃતચંદ્રકળાના ત્રણ અર્થ	૩૬૧	સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ	૩૭૫
ગ્રંથના અંતમાં ગ્રંથકારની આલોચના	૩૬૨	સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ	૩૭૫
બારમા અધિકારનો સાર	૩૬૪	સમ્યક્ત્વના ચિન્હ	

XIV

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સમ્યક્દર્શનના આઠ ગુણ	૩૭૬	પ્રતિજ્ઞા	૩૮૫
સમ્યક્ત્વના પાંચ ભૂષણ	૩૭૬	અગિયાર પ્રતિમાઓનાં નામ	૩૮૫
સમ્યક્દર્શન પચ્ચીસ દોષ વર્જિત હોય છે	૩૭૬	પ્રતિમાનું સ્વરૂપ	૩૮૬
આઠ મહામદના નામ	૩૭૬	દર્શન પ્રતિમાનું સ્વરૂપ	૩૮૬
આઠ મળનાં નામ	૩૭૬	વ્રત પ્રતિમાનું સ્વરૂપ	૩૮૬
૯ અનાયતન	૩૭૭	સામાયિક પ્રતિમાનું સ્વરૂપ	૩૮૬
ત્રણ મૂઢતાનાં નામ અને પચ્ચીસ		ચોથી પ્રતિમાનું સ્વરૂપ	૩૮૭
દોષોનો સરવાળો	૩૭૭	પાંચમી પ્રતિમાનું સ્વરૂપ	૩૮૭
પાંચ કારણોથી સમ્યક્ત્વનો વિનાશ થાય છે	૩૭૭	છઠ્ઠી પ્રતિમાનું સ્વરૂપ	૩૮૮
સમ્યક્દર્શનના પાંચ અતિચાર	૩૭૮	સાતમી પ્રતિમાનું સ્વરૂપ	૩૮૮
મોહનીય કર્મની સાત પ્રકૃતિઓના		નવ વાડનાં નામ	૩૮૮
અનુદયથી સમ્યક્દર્શન પ્રગટ થાય છે	૩૭૮	આઠમી પ્રતિમાનું સ્વરૂપ	૩૮૯
મોહનીય કર્મની સાત પ્રકૃતિઓ	૩૭૮	નવમી પ્રતિમાનું સ્વરૂપ	૩૮૯
સમ્યક્ત્વના નામ	૩૭૯	દસમી પ્રતિમાનું સ્વરૂપ	૩૯૦
સમ્યક્ત્વના નવ ભેદોનું વર્ણન	૩૮૦	અગિયારમી પ્રતિમાનું સ્વરૂપ	૩૯૦
ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વના ત્રણ ભેદોનું વર્ણન	૩૮૦	પ્રતિમાઓ સંબંધમાં મુખ્ય ઉલ્લેખ	૩૯૦
વેદક સમ્યક્ત્વના ચાર ભેદ	૩૮૧	પ્રતિમાઓની અપેક્ષાએ શ્રાવકોના ભેદ	૩૯૦
અહીં ક્ષાયિક અને ઉપશમ સમ્યક્ત્વનું		પાંચમા ગુણસ્થાનનો કાલ	૩૯૧
સ્વરૂપ ન કહેવાનું કારણ	૩૮૧	એક પૂર્વનું પ્રમાણ	૩૯૧
નવ પ્રકારના સમ્યક્ત્વોનું વિવરણ	૩૮૧	અંતર્મુહૂતનું માપ	૩૯૧
પ્રતિજ્ઞા		છઠ્ઠા ગુણસ્થાનના વર્ણનની પ્રતિજ્ઞા	૩૯૧
સમ્યક્ત્વના ચાર પ્રકાર	૩૮૨	છઠ્ઠા ગુણસ્થાનનું સ્વરૂપ	૩૯૨
ચોથા ગુણસ્થાનના વર્ણનનો ઉપસંહાર	૩૮૩	પાંચ પ્રમાદોનાં નામ	૩૯૨
અણુવ્રત ગુણસ્થાનનું વર્ણન પ્રતિજ્ઞા	૩૮૩	સાધુના અઠ્ઠાવીસ મૂળગુણ	૩૯૨
શ્રાવકના એકવીસ ગુણ	૩૮૩	પાંચ અણુવ્રત અને પાંચ મહાવ્રતનું સ્વરૂપ	૩૯૩
બાવીસ અભક્ષ	૩૮૪	પાંચ સમિતિનું સ્વરૂપ	૩૯૩

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
છ આવશ્યક	૩૯૩	કેવળજ્ઞાની પ્રભુના પરમૌદારિક	
સ્થવિરકલ્પી અને જિનકલ્પી		શરીરના અતિશય	૪૦૪
સાધુઓનું સ્વરૂપ	૩૯૪	ચૌદમા ગુણસ્થાનના વર્ણનની પ્રતિજ્ઞા	૪૦૫
વેદનીય કર્મજનિત અગિયાર પરીપદ	૩૯૪	ચૌદમા ગુણસ્થાનનું સ્વરૂપ	
ચરિત્રમોહજનિત સાત પરીપદ	૩૯૫	બંધનું મૂળ આસ્રવ અને	
જ્ઞાનાવરણીયજનિત બે પરીપદ	૩૯૬	મોક્ષનું મૂળ સંવર છે	૪૦૬
દર્શનમોહનીયજનિત એક અને		સંવરને નમસ્કાર	૪૦૬
અંતરાયજનિત એક પરીપદ	૩૯૬	ગ્રંથના અંતમાં સંવરસ્વરૂપ જ્ઞાનને નમસ્કાર	૪૦૬
બાવીસ પરીપદોનું વર્ણન	૩૯૬	તેરમા અધિકારનો સાર	૪૦૭
સ્થવિરકલ્પી અને જિનકલ્પી		ગ્રંથ સમાપ્તિ અને અંતિમ પ્રશસ્તિ	
સાધુની તુલના	૩૯૭	ગ્રંથ-મહિમા	૪૧૦
સાતમા ગુણસ્થાનનું વર્ણન	૩૯૮	જીવ-નટનો મહિમા	૪૧૦
આઠમા ગુણસ્થાનનું વર્ણન	૩૯૯	ત્રણકવિઓનાં નામ	૪૧૧
નવમા ગુણસ્થાનનું વર્ણન	૩૯૯	સુકવિનું લક્ષણ	૪૧૨
દસમા ગુણસ્થાનનું વર્ણન	૪૦૦	દુકવિનું લક્ષણ	૪૧૩
અગિયારમા ગુણસ્થાનનું વર્ણન	૪૦૦	વાણીની વ્યાખ્યા	૪૧૪
બારમા ગુણસ્થાનનું વર્ણન	૪૦૧	જૂઠું ગુણગાન કથન	૪૧૫
ઉપશમશ્રેણીની અપેક્ષાએ ગુણસ્થાનોનો		સમયસાર નાટકની વ્યવસ્થા	૪૧૬
કાળ	૪૦૧	ગ્રંથના સર્વ પદોની સંખ્યા	૪૨૧
ક્ષપકશ્રેણીમાં ગુણસ્થાનોનો કાળ	૪૦૧	ઈડર-ભંડારની પ્રતિનો અંતિમ અંશ	૪૨૩
તેરમા ગુણસ્થાનનું વર્ણન	૪૦૨	સમયસારના પદોની વર્ણાનુક્રમશિકા	૪૨૫
કેવળજ્ઞાનીની મુદ્રા અને સ્થિતિ	૪૦૩	શ્રીમદમૃતચંદ્રસૂરિ વિરચિત	
કેવળી ભગવાનને અઢાર દોષ હોતા નથી	૪૦૪	નાટક સમયસાર કળશોની વર્ણાનુક્રમશિકા	૪૩૯

XVI

કવિવર બનારસીદાસજી (સંક્ષિપ્ત જીવન-પરિચય)

જો કે જૈન ધર્મના ધારક અનેક વિદ્વાનો ભારત-ભૂમિને પવિત્ર બનાવી ગયા છે તો પણ કોઈએ પોતાનું જીવન-ચરિત્ર લખીને આપણી અભિલાષા તૃપ્ત કરી નથી. પરંતુ આ ગ્રંથના નિર્માતા સ્વર્ગીય પંડિત બનારસીદાસજી આ દોષથી મુક્ત છે. તેમણે પોતે પોતાની કલમથી પંચાવન વર્ષ સુધીનું અંતર્બાહ્ય સત્ય ચરિત્ર લખીને જૈનસાહિત્યને પવિત્ર કર્યું છે અને એક ઘણી મોટી ત્રુટિને પૂરી કરી છે.

શ્રીમાન્નું પવિત્ર ચરિત્ર ‘બનારસીવિલાસ’ માં જૈન ઇતિહાસના આધુનિક શોધક શ્રીમાન્ પં. નાથૂરામજી પ્રેમીએ છપાવ્યું હતું, તેના આધારે સંક્ષિપ્તરૂપે અહીં ઉદ્ધૃત કરીએ છીએ.

મધ્ય ભારતમાં રોહતકપુર પાસે બિહોલી નામનું એક ગામ છે. ત્યાં રજપૂતોની વસ્તી છે. એક વખતે બિહોલીમાં જૈનમુનિનું શુભાગમન થયું. મુનિરાજના વિદ્વત્તાપૂર્ણ ઉપદેશ અને પવિત્ર ચારિત્રથી મુગ્ધ થઈને ત્યાંના બધા રજપૂતો જૈન થઈ ગયા. અને-

**પહિરી માલા મંત્રકી, પાયો કુલ શ્રીમાલ;
થાખ્યો ગોત બિહોલિયા, બીહોલી-રખપાલ.**

નવકારમંત્રની માળા પહેરીને શ્રીમાળ કુળની સ્થાપના કરી અને બિહોલીયા ગોત્ર રાખ્યું. બિહોલીયા કુળે ખૂબ વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી અને દૂર દૂર સુધી ફેલાઈ ગયું. આ કુળમાં પરંપરાગત સંવત્ ૧૬૪૩ ના મહા મહિનામાં શ્રી બનારસીદાસજીનો જન્મ થયો.

બાલ્યકાળ

**હરષિત કહૈ કુટુંબ સબ, સ્વામી પાસ સુપાસ;
દુહુંકો જનમ બનારસી, યહ બનારસીદાસ.**

બાળક ખૂબ લાડકોડથી મોટો થવા લાગ્યો. માતા-પિતાનો પુત્ર ઉપર અસીમ પ્રેમ હતો. એક ઉપર પુત્ર કોને પ્રેમ ન હોય? સંવત ૧૬૪૮માં પુત્ર સંગ્રહણી નામના

રોગથી પીડાયો. માતા-પિતાના શોકનો પાર ન રહ્યો. જેમતેમ કરીને મંત્ર-તંત્રના પ્રયોગથી સંગ્રહણીનો રોગ શાંત થયો ત્યાં શીતળાએ ઘેરી લીધો. આ રીતે લગભગ એક વર્ષ સુધી બાળકને અત્યંત કષ્ટ પડ્યું. સંવત ૧૬૫૦ માં બાળકે પાઠશાળામાં જઈને *પાંડે રૂપચન્દ્રજીની પાસે વિદ્યા મેળવવાનું શરૂ કર્યું. બાળકની બુદ્ધિ ઘણી તીક્ષ્ણ હતી, તે બે-ત્રણ વર્ષમાં જ સારી રીતે હોશિયાર બની ગયો.

જે વખતનો આ ઇતિહાસ છે તે વખતે દેશમાં મુસલમાનોની પ્રબળતા હતી. તેમના અત્યાચારોના ભયથી બાળ-વિવાહનો વિશેષ પ્રચાર હતો. તેથી ૯ વર્ષની ઉંમરે જે ખૈરાબાદના શેઠ કલ્યાણમલજીની કન્યા સાથે બાળક બનારસીદાસજીની સગાઈ કરી દેવામાં આવી, અને બે વર્ષ પછી સં. ૧૬૫૪ માં મહા સુદ ૧૨ ને દિવસે વિવાહ થઈ ગયા. જે દિવસે વહૂ ઘરમાં આવી તે જ દિવસે ખરગસેનજીને ત્યાં એક પુત્રીનો જન્મ થયો અને તે જ દિવસે તેમની વૃદ્ધ દાદીમાં મૃત્યુ પામ્યાં. આ બાબતમાં કવિ કહે છે:-

**નાની મરન સુતા જનમ, પુત્રવધૂ આગૌન;
તીનોં કારજ એક દિન, ભયે એક હી ભૌન.
યહ સંસાર વિડંબના, દેખ પ્રગટ દુઃખ ખેદ;
ચતુર-ચિત્ત ત્યાગી ભયે, મૂઢ ન જાનહિં ભેદ.**

બનારસીદાસજીની ઉંમર આ વખતે ૧૪ વર્ષની થઈ ગઈ હતી, બાલ્યકાળ વીતી ગયો હતો અને યુવાવસ્થાની શરૂઆત હતી. આ વખતે પંડિત દેવદત્તજી પાસે ભણવું એ જ તેમનું એક માત્ર કામ હતું. ધનંજયનામમાળા આદિ કેટલાંક પુસ્તકો તેઓ શીખી ગયા હતા. જેમ કે-

**પઢી નામમાલા શત દોય, ઔર અનેકારથ અવલોય;
જ્યોતિષ અંલકાર લઘુલોક ખંડસ્કુટ શત ચાર શ્લોક.**

યૌવનકાળ

યુવાવસ્થાની શરૂઆત ખરાબ હોય છે. ઘણા માણસો આ અવસ્થામાં શરીરના મદથી ઉન્મત થઈને કુળની પ્રતિષ્ઠા, સંપત્તિ, સંતતિ વગેરે સર્વનો નાશ કરી નાખે છે. આ અવસ્થામાં વડીલોનો પ્રયત્ન જ રક્ષણ કરી શકે છે, નહિ તો કુશળતા રહેતી નથી.

* જિનેન્દ્ર-પંચકલ્યાણકના રચયિતા પાંડે રૂપચંદ્રજી અધ્યાત્મના વિદ્વાન અને પ્રસિદ્ધ કવિ હતા.

XVIII

બનારસીદાસ પોતાના માતા-પિતાના એકના એક પુત્ર હતા તેથી માતાપિતા અને દાદીમાનો તેમના ઉપર અતિશય પ્રેમ હોવો સ્વાભાવિક છે. અસાધારણ પ્રેમને લીધે વડીલોનો પુત્ર પર જેટલો ભય હોવો જોઈએ, એટલો બનારસીદાસજીને નહોતો તેથી-

તજિ કુલકાન લોકકી લાજ, ભયૌ બનારસિ આસિખબાજ.

આપણા ચરિત્રનાયક યુવાવસ્થામાં અનંગના રંગમાં મગ્ન થઈ રહ્યા હતા, તે વખતે જૈનપુરમાં ખડતર ગચ્છીય યતિ ભાનુચન્દ્રજી (મહાકવિ બાણભટ્ટકૃત કાદમ્બરીના ટીકાકાર)નું આગમન થયું. યતિ મહાશય સદાચારી અને વિદ્વાન હતા. તેમની પાસે સેંકડો શ્રાવક આવતા જતા હતા. એક દિવસ બનારસીદાસજી પોતાના પિતાની સાથે યતિજીની પાસે ગયા. યતિજીએ તેમને સારી રીતે સમજી શકે તેવા જોઈને સ્નેહ બતાવ્યો. બનારસીદાસ પ્રતિદિન આવવા જવા લાગ્યા. પછી એટલો સ્નેહ વધી ગયો કે આખો દિવસ યતિની પાસે જ પાઠશાળામાં રહેતા, માત્ર રાત્રે ઘેર જતા હતા. યતિજીની પાસે, પંચસંધિની રચના અષ્ટૈન, સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, છન્દશાસ્ત્ર, શ્રુતબોધ, કોષ અને અનેક છૂટક શ્લોકો વગેરે વિષયો કંઠસ્થ કર્યા. આઠ મૂળગુણ પણ ધારણ કર્યા. પણ હજી શૃંગારરસ છૂટયો નહોતો.

કેટલાક સમય પછી બનારસીદાસજીના વિચારોમાં પરિવર્તન થયું, સમ્યગ્જ્ઞાનની જ્યોત જાગૃત થઈ અને શૃંગારરસ પ્રત્યે અરુચિ થવા લાગી. એક દિવસ તેઓ પોતાની મિત્રમંડળી સાથે ગોમતીના પુલ ઉપર સંધ્યા સમયે હવા ખાઈ રહ્યા હતા અને નદીના ચંચળ મોજાંઓને ચિત્તવૃત્તિની ઉપમા આપતાં કાંઈક વિચાર કરી રહ્યા હતા, પાસે એક પોથી પડી હતી. કવિવર પોતાની મેળે જ ગણગણવા લાગ્યા, “લોકો પાસેથી સાંભળ્યું છે કે જે કોઈ એકવાર પણ જૂઠું બોલે છે, તે નરક-નિગોદના અનેક દુઃખોમાં પડે છે, પણ મારી કોણ જાણે કેવી દશા થશે, જેણે જૂઠનો એક સમૂહ બનાવ્યો છે? મેં આ પુસ્તકમાં સ્ત્રીઓના કપોલકલ્પિત નખ-શિખની રચના કરી છે. હાય! મેં એ સારું નથી કર્યું. હું તો પાપનો ભાગીદાર થઈ જ ગયો અને હવે બીજા માણસો પણ એ વાંચીને પાપના ભાગીદાર થશે તથા લાંબા સમય સુધી પાપની પરંપરા વધશે.” બસ, આ ઉચ્ચ વિચારથી તેમનું હૃદય ડગમગવા માંડ્યું. તેઓ બીજું કંઈ વિચારી શક્યા નહિ અને ન તો કોઈની રજા લીધી, ચૂપચાપ તે પુસ્તક ગોમતીના અથાહ અને વેગીલા પ્રવાહવાળા જળમાં ફેંકી દીધું. તે દિવસથી બનારસીદાસજીએ એક નવીન અવસ્થા ધારણ કરી-

**તિસ દિનસોં બાનારસી, કરી ધર્મકી ચાહ;
તજી આસિખી ફાસિખી^૧, પકરી કુલકી રાહ.**

ખરગસેનજી પુત્રની પરિણતિમાં આ પરિવર્તન જોઈને બહુ જ રાજી થયા અને કહેવા લાગ્યા—

**કહૈ દોષ કોઉ ના તજૈ, તજૈ અવસ્થા પાય;
જૈસે બાલકકી દશા, તરુણ ભયે મિટ જાય.**

અને—

**ઉદય હોત શુભ કર્મકે, ભઈ અશુભકી હાનિ;
તાતેં તુરત બનારસી, ગહી ધર્મકી બાનિ.**

જે બનારસી સંતાપજન્ય રસના રસિયા હતા, તે હવે જિનેન્દ્રના શાન્તરસમાં મસ્ત રહેવા લાગ્યા. લોકો જેમને ગલી-કૂંચિયોમાં ભટકતા જોતા હતા, તેમને હવે જિનમંદિરમાં અષ્ટદ્રવ્ય લઈને જતા જોવા લાગ્યા. બનારસીને જિનદર્શન વિના ભોજનત્યાગની પ્રતિજ્ઞા હતી. તેઓ ચૌદ નિયમ, વ્રત, સામાયિક પ્રતિક્રમણાદિ અનેક આચાર-વિચારમાં તન્મય દેખાવા લાગ્યા.

તબ અપજસી બનારસી, અબ જસ ભયો વિખ્યાત.

આગ્રામાં અર્થમલ્લજી નામના અધ્યાત્મ-રસના રસિક એક સજ્જન હતા. કવિવરનો તેમની સાથે વિશેષ સમાગમ રહેતો હતો. તેઓ કવિવરની વિલક્ષણ કાવ્યશક્તિ જોઈને આનંદિત થયા હતા, પરંતુ તેમની કવિતામાં આધ્યાત્મિક-વિદ્યાનો અભાવ જોઈને કોઈ કોઈ વાર દુઃખી પણ થતા હતા. એક દિવસ અવસર પામીને તેમણે કવિવરને પં.રાજમલ્લજીકૃત સમયસાર-ટીકા આપીને કહ્યું કે આપ એકવાર વાંચો અને સત્યની ખોજ કરો. તેમણે તે ગ્રંથ કેટલીયે વાર વાંચ્યો, પરંતુ ગુરુ વિના તેમને અધ્યાત્મનો યથાર્થ માર્ગ સૂઝ્યો નહિ અને તેઓ નિશ્ચયનયમાં એટલા તલ્લીન થઈ ગયા કે બાહ્ય ક્રિયાઓથી વિરક્ત થવા લાગ્યા—

**કરનીકૌ રસ મિટ ગયો, ભયો ન આતમસ્વાહ;
ભઈ બનારસિકી દશા જથા ઊંટકૌ પાહ.**

૧. પાપકાર્ય

XX

તેમણે જપ, તપ, સામાયિક, પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયાઓ બિલકુલ છોડી દીધી, ત્યાંસુધી કે ભગવાનને ચડાવેલું નૈવૈદ્ય પણ ખાવા લાગ્યા. આ દશા ફક્ત તેમની જ નહોતી થઈ પણ તેમના મિત્ર ચન્દ્રભાણ, ઉદયકરણ અને થાનમલ્લજી આદિ પણ આ જ અંધારામાં પડી ગયા હતા અને નિશ્ચયનયનું એટલા એકાંતરૂપે ગ્રહણ કરી લીધું હતું કે-

**નગન હોંહિં ચારોં જનેં, ફિરહિં કોઠરી માહિં;
કહિં ભયે મુનિરાજ હમ, કછૂ પરિગ્રહ નાહિં.**

સૌભાગ્યવશ પં. રૂપચંદજીનું આગ્રામાં આગમન થયું. પંડિતજીએ તેમને અધ્યાત્મના એકાંત રોગથી ગ્રસિત જોઈને ગોમ્મટસારરૂપ ઔષધનો ઉપચાર કર્યો. ગુણસ્થાન અનુસાર જ્ઞાન અને ક્રિયાઓનું વિધાન સારી રીતે સમજતાં જ તેમની આંખો ખુલી ગઈ-

**તબ બનારસી ઔરહિ ભયો, સ્યાદ્વાદ પરિણતિ પરણયો;
સુનિ સુનિ રૂપચંદકે બૈન, બનારસી ભયો દિઠ જૈન.
હિરદેમેં કછૂ કાલિમા, હુતી સરદહન બીચ;
સોઉ મિટી સમતા ભઈ, રહી ન ઊંચ ન નીચ.**

કેટલાક વર્ષોમાં તેમણે સૂક્તિમુક્તાવળી, અધ્યાત્મબત્તીસી, મોક્ષપૈડી, ફાગ, ધમાલ, સિન્ધુચતુર્દશી, છૂટક કવિત્ત, શિવપચ્ચીસી, ભાવના, સહસ્રનામ, કર્મછત્તીસી, અષ્ટક ગીત, વચનિકા આદિ કવિતાઓની રચના કરી. આ બધી કવિતાઓ જિનાગમને અનુકૂળ જ થઈ છે-

**સોલહ સૌ બાનવે લોં, કિયો નિયત રસ પાન;
પૈ કવીસુરી સબ ભઈ, સ્યાદ્વાદ પરમાન.**

ગોમ્મટસાર વાંચી લીધા પછી જ્યારે તેમના હૃદયનાં પડ ખુલી ગયાં, ત્યારે ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય પ્રણીત સમયસારનો ભાષા પઠાનુવાદ કરવાનું શરૂ કર્યું. ભાષા-સાહિત્યમાં આ ગ્રંથ અદ્વિતીય અને અનુપમ છે. એમાં ઘણી સરળતાથી અધ્યાત્મ જેવા કઠિન વિષયનું વર્ણન કર્યું છે. સંવત્ ૧૬૯૬માં એમનો એકનો એક પ્રિય પુત્ર પણ આ અસાર સંસારમાંથી વિદાય થઈ ગયો. આ પુત્રશોકનો તેમના હૃદય ઉપર ઘણો ઊંડો આઘાત થયો. તેમને આ સંસાર ભયાનક દેખાવા લાગ્યો. કારણ કે-

નૌ બાલક હૂએ મુવે, રહે નારિનર દોય;
જ્યોં તરુવર પતઝાર હૈ, રહેં હૂઠસે હોય.
તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા કે-
તત્ત્વદષ્ટિ જો દેખિયે, સત્યારથકી ભાંતિ;
જ્યોં જાકૌ પરિગ્રહ ઘટૈ, ત્યોં તાકો ઉપશાંતિ.

પરંતુ-

સંસારી જાનેં નહીં, સત્યારથકી બાત;
પરિગ્રહસોં માને વિભવ, પરિગ્રહ બિન ઉતપાત.

કમભાગ્યે કવિવરનું પૂર્ણ જીવનચરિત્ર પ્રાપ્ત નથી. શુભોદયથી જે કાંઈ પ્રાપ્ત છે, તે તેમની ૫૫ વર્ષની અવસ્થા સુધીનું વૃત્તાન્ત છે અને તે પુસ્તક અર્ધકથાનકના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેને કવિવરે પોતે પોતાની કલમથી લખ્યું છે. લેખકે ગ્રંથમાં પોતાના ગુણ અને દોષ બન્નેનું નિષ્પક્ષપણે વર્ણન કર્યું છે. કવિવરના જીવનની અનેક જનશ્રુતિઓ પ્રચલિત છે, તેમાંથી કેટલીક અહીં અંકિત કરવામાં આવી છે.

કવિવર શેતરંજના મહાન ખેલાડી હતા. શાહજહાં બાદશાહ એમની જ સાથે શેતરંજ રમ્યા કરતા હતા. બાદશાહ જે વખતે પ્રવાસમાં નીકળતા હતા, તે વખતે પણ તેઓ કવિવરને સાથે રાખતા હતા. આ કથા સંવત ૧૬૮૮ પછીની છે જ્યારે કવિવરનું ચરિત્ર નિર્મળ થઈ રહ્યું હતું અને જ્યારે તેઓ અષ્ટાંગ સમ્યક્ત્વને પૂર્ણપણે ધારણ કરી રહ્યા હતા. કહેવાય છે કે તે વખતે કવિવરે એક દુર્ઘર પ્રતિજ્ઞા ધારણ કરી હતી. હું જિનેન્દ્રદેવ સિવાય કોઈની પણ આગળ મસ્તક નમાવીશ નહિ. જ્યારે આ વાત ફેલાતાં ફેલાતાં બાદશાહના કાને પહોંચી ત્યારે તેઓ આશ્ચર્ય પામ્યા પણ ક્રોધાયમાન ન થયા. તેઓ બનારસીદાસજીના સ્વભાવથી અને ધર્મશ્રદ્ધાથી સારી રીતે પરિચિત હતા, પરંતુ તે શ્રદ્ધાની સીમા અહીં સુધી પહોંચી ગઈ છે એ તેઓ જાણતા નહોતા, તેથી જ વિસ્મિત થયા. આ પ્રતિજ્ઞાની પરીક્ષા કરવા માટે બાદશાહને એક મજાક સૂઝી. પોતે એકએવી જગ્યાએ બેઠા જેનું દ્વાર બહુ નાનું હતું અને જેમાં માથું નીચું કર્યા વિના કોઈ પ્રવેશ કરી શકે તેમ નહોતું. પછી કવિવરને એક નોકર દ્વારા બોલાવવામાં આવ્યા. કવિવર બારણા પાસે આવીને અટકી ગયા અને બાદશાહની ચાલાકી સમજી ગયા અને ઝટ દઈને બેસી

XXII

ગયા પછી તરત જ બારણામાં પગ નાખીને દાખલ થઈ ગયા. આ ક્રિયાથી તેમને મસ્તક નમાવવું ન પડ્યું. બાદશાહ તેમની આ બુદ્ધિમત્તાથી ખૂબ પ્રસન્ન થયા અને બોલ્યા: કવિરાજ, શું ઈચ્છો છો? આ વખતે જે માગો તે મળશે. કવિવરે ત્રણ વાર વચનબદ્ધ કરીને કહ્યું, જહાંપનાહ! એ ઈચ્છું છું આજ પછી ફરી કોઈ વાર દરબારમાં મને બોલાવવામાં ન આવે. બાદશાહ વચનબદ્ધ હોવાથી બહુ દુઃખી થયા અને ઉદાસ થઈને બોલ્યા, કવિવર આપે સારું ન કર્યું. આટલું કહીને તે અંત:પુરમાં ચાલ્યા ગયા અને કેટલાય દિવસો સુધી દરબારમાં ન આવ્યા. કવિવર પોતાના આત્મધ્યાનમાં લવલીન રહેવા લાગ્યા.

એક વાર ગોસ્વામી તુલસીદાસજી બનારસીદાસની કાવ્ય-પ્રશંસા સાંભળીને પોતાના કેટલાક શિષ્યો સાથે આગ્રા આવ્યા અને કવિવરને મળ્યા. કેટલાક દિવસોના સમાગમ પછી તેઓ પોતાની બનાવેલી રામાયણની એક પ્રત ભેટ આપીને વિદાય થઈ ગયા અને પાર્શ્વનાથ સ્વામીની સ્તુતિ બે-ત્રણ કવિતાઓ સહિત જે બનારસીદાસજીએ ભેટ આપી હતી તે સાથે લેતા ગયા. ત્યાર પછી બે-ત્રણ વર્ષે જ્યારે બન્ને શ્રેષ્ઠ કવિઓનો ફરીથી મેળાપ થયો, ત્યારે તુલસીદાસજીએ રામાયણના સૌન્દર્ય વિષે પ્રશ્ન કર્યો, જેના ઉત્તરમાં કવિવરે એક કવિતા તે જ સમયે બનાવીને સંભળાવી-

વિરાજૈ રામાયણ ઘટમાંહિં;

મરમી હોય મરમ સો જાનૈ, મૂરખ માનૈ નાહિં;

વિરાજૈ રામાયણ૦૧.

આતમ રામ જ્ઞાન ગુન લછમન, સીતા સુમતિ સમેત;

શુભપયોગ વાનરદલ મંડિત, વર વિવેક રનખેત...વિરાજૈ...૨.

ધ્યાન ધનુષ ટંકાર શોર સુનિ, ગઈ વિષયદિતિ^૧ ભાગ;

ભઈ ભસ્મ મિથ્યામત લંકા, ઉઠી ધારણા આગ...વિરાજૈ...૩.

જરે અજ્ઞાન ભાવ રાક્ષસકુલ, લરે નિકાંછિત સૂર;

જૂઝે રાગદ્વેષ સેનાપતિ, સંસૈ ગઢ ચકચૂર...વિરાજૈ...૪.

૧. સૂર્યનખા સાક્ષસી.

વિલખત કુંભકરણ ભવ વિભ્રમ, પુલકિત મન દરયાવ;
થકિત ઉદાર વીર મહિરાવણ, સેતુબંધ સમભાવ...વિરાજૈ...૫.
મૂર્છિત મંદોદરી દુરાશા, સજગ ચરન હનુમાન;
ઘટી ચતુર્ગતિ પરણતિ સેના, છુટે છપકગુણ બાન...વિરાજૈ...૬.
નિરખિ સકતિ ગુન ચક્રસુદર્શન, ઉદય વિભીષણ દીન;
ફિરૈ કબંધ મહી રાવણકી, પ્રાણભાવ શિરહીન...વિરાજૈ...૭.
ઈહ વિધિ સકલ સાધુ ઘટ અંતર, હોય સહજ સંગ્રામ;
યહ વિવહારદષ્ટિ રામાયણ, કેવલ નિશ્ચય રામ...વિરાજૈ...૮.

(બનારસીવિલાસ પૃષ્ઠ
૨૪૨)

તુલસીદાસજી આ અધ્યાત્મચાતુર્ય જોઈને બહુ જ પ્રસન્ન થયા અને બોલ્યા, “આપની કવિતા મને બહુ જ પ્રિય લાગી છે, હું તેના બદલામાં આપને શું સંભળાવું? તે દિવસે આપની પાર્શ્વનાથ-સ્તુતિ વાંચીને મેં પણ એક પાર્શ્વનાથ સ્તોત્ર બનાવ્યું હતું,

તે આપને જ અર્પણ કરું છું.” એમ કહીને “ભકિતબિરદાવલી” નામની એક સુંદર કવિતા કવિવરને અર્પણ કરી. કવિવરને તે કાવ્યથી ઘણો સંતોષ થયો અને પછી ઘણા દિવસો સુધી બન્ને સજ્જનોનો મેળાપ વખતોવખત થતો રહ્યો.

કવિવરના દેહોત્સર્ગનો સમય જાણવામાં નથી. પરંતુ મૃત્યુ સમયની એક દંતકથા પ્રસિદ્ધ છે કે અંતસમયે કવિવરનો કંઠ રુંધાઈ ગયો હતો, તેથી તેઓ બોલી શકતા નહોતા. અને પોતાના અંત સમયનો નિશ્ચય કરીને ધ્યાનાવસ્થિત થઈ ગયા હતા. લોકોને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે એ હવે કલાક બે કલાકથી વધારે જીવતા નહિ રહે. પરંતુ જ્યારે કલાક બે કલાકમાં કવિવરની ધ્યાનાવસ્થા પૂરી ન થઈ ત્યારે લોકો જાતજાતના વિચાર કરવા લાગ્યા. મૂર્ખ માણસો કહેવા લાગ્યા કે એમના પ્રાણ માયા અને કુટુંબીઓમાં અટકી રહ્યા છે, જ્યાં સુધી કુટુંબીજનો એમની સામે નહિ આવે અને પૈસાની પોટલી એમની સમક્ષ નહિ મૂકવામાં આવે ત્યાંસુધી પ્રાણ જશે નહિ. આ પ્રસ્તાવમાં બધાએ અનુમતી આપી, કોઈએ પણ વિરોધ ન કર્યો. પરંતુ લોકોના આ મૂર્ખાઈ ભરેલા વિચારો કવિવર સહન ન કરી શક્યા. તેમણે આ લોકમૂઢતા ટાળવા ઈચ્છા કરી. તેથી એક પાટી અને કલમ લાવવા માટે નજીકના લોકોને ઈશારો કર્યો. મહામહેનતે લોકો તેમનો આ

XXIV

સંકેત સમજ્યા. જ્યારે કલમ આવી ત્યારે તેમણે બે શ્લોક રચીને લખી દીધા. તે વાંચીને લોકો પોતાની ભૂલ સમજી ગયા અને કવિવરને કોઈ પરમ વિદ્વાન અને ધર્માત્મા સમજીને તેમની સેવામાં લાગી ગયા.

**જ્ઞાન કુતકકા હાથ, મારિ અરિ મોહના;
પ્રગટયૌ રૂપ સ્વરૂપ, અનંત સુ સોહના.
જા પરજૈકો અંત, સત્ય કર માનના;
ચલે બનારસિદાસ, ફેર નહિં આવના.***

દેવરીકલાં (સાગર)
કાર્તિક વદ ૧૪
વીર સં. ૨૪૫૪

સજ્જનોનો સેવક-
હીરાલાલ નેગી.

* અહીં શ્રી હીરાલાલજી નેગી દ્વારા લિખિત જીવનચરિત્રનું સંક્ષિપ્ત રૂપ આપવામાં આવ્યું છે.

શ્રી પરમાત્મને નમઃ

સ્વ. પં. બનારસીદાસવિરચિત

સમયસાર નાટક

ભાષાટીકાનો ગુજરાતી અનુવાદ

*

હિન્દી ટીકાકારનું મંગલાચરણ

(દોહરા)

નિજ સ્વરૂપકૌ પરમ રસ, જામૈ ભરૌ અપાર;
વન્દૌ પરમાનન્દમય, સમયસાર અવિકાર...૧.

કુંદકુંદ મુનિ-ચન્દવર, અમૃતચન્દ મુનિ-ઈન્દ;
આત્મરસી બનારસી, બન્દૌ પદ અરવિન્દ...૨.

ગ્રંથકારનું મંગળાચરણ

શ્રી પાર્શ્વનાથજીની સ્તુતિ

(વર્ણ ૩૧ મનહર છંદ. ચાલ-ઝંઝરાની)

**કરમ-ભરમ જગ-તિમિર-હરન યગ ,
ઉરગ-લખન-પગ સિવમગદરસી^૧ ।
નિરખત નયન ભવિક જલ બરખત ,
હરખત અમિત ભવિકજન-સરસી ॥
મદન-કદન-જિત પરમ-ધરમહિત ,
સુમિરત ભગતિ ભગતિ સબ ડરસી ।
સજલ-જલદ-તન મુકુટ સપત ફન ,
કમઠ-દલન જિન નમત બનરસી ॥ ૧ ॥**

શબ્દાર્થ:- ખગ=(ખ=આકાશ, ગ=ગમન) સૂર્ય. કદન=યુદ્ધ. સજલ=પાણી સહિત. સહિત. જલદ=(જલ=પાણી, દ=આપનાર) વાદળ. સપત=સાત.

અર્થ:- જે સંસારમાં કર્મના ભ્રમરૂપ અંધકારને દૂર કરવા માટે સૂર્યસમાન છે, જેમના ચરણમાં સાપનું ચિહ્ન છે, જે મોક્ષનો માર્ગ દેખાડનાર છે, જેમના દર્શન કરવાથી ભવ્ય જીવોનાં નેત્રોમાંથી આનંદના આંસુ વહે છે અને અનેક ભવ્યરૂપી સરોવર પ્રસન્ન થઈ જાય છે, જેમણે કામદેવને યુદ્ધમાં હરાવી દીધો છે, જે ઉત્કૃષ્ટ જૈનધર્મના હિતકારી છે, જેમનું સ્મરણ કરવાથી ભક્તજનોના બધા ભયો દૂર ભાગે છે, જેમનું શરીર પાણીથી ભરેલા વાદળા જેવું નીલ (રંગનું) છે, જેમનો મુગટ^૨ સાત ફેણોનો છે, જે કમઠના જીવને અસુર પર્યાયમાં હરાવનાર છે; એવા પાર્શ્વનાથ જિનરાજને (પંડિત) બનારસીદાસજી નમસ્કાર કરે છે. ૧.

૧. આ છંદમાં અંત વર્ણ સિવાયના બધા અક્ષર લઘુ છે, મનહર છંદમાં ‘ અંત ઈક ગુરુ પદ અવશર્હિં ધરિક્કે ’ એવો છંદ શાસ્ત્રનો નિયમ છે.

૨. જ્યારે ભગવાન પાર્શ્વનાથ સ્વામીની મુનિ અવસ્થામાં કમઠના જીવે ઉપસર્ગ કર્યો હતો ત્યારે પ્રભુની રાજ્ય અવસ્થામાં ઉપદેશ પામેલ નાગ-નાગણીના જીવે ધરણેન્દ્ર પદ્માવતીની પર્યાયમાં ઉપસર્ગનું

છંદ છપ્પા (આ છંદમાં બધા વર્ણ લઘુ છે.)

સકલ-કરમ-ખલ-દલન ,
કમઠ-સઠ-પવન કનક-નગ ।
ધવલ પરમ-પદ-રમન ,
જગત-જન-અમલ-કમલ-ખગ ॥
પરમત-જલધર-પવન ,
સજલ-ઘન-સમ-તન સમકર ।
પર-અઘ-રજહર જલદ ,
સકલ-જન-નત-ભવ-ભય-હર ॥
જમદલન નરકપદ-છયકરન ,
અગમ અતટ ભવજલતરન ।
વર-સબલ-મદન-વન-હરદહન ,
જય જય પરમ અભયકરન ॥૨॥

શબ્દાર્થ:- કનક-નગ=(કનક=સોનું, નગ=પહાડ) સુમેરુ. પરમત= જૈનમત
સિવાયના બીજા બધા મિથ્યામત. નત=વંદનીય. હર દહન=રુદ્રની અગ્નિ.

અર્થ:- જે સંપૂર્ણ દુષ્ટકર્મોનો નાશ કરનાર છે, કમઠના (ઉપસર્ગરૂપ) પવનની સામે મેરુ સમાન છે અર્થાત્ કમઠના જીવે ચલાવેલા ઉગ્ર આંધીના ઉપસર્ગથી ચલિત થનાર નથી, નિર્વિકાર સિદ્ધપદમાં રમણ કરે છે, સંસારી જીવો રૂપ કમળોને પ્રકૃત્વિલત કરવા માટે સૂર્ય સમાન છે, મિથ્યામતરૂપ વાદળોને ઉડાડી મૂકવા માટે પ્રચંડ વાયુરૂપ છે, જેમનું શરીર પાણીથી ભરેલા વાદળા સમાન નીલવર્ણનું છે, જે જીવોને સમતા દેનાર છે, અશુભ કર્મોની ધૂળ ધોવા માટે વાદળ

નિવારણ કર્યું હતું અને સાત ફેણવાળા સાપ બનીને પ્રભુની ઉપર છાયા કરીને અખંડ જળવૃષ્ટિથી રક્ષણ કર્યું હતું, તે જ હેતુથી આ ભગવાનની પ્રતિમા ઉપર સાત ફેણોનું ચિહ્ન પ્રચલિત છે અને તેથી જ કવિએ મુગટની ઉપમા આપી છે.

સમાન છે, સમસ્ત જીવો દ્વારા વંદનીય છે, જન્મ-મરણનો ભય દૂર કરનાર છે, જેમણે મૃત્યુને જીત્યું છે, જે નરકગતિથી બચાવનાર છે, જે મહાન અને ગંભીર સંસાર-સાગરથી તારનાર છે, અત્યંત બળવાન કામદેવના વનને બાળવા માટે 'રુદ્રની અગ્નિ સમાન છે, જે જીવોને બિલકુલ નીડર બનાવનાર છે, તે (પાર્શ્વનાથ ભગવાન) નો જય હો ! જય હો !! ૨.

(સવૈયા એકત્રીસા)

जिन्हिके वचन उर धारत जुगल नाग ,
भए धरनिंद पदुमावति पलकमै ।
जाकी नाममहिमासौं कुधातु कनक करै ,
पारस पखान नामी भयौ है खलकमै ॥
जिन्हकी जनमपुरी-नामके प्रभाव हम ,
अपनौ स्वरुप लख्यौ भानुसौ भलकमै ।
तेई प्रभु पारस महारसके दाता अब ,
दीजै मोहि साता दगलीलाकी ललकमै ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ:- કુધાતુ=લોહું. પારસ પખાન=પારસ પથ્થર. ખલક=જગત. ભલક=તેજ. મહારસ=અનુભવનો સ્વાદ. સાતા=શાંતિ.

અર્થ:- જેમની વાણી હૃદયમાં ધારણ કરીને સર્પનું જોડું ક્ષણમાત્રમાં ધરણેન્દ્ર અને પદ્માવતી થયું, જેમના નામના પ્રતાપથી જગતમાં પથ્થર પણ પારસના નામથી પ્રસિદ્ધ છે કે જે લોહાને સોનું બનાવી દે છે, જેમની જન્મભૂમિના નામના પ્રભાવથી અમે અમારું આત્મસ્વરૂપ જોયું છે-જાણે કે સૂર્યની જ્યોતિ જ પ્રગટ થઈ છે, તે અનુભવ-રસનો સ્વાદ આપનાર પાર્શ્વનાથ જિનરાજ પોતાની પ્રિય દષ્ટિથી અમને શાંતિ આપો. ૩.

૧. આ વૈષ્ણવમતનું દષ્ટાંત છે, તેમના મતમાં કથન છે કે મહાદેવજીએ ત્રીજું નેત્ર ખોલ્યું અને કામદેવને ભસ્મ કરી નાખ્યો. જોકે જૈનમતમાં આ વાર્તા પ્રમાણભૂત નથી તો પણ દષ્ટાંત માત્ર પ્રમાણ છે.

(શ્રી સિદ્ધની સ્તુતિ. અડિલ્લ છંદ)

અવિનાસી અવિકાર પરમરસધામ હૈં ।

સમાધાન સરવંગ સહજ અભિરામ હૈં ॥

સુદ્ધ બુદ્ધ અવિરુદ્ધ અનાદિ અનંત હૈં ।

જગત શિરોમણિ સિદ્ધ સદા જયવંત હૈં ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:- સરવંગ (સર્વાંગ)=સર્વ આત્મપ્રદેશે. પરમરસ=આત્મસુખ. અભિરામ=પ્રિય.

અર્થ:- જે નિત્ય અને નિર્વિકાર છે, ઉત્કૃષ્ટ સુખનું સ્થાન છે, સહજ શાંતિથી ^૧સર્વાંગે સુંદર છે. નિર્દોષ છે, પૂર્ણજ્ઞાની છે, વિરોધરહિત છે, અનાદિ અનંત છે; તે લોકના શિષ્યામણિ સિદ્ધ ભગવાન સદા જયવંત હો ! ૪.

(શ્રી સાધુ સ્તુતિ. સવૈયા એકત્રીસા)

ગ્યાનકૌ ઉજાગર સહજ-સુખસાગર ,

સુગુન-રતનાગર વિરાગ-રસ ભર્યૌ હૈ ।

સરનકી રીતિ હરૈ મરનકૌ ન ભૈ કરૈ ,

કરનસૌં પીઠિ દે ચરન અનુસર્યૌ હૈ ॥

ધરમકૌ મંડન ભરમકો વિહંડન હૈ ,

પરમ નરમ હૈકૈ કરમસૌં લર્યૌ હૈ ।

એસૌ મુનિરાજ ભુવલોકમૈ વિરાજમાન ,

નિરખિ બનારસી નમસ્કાર કર્યૌ હૈ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:- ઉજાગર=પ્રકાશક. રતનાગર=(રત્નાકર) =મણિઓની ખાણ. ભૈ (ભય)= ડર. કરન (કરણ) = ઈન્દ્રિય. ચરન (ચરણ) = ચારિત્ર. વિહંડન = વિનાશ કરનાર. નરમ = કોમળ અર્થાત્ કષાયરહિત. ભુવ (ભૂ) =પૃથ્વી.

૧. જેમનો પ્રત્યેક આત્મપ્રદેશ વિલક્ષણ શાંતિથી ભરપૂર છે.

અર્થ:- જે જ્ઞાનના પ્રકાશક છે, ^૧ સહજ આત્મસુખના સમુદ્ર છે, સમ્યક્ત્વાદિ ગુણરત્નોની ખાણ છે, વૈરાગ્યરસથી પરિપૂર્ણ છે, કોઈનો આશ્રય ઈચ્છતા નથી, મૃત્યુથી ડરતા નથી, ઇન્દ્રિય-વિષયોથી વિરક્ત થઈને ચારિત્રનું પાલન કરે છે, જેમનાથી ધર્મની શોભા છે, જે મિથ્યાત્વનો નાશ કરનાર છે, જે કર્મો સાથે અત્યંત શાંતિથી ^૨લડે છે; એવા સાધુ મહાત્મા જે પૃથ્વી ઉપર શોભાયમાન છે તેમનાં ^૩દર્શન કરને પં. બનારસીદાસજી નમસ્કાર કરે છે. ૫.

સમ્યક્દષ્ટિની સ્તુતિ. સવૈયા છંદ (૮ ભગણ)

ભેદવિજ્ઞાન જગ્યૌ જિન્હકે ઘટ ,
સીતલ ચિત ભયૌ જિમ ચંદન ।
કેલિ કરૈ સિવ મારગમૈ ,
જગ માહિં જિનેસુરકે લઘુ નંદન ॥
સત્યસરૂપ સદા જિન્હકૈ ,
પ્રગટ્યૌ અવદાત મિથ્યાતનિકંદન ।
સાંતદસા તિન્હકી પહિચાનિ ,
કરૈ કર જોરિ બનારસિ વંદન ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:- ભેદજ્ઞાન=નિજ અને પરનો વિવેક. કેલિ=મોજ. લઘુનંદન=નાના પુત્ર. અવદાત = સ્વચ્છ. મિથ્યાત-નિકંદન = મિથ્યાત્વનો નાશ કરનાર.

અર્થ:- જેમના હૃદયમાં નિજ-પરનો વિવેક પ્રગટ થયો છે, જેમનું ચિત્ત ચંદન સમાન શીતળ છે અર્થાત્ કષાયોનો આતાપ નથી અને નિજ-પર વિવેક થવાથી જે મોક્ષમાર્ગમાં મોજ કરે છે, જે સંસારમાં અરહંતદેવના લઘુપુત્ર છે અર્થાત્ થોડા જ સમયમાં અરહંતપદ પ્રાપ્ત કરનાર છે, જેમને મિથ્યાદર્શનનો નાશ કરનાર નિર્મળ સમ્યક્દર્શન પ્રગટ થયું છે; તે સમ્યક્દષ્ટિ જીવોની આનંદમય અવસ્થાનો નિશ્ચય કરીને પં. બનારસીદાસજી હાથ જોડીને નમસ્કાર કરે છે. ૬.

૧. જે આત્મજનિત છે, કોઈ દ્વારા ઉત્પન્ન થતું નથી. ૨. આ કર્મોની લડાઈ ક્રોધ આદિ કષાયોના ઉદ્વેગ રહિત હોય છે. ૩. હૃદયમાં દર્શન કરવાનો અભિપ્રાય છે.

(સવૈયા એકત્રીસા)

સ્વારથકે સાચે પરમારથકે સાચે ચિત ,
સાચે સાચે બૈન કહૈં સાચે જૈનમતી હૈં ।
કાહૂકે વિરુદ્ધિ નાહિ પરજાય-બુદ્ધિ નાહિ ,
આતમગવેષી ન ગૃહસ્થ હૈં ન જતી હૈં ॥
સિદ્ધિ રિદ્ધિ વૃદ્ધિ દીસે ઘટમૈ પ્રગટ સદા ,
અંતરકી લચ્છિસૌં અજાચી લચ્છપતી હૈં ।
દાસ ભગવન્તકે ઉદાસ રહૈં જગતસૌં ,
સુખિયા સદૈવ એસે જીવ સમકિતી હૈં ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ:- સ્વારથ=(સ્વાર્થ, સ્વ= આત્મા, અર્થ=પદાર્થ) આત્મપદાર્થ.
પરમારથ (^૧પરમાર્થ) = પરમ અર્થ અર્થાત્ મોક્ષ. પરજાય (પર્યાય) =શરીર.
લચ્છિ = લક્ષ્મી. અજાચી = ન માગનાર

અર્થ:- જેમને પોતાના આત્માનું સાચું જ્ઞાન છે અને મોક્ષ પદાર્થ ઉપર સાચો પ્રેમ છે, જે હૃદયના સાચા છે અને સત્ય વચન બોલે છે તથા સાચા જૈની^૨ છે, કોઈની સાથે જેમને વિરોધ નથી, શરીરમાં જેમને અહંબુદ્ધિ નથી, જે આત્મસ્વરૂપના શોધક છે, અણુવ્રતી નથી કે મહાવ્રતી નથી^૩, જેમને સદૈવ પોતાના જ હૃદયમાં આત્મહિતની સિદ્ધિ, આત્મશક્તિની રિદ્ધિ અને આત્મગુણોની વૃદ્ધિ પ્રગટ દેખાય છે, જે અંતરંગ લક્ષ્મીથી અયાચી લક્ષપતિ અર્થાત્ સંપન્ન છે, જે જિનરાજના સેવક છે, સંસારથી ઉદાસીન છે, જે આત્મિક સુખથી સદા આનંદરૂપ રહે છે, એ ગુણોના ધારક સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ હોય છે. ૭.

-
૧. જૈનધર્મમાં ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ-એ ચાર પદાર્થ કહ્યા છે, તેમાં મોક્ષ પરમ પદાર્થ છે.
 ૨. જિનવરનાં વચનો પર જેમનો અટલ વિશ્વાસ છે.
 ૩. સમસ્ત નયોના જ્ઞાતા હોવાથી એમના જ્ઞાનમાં કોઈ પણ સમ્યક્ વિવેકનો વિરોધ ભાસતો નથી.
 ૪. અહીં અસંયત સમ્યગ્દષ્ટિને ધ્યાનમાં રાખીને કહ્યું છે કે જેમને “ ચરિતમોહવશ લેશ ન સંયમ, પૈ સુરનાથ જજૈ હૈં.”

(સવૈયા એકત્રીસા)

जाकै घट प्रगट विवेक गणधरकौसौ ,
हिरदै हरखि महामोहकौं हरतु है ।
साचौ सुख मानै निजमहिमा अडौल जाने ,
आपुहीमैं आपनौ सुभाउ ले धरतु हैं ॥
जैसै जल-कर्म कतकफल भिन्न करै ,
तैसै जीव अजीव विलछनु करतु है ।
आत्म सकति साधै ग्यानकौ उदौ आराधै ,
सोई समकित्ती भवसागर तरतु है ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ:- કર્મ=ક્રીયડ. કતકફળ=નિર્મળી. વિલછનુ= પૃથ્થકરણ.
સકતિ=શક્તિ.

અર્થ:- જેના હૃદયમાં ગણધર જેવો સ્વ-પરનો વિવેક પ્રગટ થયો છે, જે આત્માનુભવથી આનંદિત થઈને મિથ્યાત્વને નષ્ટ કરે છે, સાચા સ્વાધીન સુખને સુખ માને છે. પોતાના જ્ઞાનાદિ ગુણોની અવિચળ શ્રદ્ધા કરે છે, પોતાના સમ્યગ્દર્શનાદિ સ્વભાવને પોતાનામાં જ ધારણ કરે છે, જે અનાદિના મળેલ જીવ અને અજીવનું પૃથ્થકરણ ક્રીયડથી પાણીનું પૃથ્થકરણ કતકફળની જેમ કરે છે, જે આત્મબળ વધારવામાં પ્રયત્ન કરે છે અને જ્ઞાનનો પ્રકાશ કરે છે, તે જ સમ્યગ્દષ્ટિ સંસાર-સમુદ્રથી પાર થાય છે. ૮.

(મિથ્યાદષ્ટિનું લક્ષણ. સવૈયા એકત્રીસા)

धरम न जानत बखानत भरमरूप ,
ठौर ठौर ठानत लराई पच्छपातकी ।
भूल्यो अभिमानमैं न पाउ धरै धरनीमें ,
हिरदैमें करनी विचारै उतपातकी ॥

૧. ગંદા પાણીમાં નિર્મળી (ફટકડી) નાખવાથી ક્રીયડ નીચે બેસી જાય છે અને પાણી ચોખ્ખું થઈ જાય છે.

फिरै डांवाडोलसौ करमके कलोलिनिमै ,
वै रही अवस्था सु बधूलेकैसे पातकी ।
जाकी छाती ताती कारी कुटिल कुवाती भारी ,
ऐसौ ब्रह्मघाती है मिथ्याती महापातकी ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થ:- ધરમ (ધર્મ) = વસ્તુસ્વભાવ. ઉત્પાત = ઉપદ્રવ.

અર્થ:- જે વસ્તુસ્વભાવથી અજાણ છે, જેનું કથન મિથ્યાત્વમય છે અને જે એકાંતનો પક્ષ લઈ ઠેકઠેકાણે લડાઈ કરે છે, પોતાના મિથ્યાજ્ઞાનના અહંકારમાં ભૂલીને ધરતી પર પગ ટેકવતો નથી અને ચિત્તમાં ઉપદ્રવનો જ વિચાર કરે છે, કર્મનાં કલ્લોલોથી સંસારમાં ડામાડોળ થઈને ફરે છે અર્થાત્ વિશ્રામ પામતો નથી. તેથી તેની દશા વંટોળિયાનાં પાંદડા જેવી થઈ રહી છે, જે હૃદયમાં (ક્રોધથી) તપ્ત રહે છે, (લોભથી) મલિન રહે છે, (માયાથી) કુટિલ છે, (માનથી) ભારે કુવચન બોલે છે આવો આત્મઘાતી અને મહાપાપી મિથ્યાદષ્ટિ છે. ૯.

(દોહા)

बंदौ सिव अवगाहना , अरु बंदौ सिव पंथ ।
जसु प्रसाद भाषा करौ , नाटकनाम गरंथ ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ:- અવગાહના=આકૃતિ.

અર્થ:- હું સિદ્ધ ભગવાનને અને મોક્ષમાર્ગ (રત્નત્રય)ને નમસ્કાર કરું છું, જેમના પ્રસાદથી દેશભાષામાં નાટક સમયસાર ગ્રંથ રચું છું. ૧૦.

કવિ સ્વરૂપનું વર્ણન (સવૈયા મત્તગયન્દ વર્ણ ૨૩)

चेतनरूप अनूप अमूरति ,
सिद्धसमान सदा पद मेरौ^१ ।
मोह महातम आतम अंग ,
कियौ परसंग महा तम घेरौ^२ ॥

૧. અહીં નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ કથન છે. ૨ અહીં વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ કથન છે.

ગ્યાનકલા ઉપજી અબ મોહિ ,
કહૌં ગુન નાટક આગમકેરૌ ।
જાસુ પ્રસાદ સઘૈ સિવમારગ ,
વેગિ મિટૈ ભવવાસ બસેરૌ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:- અમૂરતિ (અમૂર્તિ)=નિરાકાર. પરસંગ = (પ્રસંગ) = સંબંધ.

અર્થ:- મારું સ્વરૂપ સદૈવ ચૈતન્યસ્વરૂપ, ઉપમારહિત અને નિરાકાર સિદ્ધ સમાન છે. પરંતુ મોહના મહા અંધકારનો સંગ કરવાથી હું આંધળો બની રહ્યો હતો. હવે મને જ્ઞાનની જ્યોતિ પ્રગટ થઈ છે તેથી હું નાટક સમયસાર ગ્રંથ કહું છું, જેના પ્રસાદથી મોક્ષમાર્ગથી સિદ્ધિ થાય છે અને જલદી સંસારનો નિવાસ અર્થાત્ જન્મ-મરણ ધૂટી જાય છે. ૧૧.

કવિની લઘુતાનું વર્ણન (છન્દ મનહર. વર્ણ ૩૧)

જૈસૈં કોઝ મૂરખ મહા સમુદ્ર તિરિવેકૌં ,
ભુજાનિસૌં ઉદ્યત ભયૌં હૈ તજિ નાવરૌ ।
જૈસૈં ગિરિ ઊપર વિરખફલ તોરિવેકૌં ,
બાવનુ પુરુષ કોઝ ઉમગૈ ઉતાવરૌ ।
જૈસૈં જલકુંડમૈં નિરખિ સસિ-પ્રતિબિમ્બ ,
તાકે ગહિબેકૌં કર નીચૌં કરૈં ટાબરૌ ।
તૈસૈં મૈં અલપબુદ્ધિ નાટક આરંભ કીનૌં ,
ગુની મોહિ હસૈંગે કહૈંગે કોઝ બાવરૌ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ:- વિરખ (વૃક્ષ) = ઝાડ. બાવનુ (બામન) =બહુ નીચા કદનો મનુષ્ય ૧ ટાબરો = બાળક. બાવરૌ = પાગલ.

અર્થ:- જેવી રીતે મૂર્ખ મનુષ્ય પોતાના બાહુબળથી ઘણા મોટા સમુદ્રને તરવાનો પ્રયત્ન કરે અથવા કોઈ ઠીંગણો માણસ પર્વત ઉપરના વૃક્ષમાં લાગેલું ફળ તોડવા માટે જલદીથી ઊછળે, જેવી રીતે કોઈ બાળક પાણીમાં પડેલા ચંદ્રના

૧. આ શબ્દ મારવાડી ભાષાનો છે.

બિંબને હાથથી પકડે છે, તેવી જ રીતે મંદબુદ્ધિવાળા મેં નાટક સમયસાર (મહાકાર્ય) નો પ્રારંભ કર્યો છે, વિદ્વાનો મશ્કરી કરશે અને કહેશે કે કોઈ પાગલ હશે. ૧૨

(સવૈયા એકત્રીસા)

जैसे काहू रतनसौं बींध्यौ है रतन कोऊ ,
तामैं सूत रेसमकी डोरी पोई गई है ।
तैसें बुध टीकाकरि नाटक सुगम कीनौ ,
तापरि अलपबुद्धि सूधी परिनई है ॥
जैसे काहू देसके पुरुष जैसी भाषा कहैं ,
तैसी तिनिहुंके बालकनि सीख लई है ।
तैसें ज्यों गरंथकौ अरथ कह्यौ गुरु त्योंहि ,
हमारी मति कहिवेकौं सावधान भई है ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થ:- બુધ=વિદ્વાન. પરનઈ (પરણઈ) = થઈ છે.

અર્થ:- જેવી રીતે હીરાની કણીથી કોઈ રત્નમાં છિદ્ર પાડી રાખ્યું હોય તો તેમાં રેશમનો દોરો નાખી દેવાય છે, તેવી જ રીતે વિદ્વાન સ્વામી અમૃતચંદ્ર આચાર્યદેવે ટીકા કરીને સમયસાર સરલ કરી દીધું છે, તેથી અલ્પબુદ્ધિવાળા મને સમજવામાં આવી ગયું. અથવા જેવી રીતે કોઈ દેશના રહેવાસી જેવી ભાષા બોલે છે તેવી તેના બાલકો શીખી લે છે; તેવી જ રીતે મને ગુરુ-પરંપરાથી જેવું અર્થજ્ઞાન થયું છે તેવું જ કહેવા માટે મારી બુદ્ધિ તત્પર થઈ છે. ૧૩.

इये कवि कहे छे के भगवाननी भक्तिथी अमने बुद्धिभण प्राप्त थयुं छे
(सवैया એકત્રીસા)

कबहू सुमति छै कुमतिकौ विनास करै ,
कबहू विमल जोति अंतर जगति है ।
कबहू दया छै चित्त करत दयालरूप ,
कबहू सुलालसा छै लोचन लगति है ॥

કબહૂ આરતી વ્હૈ કૈ પ્રભુ સનમુખ આવૈ ,
કબહૂ સુભારતી વ્હૈ બાહરિ બગતિ હૈ ।
ધરૈ દસા જૈસી તબ કરૈ રીતિ તૈસી એસી ,
હિરદૈ હમારૈ ભગવંતકી ભગતિ હૈ ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થ:- સુભારતી = સુંદર વાણી. લાલસા= અભિલાષા. લોચન=નેત્ર.

અર્થ:- અમારા હૃદયમાં ભગવાનની એવી ભક્તિ છે કે કોઈ વાર તો સુબુદ્ધિરૂપ થઈને કુબુદ્ધિને દૂર કરે છે, કોઈ વાર નિર્ભળ જ્યોત થઈને હૃદયમાં પ્રકાશ આપે છે, કોઈ વાર દયાળુ થઈને ચિત્તને દયાળુ બનાવે છે, કોઈ વાર અનુભવની પિપાસારૂપ થઈને આંખો સ્થિર કરે છે, કોઈ વાર આરતીરૂપ થઈને પ્રભુની સન્મુખ આવે છે, કોઈ વાર સુંદર વચનોથી સ્તોત્ર બોલે છે, જ્યારે જેવી અવસ્થા થાય છે ત્યારે તેવી ક્રિયા કરે છે. ૧૪.

હવે નાટક સમયસારના મહિમાનું વર્ણન કરે છે. (સવૈયા એકત્રીસા)

મોખ ચલિવેકૌ સૌન કરમકૌ કરૈ બૌન ,
જાકે રસ-ભૌન બુધ લૌન જ્યૌં ઘુલત હૈ ।
ગુનકો ગરન્થ નિરગુનકૌ સુગમ પંથ ,
જાકૌ જસુ કહત સુરેશ અકુલત હૈ ॥
યાહીકૌ જુ પચ્છી તે ઉડત ગ્યાનગગનમૈ ,
યાહીકે વિપચ્છી જગજાલમૈ રુલત હૈ ।
હાટકસૌ વિમલ વિરાટકસૌ વિસતાર ,
નાટક સુનત હિયે ફાટક ખુલત હૈ ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ:- સૌન= સીડી. બૌન=વમન. હાટક=સુવર્ણ. ભૌન (ભવન) = જળ.

અર્થ:- આ નાટક મોક્ષમાં જવાને માટે સીડી સ્વરૂપ છે, કર્મરૂપી વિકારનું વમન કરે છે, એના રસરૂપ જળમાં વિદ્વાનો મીઠાની જેમ ઓગળી જાય છે, એ

સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણોનો પિંડ છે, સરળ રસ્તો છે, એના મહિમાનું વર્ણન કરતાં ઈન્દ્રો પણ લજ્જિત થાય છે, જેમને આ ગ્રંથના પક્ષરૂપ પાંખો પ્રાપ્ત થઈ છે તેઓ જ્ઞાનરૂપી આકાશમાં વિહાર કરે છે, અને જેને આ ગ્રંથના પક્ષરૂપ પાંખો નથી તેઓ જગતની જંજાળમાં ફસાય છે. આ ગ્રંથ શુદ્ધ સુવર્ણ જેવો નિર્મળ છે, વિષ્ણુના વિરાટરૂપ જેવો વિસ્તૃત છે, આ ગ્રંથ સાંભળવાથી હૃદયનાં દ્વાર ખૂલી જાય છે. ૧૫.

અનુભવનું વર્ણન (દોહરા)

**कहाँ शुद्ध निहचै कथा , कहीं शुद्ध विवहार ।
मुक्तिपंथकारन कहीं अनुभौको अधिकार ॥ १६ ॥**

અર્થ:- શુદ્ધ નિશ્ચયનય, શુદ્ધ વ્યવહારનય અને મોક્ષમાર્ગમાં કારણભૂત આત્માનુભવની ચર્યાનું હું વર્ણન કરું છું. ૧૬.

અનુભવનું લક્ષણ (દોહરા)

**वस्तु विचारत ध्यावतै , मन पावै विश्राम ।
रस स्वादत सुख ऊपजै , अनुभौ याकौ नाम ॥ १७ ॥**

અર્થ:- આત્મપદાર્થનો વિચાર અને ધ્યાન કરવાથી ચિત્તને જે શાંતિ મળે છે તથા આત્મિકરસનો આસ્વાદ કરવાથી જે આનંદ મળે છે તેને જ અનુભવ કહે છે. ૧૭.

અનુભવનો મહિમા (દોહરા)

**अनुभव चिंतामनि रतन , अनुभव हे रसकूप ।
अनुभव मारग मोखकौ , अनुभव मोख सरूप ॥ १८ ॥**

શબ્દાર્થ:- ચિંતામણિ=મનોવાંછિત પદાર્થ આપનાર.

અર્થ:- અનુભવ ચિંતામણિ રત્ન છે, શાંતિરસનો કૂવો છે, મોક્ષનો માર્ગ છે અને મોક્ષસ્વરૂપ છે. ૧૮.

સવૈયા (મનહર)

અનુભૌકે રસકૌં રસાયન કહત જગ ,
અનુભૌ અભ્યાસ યહુ તીરથકી ઠૌર હૈ ।
અનુભૌકી જો રસા કહાવૈ સોઈ પોરસા સુ ,
અનુભૌ અધોરસાસૌં ઊરધકી દૌર હૈ ॥
અનુભૌકી કેલિ યહૈ કામધેનુ ચિત્રાવેલિ ,
અનુભૌકૌ સ્વાદ પંચ અમૃતકૌ કૌર હૈ ।
અનુભૌ કરમ તોરૈ પરમસૌં પ્રીતિ જોરૈ ,
અનુભૌ સમાન ન ધરમ કોઊ ઔર હૈ ॥ ૧૯ ॥

શબ્દાર્થ:- રસા=પૃથ્વી. અધોરસા=નરક. પોરસા=ફળદ્રૂપ જમીન.
ચિત્રાવેલિ=જાતની જડીબુટ્ટીનું નામ.

અર્થ:- અનુભવના રસને જગતના જ્ઞાનીઓ રસાયણ કહે છે, અનુભવનો અભ્યાસ એક તીર્થભૂમિ છે, અનુભવની ભૂમિ બધા પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરનાર છે. અનુભવ નરકમાંથી કાઢીને સ્વર્ગ-મોક્ષમાં લઈ જાય છે, એનો આનંદ કામધેનુ અને ચિત્રાવેલી સમાન છે, એનો સ્વાદ પંચામૃતના ભોજન જેવો છે, એ કર્મોનો ક્ષય કરે છે અને પરમપદમાં પ્રેમ જોડે છે, એના જેવો બીજો કોઈ ધર્મ નથી. ૧૯.

છ દ્રવ્યોનું જ્ઞાન અનુભવનું કારણ છે તેથી તેમનું વિવેચન કરવામાં આવે છે.
જીવ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ (દોહરા)

ચેતનવંત અનંત ગુન , પરજૈ સકતિ અનંત ।
અલખ અખંડિત સર્વગત , જીવ દરવ વિરતંત ॥ ૨૦ ॥

શબ્દાર્થ:- અલખ=ઈન્દ્રિયગોચર નથી. સર્વગત=સર્વલોકમાં.

નોટ:- સંસારમાં પંચામૃત, રસાયણ, કામધેનુ, ચિત્રાવેલી આદિ સુખદાયક પદાર્થ પ્રસિદ્ધ છે તેથી એમનાં દષ્ટાંત આપ્યાં છે પરંતુ અનુભવ એ બધાથી નિરાળો અને અનુપમ છે.

અર્થ:- ચૈતન્યરૂપ છે, અનંત ગુણ, અનંત પર્યાય અને અનંત શક્તિ સહિત છે, અમૂર્તિક છે, અખંડિત છે. *સર્વવ્યાપી છે, આ જીવદ્રવ્યનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. ૨૦.

પુદ્ગલ દ્રવ્યનું લક્ષણ. (દોહરા)

फरस-वरन-रस-गन्ध मय , नरद-पास-संठान ।

अनुरूपी पुद्गल दरव , नभ-प्रदेश-परवान ॥ २१ ॥

શબ્દાર્થ:- ફરસ=સ્પર્શ. નરદ-પાસ=ચોપાટના પાસા. સંઠાન=આકાર. પરવાન (પ્રમાન)=બરાબર.

અર્થ:- પુદ્ગલ દ્રવ્ય પરમાણુરૂપ, આકાશના પ્રદેશ જેવડું, ચોપાટના પાસાના *આકારનું, સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણવાળું છે. ૨૧.

ધર્મ દ્રવ્યનું લક્ષણ (દોહરા)

जैसै सलिल समूहमै , करै मीन गति-कर्म ।

तैसै पुद्गल जीवकौं , चलनसहाई धर्म ॥ २२ ॥

શબ્દાર્થ:- સલિલ=પાણી. મીન=માછલી. ગતિ-કર્મ=ગમનક્રિયા.

અર્થ:- જેવી રીતે માછલીની ગમનક્રિયામાં પાણી સહાયક થાય છે, તેવી જ રીતે જીવ-પુદ્ગલની ગતિમાં *સહકારી ધર્મ દ્રવ્ય છે. ૨૨.

અધર્મદ્રવ્યનું લક્ષણ(દોહરા)

ज्यों पंथी ग्रीषमसमै , बैठै छायामाँहि ।

त्यौं अधर्मकी भूमिमै , जड़ चेतन ठहराँहि ॥ २३ ॥

શબ્દાર્થ:- પંથી=મુસાફર. ગ્રીષમસમૈ=ગ્રીષ્મકાળમાં.

અર્થ:- જેવી રીતે ગ્રીષ્મઋતુમાં મુસાફર છાયાનું નિમિત્ત પામીને બેસે છે તેવી જ રીતે અધર્મ દ્રવ્ય જીવ-પુદ્ગલની સ્થિતિમાં નિમિત્તકારણ છે. ૨૩.

* લોક-અલોક પ્રતિબિમ્બિત થવાથી પૂર્ણજ્ઞાનની અપેક્ષાએ સર્વવ્યાપી છે.

* છ પાસાદાર જેવું ચોરસ હોય છે. * ઉદાસીન નિમિત્તકારણ છે, પ્રેરક નથી.

આકાશદ્રવ્યનું લક્ષણ (દોહરા)

**સંતત જાકે ઉદરમૈ, સકલ પદારથવાસ ।
જો ભાજન સબ જગતકૌ, સોઙ્ગ દરવ અકાસ ॥ ૨૪ ॥**

શબ્દાર્થ:- સંતત= સદા. ભાજન=પાત્ર.

અર્થ:- જેના પેટમાં સદૈવ, સર્વ પદાર્થો રહે છે, જે સર્વ દ્રવ્યોને પાત્રની જેમ આધારભૂત છે, તે જ આકાશદ્રવ્ય છે. ૨૪.

નોટ:- અવગાહના આકાશનો પરમ ધર્મ છે, તેથી તે આકાશદ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યોને અવકાશ આપી રહ્યું છે તેમ જ પોતાને પણ અવકાશ આપી રહ્યું છે. જેમ:- જ્ઞાન જીવનો પરમ ધર્મ છે, તેથી તે જીવ અન્ય દ્રવ્યોને જાણે છે તેમ જ પોતાને પણ જાણે છે.

કાળદ્રવ્યનું લક્ષણ (દોહરા)

**જો નવકરિ જીરન, કરૈ, સકલ વસ્તુથિતિ ઠાનિ ।
પરાવર્ત વર્તન ધરૈ, કાલ દરવ સો જાનિ ॥ ૨૫ ॥**

શબ્દાર્થ:- નવ=નવીન. જીરન (જીર્ણ)=જૂનું.

અર્થ:- જે વસ્તુનો નાશ ન કરતાં, સર્વ પદાર્થોની નવીન હાલતો પ્રગટ થવામાં અને પૂર્વ પર્યાયોના નાશ પામવામાં નિમિત્તકારણ છે, એવા વર્તના લક્ષણનું ધારક કાળદ્રવ્ય છે. ૨૫.

નોટ:- કાળદ્રવ્યનો પરમ ધર્મ વર્તના છે, તેથી તે અન્ય દ્રવ્યોની પર્યાયોનું (પરિ) વર્તન કરે છે અને પોતાની પર્યાયો પણ પલટે છે. નવ પદાર્થોનું જ્ઞાન અનુભવનું કારણ છે તેથી તેમનું વિવેચન કરવામાં આવે છે.

જીવનું વર્ણન (દોહરા)

**સમતા રમતા ઉરધતા, ગ્યાયકતા સુખભાસ ।
વેદકતા ચૈતન્યતા, એ સબ જીવવિલાસ ॥ ૨૬ ॥**

શબ્દાર્થ:- સમતા = રાગ-દ્વેષ રહિત વીતરાગભાવ. રમતા = લીન રહેવું તે. ઉરધતા (ઊર્ધ્વતા) = ઉપર જવાનો સ્વભાવ. ગ્યાયકતા = જાણપણું. વેદકતા = સ્વાદ લેવા તે.

અર્થ:- વીતરાગભાવમાં લીન થવું, ઊર્ધ્વગમન, જ્ઞાયકસ્વભાવ, સહજ સુખનો સંભોગ, સુખદુઃખનો સ્વાદ અને ચૈતન્યપણું -એ બધા જીવના પોતાના ગુણ છે. ૨૬.

અજીવનું વર્ણન (દોહરા)

**તનતા મનતા વચનતા , જડતા જડસમ્મેલ ।
લઘુતા ગુરુતા ગમનતા , એ અજીવકે ખેલ ॥ ૨૭ ॥**

શબ્દાર્થ:- સમ્મેલ=બંધ. લઘુતા= હલકાપણું. ગુરુતા=ભારેપણું. ગમનતા = ગતિ કરવી તે.

અર્થ:- તન, મન, વચન, અચેતનપણું, એકબીજાની સાથે મળવું, હલકા અને ભારેપણું તથા ગતિ કરવી-એ બધી પુદ્ગલ નામના અજીવ દ્રવ્યની પરિણતિ છે. ૨૭.

પુણ્યનું વર્ણન (દોહરા)

**જો વિશુદ્ધભાવનિ બંધૈ , અરુ ઊરધમુખ હોઈ ।
જો સુખદાયક જગતમૈ , પુન્ય પદારથ સોઈ ॥ ૨૮ ॥**

અર્થ:- જે શુભભાવોથી બંધાય છે, સ્વર્ગાદિની સન્મુખ થાય છે અને લૌકિક સુખ આપનાર છે તે પુણ્ય પદાર્થ છે. ૨૮.

પાપનું વર્ણન (દોહરા)

**સંકલેશ ભાવનિ બંધૈ , સહજ અધોમુખ હોઈ ।
દુખદાયક સંસારમૈ , પાપ પદારથ સોઈ ॥ ૨૯ ॥**

અર્થ:- જે અશુભ ભાવોથી બંધાય છે અને પોતાની મેળે નીચ ગતિમાં પડે છે તથા સંસારમાં દુઃખ આપનાર છે, તે પાપ પદાર્થ છે. ૨૯.

આસ્રવનું વર્ણન (દોહરા)

**જોઈ કરમઉદોત ધરિ , હોઈ ક્રિયા રસરત્ત ।
કરષૈ નૂતન કરમકૌ , સોઈ આસ્રવ તત્ત ॥ ૩૦ ॥**

શબ્દાર્થ:- કરમઉદોત=કર્મનો ઉદય થવો તે. ક્રિયા =યોગોની પ્રવૃત્તિ. રસરત્ત=રાગ સહિત. રત્ત= મગ્ન થવું. તત્ત=તત્ત્વ.

અર્થ:- કર્મના ઉદયમાં યોગોની જે *રાગ સહિત પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે નવીન કર્મોને ખેંચે છે, તેને આસ્રવ -પદાર્થ કહે છે. ૩૦.

સંવરનું વર્ણન (દોહરા)

**જો ઉપયોગ સ્વરૂપ ધરિ, વરતૈ, જોગ વિરત્ત ।
રોકૈ આવત કરમકૌ, સો હૈ સંવર તત્ત ॥ ૩૧ ॥**

શબ્દાર્થ:- વિરત્ત= અલગ થવું તે.

અર્થ:- જે જ્ઞાન-દર્શન ઉપયોગને પ્રાપ્ત કરીને યોગોની ક્રિયાથી વિરક્ત થાય છે અને આસ્રવને રોકી દે છે, તે સંવર પદાર્થ છે. ૩૧.

નિર્જરાનું વર્ણન (દોહરા)

**જો પૂરવ સત્તા કરમ, કરિ થિતિ પૂરન આઉ ।
ખિરબેકૌ ઉદ્યત ભયૌ, સો નિર્જરા લખાઉ ॥ ૩૨ ॥**

શબ્દાર્થ:- થિતિ=સ્થિતિ. સત્તા=અસ્તિત્વ. ખિરવેકૌ=ખરવાને માટે. ઉદ્યત = તૈયાર-તત્પર.

અર્થ:- જે પૂર્વસ્થિત કર્મ પોતાની અવધિ પૂરી કરીને ખરવાને તત્પર થાય છે, તેને નિર્જરા પદાર્થ જાણો. ૩૨.

*બંધનું વર્ણન (દોહરા)

**જો નવકરમ પુરાનસૌં, મિલૈ ગાંઠિ દિઢ હોઝ ।
સકતિ બઢવૈ બંસકી, બંધ પદારથ સોઝ ॥ ૩૩ ॥**

* અહીં સાંપ્રાયિક આસ્રવનું મુખ્યતા અને ઐર્યાપથિક આસ્રવનું ગૌણતાપૂર્વક કથન છે.

* બંધ નષ્ટ થવાથી મોક્ષ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તેથી અહીં મોક્ષની પૂર્વે બંધ તત્ત્વનું કથન કર્યું છે અને આસ્રવના નિરોધપૂર્વક સંવર થાય છે તેથી સંવર પહેલાં આસ્રવ તત્ત્વનું કથન કર્યું છે.

શબ્દાર્થ:- ગાંઠિ=ગાંઠ. દિઢ (દઢ)= પાડી. સક્રતિ=શકિત.

અર્થ:- જે નવાં કર્મ જૂનાં કર્મ સાથે પરસ્પર મળીને મજબૂતપણે બંધાઈ જાય છે અને કર્મશક્તિની પરંપરાને વધારે છે-તે બંધ પદાર્થ છે. ૩૩.

મોક્ષનું વર્ણન (દોહરા)

**થિતિ પૂરન કરિ જો કરમ , ચિરૈ બંધપદ ભાનિ ।
હંસ અંસ ઉજ્જલ કરૈ , મોક્ષ તત્ત્વ સો જાનિ ॥ ૩૪ ॥**

શબ્દાર્થ:- ભાનિ=નષ્ટ કરીને. હંસ અંસ=આત્માના ગુણ.

અર્થ:- જે કર્મ પોતાની સ્થિતિ પૂર્ણ કરીને બંધદેશાનો નાશ કરી નાખે છે અને આત્મગુણોને નિર્મળ કરે છે તેને મોક્ષ પદાર્થ જાણો. ૩૪.

વસ્તુનાં નામ (દોહરા)

**ભાવ પદારથ સમય ધન , તત્ત્વ ચિત્ત વસુ દર્વ ।
દ્રવિન અરથ ઇત્યાદિ બહુ , વસ્તુ નામ યે સર્વ ॥ ૩૫ ॥**

અર્થ:- ભાવ, પદાર્થ, સમય, ધન, તત્ત્વ, વસુ, દ્રવ્ય, દ્રવિણ, અર્થ આદિ સર્વ વસ્તુના નામ છે. ૩૫.

શુદ્ધ જીવદ્રવ્યનાં નામ (સર્વૈયા એકત્રીસા)

**પરમપુરુષ પરમેસુર પરમજ્યોતિ ,
પરબ્રહ્મ પૂરન પરમ પરધાન હૈ ।
અનાદિ અનંત અવિગત અવિનાશી અજ ,
નિરદુંદ મુક્ત મુકુંદ અમલાન હૈ ॥
નિરાબાધ નિગમ નિરંજન નિરવિકાર ,
નિરાકાર સંસારસિરોમનિ સુજાન હૈ ।
સરવદરસી સરવજ્ઞ સિદ્ધ સ્વામી સિવ ,
ધની નાથ ઈસ જગદીસ ભગવાન હૈ ॥ ૩૬ ॥**

સામાન્યપણે જીવદ્રવ્યનાં નામ

ચિદાનંદ ચેતન અલક્ષ જીવ સમૈસાર ,
બુદ્ધરૂપ અબુદ્ધ અશુદ્ધ ઉપજોગી હૈ ।
ચિદ્રૂપ સ્વયંભૂ ચિનમૂરતિ ધરમવંત ,
પ્રાનવંત પ્રાની જંતુ ભૂત ભવભોગી હૈ ॥
ગુનધારી કલાધારી ભેષધારી વિદ્યાધારી ,
અંગધારી સંગધારી જોગધારી જોગી હૈ ।
ચિન્મય અખંડ હંસ અક્ષર આતમરામ ,
કરમકૌ કરતાર પરમ વિજોગી હૈ ॥ ૩૭ ॥

અર્થ:- પરમપુરુષ, પરમેશ્વર, પરમજ્યોતિ, પરબ્રહ્મ, પૂર્ણ, પરમ, પ્રધાન, અનાદિ, અનંત, અવ્યક્ત, અવિનાશી, અજ, નિર્દ્વંદ્વ, મુક્ત, મુકુન્દ, અમલાન, નિરાબાધ, નિગમ, નિરંજન, નિર્વિકાર, નિરાકાર સંસારશિરોમણિ, સુજ્ઞાન, સર્વદર્શી, સર્વજ્ઞ, સિદ્ધ, સ્વામી, શિવ, ઘણી, નાથ, ઈશ, જગદીશ, ભગવાન. ૩૬.

અર્થ:- ચિદાનંદ, ચેતન, અલક્ષ, જીવ, સમયસાર, બુદ્ધરૂપ, અબુદ્ધ, અશુદ્ધ, ઉપજોગી, ચિદ્રૂપ, સ્વયંભૂ, ચિન્મૂર્તિ, ધર્મવાન, પ્રાણવાન, પ્રાણી, જંતુ, ભૂત, ભવયોગી, ગુણધારી, કલાધારી, વેશધારી, અંગધારી, સંગધારી, યોગધારી, યોગી, ચિન્મય, અખંડ, હંસ અક્ષર, આત્મારામ, કર્મકર્તા, પરમવિયોગી-આ બધાં જીવદ્રવ્યનાં નામ છે. ૩૭

આકાશનાં નામ (દોહરા)

ખં વિહાય અંબર ગગન અંતરિક્ષ જગધામ ।
વ્યોમ વિયત નભ મેઘપથ , યે અકાશકે નામ ॥ ૩૮ ॥

અર્થ:- ખં, વિહાય, અંબર, ગગન, અંતરિક્ષ, જગધામ, વ્યોમ, વિયત, નભ, મેઘપથ- આ આકાશનાં નામ છે. ૩૮.

કાળનાં નામ (દોહરા)

જમ કૃતાંત અંતક ત્રિદશ , આવર્તી મૃતથાન ।
પ્રાનહરન આદિતનય , કાલ નામ પરવાન ॥ ૩૯ ॥

અર્થ:- યમ, કૃતાંત, અંતક, ત્રિદશ, આવર્તી, મૃત્યુસ્થાન, પ્રાણહરણ, આદિત્યતનય- એ કાળનાં નામ છે. ૩૯.

પુણ્યનાં નામ (દોહરા)

પુન્ય સુકૃત ઊરધવદન , અકરરોગ શુભકર્મ ।
સુખદાયક સંસારફલ , ભાગ બહિર્મુખ ધર્મ ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:- પુણ્ય, સુકૃત ઊર્ધ્વવદન, અકરરોગ, શુભકર્મ, સુખદાયક, સંસારફળ, ભાગ્ય, બહિર્મુખ, ધર્મ-એ પુણ્યનાં નામ છે. ૪૦.

પાપનાં નામ (દોહરા)

પાપ અધોમુખ એન અઘ , કંપ રોગ દુખધામ ।
કલિલ કલુષ કિલ્વિસ દુરિત , અસુભ કરમકે નામ ॥ ૪૧ ॥

અર્થ:- પાપ, અધોમુખ, એન, અઘ, કંપ, રોગ, દુઃખધામ, કલિલ, કલુષ કિલ્વિષ અને દુરિત -એ અશુભ કર્મનાં નામ છે. ૪૧.

મોક્ષનાં નામ (દોહરા)

સિદ્ધક્ષેત્ર ત્રિભુવનમુકુટ , શિવથલ અવિચલથાન ।
મોખ મુકતિ વૈકુંઠ સિવ , પંચમગતિ નિરવાન ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:- સિદ્ધક્ષેત્ર, ત્રિભુવનમુકુટ, શિવથલ, અવિચલસ્થાન, મોક્ષ, મુક્તિ વૈકુંઠ, શિવ, પરમગતિ, નિર્વાણ-એ મોક્ષનાં નામ છે. ૪૨.

બુદ્ધિનાં નામ (દોહરા)

પ્રજ્ઞા ધિસના સેમુસી , ધી મેધા મતિ બુદ્ધિ ।
સુરતિ મનીષા ચેતના , આસય અંશ વિસુદ્ધિ ॥ ૪૩ ॥

અર્થ:- પ્રજ્ઞા, ધિષણા, સેમુષી, ધી, મેઘા, મતિ, બુદ્ધિ, સુરતી, મનીષા ચેતના, આશય, અંશ અને વિશુદ્ધિ-એ બુદ્ધિનાં નામ છે. ૪૩.

વિચક્ષણ પુરુષનાં નામ (દોહરા)

**નિપુન વિચક્ષણ વિબુધ બુધ , વિદ્યાધર વિદ્વાન ।
પટુ પ્રવીન પંડિત ચતુર , સુધી સુજન મતિમાન ॥ ૪૪ ॥
કલાવંત કોવિદ કુસલ , સુમન દક્ષ ધીમંત ।
જ્ઞાતા સજ્જન બ્રહ્મવિદ , તજ્ઞ ગુનીજન સંત ॥ ૪૫ ॥**

અર્થ:- નિપુણ, વિચક્ષણ, વિબુધ, બુદ્ધ, વિદ્યાધર, વિદ્વાન, પટુ, પ્રવીણ, પંડિત, ચતુર, સુધી, સુજન, મતિમાન. ૪૪.

કલાવંત, કોવિદ, કુસળ, સુમન, દક્ષ, ધીમંત, જ્ઞાતા, સજ્જન, બ્રહ્મવિદ, તજ્ઞ, ગુણીજન, સંત-એ વિદ્વાન પુરુષનાં નામ છે. ૪૫.

મુનીશ્વરનાં નામ (દોહરા)

**મુનિ મહંત તાપસ તપી , ભિક્ષુક ચારિતધામ ।
જતી તપોધન સંયમી , વ્રતી સાધુ ઋષિ નામ ॥ ૪૬ ॥**

અર્થ:- મુની, મહંત, તાપસ, તપી, ભિક્ષુક, ચારિત્રધામ, યતી, તપોધન, સંયમી, વ્રતી, સાધુ અને ઋષિ-એ મુનિનાં નામ છે. ૪૬.

દર્શનનાં નામ (દોહરા)

**દરસ વિલોકનિ દેખનૌં , અવલોકનિ દગચાલ ।
લખન દષ્ટિ નિરખનિ જુવનિ , ચિતવનિ ચાહનિ ભાલ ॥ ૪૭ ॥**

અર્થ:- દર્શન, વિલોકન, દેખવું, અવલોકન, દગચાલ, લખન, દષ્ટિ, નિરીક્ષણ, જોવું, ચિતવન, ચાહન, ભાળવું -એ દર્શનનાં નામ છે. ૪૭.

જ્ઞાન અને ચારિત્રનાં નામ (દોહરા)

ગ્યાન બોધ અવગમ મનન , જગતભાન જગજાન ।
સંજમ ચારિત આચરન , ચરન વૃત્તિ ચિરવાન ॥ ૪૮ ॥

અર્થ:- જ્ઞાન, બોધ, અવગમ, મનન, જગત્ભાનુ, જગત્જ્ઞાન, -એ જ્ઞાનનાં નામ છે. સંજમ, ચારિત્ર, આચરણ, ચરણ, વૃત્ત, સ્થિરવાન-એ ચારિત્રનાં નામ છે. ૪૮.

સત્યનાં નામ (દોહરા)

સમ્યક સત્ય અમોઘ સત , નિસંદેહ નિરધાર ।
ઠીક જથારથ ઉચિત તથ્ય , મિથ્યા આદિ અકાર ॥ ૪૯ ॥

અર્થ:- સમ્યક્, સત્ય, અમોઘ, સત, નિ:સંદેહ, નિરધાર, ઠીક, યથાર્થ, ઉચિત, તથ્ય-એ સત્યનાં નામ છે. આ શબ્દોની આદિમાં અકાર લગાડવાથી જૂઠનાં નામ થાય છે. ૪૯.

જૂઠનાં નામ (દોહરા)

અજથારથ મિથ્યા મૃષા , વૃથા અસત્ત અલીક ।
મુધા મોઘ નિ:ફલ , વિતથ , અનુચિત અસત્ત અઠીક ॥ ૫૦ ॥

અર્થ:- અયથાર્થ, મિથ્યા, મૃષા, વૃથા, અસત્ય, અલીક, મુધા, મોઘ, નિષ્ફળ, વિતથ, અનુચિત, અસત્ય, અઠીક-એ જૂઠનાં નામ છે. ૫૦.

નાટક સમયસારના બાર અધિકાર (સવૈયા એકત્રીસા)

જીવ નિરજીવ કરતા કરમ પુત્ર પાપ ,
આસ્રવ સંવર નિરજરાબંધ મોષ હૈ ।
સરવ વિશુદ્ધિ સ્યાદવાદ સાધ્ય સાધક ,
દુવાદસ દુવાર ધરૈ સમૈસાર કોષ હૈ ॥

દરવાનુયોગ દરવાનુજોગ દૂરિ કરૈ,
નિગમકૌ નાટક પરમરસપોષ હૈ।
સૌ પરમાગમ બનારસી બખાનૈ જામૈ,
ગ્યાનકો નિદાન સુદ્ધ ચારિતકી ચોષ હૈ।। ૫૧।।

શબ્દાર્થ:- નિરજીવ=અજીવ. કરતા=કર્તા. દ્વાદશ=દ્વાદશ(બાર).
દ્વાર=અધિકાર. કોષ=ભંડાર. દરવાનુજોગ=દ્રવ્યોનો સંયોગ. નિગમકૌ=આત્માનો.

અર્થ:- સમયસારજીના ભંડારમાં જીવ, અજીવ, કર્તાકર્મ, પુણ્યપાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ, મોક્ષ, સર્વવિશુદ્ધિ, સ્યાદ્વાદ અને સાધ્યસાધક-એ બાર અધિકાર છે. આ ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથ દ્રવાનુયોગરૂપ છે, આત્માને પરદ્રવ્યોના સંયોગથી જુદો કરે છે અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગમાં લગાડે છે, આ આત્માનું નાટક પરમ શાંતરસને પુષ્ટ કરનાર છે, સમ્યગ્જ્ઞાન અને શુદ્ધચારિત્રનું કારણ છે, એને પંડિત બનારસીદાસજી પદ-રચનામાં વર્ણવે છે. ૫૧.

સમયસાર નાટક

જીવદ્વાર

(૧)

ચિદાનંદ ભગવાનની સ્તુતિ (દોહરા)

**શોભિત નિજ અનુભૂતિ જુત ચિદાનંદ ભગવાન ।
સાર પદારથ આતમા , સકલ પદારથ જાન ॥૧॥**

શબ્દાર્થ:- નિજ અનુભૂતિ=પોતાના આત્માનું સ્વસંવેદન જ્ઞાન. ચિદાનંદ (ચિત્+આનંદ) =જેને આત્મિક આનંદ હોય.

અર્થ:- તે ચિદાનંદ પ્રભુ પોતાના સ્વાનુભવથી સુશોભિત છે. સર્વ પદાર્થોમાં સારભૂત આત્મપદાર્થ છે અને સર્વ પદાર્થોનો જ્ઞાતા છે. ૧.

સિદ્ધ ભગવાનની સ્તુતિ, જેમાં શુદ્ધ આત્માનું વર્ણન છે.
(સવૈયા એકત્રીસા)

***જો અપની દુતિ આપ વિરાજત ,
હૈ પરધાન પદારથ નામી ।
ચેતન અંક સદા નિકલંક ,
મહા સુખ સાગરકૌ વિસરામી ॥**

* નીચે ટિપ્પણીમાં જે શ્લોક આપવામાં આવ્યા છે તે શ્રીમદ્ અમૃતયન્દ્રાચાર્ય રચિત નાટક સમયસાર કવચના શ્લોકો છે. આ શ્લોકોનો પં. બનારસીદાસજીએ પદ્યાનુવાદ કર્યો છે.

નમઃ સમયસારાય સ્વાનુભૂત્યા ચકાસતે ।
ચિત્સ્વભાવાય ભાવાય સર્વભાવાન્તરચ્છિદે ॥૧॥

जीव अजीव जिते जगमै ,
तिनकौ गुन ज्ञायक अंतरजामी ।
सो शिवरूप बसै सिव थानक ,
ताहि विलोकि नमै सिवगामी ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ:- દ્યુતિ (દ્યુતિ)=જ્યોત. વિરાજત=પ્રકાશિત. પરધાન=પ્રધાન. વિસરામી (વિશ્રામી)=શાંતરસનો ભોક્તા. શિવગામી=મોક્ષે જનાર સમ્યક્દષ્ટિ, શ્રાવક, સાધુ, તીર્થંકર આદિ.

અર્થ:- જે પોતાના આત્મજ્ઞાનની જ્યોતિથી પ્રકાશિત છે, સર્વ પદાર્થોમાં મુખ્ય છે, જેમનું ચૈતન્ય ચિહ્ન છે, જે નિર્વિકાર છે, બહુ મોટા સુખસમુદ્રમાં આનંદ કરે છે, સંસારમાં જેટલા ચેતન-અચેતન પદાર્થ છે તેમના ગુણોના જ્ઞાતા, ઘટઘટને જાણનાર છે, તે સિદ્ધભગવાન મોક્ષરૂપ છે, મોક્ષપુરીના નિવાસી છે, તેમને મોક્ષગામી જીવ જ્ઞાનદષ્ટિથી જોઈને નમસ્કાર કરે છે. ૨.

જિનવાણીની સ્તુતિ (સર્વેયા તેવીસા)

✽જोग धरै रहे जगसौं भिन्न ,
अनंत गुनातम केवलज्ञानी ।
तासु हृदै-द्रहसौं निकसी ,
सरितासम व्हे श्रुत-सिंधु समानी ॥
याते अनंत नयातम लच्छन ,
सत्य स्वरूप सिधंत बखानी ।
बुद्ध लखै न लखै दुरबुद्ध ,
सदा जगमाँहि जगै जिनवानी ॥ ३ ॥

अनन्तधर्मणस्तत्त्वं पश्यन्ती प्रत्यगात्मनः ।
अनेकान्तमयी मूर्तिर्नित्यमेव प्रकाशताम् ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ:- હૃદૈ-દ્રહસૌ = હૃદયરૂપી સરોવરમાંથી. બુદ્ધ=પવિત્ર જૈનધર્મના વિદ્વાન. દુરબુદ્ધ=મિથ્યાદષ્ટિ, કોરા વ્યાકરણ, કોષ આદિના જ્ઞાતા પરંતુ નયજ્ઞાનથી રહિત*.

અર્થ:- અનંત ગુણોના ધારક કેવળજ્ઞાની ભગવાન જોકે *સયોગી છે તોપણ યોગોથી પૃથક્ છે. તેમના હૃદયરૂપ સરોવરમાંથી નદીરૂપ જિનવાણી નીકળીને શાસ્ત્રરૂપ સમુદ્રમાં પ્રવેશી ગઈ છે, તેથી સિદ્ધાન્તમાં એને સત્યસ્વરૂપ અને અનંતનયાત્મક કહેલ છે. એને જૈનધર્મના મર્મી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ઓળખે છે, મૂર્ખ મિથ્યાદષ્ટિ જીવો સમજતા નથી. આવી જિનવાણી જગતમાં સદા જયવંત હો! ૩.

કવિ વ્યવસ્થા (છન્દ છપ્પા)

***હૌં નિહચૈ તિહુંકાલ, સુદ્ધ ચેતનમય મૂરતિ।
પર પરનતિ સંજોગ, ભઈ જડતા વિસફૂરતિ।।
મોહકર્મ પર હેતુ પાઙ્, ચેતન પર રચ્ચઙ્।
જ્યૌં ધતૂર-રસ પાન કરત, નર બહુવિધ નચ્ચઙ્।।
અબ સમયસાર વરનન કરત, પરમ સુદ્ધતા હોહુ મુઙ્ગ।
અનયાસ બનારસિદાસ કહિ, મિટહુ સહજ ભ્રમકી અરુઙ્ગ।।
૪।।**

શબ્દાર્થ:- પર પરણતિ=પોતાના આત્મા સિવાય અન્ય ચેતન-અચેતન પદાર્થમાં અહંબુદ્ધિ અને રાગ-દ્વેષ. વિસફૂરતિ (વિસ્ફૂર્તિ)=જાગ્રત. તિહુંકાળ=ત્રણે કાળ (ભૂત, વર્તમાન, ભવિષ્ય). રચ્ચઈ=રાગ કરવો. નચ્ચઈ=નાચવું. અનયાસ=ગ્રંથ ભણવા વગેરેનો પ્રયત્ન કર્યા વિના. અરુઙ્ગ=ગૂંચવણ.

* આવા લોકને આદિપુરાણમાં અક્ષર-મ્લેચ્છ કહ્યા છે. *તેરમા ગુણસ્થાનમાં મન, વચન, કાયાના સાત યોગ કહ્યા છે પરંતુ યોગો દ્વારા જ્ઞાનનો અનુભવ કરતા નથી.

પરપરિણતિહેતોર્મોહનામ્નોઽનુભાવા-

દવિરતમનુભાવ્યવ્યાસિકલ્માષિતાયાઃ।

મમ પરમવિશુદ્ધિઃ શુદ્ધચિન્માત્રમૂર્તે-

ર્ભવતુ સમયસારવ્યાખ્યયૈવાનુભૂતેઃ।।૩।।

અર્થ:- હું નિશ્ચયનયથી સદાકાળ શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ છું, પરંતુ પર પરિણતિના સમાગમથી અજ્ઞાનદશા પ્રાપ્ત થઈ છે. મોહકર્મનું પર નિમિત્ત પામીને આત્મા પર પદાર્થોમાં અનુરાગ કરે છે, એથી ઘતુરાનો રસ પીને નાયનાર મનુષ્ય જેવી દશા થઈ રહી છે. પં. બનારસીદાસજી કહે છે કે હવે સમયસારનું વર્ણન કરવાથી મને પરમ વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાઓ વિના પ્રયત્ને મિથ્યાત્વની ગૂંચવણ પોતાની મેળે મટી જાઓ. ૪.

શાસ્ત્રનું માહાત્મ્ય (સવૈયા એકત્રીસા)

નિહચૈમૈ રૂપ એક વિવહારમૈ અનેક,
યાહી નૈ - વિરોધમૈ જગત ભરમાયૌ હૈ ।
જગકે વિવાદ નાસિબેકૌ જિન આગમ હૈ,
જામૈ સ્યાદ્વાદનામ લચ્છન સુહાયૌ હૈ ॥
દરસનમોહ જાકૌ ગયૌ હૈ સહજરૂપ,
આગમ પ્રમાન તાકે હિરદૈમૈ આયૌ હૈ ।
અનૈસૌ અખંડિત અનૂતન અનંત તેજ,
એસો પદ પૂરન તુરંત તિનિ પાયૌ હૈ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:- નૈ=નય. દરસનમોહ (દર્શનમોહ)=જેના ઉદયમાં જીવ તત્ત્વ-શ્રદ્ધાનથી પડી જાય છે. પદ પૂરન(પૂર્ણપદ)=મોક્ષ.

અર્થ:- નિશ્ચયનયમાં પદાર્થ એકરૂપ છે અને વ્યવહારનયમાં અનેકરૂપ છે. આ નય-વિરોધમાં સંસાર ભૂલી રહ્યો છે, તેથી આ વિવાદને નષ્ટ કરનાર જિનાગમ છે જેમાં સ્યાદ્વાદનું શુભ* ચિહ્ન છે. જે જીવને દર્શનમોહનો ઉદય હોતો નથી તેના

* મહોર-છાપ લાગી છે -સ્યાદ્વાદથી જ ઓળખવામાં આવે છે કે આ જિનાગમ છે.

ઉભયનયવિરોધધ્વંસિનિ સ્યાત્પદાઈકે
જિનવચસિ રમન્તે યે સ્વયં વાન્તમોહાઃ ।
સપદિ સમયસારં તે પરં જ્યોતિરુચ્ચૈ-
રનવમનયપક્ષાક્ષુણ્ણમીક્ષન્ત એવ ॥ ૪ ॥

હૃદયમાં સહજ સ્વભાવથી આ પ્રામાણિક જિનાગમ પ્રવેશ કરે છે અને તેને તત્કાળ જ નિત્ય, અનાદિ અને અનંત પ્રકાશવાન મોક્ષપદ પ્રાપ્ત થાય છે. ૫.

નિશ્ચયનયની પ્રધાનતા (સર્વૈયા તેવીસા)

ज्यों नर कौइ गिरै गिरिसौं तिहि ,
सोइ हितू जो गहै दिढ़बाहीं ।
त्यौं बुधकौ विवहार भलौ ,
तबलौं जबलौं शिव प्रापति नाहीं ॥
यद्यपि यौं परवान तथापि ,
सधै परमारथ चेतनमाहीं ।
जीव अव्यापक है परसौं ,
विवहारसौं तो परकी परछाहीं ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ:- ગિરિસૌં=પર્વત પરથી. બાહીં=હાથ. બુદ્ધ=જ્ઞાની. પ્રાપતિ=પ્રાપ્તિ.

અર્થ:- જેમ કોઈ મનુષ્ય પહાડ ઉપરથી લપસી જાય અને કોઈ હિતકારી બનીને તેનો હાથ મજબૂતાઈથી પકડી લે તેવી જ રીતે જ્ઞાનીઓને જ્યાં સુધી મોક્ષ પ્રાપ્ત થયો નથી ત્યાં સુધી વ્યવહારનું અવલંબન છે, જો કે આ વાત સાચી છે તોપણ નિશ્ચયનય ચૈતન્યને સિદ્ધ કરે છે તથા જીવને પરથી ભિન્ન દર્શાવે છે અને વ્યવહારનય તો જીવને પરને આશ્રિત કરે છે.

ભાવાર્થ:- જોકે ચોથા ગુણસ્થાનથી ચૈદમાં ગુણસ્થાન સુધી વ્યવહાર હોય છે, પરંતુ ઉપાદેય તો નિશ્ચયનય જ છે, કારણ કે તેનાથી પદાર્થનું અસલી સ્વરૂપ જાણવામાં આવે છે અને વ્યવહારનય અભૂતાર્થ હોવાથી પરમાર્થમાં પ્રયોજનભૂત નથી. ૬.

व्यवहरणनयः स्याद्यद्यपि प्राक्पदव्या-

मिह निहितपदानां हन्त हस्ताबलम्बः ।

तदपि परममर्थं चिच्चमत्कारमात्रं

परविरहितमन्तः पश्यतां नैष किञ्चित् ॥ ५ ॥

સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ(સવૈયા એકત્રીસા)

શુદ્ધનય નિહચૈ અકેલૌ આપુ ચિદાનંદ ,
અપનૈહી ગુન પરજાયકૌં ગહતુ હૈ ।
પૂરન વિગ્યાનઘન સો હૈ વિવહારમાહિં ,
નવ તત્ત્વરૂપી પંચ દર્વમૈં રહતુ હૈ ॥
પંચ દર્વ નવ તત્ત્વ ન્યારે જીવ ન્યારો લખૈ ,
સમ્યકદરસ યહૈ ઔર ન ગહતુ હૈ ।
સમ્યકદરસ જોઈ આતમ સરૂપ સોઈ ,
મેરે ઘટ પ્રગટો બનારસી કહતુ હૈ ॥

શબ્દાર્થ:- * લખૈ=શ્રદ્ધા કરે. ઘટ=હૃદય. ગહતુ હૈ=ધારણ કરે છે.

અર્થ:- શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી ચિદાનંદ એકલો જ છે અને પોતાના ગુણપર્યાયોમાં પરિણમન કરે છે. તે પૂર્ણજ્ઞાનનો પિંડ *પાંચ દ્રવ્ય, નવ તત્ત્વમાં રહ્યો છે એમ વ્યવહારથી કહેવાય છે. પાંચ દ્રવ્ય અને નવ તત્ત્વોથી ચેતયિતા ચેતન નિરાળો છે, એવું શ્રદ્ધાન કરવું અને એના સિવાય બીજી રીતે શ્રદ્ધાન ન કરવું તે સમ્યગ્દર્શન છે; અને સમ્યગ્દર્શન જ આત્માનું સ્વરૂપ છે. પં. બનારસીદાસજી કહે છે કે તે સમ્યગ્દર્શન અર્થાત્ આત્માનું સ્વરૂપ મારા હૃદયમાં પ્રગટ થાય. ૭.

* લખન, દર્શન, અવલોકન આદિ શબ્દોનો અર્થ જૈનાગમમાં કયાંય તો 'જોવું' થાય છે જે દર્શનાવરણી કર્મના ક્ષયોપશમની અપેક્ષા રાખે છે. અને કયાંક આ શબ્દોનો અર્થ 'શ્રદ્ધાન કરવું' લેવામાં આવે છે જે દર્શનમોહના અનુદયની અપેક્ષાએ છે , અહીં દર્શનમોહના અનુદયનું જ પ્રયોજન છે.

* જૈનાગમમાં છ દ્રવ્ય કહ્યાં છે; પણ અહીં કાળ દ્રવ્યને ગૌણ કરીને પંચાસ્તિકાયને જ દ્રવ્ય કહેલ છે.

एकत्वे नियतस्य शुद्धनयतो व्याप्तुर्यदस्यात्मनः

पूर्णज्ञानघनस्य दर्शनमिह द्रव्यान्तरेभ्यः पृथक्।

सम्यग्दर्शनमेतदेव नियमादात्मा च तावानयम्

तन्मुक्त्वा नवतत्त्वसन्ततिमिमामात्मायमेकोऽस्तु नः॥ ६॥

જીવની દશા પર અગ્નિનું દષ્ટાંત (સવૈયા એકત્રીસા)

जैसे तृण काठ वांस आरने इत्यादि और ,
ईधन अनेक विधि पावकमें दहिये ।
आकृति विलोकित कहावै आग नानारूप ,
दीसै एक दाहक सुभाव जब गहिये ॥
तैसें नव तत्वमें भयौ हैं बहु भेषी जीव ,
सुद्धरूप मिश्रित असुद्ध रूप कहिये ।
जाही छिन चेतना सकतिकौ विचार कीजै ,
ताहीं छिन अलख अभेदरूप लहिये ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ:- આરને=જંગલના. દાહક=બાળનાર. અલખ=અરૂપી.
અભેદ=ભેદવ્યવહારથી રહિત.

અર્થ:- જેવી રીતે ઘાસ, લાકડા, વાંસ અથવા જંગલનાં અનેક ઈંધન આદિ અગ્નિમાં બળે છે, તેમના આકાર ઉપર ધ્યાન દેવાથી અગ્નિ અનેકરૂપ દેખાય છે, પરંતુ જો માત્ર દાહક સ્વભાવ ઉપર દષ્ટિ મૂકવામાં આવે તો સર્વ અગ્નિ એકરૂપ જ છે; તેવી જ રીતે જીવ (વ્યવહારનયથી) નવ તત્ત્વોમાં શુદ્ધ, અશુદ્ધ મિશ્ર આદિ અનેકરૂપ થઈ રહ્યો છે; પરંતુ જ્યારે તેની ચૈતન્યશક્તિ પર વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે તે (શુદ્ધનયથી) અરૂપી અને અભેદરૂપ ગ્રહણ થાય છે. ૮.

જીવની દશા પર સોનાનું દષ્ટાંત (સવૈયા એકત્રીસા)

जैसे बनवारीमें कुधातके मिलाप हेम ,
नानाभांति भयौ पै तथापि एक नाम है ।

अतः शुद्धनयायत्तं प्रत्यग्ज्योतिश्चकास्ति तत् ।
नवतत्त्वगतत्वेऽपि यदेकत्वं न मुंचति ॥ ७ ॥

कसिकैं कसोटी लीकु निरखै सराफ ताहि,
बानके प्रवान करि लेतु देतु दाम है ॥
तैसैं ही अनादि पुद्गलसैं संजोगी जीव,
नव तत्त्वरूपमैं अरूपी महा धाम है।
दीसैं उनमानसैं उदोतवान ठौर ठौर,
दूसरौ न और एक आतमाही राम है ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થ:- બનવારી=કુલડી. લીકુ=રેખા. નિરખે=જુએ છે. બાન=ચમક. પ્રવાન=અનુસાર, પ્રમાણે. ઉનમાન (અનુમાન)=સાધનમાં સાધ્યના જ્ઞાનને અનુમાન કહે છે, જેમ કે ધૂમાડાને જોઈને અગ્નિનું જ્ઞાન કરવું તે.

અર્થ:- જેમ સોનું કુધાતુના સંયોગથી અગ્નિના તાપમાં અનેકરૂપ થાય છે, પરંતુ તોપણ તેનું નામ એક સોનું જ રહે છે તથા શરાફ કસોટી ઉપર કસીને તેની રેખા જુએ છે અને તેની ચમક પ્રમાણે કિંમત દે-લે છે; તેવી જ રીતે અરૂપી મહા દીપ્તિવાળો જીવ અનાદિકાળથી પુદ્ગલના સમાગમમાં નવ તત્ત્વરૂપ દેખાય છે, પરંતુ અનુમાન પ્રમાણથી સર્વ અવસ્થાઓમાં જ્ઞાનસ્વરૂપ એક આત્મરામ સિવાય બીજું કંઈ નથી.

ભાવાર્થ:- જ્યારે આત્મા અશુભભાવમાં વર્તે છે ત્યારે પાપતત્ત્વરૂપ હોય છે, જ્યારે શુભભાવમાં વર્તે છે ત્યારે પુણ્યતત્ત્વરૂપ હોય છે અને જ્યારે શમ, દમ, સંયમભાવમાં વર્તે છે ત્યારે સંવરરૂપ હોય છે, એવી જ રીતે ભાવાસ્રવ, ભાવબંધ આદિમાં વર્તતો તે આસ્રવ-બંધાદિરૂપ હોય છે તથા જ્યારે શરીરાદિ જડ પદાર્થોમાં અહંબુદ્ધિ કરે છે ત્યારે જડસ્વરૂપ હોય છે. પરંતુ વાસ્તવમાં આ સર્વ અવસ્થાઓમાં તે શુદ્ધ સુવર્ણ સમાન નિર્વિકાર છે. ૯.

चिरमिति नवतत्त्वच्छन्नमुन्नीयमानं
कनकमिव निमग्नं वर्णमालाकलापे।
अथ सततविविक्तं दृश्यतामेकरूपं
प्रतिपदमिदमात्मज्योतिरुद्योतमानम् ॥ ८ ॥

અનુભવની દશામાં સૂર્યનું દષ્ટાંત (સવૈયા એકત્રીસા)

जैसै रति-मंडलकै उदै महि-मंडलमै ,
आतप अटल तम पटल विलातु है ॥
तैसै परमातमाकौ अनुभौ रहत जौलौं ,
तौलौं कहूँ दुविधा न कहूँ पच्छपातु है ॥
नयकौ न लेस परवानकौ न परवेस ,
निच्छेपके वंसकौ विधुंस होत जातु है ॥
जे जे वस्तु साधक हैं तेऊ तहां बाधक हैं ,
बाकी राग दोषकी दसाकी कौन बातुहै ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ:- મહિ-મંડળ=પૃથ્વીતળ. વિલાતુ હૈ=નાશ પામી જાય છે. પરવાન=પ્રમાણ. વંસકો=સમુદાયનું. પરવેસ (પ્રવેશ)=પહોંચ.

અર્થ:- જેવી રીતે સૂર્યના ઉદયમાં પૃથ્વી ઉપર તડકો ફેલાઈ જાય છે અને અંધકારનો નાશ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે જ્યાંસુધી શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ રહે છે ત્યાંસુધી કોઈ વિકલ્પ અથવા નય આદિનો પક્ષ રહેતો નથી. ત્યાં નય-વિચારનો લેશ પણ નથી, પ્રમાણની પહોંચ નથી અને નિક્ષેપોનો સમુદાય નષ્ટ થઈ જાય છે. પહેલાની દશામાં જે જે વાતો સહાયક હતી તે જ અનુભવની દશામાં બાધક થાય છે અને રાગ-દ્વેષ તો બાધક છે જ.

ભાવાર્થ:- નય તો વસ્તુનો ગુણ સિદ્ધ કરે છે અને અનુભવ સિદ્ધ વસ્તુનો હોય છે, તેથી અનુભવમાં નયનું કામ નથી; પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ આદિ પ્રમાણ અસિદ્ધ વસ્તુને સિદ્ધ કરે છે ત્યાં અનુભવમાં વસ્તુ સિદ્ધ જ છે માટે પ્રમાણ પણ અનાવશ્યક છે, નિક્ષેપથી વસ્તુની સ્થિતિ સમજવામાં આવે છે ત્યાં અનુભવમાં શુદ્ધ આત્મ-પદાર્થનું ભાન રહે છે

उदयति न नयश्रीरस्तमेति प्रमाणं ।

क्वचिदपि च न विद्मो याति निक्षेपचक्रं ॥

किमपरमभिदध्मो धाम्नि सर्वकषे ऽस्मि

न्ननुभवमुपयाते भाति न द्वैतमेव ॥ ૧૦ ॥

માટે નિક્ષેપ પણ નિષ્પ્રયોજન છે, એટલું જ નહિ આ ત્રણે અનુભવની દશામાં બાધા કરે છે પરંતુ તેમને હાનિ કરનાર સમજીને પ્રથમ અવસ્થામાં છોડવાનો ઉપદેશ નથી, કેમકે એમના વિના પદાર્થનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. આ નય આદિ સાધક છે અને અનુભવ સાધ્ય છે, જેમ દંડ, ચક્ર આદિ સાધનો વિના ઘડાની ઉત્પત્તિ થતી નથી. પરંતુ જેવી રીતે ઘટ પદાર્થ સિદ્ધ થયા પછી દંડ, ચક્ર આદિ વિડંબનારૂપ જ થાય છે તેવી જ રીતે અનુભવ પ્રાપ્ત થયા પછી નય-નિક્ષેપ આદિના વિકલ્પ હાનિકારક છે. ૧૦.

શુદ્ધનયની અપેક્ષાએ જીવનું સ્વરૂપ (અડિલ્લ)

આદિ અંત પૂરન-સુભાવ-સંયુક્ત હૈ ।
પર-સરૂપ-પરજોગ-કલ્પનામુક્ત હૈ ।।
સદા એકરસ પ્રગટ કહી હૈ જૈનમૈ ।
સુદ્ધનયાતમ વસ્તુ વિરાજૈ બેનમૈ ।। ૧૧ ।।

શબ્દાર્થ:- આદિ અંત=સદૈવ. જોગ=સંયોગ. કલ્પનામુક્ત=કલ્પનાથી રહિત.

અર્થ:- જીવ, આદિ અવસ્થા નિગોદથી માંડીને અંત અવસ્થા સિદ્ધપર્યાય સુધી પોતાના પરિપૂર્ણ સ્વભાવથી સંયુક્ત છે, પરદ્રવ્યોની કલ્પનાથી રહિત છે, સદૈવ એક ચૈતન્યરસથી સંપન્ન છે એમ શુદ્ધનયની અપેક્ષાએ જિનવાણીમાં કહ્યું છે.

હિતોપદેશ કવિત્ત (૩૧ માત્રા)

સદગુરુ કહૈ ભવ્યજીવનિસૌં ,
તોરહુ તુરિત મોહકી જેલ ।

આત્મસ્વભાવં પરભાવભિન્નમાપૂર્ણમાદ્યન્તવિમુક્તમેકં ।
વિલીનસદ્કલ્પવિકલ્પજાલં પ્રકાશયન્ શુદ્ધનયોઽભ્યુદેતિ ।। ૧૦ ।।
ન હિ વિદ્ધતિ બદ્ધસ્પૃષ્ટભાવાદયોઽમી ।
સ્ફુટમુપરિ તરન્તોઽપ્યેત્ય યત્ર પ્રતિષ્ઠાં ।
અનુભવતુ તમેવ દ્યોતમાનં સમન્તાત્
જગદપગતમોહીભૂય સમ્યક્સ્વભાવં ।। ૧૧ ।।

સમકિતરૂપ ગહૌ અપનોં ગુન ,
કરહુ સુદ્ધ અનુભવકૌ ખેલ ।।
પુદગલપિંડ ભાવ રાગાદિક ,
ઇનસૌં નહીં તુમ્હારૌ મેલ ।
એ જડ પ્રગટ ગુપત તુમ ચેતન ,
જૈસૈં ભિન્ન તોય અરુ તેલ ।। ૧૨ ।।

શબ્દાર્થ:- તોરહુ=તોડી નાખો. ગહૌ=ગ્રહણ કરો. ગુપત (ગુપ્ત)=અરૂપી. તોય=પાણી.

અર્થ:- ભવ્ય જીવોને શ્રીગુરુ ઉપદેશ કરે છે કે શીઘ્ર મોહનું બંધન તોડી નાખો, પોતાનો સમ્યક્ત્વ ગુણ ગ્રહણ કરો અને શુદ્ધ અનુભવમાં મસ્ત થઈ જાવ. પુદ્ગલ દ્રવ્ય અને રાગાદિક ભાવો સાથે તમારે કોઈ સંબંધ નથી. એ સ્પષ્ટ અચેતન છે અને તમે અરૂપી ચૈતન્ય છો તથા પાણીથી ભિન્ન તેલની પેઠે તેમનાથી જુદા છો. ૧૨.

સમ્યક્દષ્ટિના વિલાસનું વર્ણન (સર્વૈયા એકત્રીસા)

કોઠુ બુદ્ધિવંત નર નિરખૈ સરીર-ઘર ,
ભેદગ્યાનદષ્ટિસૌં વિચારૈ વસ્તુ-વાસતૌ ।
અતીત અનાગત વરતમાન મોહરસ ,
ભીગ્યૌ ચિદાનંદ લખૈ બંધમૈ વિલાસતૌ ।।
બંધકૌ વિદારિ મહા મોહકૌ સુભાઝ ડારિ ,
આતમાકૌ ધ્યાન કરૈ દેખૈ પરગાસતૌ ।

ભૂત ભાન્તમભૂતમેવ રમસા નિર્ભિદ્ય બન્ધં સુધી-
ર્યદ્યન્તઃ કિલ કોઽપ્યહો કલયતિ વ્યાહત્ય મોહં હઠાત્ ।
આત્માત્માનુભવૈકગમ્યમહિમા વ્યક્તોઽયમાસ્તે ધ્રુવં
નિત્યં કર્મકલઙ્કપઙ્કવિકલો દેવઃ સ્વયં શાશ્વતઃ ।। ૧૨ ।।

**કરમ-કલંક-પંકરહિત પ્રગટરૂપ ,
અચલ અબાધિત વિલોકૈ દેવ સાસતૌ ॥ ૧૩ ॥**

શબ્દાર્થ:- વિદારિ=નષ્ટ કરીને. પંક=ક્રીચડ. ભેદજ્ઞાન=આત્માને શરીર આદિથી ભિન્ન જાણવો.

અર્થ:- કોઈ વિદ્વાન મનુષ્ય શરીરરૂપી ઘરને જુએ અને ભેદજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી શરીરરૂપી ઘરમાં રહેનાર આત્મવસ્તુનો વિચાર કરે તો પહેલાં ભૂત, વર્તમાન, ભવિષ્ય એ ત્રણે કાળે મોહથી રંજિત અને કર્મબંધમાં ક્રિડા કરતા આત્માનો નિશ્ચય કરે, ત્યાર પછી મોહના બંધનનો નાશ કરે અને મોહી સ્વભાવ છોડીને આત્મધ્યાનમાં અનુભવનો પ્રકાશ કરે; તથા કર્મકલંકના કાદવથી રહિત અચળ, અબાધિત, શાશ્વત પોતાના આત્મદેવને પ્રત્યક્ષ દેખે. ૧૩.

ગુણ-ગુણી અભેદ છે, એ વિચારવાનો ઉપદેશ કરે છે. (સવૈયા તેવીસા)

**સુદ્ધનયાતમ આતમકી ,
અનુભૂતિ વિજ્ઞાન-વિભૂતિ હૈ સોઈ ।
વસ્તુ વિચારત એક પદારથ ,
નામકે ભેદ કહાવત દોઈ ॥
યૌં સરવંગ સદા લખિ આપુહિ ,
આતમ-ધ્યાન કરૈ જબ કોઈ ।
મેટિ અસુદ્ધ વિભાવદસા તબ ,
સુદ્ધ સરૂપકી પ્રાપતિ હોઈ ॥ ૧૪ ॥**

શબ્દાર્થ:- વિભાવ=પરવસ્તુના સંયોગથી જે વિકાર થાય છે. વિભૂતિ=સંપત્તિ.

અર્થ:- શુદ્ધનયના વિષયભૂત આત્માનો અનુભવ જ જ્ઞાનસંપદા છે, આત્મા

આત્માનુભૂતિરિતિ શુદ્ધનયાત્મિકા યા
જ્ઞાનાનુભૂતિરિયમેવ કિલેતિ બુદ્ધ્વા ।
આત્માનમાત્મનિ નિવેશ્ય સુનિષ્કમ્પ
મેકોઽસ્તિ નિત્યમવબોધધનઃ સમન્તાત્ ॥ ૧૩ ॥

અને જ્ઞાનમાં નામભેદ છે, વસ્તુભેદ નથી, આત્મા ગુણી છે, જ્ઞાન ગુણ છે, તેથી ગુણી અને ગુણને ઓળખીને જ્યારે કોઈ આત્મધ્યાન કરે છે ત્યારે તેની રાગાદિ અશુદ્ધ અવસ્થા નાશ પામીને શુદ્ધ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ:- આત્મા ગુણી છે અને જ્ઞાન તેનો ગુણ છે, એમનામાં વસ્તુભેદ નથી. જેમ અગ્નિનો ગુણ ઉષ્ણતા છે, જો કોઈ અગ્નિ અને ઉષ્ણતાને ભિન્ન પાડવા ઇચ્છે તો તે ભિન્ન થઈ શકતા નથી; તેવી જ રીતે જ્ઞાન અને આત્માનો સહભાવી સંબંધ છે પણ નામભેદ જરૂર છે કે આ ગુણી છે અને આ તેનો ગુણ છે. ૧૪.

જ્ઞાનીઓનું ચિંતન. (સવૈયા એકત્રીસા)

અપનૈહી ગુન પરજાયસૌં પ્રવાહરૂપ,
પરિનયૌ તિહું કાલ અપનૈ અધારસૌં ।
અન્તર-બાહર-પરકાસવાન એકરસ,
ચિન્નતા ન ગહૈ ભિન્ન રહૈ ભૌ-વિકારસૌં ॥
ચેતનાકે રસ સરવંગ ભરિ રહ્યૌ જીવ,
જૈસે લૌન-કાંકર ભર્યો હૈ રસ ખારસૌં ।
પૂરન-સુરૂપ અતિ ઉજ્જલ વિગ્યાનઘન,
મોકૌં હોહુ પ્રગટ વિસેસ નિરવારસૌં ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ:- ભિન્નતા=ન્યૂનતા. ભૌ (ભવ)=સંસાર. લૌન-કાંકર=મીઠાની કણી. નિરવારસૌં=ક્ષયથી.

અર્થ:- જીવ પદાર્થ સદૈવ પોતાના જ આધારે રહે છે અને પોતાના જ ધારા-પ્રવાહ ગુણ-પર્યાયોમાં પરિણમન કરે છે, બાહ્ય અને અભ્યંતર એકસરખો પ્રકાશિત રહે છે, કદી ઘટતો નથી, તે સંસારના વિકારોથી ભિન્ન છે, તેમાં ચૈતન્યરસ એવો

અખણ્ડિતમનાકુલં જ્વલદનન્તમન્તર્બહિ-
ર્મહઃ પરમમસ્તુ નઃ સહજમુદ્ધિલાસં સદા ।
ચિદુચ્છલનનિર્ભરં સકલકાલમાલમ્બતે
યદેકરસમુલ્લસલ્લવણચિલ્ચલીલાયિતં ॥ ૧૪ ॥

ઠાંસોઠાંસ ભર્યો છે જેવી રીતે મીઠાની ગાંગડી ખારાશથી ભરપૂર હોય છે. આવો પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ, અત્યંત નિર્વિકાર, વિજ્ઞાનઘન આત્મા મોહના અત્યંત ક્ષયથી મને પ્રગટ થાઓ. ૧૫.

સાધ્ય-સાધકનું સ્વરૂપ અથવા દ્રવ્ય અને ગુણ-પર્યાયોની અભેદ વિવક્ષા.
(કવિત્ત)

જંહ ધ્રુવધર્મ કર્મછય લચ્છન ,
સિદ્ધિ સમાધિ સાધિપદ સોઈ ।
સુદ્ધપયોગ જોગ મહિમંડિત
સાધક તાહિ કહૈ સબ કોઈ ॥
યૌં પરતચ્છ પરોચ્છ રૂપસૌં ,
સાધક સાધિ અવસ્થા દોઈ ।
દુહુકૌ એક ગ્યાન સંચય કરિ ,
સેવૈ સિવવંચક ચિર હોઈ ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થ:- ધ્રુવધર્મ=અવિનાશી સ્વભાવ. સાધ્ય=જે ઈષ્ટ, અબાધિત અને અસિદ્ધ હોય. સુદ્ધપયોગ=વીતરાગ પરિણતિ. સિવવંચક=મોક્ષનો અભિલાષી. ચિર=સ્થિર.

અર્થ:- સર્વ કર્મ-સમૂહથી રહિત અને અવિનાશી સ્વભાવ સહિત સિદ્ધપદ સાધ્ય છે અને મન. વચન, ક્રયાના યોગોસહિત શુદ્ધોપયોગરૂપ અવસ્થા સાધક છે. તેમાં એક પ્રત્યક્ષ અને એક પરોક્ષ છે; આ બન્ને અવસ્થાઓ એક જીવની છે, એમ જે ગ્રહણ કરે છે તે જ મોક્ષનો અભિલાષી સ્થિર-ચિત્ત થાય છે.

ભાવાર્થ:- સિદ્ધ અવસ્થા સાધ્ય છે અને અરહંત, સાધુ, શ્રાવક, સમ્યક્ત્વી આદિ અવસ્થાઓ *સાધક છે; એમાં પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષનો ભેદ છે. આ બધી અવસ્થાઓ એક જીવની છે એમ જાણનાર જ સમ્યગ્દષ્ટિ હોય છે. ૧૬.

*પૂર્વ અવસ્થા સાધક અને ઉત્તર અવસ્થા સાધ્ય હોય છે.

एष ज्ञानघनो नित्यमात्मा सिद्धिमभीप्सुभिः ।
साध्य-साधकभावेन द्विधैकः समुपास्यताम् ॥ १५ ॥

દ્રવ્ય અને ગુણ-પર્યાયોની ભેદ-વિવક્ષા.(કવિત્ત)

દરસન-ગ્યાન-ચરન ત્રિગુનાતમ,
સમલરૂપ કહ્યે વિવહાર।
નિહચૈ-દૃષ્ટિ એકરસ ચેતન,
ભેદરહિત અવિચલ અવિકાર।
સમ્યકદસા પ્રમાન ઉભૈ નય,
નિર્મલ સમલ એક હી બાર।
યૌં સમકાલ જીવકી પરિનતિ,
કહૈ જિનેંદ ગહૈ ગનધાર॥૧૭॥

શબ્દાર્થ:- સમલ=અહીં સમલ શબ્દથી અસત્યાર્થ, અભૂતાર્થનું પ્રયોજન છે. નિર્મલ=આ શબ્દથી અહીં સત્યાર્થ, ભૂતાર્થનું પ્રયોજન છે. ઉભૈ નય=બન્ને નય (નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય). ગનધાર=ગણધર (સમવસરણના પ્રધાન આચાર્ય).

અર્થ:- વ્યવહારનયથી આત્મા દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર-એ ત્રણ ગુણરૂપ છે; આ વ્યવહારનય નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ અભૂતાર્થ છે, નિશ્ચયનયથી આત્મા એક ચૈતન્યરસસંપન્ન, અભેદ, નિત્ય અને નિર્વિકાર છે. આ બન્ને નિશ્ચય અને વ્યવહારનય સમ્યક્દૃષ્ટિને એક જ કાળમાં પ્રમાણ છે; એવી એક જ સમયમાં જીવની નિર્મળ અને સમળ પરિણતિ જિનરાજે કહી છે અને ગણધર સ્વામીએ ધારણ કરી છે. ૧૭.

વ્યવહારનયથી જીવનું સ્વરૂપ (દોહરા)

એકરૂપ આતમ દરવ , ગ્યાન ચરન દગ તીન।
ભેદભાવ પરિનામસૌં , વિવહારૈ સુ મલીન॥૧૮॥

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રૈસ્ત્રિત્વાદેકત્વતઃ સ્વયમ્।
મેચકોઽમેચકશ્ચાપિ સમમાત્મા પ્રમાણતઃ॥૧૬॥

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રૈસ્ત્રિભિઃ પરિણતત્વતઃ।
એકોઽપિ ત્રિસ્વભાવત્વાદવ્યવહારેણ મેચકઃ॥૧૭॥

અર્થ:- આત્મદ્રવ્ય એકરૂપ છે, તેને દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર-ત્રણ ભેદરૂપ કહેવું તે વ્યવહાર * નય છે-અસત્યાર્થ છે. ૧૮.

નિશ્ચયનયથી જીવનું સ્વરૂપ (દોહરા)

**जदपि समल विवहारसौं , पर्ययं-सकति अनेक ।
तदपि नियत-नय देखिये , सुद्ध निरंजन एक ॥ १९ ॥**

શબ્દાર્થ:- નિયત=નિશ્ચય. નિરંજન=કર્મમળ રહિત.

અર્થ:- જોકે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ આત્મા અનેક ગુણ અને પર્યાયવાળો છે તો પણ નિશ્ચયનયથી જોવામાં આવે તો એક, શુદ્ધ, નિરંજન જ છે. ૧૯.

શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવનું સ્વરૂપ(દોહરા)

**एक देखिये जानिये , रमि रह्यो इक ठौर ।
समल विमल न विचारिये , यहै सिद्धि नहि और ॥ २० ॥**

શબ્દાર્થ:- રમિ રહ્યે=વિશ્રામ લેવો. ઈક ઠૌર=એક સ્થાન.

અર્થ:- આત્માને એકરૂપ શ્રદ્ધવો અથવા એકરૂપ જ જાણવો જોઈએ તથા એકમાં જ વિશ્રામ લેવો જોઈએ, નિર્મળ-સમળનો વિકલ્પ ન કરવો જોઈએ. એમાં જ સર્વસિદ્ધિ છે, બીજો ઉપાય નથી.

ભાવાર્થ:- આત્માને નિર્મળ-સમળના વિકલ્પ રહિત એકરૂપ શ્રદ્ધવો તે સમ્યગ્દર્શન છે, એકરૂપ જાણવો તે સમ્યક્જ્ઞાન છે અને એકરૂપમાં જ સ્થિર થવું તે સમ્યક્ચારિત્ર છે, એ જ મોક્ષનો ઉપાય છે. ૨૦.

* દોહરા - જે તે ભેદ વિકલ્પ હૈં, તે તે સભ વિવહાર;
નિરાબાધ નિરકલ્પ સો, નિશ્ચય નય નિરધાર.

परमार्थेन तु व्यक्तज्ञातृत्वज्योतिषैककः ।

सर्वभावान्तरध्वंसिस्वभावत्वादमेचकः ॥ १८ ॥

आत्मनश्चिन्तयैवालं मेचकामेचकत्वयोः ।

दर्शनज्ञानचारित्रैः साध्यसिद्धिर्न चान्यथा ॥ १९ ॥

શુદ્ધ અનુભવની પ્રશંસા (સવૈયા એકત્રીસા)

जाकै पद सोहत सुलच्छन अनंत ग्यान
विमल विकासवंत ज्योति लहलही है।
यद्यपि त्रिविधरूप विवहारमै तथापि
एकता न तजै यौ नियत अंग कही है।।
सो है जीव कैसीहुं जुगतिकै सदीव ताके,
ध्यान करिबेकौ मेरी मनसा उनही है।
जाते अविचल रिद्धि होत और भांति सिद्धि,
नाहीं नाहीं नाहीं यामै धोखो नाहीं सही है।। २१।।

શબ્દાર્થ:- જુગતિ=યુક્તિ, મનસા=અભિલાષા. ઉનહી હૈ=તૈયાર થઈ છે. અવિચલ રિદ્ધિ=મોક્ષ. ધોખો=સંદેહ.

અર્થ:- આત્મા અનંત જ્ઞાનરૂપ લક્ષણથી લક્ષિત છે, તેના જ્ઞાનની નિર્મળ પ્રકાશવાળી જ્યોતિ જગી રહી છે, જોકે તે વ્યવહારનયથી ત્રણરૂપે* છે તોપણ નિશ્ચયનયથી એક જ રૂપ છે, તેનું કોઈ પણ યુક્તિથી સદા ધ્યાન કરવાને મારું ચિત્ત ઉત્સાહી બન્યું છે, એનાથી જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે અને કોઈ બીજો ઉપાય કાર્ય સિદ્ધ થવાનો નથી! નથી!! નથી* !!! એમાં કોઈ શંકા નથી, બિલકુલ સત્ય છે. ૨૧.

જ્ઞાતાની અવસ્થા (સવૈયા એકત્રીસા)

कै अपनौ पद आप संभारत,
कै गुरुके मुखकी सुनि बानी।

*દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, *અહીં વારંવાર 'નથી' એમ કહીને કથનનું સમર્થન કર્યું છે.

कथमपि समुपात्तत्रित्वमप्येकतायाः अपतितमिदमात्मज्योतिरुदगच्छदच्छम्।
सततमनुभवामोऽनन्तचैतन्यचिह्नं न खलु न खलु यस्मादन्यथा साध्यसिद्धिः।। २०।।

भेदविग्यान जग्यो जिन्हिकै ,
प्रगटी सुविवेक-कला-रसधानी ।।
भाव अनंत भए प्रतिबिंबित ,
जीवन मोख दसा ठहरानी ।
ते नर दर्पन ज्यौं अविकार ,
रहैं थिररूप सदा सुखदानी ।। २२ ।।

શબ્દાર્થ:- રસધાની=શક્તિ.જીવને મોખ દશા=જાણે અહીં જ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી ચુક્યા.

અર્થ:- પોતાની જાતે પોતાનું સ્વરૂપ સંભાળવાથી* અથવા શ્રીગુરુના મુખારવિંદ દ્વારા ઉપદેશ સાંભળવાથી* જેમને ભેદજ્ઞાન જાગ્રત થયું છે અર્થાત્ સ્વપર વિવેકની જ્ઞાનશક્તિ પ્રગટ થઈ છે, તે મહાત્માઓને જીવનમુક્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તેમના નિર્મળ દર્પણ જેવા સ્વચ્છ આત્મામાં અનંત ભાવ ઝળકે છે પરંતુ તેનાથી કાંઈ વિકાર થતો નથી. તેઓ સદા આનંદમાં મસ્ત રહે છે. ૨૨.

ભેદજ્ઞાનનો મહિમા (સર્વેયા એકત્રીસા)

याही वर्तमानसमै भव्यनिकौ मिटौ मौह ,
लग्यौ है अनादिकौ पग्यौ है कर्ममलसौ ।
उदै करै भेदज्ञान महा रुचिकौ निधान ,
उरकौ उजारौ भारौ न्यारौ दुंद-दलसौ ।।

*આ નૈસર્ગિક સમ્યગ્દર્શન છે.

*આ અધિગમજ સમ્યગ્દર્શન છે.

कथमपि हि लभन्ते भेदविज्ञानमूला - मचलितमनुभूतिं ये स्वतो वन्यतो वा ।
प्रतिफलननिमग्नाऽनन्तभावस्वभावै - मुकुरवदविकारा संततं स्युस्त एव ।। २१ ।।

त्यजतु जगदिदानीं मोहमाजन्मलीढं

रसयतु रसिकानां रोचनं ज्ञानमुद्यत् ।

इह कथमपि नात्माऽनात्मना साकमेकः

किल कलयति काले क्वापि तादात्म्यवृत्तिम् ।। २२ ।।

जातैं थिर रहै अनुभौ विलास गहै फिरि ,
कबहूँ अपनपौ न कहै पुदगलसौं ।
यहै करतूति यौं जुदाई करै जगतसौं ,
पावक ज्यौं भिन्न करै कंचन उपलसौं ॥ २३ ॥

શબ્દાર્થ:- નિધાન=ખજાનો. દુંદ (દ્વંદ)=સંશય. ઉપલ= પત્થર. મહારુચિ=દૃઢ શ્રદ્ધાન. જગત=જન્મ-મરણરૂપ સંસાર.

અર્થ:- આ સમયે જ ભવ્ય જીવોનો અનાદિકાળથી લાગેલો અને કર્મભળથી મળેલો મોહ નષ્ટ થઈ જાવ. એ નષ્ટ થઈ જવાથી હૃદયમાં મહાપ્રકાશ કરનાર, સંશય-સમૂહને મટાડનાર, દૃઢ શ્રદ્ધાનની રુચિ-સ્વરૂપ ભેદ-વિજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. એનાથી સ્વરૂપમાં વિશ્રામ અને અનુભવનો આનંદ મળે છે તથા શરીરાદિ પુદ્ગલ પદાર્થોમાં કદી અહંબુદ્ધિ રહેતી નથી. આ ક્રિયા તેમને સંસારથી એવી રીતે ભિન્ન કરી નાખે છે જેમ અગ્નિ સુવર્ણને કિટ્ટિકા (પત્થર) થી ભિન્ન કરી દે છે. ૨૩.

परमार्थनी शिक्षा (सर्वैया अेकत्रीसा)

बानारसी कहै भैया भव्य सुनो मेरी सीख ,
कैहूँ भांति कैसैहूँके ऐसौ काजु कीजिए ।
एकहूँ मुहूरत मिथ्यातकौ विधुंस होइ ,
ग्यानकौ जगाइ अंस हंस खोजि लीजिए ।
वाहिकौ विचार वाकौ ध्यान यहै कौतूहल ,
यौंही भरि जनम परम रस पीजिए ।

अयि कथमपि मृत्वा तत्त्वकौतूहली स-

न्ननुभव भव मूर्तेः पार्श्ववर्ती मुहूर्त्तम् ।

पृथगथ विलसंतं स्वं समालोक्य येन

त्यजसि झगिति मूर्त्या साकमेकत्वमोहं ॥ २३ ॥

**तजि भव-वासकौ विलास सविकाररूप ,
अंतकरि मौहकौ अनंतकाल जीजिए ॥ २४ ॥**

શબ્દાર્થ:- કેહું ભાંતિ=કોઈ પણ ઉપાયથી. કેસૈં હૂંકૈ=પોતે કોઈ પ્રકારનો બનીને. હંસ=આત્મા. કૌતૂહલ=ક્રિડા. ભવ-વાસકૌ વિલાસ=જન્મ-મરણમાં ભટકવું. અનંતકાળ જીજિએ=અમર થઈ જાવ અર્થાત્ સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત કરો.

અર્થ:- પં. બનારસીદાસજી કહે છે- હે ભાઈ ભવ્ય! મારો ઉપદેશ સાંભળો કે કોઈ પણ ઉપાયથી અને કોઈ પણ પ્રકારનો બનીને એવું કામ કર જેથી માત્ર અંતર્મુહૂર્તને* માટે મિથ્યાત્વનો ઉદય ન રહે, જ્ઞાનનો અંશ જાગ્રત થાય, આત્મસ્વરૂપની ઓળખાણ થાય. જિંદગીભર તેનો જ વિચાર, તેનું જ ધ્યાન, તેની જ લીલામાં પરમરસનું પાન કરો અને રાગ-દ્વેષમય સંસારનું પરિભ્રમણ છોડીને તથા મોહનો નાશ કરીને સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત કરો. ૨૪.

तीर्थंकर भगवानना शरीरनी स्तुति (सवैया अेकत्रीसा)

**जाके देह-द्युतिसौं दसौं दिसा पवित्र भई ,
जाके तेज आगै सब तेजवंत रुके हैं ।
जाकौ रुप निरखि थकित महा रूपवंत ,
जाकी वपु-वाससौं सुवास और लुके हैं ॥
जाकी दिव्यधुनि सुनि श्रवणकौ सुख होत ,
जाके तन लच्छन अनेक आइ दुके हैं ।**

* બે ઘડી અર્થાત્ ૪૮ મિનિટમાં એક સમય ઓછો.

कान्त्यैव स्नपयन्ति ये दशदिशो धाम्ना निरुधन्ति ये
धामोद्दाममहस्विनां जनमनो मुष्णन्ति रूपेण च ।
दिव्येन ध्वनिना सुखं श्रवणयोः साक्षात्क्षरन्तोऽमृतम्
वन्द्यास्तेऽष्टसहस्रलक्षणधरास्तीर्थेश्वराः सूरयः ॥ २४ ॥

**तेई जिनराज जाके कहे विवहार गुन ,
निहचै निरखि सुद्ध चेतनसौं चुके हैं ॥ २५ ॥**

શબ્દાર્થ:- વપુ-વાસસૌં=શરીરની ગંધથી. લુકે=છુપાઈ ગયા. ઢુકે=પ્રવેશ કર્યો. ચુકે=જીદા.

અર્થ:- જેમના શરીરની આત્મા (તેજ) થી દશે દિશાઓ પવિત્ર થાય છે, જેના તેજ આગળ બધા તેજવાળાઓ^૧ લજ્જિત થાય છે, જેમનું રૂપ જોઈને મહારૂપવાન^૨ હાર માને છે. જેમના શરીરની સુગંધ પાસે બધી સુગંધ^૩ છુપાઈ જાય છે, જેમની દિવ્યવાણી સાંભળવાથી કાનોને સુખ થાય છે, જેમના શરીરમાં અનેક શુભ લક્ષણો^૪ આવી વસ્યાં છે; એવા તીર્થંકર ભગવાન છે. તેમના આ ગુણો વ્યવહારનયથી કદા છે, નિશ્ચયનયથી જીઓ તો શુદ્ધ આત્માના ગુણોથી આ દેહાશ્રિત ગુણો ભિન્ન છે. ૨૫.

**जामै वालपनौ तरुनापौ वुद्धपनौ नाहिं ,
आयु-परजंत महारूप महाबल है ।
बिना ही जतन जाके तनमै अनेक गुन ,
अतिसै-विराजमान काया निर्मल है ॥
जैसै बिनु पवन समुद्र अविचलरूप ,
तैसै जाकौं मन अरु आसन अचल है ।
ऐसौ जिनराज जयवंत होउ जगतमै ,
जाकी सुभगति महा सुकृतकौ फल है ॥ २६ ॥**

શબ્દાર્થ:- તરુનાપૌ=યુવાની. કાયા=શરીર. અવિચળ=સ્થિર. સુભગતિ=શુભભક્તિ.

૧. સૂર્ય, ચંદ્રમા વગેરે. ૨. ઈન્દ્ર, કામદેવ વગેરે ૩. મંદાર, સુપારિજાત વગેરે ફૂલોની. ૪ કમળ, ચક્ર, ધ્વજા, કલ્પવૃક્ષ, સિંહાસન, સમુદ્ર આદિ ૧૦૦૮ લક્ષણ.

नित्यमविकारसुस्थितसर्वांगमपूर्वसहजलावण्यं ।
अक्षोभमिव समुद्रं जिनेन्द्ररूपं परं जयति ॥ २६ ॥

અર્થ:- જેમને બાળ, તરુણ અને વૃદ્ધપણું* નથી, જેમને જીવનભર અત્યંત સુંદર રૂપ અને અતુલ બળ રહે છે, જેમના શરીરમાં સ્વતઃ સ્વભાવથી જ અનેક ગુણો અને અતિશયો* બિરાજે છે તથા શરીર અત્યંત ઉજ્જવળ* છે, જેમનું મન અને આસન પવનની લહેરોથી રહિત સમુદ્ર સમાન સ્થિર છે, તે તીર્થંકર ભગવાન સંસારમાં જયવંત હો, જેમની શુભભક્તિ ઘણા મોટા પુણ્યના ઉદયે પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૬.

જિનરાજનું યથાર્થ સ્વરૂપ (દોહરા)

जिनपद नांहि शरीरकौ , जिनपद चेतनमाँहि ।

जिनवर्नन कछु और है , यह जिनवर्नन नांहि ॥ २७ ॥

શબ્દાર્થ:- और=બીજું. જિન=જિતે તે જિન અર્થાત્ જેમણે કામ-ક્રોધાદિ શત્રુઓને જીત્યા છે.

અર્થ:- આ(ઉપર કહેલું) જિન-વર્ણન નથી, જિન-વર્ણન એનાથી ભિન્ન છે; કારણ કે જિનપદ શરીરમાં નથી, ચેતનાર ચેતનમાં છે. ૨૭.

पुद्गल अने चैतन्यना भिन्न स्वभाव उपर दृष्टांत (सवैया भेकत्रीसा)

ऊंचे ऊंचे गढ़के कंगूरे यौं विराजत हैं ,

मानौं नभलोक गीलिवेकौं दांत दीयौ है ।

सोहै चहूँओर उपवनकी सघनताई ,

घेरा करि मानौ भूमिलोक घेरि लीयौ है ॥

गहिरी गंभीर खाई ताकी उपमा बनाई ,

नीचौ करि आनन पताल जल पीयौ है ।

* ૧. બાળકની પેઠે અજ્ઞાનપણું, યુવાનની પેઠે મદાન્ધપણું અને વૃદ્ધની પેઠે દેહનું જીર્ણપણું હોતું નથી.
* ચોત્રીસ અતિશય. * પરસેવો, નાક, કાન, આદિ મળરહિત છે.

પ્રાકારકવલિતાંબરમુપવનરાજીનિગીર્ણભૂમિતલં ।

पिबतीव हि नगरमिदं परिखावलयेन पातालं ॥ २५ ॥

**ऐसो है नगर यामैं नृपकौ न अंग कोऊ ,
यौंही चिदानंदसौं सरीर भिन्न कीयौ है ॥ २८ ॥**

શબ્દાર્થ:- ગઢ=કિલ્લો. નભલોક=સ્વર્ગ. આનન=મોઢું.

અર્થ:- જે નગરમાં મોટા મોટા ઊંચા કિલ્લા છે, જેના કાંગરા એવા શોભે છે જાણે કે સ્વર્ગને ગળી જવાને માટે ઘાંત જ ફેલાવ્યા છે, તે નગરની ચારે તરફ સઘન બગીચા એવા શોભી રહ્યા છે જાણે મધ્યલોકને જ ઘેરી લીધો છે અને તે નગરની એવી મોટી ઊંડી ખાઈઓ છે કે જાણે તેમણે નીચું મુખ કરીને પાતાળ લોકનું જળ પી લીધું છે, પરંતુ તે નગરથી રાજા ભિન્ન જ છે તેવી જ રીતે શરીરથી આત્મા ભિન્ન છે.

ભાવાર્થ:- આત્માને શરીરથી સર્વથા ભિન્ન ગણવો જોઈએ. શરીરના કથનને આત્માનું કથન ન સમજવું.

તીર્થકરના નિશ્ચય સ્વરૂપની સ્તુતિ (સર્વેયા એકત્રીસા)

**जामैं लोकालोकके सुभाव प्रतिभासे सब ,
जगी ग्यान सकति विमल जैसी आरसी ।
दर्सन उद्योत लोयौ अंतराय अंत कीयौ ,
गयौ महा मोह भयौ परम महारसी ॥
संन्यासी सहज जोगी जोगसौं उदासी जामैं ,
प्रकृति पचासी लगि रही जरि छारसी ।
सोहै घट मंदिरमैं चेतन प्रगटरूप ,
ऐसौ जिनराज ताहि बंदत बनारसी ॥ २९ ॥**

શબ્દાર્થ:- પ્રતિભાસે=પ્રતિબિંબિત થાય છે. દર્શન=અહીં કેવળદર્શનનું પ્રયોજન છે. છારસી=રાખ સમાન.

અર્થ:- જેમને એવું જ્ઞાન જાગ્રત થયું છે કે જેમાં દર્પણની પેઠે લોકાલોકના ભાવ પ્રતિબિંબિત થાય છે, જેમને કેવળદર્શન પ્રગટ થયું છે, જેમને અંતરાય કર્મ નાશ પામ્યું છે, જેમને મહામોહકર્મનો નાશ થવાથી પરમ સાધુ અથવા મહા

સંન્યાસી અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ છે, જેમણે સ્વાભાવિક યોગો ધારણ કર્યો છે તોપણ જે યોગોથી વિરક્ત છે, જેમને માત્ર પંચાસી* પ્રકૃતિઓ બળી ગયેલી સીંદરીની રાખની પેઠે લાગેલી છે; એવા તીર્થંકરદેવ દેહરૂપ દેવાલયમાં સ્પષ્ટ ચૈતન્યમૂર્તિ શોભાયમાન થાય છે, તેમને પં. બનારસીદાસજી નમસ્કાર કરે છે. ૨૯.

નિશ્ચય અને વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ શરીર અને જિનવરનો ભેદ (કવિત્ત)

તન ચેતન વિવહાર एकसे,
निहचै भिन्न भिन्न हैं दोइ।
तनकी थुति विवहार जीवथुति,
नियतदृष्टि मिथ्या थुति सोइ।।

* ૧- અશાતા વેદનીય ૨-દેવગતિ. પાંચ શરીર-૩-ઔદારિક ૪-વૈક્રિક ૫-આહારક ૬-તૈજસ ૭-કાર્માણ. પાંચ બંધન-૮-ઔદારિક ૯-વૈક્રિક ૧૦-આહારક ૧૧-તૈજસ ૧૨-કાર્માણ. પાંચ સંઘાત-૧૩-ઔદારિક ૧૪-વૈક્રિક ૧૫-આહારક ૧૬-તૈજસ ૧૭-કાર્માણ. છ સંસ્થાન-૧૮-સમયતુરમ્ સંસ્થાન ૧૯-ન્યગ્રોધપરિમંડલ ૨૦-સ્વાતિક ૨૧-ભાવન ૨૨-કુબ્જક ૨૩-હુંડક. ત્રણ અંગોપાંગ-૨૪-ઔદારિક ૨૫-વૈક્રિક ૨૬-આહારક. છ સંહનન-૨૭-વજ્રર્ષભનારાય ૨૮-વજ્રનારાય ૨૯-નારાય ૩૦-અર્ધનારાય ૩૧-કીલક ૩૨-સ્ફાટિક. પાંચ વર્ણ-૩૩-કાળો ૩૪-લીલો ૩૫-પીળો ૩૬-સફેદ ૩૭-લાલ. બે ગંધ-૩૮-સુગંધ ૩૯-દુર્ગંધ. પાંચ રસ. ૪૦-તીખો ૪૧-ખાટો ૪૨-કડવો ૪૩-મીઠો ૪૪-કષાયલો. આઠ સ્પર્શ ૪૫-કોમળ ૪૬-કઠોર ૪૭-ઠંડો ૪૮-ગરમ ૪૯-હલકો ૫૦-ભારે ૫૧-સ્નિગ્ધ ૫૨-રુક્ષ ૫૩-દેવગતિ પ્રાયોગ્યાનુપૂર્વ ૫૪-અગુરુલઘુ ૫૫-ઉપઘાત ૫૬-પરઘાત ૫૭-ઉચ્છ્વાસ ૫૮-પ્રશસ્ત વિહાયોગતિ ૫૯-અપ્રશસ્ત વિહાયોગતિ ૬૦-અપર્યાસક ૬૧-પ્રત્યેક શરીર ૬૨-સ્થિર ૬૩-અસ્થિર ૬૪-શુભ ૬૫-અશુભ ૬૬-દુર્ભગ ૬૭-સુસ્વર ૬૮-દુસ્વર ૬૯-અનાદેય ૭૦-અયશઃકીર્તિ ૭૧-નિર્માણ ૭૨-નીચ ગોત્ર ૭૩-શાતા વેદનીય ૭૪-મનુષ્ય ગતિ ૭૫-મનુષ્યાયુ ૭૬-પંચેન્દ્રિય જ્ઞાતિ ૭૭-મનુષ્યગતિ પ્રાયોગ્યાનુપૂર્વ ૭૮-ત્રસ ૭૯-બાદર ૮૦-પર્યાસક ૮૧-સુભગ ૮૨-આદેય ૮૩-યશઃકીર્તિ ૮૪-તીર્થંકર ૮૫-ઉચ્ચ ગોત્ર.

एकत्वं व्यवहारतो न तु पुनः कायात्मनोर्निश्चया-

न्नः स्तोत्रं व्यवहारतोऽस्ति वपुषः स्तुत्या न तत्तत्त्वतः।

स्तोत्रं निश्चयतश्चितो भवति चित्स्तुत्येव सैवं भवे-

न्नातस्तीर्थंकरस्तवोत्तरबलादेकत्वमात्माङ्गयोः।। ૨૭।।

जिन सो जीव जीव सो जिनवर ,
तन जिन एक न मानै कोइ ।
ता कारन तनकी संस्तुतिसौ ,
जिनवरकी संस्तुति नहि होइ ॥ ३० ॥

અર્થ:- વ્યવહારનયમાં શરીર અને આત્માની એકતા છે, પરંતુ નિશ્ચયનયમાં બન્ને જુદા-જુદા છે. વ્યવહારનયમાં શરીરની સ્તુતિને જીવની સ્તુતિ ગણવામાં આવે છે પરંતુ નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિથી તે સ્તુતિ મિથ્યા છે. નિશ્ચયનયમાં જે જિનરાજ છે તે જ જીવ છે અને જે જીવ છે તે જ જિનરાજ છે. આ નય શરીર અને આત્માને એક નથી માનતો એ કારણે નિશ્ચયનયથી શરીરની સ્તુતિ તે જિનરાજની સ્તુતિ થઈ શકતી નથી.

વસ્તુસ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં ગુપ્ત લક્ષ્મીનું દૃષ્ટાંત(સવૈયા એકત્રીસા)

ज्यों चिरकाल गड़ी वसुधामहि ,
भूरि महानिधि अंतर गूझी ।
कोउ उखारि धरै महि ऊपरि ,
जे दृगवंत तिन्है सब सूझी ॥
त्यों यह आत्मकी अनुभूति;
पडी जड़भाउ अनादि अरुझी ।
नै जुगतागम साधि कही गुरु ,
लच्छन-वेदि विचच्छन बूझी ॥ ३१ ॥

શબ્દાર્થ:- ભૂરિ=પાણી. ગૂઝી=છુપાયેલી. મહિ=પૃથ્વી. અરૂઝી=ગુંચવાયેલી. વિચચ્છન (વિચક્ષણ)=ચતુર. લચ્છનવેદિ=લક્ષણોના જાણનાર. બૂઝી=સમજયા.

इति परिचिततत्त्वैरात्मकायैकतायां
नयविभजनयुक्त्यात्यन्तमुच्छादितायाम् ।
अवतरति न बोधो बोधमेवाद्य कस्य
स्वरसरभसकुष्टः प्रस्फुटन्नेक एव ॥ २८ ॥

અર્થ:- જેવી રીતે ઘણા સમયથી પૃથ્વીની અંદર દટાયેલ ઘણા ધનને ખોદીને કોઈ બહાર મૂકી દે તો દષ્ટિવાળાઓને તે બધું દેખાવા લાગે છે, તેવી જ રીતે અનાદિ કાળથી અજ્ઞાનભાવમાં દબાયેલ આત્મજ્ઞાનની સંપત્તિને શ્રીગુરુએ નય, યુક્તિ અને આગમથી સિદ્ધ કરીને સમજાવી છે, તેને વિદ્વાનો લક્ષણ વડે ઓળખીને ગ્રહણ કરે છે.

વિશેષ:- આ છંદમાં 'દગવંત' પદ આપ્યું છે, તે જેવી રીતે બહાર કાઢેલું ધન પણ આંખોવાળાને જ દેખાય છે- આંધળાઓને નથી દેખાતું તેવી જ રીતે શ્રીગુરુ દ્વારા બતાવવામાં આવેલું તત્ત્વજ્ઞાન અંતર્દષ્ટિ ભવ્યોને પ્રાપ્ત થાય છે, દીર્ઘ સંસારી અને અભવ્યોની બુદ્ધિમાં નથી આવતું. ૩૧.

ભેદવિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં ધોબીના વસ્ત્રનું દષ્ટાંત (સવૈયા એકત્રીસા)

**जैसें कोरु जन गयौ धोबीके सदन तिन ,
पहिर्यौ परायौ वस्त्र मेरौ मानि रह्यौ है ।
धनी देखि कह्यौ भैया यह तौ हमारौ वस्त्र ,
चीन्है पहिचानत ही त्यागभाव लह्यौ है ॥
तैसेंही अनादि पुदगलसौं संजोगी जीव ,
संगके ममत्वसौं विभाव तामै बह्यौ है ।
भेदज्ञान भयौ जब आपौ पर जान्यौ तब
न्यारौ परभावसौं स्वभावनिज गह्यौ है ॥ ३२ ॥**

શબ્દાર્થ:- સદન=ઘર. વિભાવ=પર વસ્તુના સંયોગથી જે વિકાર થાય તે.

અર્થ:- જેમ કોઈ મનુષ્ય ધોબીના ઘેર જાય અને બીજાનું કપડું પહેરીને પોતાનું માનવા લાગે, પરંતુ તે વસ્ત્રનો માલિક જોઈનેકહે કે આ તો મારું કપડું છે, તો

अवतरति न यावद्वृत्तिमत्यन्तवेगा

दनवमपरभावत्यागदृष्टान्तदृष्टिः ।

झटिति सकलभावैरन्यदीयैर्विमुक्ता

स्वयमियमनुभूतिस्तावदाविर्बभूव ॥ २९ ॥

તે મનુષ્ય પોતાના વસ્ત્રનું ચિહ્ન જોઈને ત્યાગબુદ્ધિ કરે છે; તેવી જ રીતે આ કર્મસંયોગી જીવ પરિગ્રહના મમત્વથી વિભાવમાં રહે છે અર્થાત્ શરીર આદિને પોતાનું માને છે પરંતુ ભેદવિજ્ઞાન થતાં જ્યારે સ્વ-પરનો વિવેક થઈ જાય છે તો રાગાદિ ભાવોથી ભિન્ન પોતાના નિજ-સ્વભાવનું ગ્રહણ કરે છે. ૩૨.

નિજાત્માનું સત્ય સ્વરૂપ (અડિલ્લ છંદ)

कहै विचच्छन पुरुष सदा मैं एक हौं ।
अपने रससौं भर्यौ आपनी टेक हौं ॥
मोहकर्म मम नांहि नांहि भ्रमकूप है ।
सुद्ध चेतना सिंधु हमारौ रूप है ॥ ३३ ॥

શબ્દાર્થ:- ટેક=આધાર. મમ=મારું. સિંધુ=સમુદ્ર.

અર્થ:- જ્ઞાની પુરુષ એવો વિચાર કરે છે કે હું સદૈવ એકલો છું, પોતાના જ્ઞાન-દર્શન રસથી ભરપૂર પોતાના જ આધારે છું, ભ્રમજાળનો કૂપ મોહકર્મ મારું સ્વરૂપ નથી! નથી* !! મારું સ્વરૂપ તો શુદ્ધ ચૈતન્યસિંધુ છે. ૩૩.

તત્ત્વજ્ઞાન થતાં જીવની અવસ્થાનું વર્ણન (સવૈયા એકત્રીસા)

तत्त्वकी प्रतीतिसौं लख्यौ है निजपरगुन,
दृग ज्ञानचरन त्रिविधि परिनयौ है ।
विसद विवेक आयौ आछौ विसराम पायौ,
आपुहीमैं आपनौ सहारौ सोधि लयौ है ॥
कहत बनारसी गहत पुरुषारथकौ,
सहज सुभावसौं विभाव मिटि गयौ है ।

* અહીં બે વાર 'નથી' કહીને વિષયનું સમર્થન કર્યું છે.

सर्वतः स्वरसनिर्भरभावं चेतये स्वयमहं स्वमिहैकम् ।
नास्ति नास्ति मम कश्चन मोहः शुद्धचिदघनमहोनिधिरस्मि ॥ ३० ॥
इति सति सह सर्वैरन्यभावैर्विवेक स्वयमयमुपयोगो बिभ्रदात्मानमेकम्
प्रकटितपरमार्थैर्दर्शनज्ञानवृत्तैः कृतपरिणतिरात्माराम एव प्रवृत्तः ॥ ३१ ॥

**पन्नाके पकार्ये जैसे कंचन विमल होत ,
तैसे सुद्ध चेतन प्रकाशरूप भयो है ॥ ३४ ॥**

શબ્દાર્થ:- પ્રતીતિ=શ્રદ્ધાન. વિશદ=નિર્મળ. વિસરામ (વિશ્રામ)= ચેન. સોધિ= ગોતીને. પન્નાકે પકાર્યે જૈસૈ કંચન વિમલ હોત=અશુદ્ધ સોનાના નાના નાના ટુકડા કરીને કાગળ જેવા પાતળા બનાવે છે તેને પન્ના કહે છે તે પન્નાઓને મીઠું, તેલ, વગેરેના રસાયણથી અગ્નિમાં પકવે છે તેથી સોનું અત્યંત શુદ્ધ થઈ જાય છે. આ રીતે શુદ્ધ કરેલું સોનું નેશનલ, પાટલો વગેરે કરતાં ઘણી ઊંચી જાતનું હોય છે.

અર્થ:- તત્ત્વશ્રદ્ધાન થતાં સ્વ-પર ગુણની ઓળખાણ થઈ જેથી પોતાના નિજ ગુણ સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન ચારિત્રમાં પરિણમન કર્યું છે, નિર્મળ ભેદ-વિજ્ઞાન થવાથી ઉત્તમ વિશ્રામ મળ્યો અને પોતાના સ્વરૂપમાં જ પોતાનો સહાયક ગોતી લીધો. પં. બનારસીદાસજી કહે છે કે આ પ્રયત્નથી પોતાની મેળે જ વિભાવ પરિણમન નષ્ટ થઈ ગયું અને શુદ્ધ આત્મા એવો પ્રકાશિત થયો જેમ રસાયણમાં સોનાના પત્તા પકાવવાથી તે ઉજ્જવળ થઈ જાય છે. ૩૪.

वस्तुस्वभावनी प्राप्तिमां नटीनुं दष्टांत(सवैया अेकत्रीसा)

**जैसे कोऊ पातुर बनाय वस्त्र आभरन ,
आवति अखारे निसि आडौ पट करिकै ।
दुहूँओर दीवटि संवारि पट दूरि कीजै ,
सकल सभाके लोग देखै दृष्टि धरिकै ॥
तैसे ग्यान सागर मिथ्याति ग्रंथि भेदि करि ,
उमग्यौ प्रगट रह्यौ तिहूँ लोक भरिकै ।
ऐसौ उपदेस सुनि चाहिए जगत जीव ,
सुद्धता संभारै जग जालसौ निसरिकै ॥ ३५ ॥**

मज्जन्तु निर्भरममी सममेव लोका
आलोकमुच्छलति शान्तरसे समस्ताः ।
आप्लाव्य विभ्रमतिरस्करिणी भरेण
प्रोन्मग्न एष भगवानवबोधसिन्धुः ॥ ३२ ॥

શબ્દાર્થ:- પાતુર(પાત્રા)=નટી, નાયનારી. અખારે=નાટયશાળામાં. નિશિ=રાત્રિ. પટ=વસ્ત્ર, પડદો. ગ્રંથિ=ગાંઠ. નિસરિકૈ=નીકળીને.

અર્થ:- જેમ નટી રાત્રે વસ્ત્રાભૂષણોથી સજ્જ થઈને નાટયશાળામાં પડદાની પાછળ આવીને ઊભી રહે છે તો કોઈને દેખાતી નથી, પરંતુ જ્યારે બન્ને તરફના દીવા ઠીક કરીને પડદો ખસેડી લેવામાં આવે છે તો સભાના બધા માણસોને સ્પષ્ટપણે દેખાય છે, તેવી જ રીતે જ્ઞાનનો સમુદ્ર આત્મા જે મિથ્યાત્વના પડદામાં ઢંકાઈ રહ્યો હતો તે પ્રગટ થયો જે ત્રણલોકનો જ્ઞાયક થશે. શ્રીગુરુ કહે છે કે હે જગતના જીવો! આવો ઉપદેશ સાંભળીને તમારે જગતની જાળમાંથી નીકળીને પોતાની શુદ્ધતાની સંભાળ કરવી. ૩૫.

એ પ્રમાણે રંગભૂમિકા પૂર્ણ થઈ. ૧.

પ્રથમ અધિકારનો સાર

આત્મપદાર્થ શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિર્વિકલ્પ, દેહાતીત, ચિચ્ચમત્કાર, વિજ્ઞાનઘન, આનંદકંદ, પરમદેવ સિદ્ધસમાન છે. જેવો તે અનાદિ છે તેવો અનંત પણ છે અર્થાત્ ન તે ઉત્પન્ન થયો છે અને ન કદી નષ્ટ પણ થશે. જોકે તે પોતાના સ્વરૂપથી સ્વચ્છ છે પરંતુ સંસારી દશામાં જ્યારથી તે છે ત્યારથી અર્થાત્ અનાદિકાળથી શરીરથી સંબદ્ધ છે અને કર્મકાલિમાથી મલિન છે. જેમ સોનું ખાણની અંદર કાદવ સહિત રહે છે પણ ભઠ્ઠીમાં તપાવવાથી શુદ્ધ સોનું જુદું થઈ જાય છે અને કાલિમા જુદી થઈ જાય છે તેવી જ રીતે સમ્યક્તપ-મુખ્યપણે શુકલધ્યાનની અગ્નિ દ્વારા જીવાત્મા શુદ્ધ થઈ જાય છે અને કર્મકાલિમા જુદી થઈ જાય છે. જેવી રીતે ઝવેરી કાદવવાળા સોનાને ઓળખીને સોનાની કિંમત દે-લે છે તેવી જ રીતે જ્ઞાનીઓ અનિત્ય અને મળથી ભરેલા શરીરમાં પૂર્ણ જ્ઞાન અને પૂર્ણ આનંદમય પરમાત્માનો અનુભવ કરે છે.

જ્યારે કપડા ઉપર મેલ જામી જાય છે ત્યારે મલિન કહેવાય છે, લોકો તેનાથી ગ્લાનિ કરે છે અને નિરુપયોગી બતાવે છે, પરંતુ વિવેક દષ્ટિથી વિચારવામાં આવે તો કપડું પોતાના સ્વરૂપથી સ્વચ્છ છે, સાબુ-પાણીનું નિમિત્ત જોઈએ. બસ! મેલસહિત વસ્ત્રની જેમ કર્મસહિત આત્માને મલિન કહેવો એ વ્યવહારનયનો વિષય છે અને મેલથી જુદા સ્વચ્છ વસ્ત્રની જેમ આત્માને કર્મકાલિમાથી જુદો જ ગણવો તે નિશ્ચયનયનો વિષય છે. અભિપ્રાય

એ છે કે, જીવને ખરેખર કર્મકાલિમા લાગતી નથી. કપડાના મેલની જેમ તે શરીર આદિથી બંધાયો છે, ભેદવિજ્ઞાનરૂપ સાબુ અને સમતારસરૂપ જળ દ્વારા તે સ્વચ્છ થઈ શકે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જીવને દેહથી ભિન્ન શુદ્ધ-બુદ્ધ જાણનાર નિશ્ચયનય છે અને શરીરથી તન્મય, રાગ-દ્વેષ-મોહથી મલિન, કર્મને આધીન કહેવાવાળો વ્યવહારનય છે. ત્યાં પ્રથમ અવસ્થામાં આ નયજ્ઞાન દ્વારા જીવની શુદ્ધ અને અશુદ્ધ પરિણતિને સમજીને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં લીન થવું એનું જ નામ અનુભવ છે. અનુભવ પ્રાપ્ત થયા પછી નયોનો વિકલ્પ પણ રહેતો નથી તેથી કહેવું પડશે કે નય પ્રથમ અવસ્થામાં સાધક છે અને આત્માનું સ્વરૂપ સમજયા પછી નયોનું કામ નથી.

ગુણોના સમૂહને દ્રવ્ય કહે છે. જીવના ગુણ ચૈતન્ય, જ્ઞાન, દર્શન આદિ છે. દ્રવ્યની હાલતને પર્યાય કહે છે. જીવની પર્યાયો નર, નારક, દેવ, પશુ આદિ છે. ગુણ અને પર્યાયો વિના દ્રવ્ય હોતું નથી અને દ્રવ્ય વિના ગુણ પર્યાય હોતા નથી, તેથી દ્રવ્ય અને ગુણ-પર્યાયોમાં અવ્યતિરિક્ત ભાવ છે. જ્યારે પર્યાયને ગૌણ અને દ્રવ્યને મુખ્ય કરીને કથન કરવામાં આવે છે ત્યારે નય દ્રવ્યાર્થિક કહેવાય છે અને જ્યારે પર્યાયને મુખ્ય તથા દ્રવ્યને ગૌણ કરીને કથન કરવામાં આવે છે ત્યારે નય પર્યાયાર્થિક કહેવાય છે. દ્રવ્ય સામાન્ય હોય છે અને પર્યાય વિશેષ હોય છે, તેથી દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયના વિષયમાં સામાન્ય-વિશેષનું અંતર રહે છે. જીવનું સ્વરૂપ નિશ્ચયનયથી આવું છે, વ્યવહારનયથી આવું છે, દ્રવ્યાર્થિકનયથી આવું છે, પર્યાયાર્થિકનયથી આવું છે, અથવા નયોના ભેદો શુદ્ધ નિશ્ચયનય, અશુદ્ધ નિશ્ચયનય, સદ્ભૂત વ્યવહારનય, અસદ્ભૂત વ્યવહારનય, ઉપચરિત વ્યવહારનય ઇત્યાદિ વિકલ્પ ચિત્તમાં અનેક તરંગો ઉત્પન્ન કરે છે, એનાથી ચિત્તને વિશ્રામ નથી મળી શકતો, તેથી કહેવું જોઈએ કે નયના કલ્લોલ અનુભવમાં બાધક છે પરંતુ પદાર્થનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવા અને સ્વભાવ-વિભાવને ઓળખવામાં સહાયક અવશ્ય છે. તેથી નય, નિક્ષેપ અને પ્રમાણથી અથવા જેમ બને તેમ આત્મસ્વરૂપની ઓળખાણ કરીને સદૈવ તેના વિચાર તથા ચિંતવનમાં લાગ્યા રહેવું જોઈએ.

अञ्चलद्वार

(२)

अञ्चल अधिकारनुं वर्णन करवानी प्रतिज्ञा (दोडरा)

जीव तत्त्व अधिकार यह , कद्यौ प्रगट समुझाय ।
अब अधिकार अजीवकौ , सुनहु चतुर चित लाय ॥ १ ॥

शब्दार्थ:- चतुर=विद्वान्. चित्त=मन. लाय=लगाडीने.

अर्थ:- आ पड़ेलो अधिकार अञ्चलतत्त्वनो समझवीने कद्यो, इवे अञ्चलतत्त्वनो अधिकार कहे छे, हे विद्वानो ! ते मन दृष्टने सांभणो. १.

भंगलाचरण भेदविज्ञान द्वारा प्राप्त पूर्णज्ञानने वंदन.

(सवैया अेकत्रीसा)

परम प्रतीति उपजाय गनधरकीसी ,
अंतर अनादिकी विभावता विदारी है ।
भेदग्यान दृष्टिसौं विवेककी सकति साधि ,
चेतन अचेतनकी दसा निरवारी है ॥
करमकौ नासकरि अनुभौ अभ्यास धरि ,
हिएमैं हरखि निज उद्धता सँभारी है ।
अंतराय नास भयौ सुद्ध परकास थयौ ,
ग्यानकौ विलास ताकौ वंदना हमारी है ॥ २ ॥

शब्दार्थ:- प्रतीति=श्रद्धान्. विभावना.=मिथ्यादर्शन. विदारी=नाश कर्षो.
निरवारी=दूर करी. द्विअेमैं=हृदयमां. हरखि=आनंदित थछने. उद्धता=उत्कृष्टता.
विलास=आनंद.

जीवाजीवविवेकपुष्कलदृशा प्रत्याययत्पार्षदाः

नासंसारनिबद्धबंधनविधिध्वंसाद्विशुद्धं स्फुटत् ।

आत्माराममनन्तधाम महसाध्यक्षेण नित्योदितं

धीरोदात्तमनाकुलं विलसति ज्ञानं मनोहलादयत् ॥ १ ॥

અર્થ:- ગણધર* સ્વામી જેવું દૃઢ શ્રદ્ધાન ઉત્પન્ન કરીને, અનાદિકાળથી લાગેલ અંતરંગનું મિથ્યાત્વ નષ્ટ કર્યું અને ભેદજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જ્ઞાનની શક્તિ સિદ્ધ કરીને જીવ-અજીવનો નિર્ણય કર્યો, પછી અનુભવનો અભ્યાસ કરીને કર્મોનો નાશ કર્યો તથા હૃદયમાં હર્ષિત થઈને પોતાની ઉત્કૃષ્ટતા સંભાળી, જેથી અંતરાયકર્મ નાશ પામ્યું અને શુદ્ધ આત્માનો પ્રકાશ અર્થાત્ પૂર્ણજ્ઞાનનો આનંદ પ્રગટ થયો. તેને મારા નમસ્કાર છે. ૨.

શ્રીગુરુની પારમાર્થિક શિક્ષા(સવૈયા એકત્રીસા)

भैया जगवासी तू उदासी व्हैकै जगतसौ,
एक छ महीना उपदेश मेरौ मानु रे।
और संकलप विकलपके विकार तजि,
बैठिकै एकंत मन एक ठौर आनु रे।
तेरौ घट सर तामै तूही है कमल ताकौ,
तूही मधुकर व्है सुवास पहिचानु रे।
प्रापति न व्हैहै कछु ऐसौ तू विचारतु है,
सही व्हैहै प्रापति सरूप यौही जानु रे।। ३।।

શબ્દાર્થ:- જગવાસી=સંસારી. ઉદાસી=વિરક્ત. ઉપદેશ=શિખામણ. સંકલપ-વિકલપ (સંકલ્પ-વિકલ્પ)=રાગ-દ્વેષ. વિકાર=વિભાવ પરિણતિ. તજિ=છોડીને. એકંત (એકાન્ત)=એકલો, જ્યાં કોઈ અવાજ, ઉપદ્રવ વગેરે ન હોય ત્યાં. ઠૌરુ=સ્થાન. ઘટ=હૃદય. સર=તળાવ. મધુકર=ભમરો. સુવાસ=પોતાની સુગંધ. પ્રાપતિ (પ્રાપ્તિ)=મિલન. હૈહૈ=થશે. સહી=ખરેખર. યૌહી=એવું જ.

અર્થ:- હે ભાઈ, સંસારી જીવ, તું સંસારથી વિરક્ત થઈને એક છ

* આત્માનુશાસનમાં આજ્ઞા આદિ દસ પ્રકારનાં સમ્યક્ત્વોમાંથી ગણધરસ્વામીને અવગાઠ સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે.

विरम किमपरेणाकार्यकोलाहलेन
स्वयमपि निभृतः सन् पश्य षण्मासमेकम्।
हृदयसरसि पुंसः पुद्गलादभिन्नधाम्नो
ननु किमनुपलब्धिर्भाति किं चोपलब्धिः।। २।।

અજીવદ્વાર

૫૭

મહિના* માટે મારી શિખામણ માન અને એકાંત સ્થાનમાં બેસીને રાગ-દ્વેષના તરંગો ધોડીને ચિત્તને એકાગ્ર કર, તારા હૃદયરૂપ સરોવરમાં તું જ કમળ બન અને તું જ ભમરો બનીને પોતાના સ્વભાવની સુગંધ લે. જો તું એમ વિચારે કે એનાથી કાંઈ નહિ મળે, તો નિયમથી સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થશે; આત્મસિદ્ધિનો એ જ ઉપાય છે.

વિશેષ:- આ પિંડસ્થ* ધ્યાન છે. પોતાના ચિત્તરૂપ સરોવરમાં સહસ્ર દળનું કમળ કલ્પિત કરીને પ્રાણાયામ કરવામાં આવે છે જેથી ધ્યાન સ્થિર થાય અને જ્ઞાનગુણ પ્રગટ થાય છે. ૩.

જીવ અને પુદ્ગલનું લક્ષણ (દોહરા)

**चेतनवंत अनंत गुन , सहित सु आत्मराम ।
यातै अनमिल और सब , पुदगलके परिनाम ॥ ४ ॥**

શબ્દાર્થ:- આતમરામ=નિજ સ્વરૂપમાં રમણ કરનારા આત્મા. યાતૈ= એનાથી અનમિલ=ભિન્ન.

અર્થ:- જીવ દ્રવ્ય, ચૈતન્યમૂર્તિ અને અનંતગુણસંપન્ન છે, એનાથી ભિન્ન બીજી બધી પુદ્ગલની પરિણતિ છે.

ભાવાર્થ:- ચૈતન્ય, જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, વીર્ય આદિ આત્માના અનંત ગુણ છે અને આત્માના ગુણો સિવાય સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ કે શબ્દ, પ્રકાશ, તડકો, ચાંદની, છાંયો, અંધકાર, શરીર, ભાષા, મન, શ્વાસોચ્છ્વાસ તથા કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ માયા આદિ જે કાંઈ ઈન્દ્રિય અને મનગોચર છે તે બધું પૌદ્ગલિક છે. ૪.

* અહીં પાઠમાં જે છ મહિના કહ્યું છે તે સામાન્ય કથન છે. સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિનો જઘન્યકાળ અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાળ છે, શિષ્યને માર્ગમાં લગાડવાની દૃષ્ટિથી જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટકાળ ન બતાવતાં છ મહિના માટે પ્રેરણા કરી છે. છ મહિનામાં સમ્યગ્દર્શન ઊપજે જ ઊપજે એવો નિયમ નથી.

* પિંડસ્થ ધ્યાન સંસ્થાનવિચય ધ્યાનનો ભેદ છે, પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત-આ રીતે ચાર પ્રકારનું સંસ્થાનવિચય ધ્યાન હોય છે.

चिच्छक्तिव्याप्तसर्वस्वसारो जीव इयानयं ।
अतोऽतिरिक्ताः सर्वेऽपि भावाः पौद्गलिका अमी ॥ ३ ॥

આત્મજ્ઞાનનું પરિણામ (કવિત્ત)

જબ ચેતન સંભારિ નિજ પૌરુષ ,
નિરખૈ નિજ દગસૌ નિજ મર્મ ।
તબ સુખરૂપ વિમલ અવિનાસિક ,
જાનૈ જગત સિરોમનિ ધર્મ ॥
અનુભૌ કરૈ સુદ્ધ ચેતનકૌ ,
રમૈ સ્વભાવ વમૈ સબ કર્મ ।
ઈહિ વિધિ સઘૈ મુકતિકૌ મારગ ,
અરુ સમીપ આવૈ સિવ સર્મ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:- પૌરુષ=પુરુષાર્થ. નિરખૈ=જુએ. દગ=નેત્ર. મર્મ=અસલપણું. અવિનાસી=નિત્ય. જગત સિરોમનિ=સંસારમાં સૌથી ઉત્તમ. ધર્મ=સ્વભાવ. રમૈ=લીન થાય. વમૈ= ઉલટી કરે (ઘોડી દે.) ઈહિ વિધિ= આ રીતે, મુકતિ (મુક્તિ)=મોક્ષ. સમીપ= પાસે. સિવ (શિવ)=મોક્ષ. સર્મ=આનંદ.

અર્થ:- જ્યારે આત્મા પોતાની શક્તિને સંભાળે છે અને જ્ઞાનનેત્રોથી પોતાના અસલ સ્વભાવને ઓળખે છે ત્યારે તે આત્માનો સ્વભાવ આનંદરૂપ, નિર્મળ, નિત્ય અને લોકનો શિરોમણિ જાણે છે, તથા શુદ્ધ ચૈતન્યનો અનુભવ કરીને પોતાના સ્વભાવમાં લીન થઈને સંપૂર્ણ કર્મદળને દૂર કરે છે. આ પ્રયત્નથી મોક્ષમાર્ગ સિદ્ધ થાય છે અને નિરાકુળતાનો આનંદ નિકટ આવે છે. ૫.

જડ-ચેતનની ભિન્નતા(દોહરા)

વરનાદિક રાગાદિ યહ , રૂપ હમારૌ નાંહિ ।
એક બ્રહ્મ નહિ દૂસરૌ , દીસૈ અનુભવ માંહિ ॥ ૬ ॥

સકલમપિ વિહાયાહ્યાય ચિચ્છક્તિરિક્તમ્
સ્ફુટતરમવગાહ્ય સ્વં ચ ચિચ્છક્તિમાત્રં ।
જ્ઞમમુપરિ ચરન્તં ચારુ વિશ્વસ્ય સાક્ષાત્
કલયતુ પરમાત્માત્માનમાત્મન્યનન્તં ॥ ૪ ॥
વર્ણાદ્યા વા રાગમોહાદયો વા ભિન્ના ભાવાઃ સર્વ એવાસ્ય પુંસઃ ।
તેનૈવાસ્તસ્વત્ત્વતઃ પશ્યતોઽમી નો દૃષ્ટાઃ સ્યુર્દૃષ્ટમેકં પરં સ્યાત્ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:- બ્રહ્મ=શુદ્ધ આત્મા દીસૈ=દેખાય છે.

અર્થ:- શરીર સંબંધી રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ આદિ અથવા રાગ-દ્વેષ આદિ વિભાવ સર્વ અચેતન છે, એ અમારું સ્વરૂપ નથી; આત્માનુભવમાં એક બ્રહ્મ સિવાય બીજું કાંઈ જ નથી ભાસતું. ૬.

દેહ અને જીવની ભિન્નતા પર બીજું દષ્ટાંત (દોહરા)

खांडो कहिये कनककौ , कनक-म्यान-संयोग ।

न्यारौ निरखत म्यानसौ , लोह कहै सब लोग ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ:- ખાંડો=તલવાર. કનક=સોનું. ન્યારૌ=જુદી. નિરખત=જોવામાં આવે છે.

અર્થ:- સોનાના મ્યાનમાં રાખેલી લોઢાની તલવાર સોનાની કહેવામાં આવે છે. પરંતુ જ્યારે તે લોઢાની તલવાર સોનાના મ્યાનમાંથી જુદી કરવામાં આવે છે ત્યારે લોકો તેને લોઢાની જ કહે છે.

ભાવાર્થ:- શરીર અને આત્મા એકક્ષેત્રાવગાહ સ્થિત છે. સંસારી જીવ ભેદવિજ્ઞાનના અભાવથી શરીરને જ આત્મા સમજી જાય છે; પરંતુ જ્યારે ભેદવિજ્ઞાનમાં તેમની ઓળખાણ કરવામાં આવે છે ત્યારે ચિચ્ચમત્કાર આત્મા જુદો ભાસવા લાગે છે અને શરીરમાંથી આત્મબુદ્ધિ ખસી જાય છે. ૭.

જીવ અને પુદ્ગલની ભિન્નતા (દોહરા)

वरनादिक पुद्गल-दसा , धरै जीव बहु रूप ।

वस्तु विचारत करमसौ , भिन्न एक चिद्रूप ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ:- દશા=અવસ્થા. બહુ=ઘણા. ભિન્ન=જુદા. ચિદ્રૂપ (ચિત્+રૂપ)=ચૈતન્યરૂપ.

निर्वर्त्यते येन यदत्र किञ्चित्तदेव तत्स्यान्न कथं च नान्यत् ।

रुक्मेण निर्वृत्तमिहासिकोशं पश्यन्ति रुक्मं न कथंचनासिं ॥ ६ ॥

वर्णादिसाम्प्रयमिदं विदन्तु निर्माणमेकस्य हि पुद्गलस्य ।

ततोऽस्त्विदं पुद्गल एव नात्मा यतः स विज्ञानघनस्ततोऽन्यः ॥ ७ ॥

અર્થ:- રૂપ, રસ, આદિ પુદ્ગલના ગુણ છે, એના નિમિત્તથી જીવ અનેક રૂપ ધારણ કરે છે. પરંતુ જો વસ્તુસ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં આવે તો તે કર્મથી તદ્દન ભિન્ન એક ચૈતન્યમૂર્તિ છે.

ભાવાર્થ:- અનંત સંસારમાં સંસરણ કરતો જીવ, નર, નારક, આદિ જે અનેક પર્યાયો પ્રાપ્ત કરે છે તે બધી પુદ્ગલમય છે અને કર્મજનિત છે, જો વસ્તુસ્વભાવનો વિચાર કરવામાં આવે તો તે જીવની નથી, જીવ તો શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિર્વિકાર, દેહાતીત અને ચૈતન્યમૂર્તિ છે. ૮.

દેહ અને જીવની ભિન્નતા પર બીજું દષ્ટાંત (દોહરા)

**ज्यौं घट कहिये घीवकौ , घटकौ रूप न घीव ।
त्यों वरनादिक नामसौं , जड़ता , लहै न जीव ॥ ९ ॥**

શબ્દાર્થ:- જયો=જેવી રીતે. ઘટ=ઘડો. જડતા=અચેતનપણું.

અર્થ:- જેવી રીતે ઘીના સંયોગથી માટીના ઘડાને ઘીનો ઘડો કહે છે પરંતુ ઘડો ઘીરૂપ નથી થઈ જતો, તેવી જ રીતે શરીરના સંબંધથી જીવ નાનો, મોટો, કાળો, ધોળો વગેરે અનેક નામ મેળવે છે પણ તે શરીરની પેઠે અચેતન થઈ જતો નથી.

ભાવાર્થ:- શરીર અચેતન છે અને જીવનો તેની સાથે અનંતકાળથી સંબંધ છે તોપણ જીવ શરીરના સંબંધથી કદી અચેતન નથી થતો, સદા ચેતન જ રહે છે. ૯.

આત્માનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ (દોહરા)

**निराबाध चेतन अलख , जाने सहज स्वकीव ।
अचल अनादि अनंत नित , प्रगट जगतमै जीव ॥ १० ॥**

શબ્દાર્થ:- નિરાબાધ=શાતા-અશાતાની બાધારહિત. ચેતન=જ્ઞાનદર્શન. અલખ=

घृतकुम्भाभिधानेऽपि कुम्भो घृतमयो न चेत् ।
जीवो वर्णादिमज्जीव जल्पनेऽपि न तन्मयः ॥ ८ ॥
अनाद्यनन्तमचलं स्वसंवेद्यमिदं स्फुटम् ।
जीवः स्वयं तु चैतन्यमुच्चैश्चकचकायते ॥ ९ ॥

અજીવદ્વાર

૬૧

ચર્મચક્ષુઓથી દેખાતો નથી. સહજ=સ્વભાવથી. સ્વકીવ (સ્વકીય)=પોતાનું. પ્રગટ=સ્પષ્ટ.

અર્થ:- જીવ પદાર્થ નિરાબાધ, ચૈતન્ય, અરૂપી, સ્વાભાવિક, જ્ઞાતા, અચળ, અનાદિ, અનંત અને નિત્ય છે, તે સંસારમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ:- જીવ જ્ઞાતા-અજ્ઞાતાની બાધાથી રહિત છે એથી નિરાબાધ છે, સદા ચેતનો રહે છે અને એથી ચેતન છે, ઇન્દ્રિયગોચર નથી એથી અલખ છે, પોતાના સ્વભાવને પોતે જ જાણે છે એથી સ્વકીય છે, પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવથી છૂટતો નથી એથી અચળ છે, આદિ રહિત છે એથી અનાદિ છે, અનંતગુણ સહિત છે એથી અનંત છે, કદી નાશ પામતો નથી એથી નિત્ય છે. ૧૦.

અનુભવ વિધાન (સર્વેયા એકત્રીસા)

रूप-रसवंत मूरतीक एक पुदगल,
रूप बिनु औरु यौ अजीव दर्व दुधा है।
चारि हैं अमूरतीक जीव भी अमूरतीक,
याहितैं अमूरतीक-वस्तु-ध्यान मुधा है।।
औरसौ न कबहूं प्रगट आप आपुहीसौ,
ऐसौ थिर चेतन-सुभाउ सुद्ध सुधा है।
चेतनकौ अनुभौ अराधैं जग तेई जीव;
जिन्हकौ अखंड रस चाखिवेकी छुधा है।। ११।।

શબ્દાર્થ:- દુધા=બે પ્રકારનો. મુધા=વૃથા. થિર=(સ્થિર)=અચળ. સુધા=અમૃત. અખંડ= પૂર્ણ. છુધા(ક્ષુધા)=ભૂખ.

અર્થ:- પુદ્ગલદ્રવ્ય વર્ણ, રસ આદિ સહિત મૂર્તિક છે, બાકીના ધર્મ, અધર્મ

वर्णाद्यैः सहितस्तथा विरहितो द्वैधास्त्यजीवो यतो
नामूर्त्तत्वमपास्य पश्यति जगज्जीवस्य तत्त्वं ततः।
इत्यालोच्य विवेचकैः समुचितं नाव्याप्यतिव्यापि वा
व्यक्तं व्यंजितजीवतत्त्वमचलं चैतन्यमालम्ब्यतां।। १०।।

આદિ ચાર અજીવદ્રવ્ય અમૂર્તિક છે, આ રીતે અજીવદ્રવ્ય મૂર્તિક અને અમૂર્તિક બે ભેદરૂપ છે; જીવ પણ અમૂર્તિક છે તેથી અમૂર્તિક વસ્તુનું ધ્યાન કરવું બ્યર્થ છે આત્મા સ્વયંસિદ્ધ, સ્થિર, ચૈતન્યસ્વભાવી, જ્ઞાનામૃતસ્વરૂપ છે, આ સંસારમાં જેમને પરિપૂર્ણ અમૃતરસનો સ્વાદ લેવાની અભિલાષા છે તે આવા જ આત્માનો અનુભવ કરે છે.

ભાવાર્થ:- લોકમાં છ દ્રવ્ય છે, તેમાં એક જીવ અને પાંચ અજીવ છે; અજીવ દ્રવ્ય મૂર્તિક અને અમૂર્તિકના ભેદથી બે પ્રકારના છે, પુદ્ગલ મૂર્તિક છે અને ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ-એ ચાર અમૂર્તિક છે. જીવ પણ અમૂર્તિક છે. જ્યારે જીવ સિવાય અન્ય પણ અમૂર્તિક છે તો અમૂર્તિકનું ધ્યાન કરવાથી જીવનું ધ્યાન થઈ શકતું નથી*, માટે અમૂર્તિકનું ધ્યાન કરવું એ અજ્ઞાન છે, જેમને સ્વાત્મરસ આસ્વાદન કરવાની અભિલાષા છે તેમને માત્ર અમૂર્તિકપણાનું ધ્યાન ન કરતાં શુદ્ધ ચૈતન્ય, નિત્ય, સ્થિર અને જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનું ધ્યાન કરવું જોઈએ.૧૧.

મૂઠ સ્વભાવ વર્ણન (સવૈયા તેવીસા)

ચેતન જીવ અજીવ અચેતન,
લચ્છન-ભેદ ઉભૈ પદ ન્યારે।
સમ્યક્દષ્ટિ-ઉદોત વિચચ્છન,
ભિન્ન લખૈ લખિકૈ નિરધારે।।
જે જગમાંહિ અનાદિ અખંડિત,
મોહ મહામદકે મતવારે।
તે જહ્ ચેતન એક કહૈ,
તિન્હકી ફિરિ ટેક ટરૈ નહિ ટારે।। ૧૨।।

* એનાથી અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે.

જીવાદજીવમિતિ લક્ષણતો વિભિન્ન
જ્ઞાની જનોઽનુભવતિ સ્વયમુલ્લસન્તં।
અજ્ઞાનિનો નિરવધિપ્રવિજૃમ્ભિતોઽયં
મોહસ્તુ તત્કથમહો બત નાનટીતિ।। ૧૧।।

અજીવદ્વાર

૬૩

શબ્દાર્થ:- ઉભૈ(ઉભય)=બન્ને. પદ=અહીં પદ કહેતાં પદાર્થનું પ્રયોજન છે. ઉદોત (ઉદોત)=પ્રકાશ. વિચચ્છન (વિચક્ષણ)=વિદ્વાન. નિરધારે=નિશ્ચય કરે. મદ=શરાબ. મતવારે=પાગલ. ટેક=હઠ

અર્થ:- જીવ ચૈતન્ય છે, અજીવ જડ છે; આ રીતે લક્ષણ ભેદથી બંને પ્રકારના પદાર્થો ભિન્ન ભિન્ન છે. વિદ્વાનો સમ્યક્દર્શનના પ્રકાશથી તેમને જુદા જુદા દેખે અને નક્કી કરે છે, પરંતુ સંસારમાં જે મનુષ્ય અનાદિકાળથી દુર્નિવાર મોહની તીક્ષ્ણ મદિરાથી ઉન્મત્ત થઈ રહ્યા છે તેઓ જીવ અને જડને એક જ કહે છે; તેમની આ ખોટી હઠ ટાળવાથી પણ ટળતી નથી.

ભાવાર્થ:- કોઈ એક બ્રહ્મ જ બ્રહ્મ બતાવે છે, કોઈ જીવને અંગુઠા જેવડો, કોઈ ચોખા જેવડો અને કોઈ મૂર્તિક કહે છે, તેથી આ પદમાં તે બધાનું અજ્ઞાનપણું બતાવ્યું છે. ૧૨.

જ્ઞાતાનો વિલાસ (સર્વેયા તેવીસા)

या घटमै भ्रमरूप अनादि,
विसाल महा अविवेक अखारौ।
तामहि और स्वरूप न दीसत
पुग्गल नृत्य करै अति भारौ।।
फेरत भेख दिखावत कौतुक,
सौंजि लियै वरनादि पसारौ।
मौहसौं भिन्न जुदौ जड़सौ,
चिनमूरति नाटक देखन हारौ।। १३।।

શબ્દાર્થ:- ઘટ=હૃદય. ભ્રમ=મિથ્યાત્વ. મહા=મોટો. અવિવેક=અજ્ઞાન. અખારૌ= નાટ્યશાળા. દીસત=દેખાય છે. પુગ્ગલ=પુદ્ગલ. નૃત્ય=નાચ. ફેરત=બદલે છે સૌંજિ=ભાગ. પસારૌ (પ્રસાર)=વિસ્તાર. કૌતુક=ખેલ.

अस्मिन्ननादिनि महत्यविवेकनादये
वर्णादिमान्नटति पुद्गल एव नान्यः।
रागादिपुद्गलविकारविरुद्धशुद्ध-
चैतन्यधातुमयमूर्तिरयं च जीवः।। १२।।

અર્થ:- આ હૃદયમાં અનાદિકાળથી મિથ્યાત્વરૂપ મહા અજ્ઞાનની વિસ્તૃત નાટ્યશાળા છે, તેમાં બીજું કાંઈ શુદ્ધ સ્વરૂપ નથી દેખાતું, માત્ર એક પુદ્ગલ જ ઘણો મોટો નાચ કરી રહ્યું છે, તે અનેકરૂપ પલટે છે અને રૂપ આદિનો વિસ્તાર કરીને જુદા જુદા ખેલ બતાવે છે; પરંતુ મોહ અને જડથી ભિન્ન સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મા તે નાટકનો માત્ર જોનાર છે (હર્ષ-વિષાદ નથી કરતો). ૧૩.

ભેદવિજ્ઞાનનું પરિણામ (સવૈયા એકત્રીસા)

जैसे करवत एक काठ बीच खंड करै ,
जैसे राजहंस निरवारै दूध जलकौ ।
तैसे भेदग्यान निज भेदक-सकतिसेती ,
भिन्न भिन्न करै चिदानंद पुदगलकौ ।।
अवधिकौ धावै मनपर्येकी अवस्था पावै ,
उमगिकै आवै परमावधिके थलकौ ।
याही भांति पूरन सरूपकौ उदोत धरै ,
करै प्रतिबिंबित पदारथ सकलकौ ।। १४ ।।

શબ્દાર્થ:- ખંડ=ટુકડા. નિરવારૈ=જુદા કરે. સેતી=વડે. ઉમગિકૈ=વધીને.

અર્થ:- જેમ કરવત લાકડાના બે ટુકડા કરી નાખે છે, અથવા જેમ રાજહંસ દૂધ અને પાણીને જુદા કરી દે છે તેવી જ રીતે ભેદવિજ્ઞાન પોતાની ભેદક-શક્તિથી જીવ અને પુદ્ગલને જુદા જુદા કરે છે. પછી એ ભેદવિજ્ઞાન ઉન્નતિ કરતાં કરતાં અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યયજ્ઞાન અને પરમાવધિજ્ઞાનની અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. અને એ રીતે વૃદ્ધિ કરીને પૂર્ણ સ્વરૂપના પ્રકાશ અર્થાત્ કેવળજ્ઞાનસ્વરૂપ થઈ જાય છે જેમાં લોક-અલોકના સર્વ પદાર્થો પ્રતિબિંબિત થાય છે. ૧૪

એ પ્રમાણે જીવાજીવાધિકાર પૂર્ણ થયો. ૨.

इत्थं ज्ञानक्रकचकलनापाटनं नाटयित्वा
जीवाजीवौ स्फुटविघटनं नैव यावत्प्रयातः ।
विश्वं व्याप्तप्रसभविकसद्वचक्तचिन्मात्रशक्त्या
ज्ञातृद्रव्यं स्वयमतिरसात्तावदुच्चैश्चकाशे ।। १३ ।।

બીજા અધિકારનો સાર

મોક્ષમાર્ગમાં મુખ્ય અભિપ્રાય કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણસંપન્ન આત્માનું સ્વરૂપ સમજાવવાનો છે. પરંતુ જેવી રીતે સોનાની ઓળખાણ કરાવવા માટે સોના સિવાય પિત્તળ આદિનું સ્વરૂપ સમજાવવું અથવા હીરાની ઓળખાણ કરાવવા માટે હીરા સિવાય કાચની ઓળખાણ કરાવવી જરૂરી છે, તેવી જ રીતે જીવ પદાર્થનું સ્વરૂપ દઢ કરાવવાને માટે શ્રીગુરુએ અજીવ પદાર્થનું વર્ણન કર્યું છે. અજીવ તત્ત્વ જીવ તત્ત્વથી સર્વથા ભિન્ન છે અર્થાત્ જીવનું લક્ષણ ચેતન અને અજીવનું લક્ષણ અચેતન છે. આ અચેતન પદાર્થ પુદ્ગલ, આકાશ, ધર્મ, અધર્મ કાળ નામના પાંચ પ્રકારના છે. તેમનામાંથી પાછળના ચાર અરૂપી અને પહેલો પુદ્ગલ રૂપી અર્થાત્ ઈન્દ્રિયગોચર છે, પુદ્ગલ દ્રવ્ય સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણવાળું છે. એ જીવ દ્રવ્યનાં ચિહ્નોથી સર્વથા પ્રતિકૂળ છે, જીવ સચેતન છે તો પુદ્ગલ અચેતન છે, જીવ અરૂપી છે તો પુદ્ગલ રૂપી છે, જીવ અખંડ છે તો પુદ્ગલ સખંડ છે (ખંડસહિત) છે મુખ્યપણે જીવને સંસારમાં ભટકવામાં આ જ પુદ્ગલ નિમિત્ત કારણ છે, આ જ પુદ્ગલમય શરીરથી તે સંબદ્ધ છે, આ જ પુદ્ગલમય કર્મોથી તે સર્વાત્મપ્રદેશોમાં જકડાયેલો છે, આજ પુદ્ગલોના નિમિત્તથી તેની અનંત શક્તિઓ ઢંકાઈ રહી છે, આ જ પુદ્ગલોના નિમિત્તથી તેમાં વિભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, અજ્ઞાનના ઉદયમાં તે આ જ પુદ્ગલોને લીધે રાગ-દ્વેષ કરે છે અથવા આ જ પુદ્ગલોમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટની કલ્પના કરે છે, જો પુદ્ગલ ન હોત તો આત્મામાં અન્ય વસ્તુનો સંબંધ ન થાત, તેમાં વિકાર અથવા રાગ-દ્વેષ ન થાત, સંસારમાં પરિભ્રમણ ન થાત, સંસારમાં જેટલું નાટક છે તે બધું પુદ્ગલજનિત છે.

તમે શરીરમાં કયાંય ચિમટીથી દબાવશો તો તમને જણાશે કે આપણને દબાવવામાં આવેલ છે-આપણને દુઃખનું જ્ઞાન થયું છે. બસ, આ જાણવાની શક્તિ રાખનાર જીવ છે તે તમે જ છો, ચેતન્ય છો, નિત્ય છો, આત્મા છો. આત્મા સિવાય એક બીજો પદાર્થ જેને તમે ચિમટીથી દબાવ્યો છે તે નરમ જેવો કાંઈક મેલો કાળા જેવો, ખારા જેવો, કાંઈક સુગંધ-દુર્ગંધવાળો જણાય છે તેને શરીર કહે છે. આ શરીર જડ છે, અચેતન છે, નાશવાન છે, પરપદાર્થ છે, આત્મસ્વભાવથી ભિન્ન છે. આ શરીરમાં અહંબુદ્ધિ કરવી અર્થાત્ શરીર અને શરીર સંબંધી ધન, સ્ત્રી, પુત્રાદિને પોતાનાં માનવાં એ મિથ્યાજ્ઞાન છે. લક્ષણભેદ દ્વારા નિજ આત્માને સ્વ અને આત્મા સિવાય બધા ચેતન-અચેતન

૬૬

સમયસાર નાટક

પદાર્થોને પર જાણવા તે જ ભેદવિજ્ઞાન છે, એનું જ નામ પ્રજ્ઞા છે. જેવી રીતે રાજહંસ દૂધ અને પાણીને જુદા-જુદા કરી નાખે છે તેવી જ રીતે વિવેક વડે જીવ અને પુદ્ગલને જુદા કરવા, પુદ્ગલોમાંથી અહંબુદ્ધિ અથવા રાગ-દ્વેષ હટાવીને નિજસ્વરૂપમાં લીન થવું જોઈએ અને “તેરૌ ઘટ સર તામૈ તૂંહી હૈ કમલ તાકૈ, તૂંહી મધુકર હૈ સ્વવાસ પહ્યાન રે”ની શિખામણનો હંમેશાં અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

कर्ता कर्म क्रियाद्वार

(3)

प्रतिष्ठा (दोडरा)

यह अजीव अधिकारकौ , प्रगट बखानौ मर्म ।
अब सुनु जीव अजीवके , करता किरिया कर्म ॥ १ ॥

शब्दार्थ:- प्रगट=स्पष्ट. बखानौ=वर्णन कर्तु. मर्म=रहस्य. सुनु=सांभलो.

अर्थ:- आ अज्जव अधिकारना रहस्यनुं स्पष्ट वर्णन कर्तु, इवे ज्जव-
अज्जवना कर्ता, क्रिया अने कर्म सांभलो. १.

भेदविज्ञानमां ज्जव कर्मनो कर्ता नथी, निजस्वभावनो कर्ता छे
(सवैया अेकत्रीसा)

प्रथम अग्यानी जीव कहै मै सदीव एक ,
दूसरौ न और मै ही करता करमकौ ।
अंतर-विवेक आयौ आपा-पर-भेद पायौ ,
भयौ बोध गयौ मिटि भारत भरमकौ ।
भासे छहौं दरबके गुन परजाय सब ,
नासे दुख लख्यौ मुख पूरन परमकौ ।
करम कौ करतार मान्यौ पुदगल पिंड ,
आप करतार भयौ आतम धरमकौ ॥ २ ॥

शब्दार्थ:- सदीव=इंमेशा. बोध=ज्ञान. भारत=भोटो. भरम=भूल.
भासे=जज्ञाया. परम=परमात्मा.

एकः कर्ता चिदहमिह मे कर्म कोपादयोऽमि
इत्यज्ञानां शमयदभितः कर्तृकर्मप्रवृत्तिं ।
ज्ञानज्योतिः स्फुरति परमोदात्तमत्यन्तधीरं
साक्षात्कुर्वन्निरुपधि पृथग्द्रव्यनिर्भासि विश्वं ॥ १ ॥

અર્થ:- જીવ પહેલાં અજ્ઞાનની દશામાં કહેતો હતો કે, હું હમેશાં એકલો જ કર્મનો કર્તા છું, બીજો કોઈ નથી; પરંતુ જ્યારે અંતરંગમાં વિવેક થયો અને સ્વપરનો ભેદ સમજ્યો ત્યારે સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ થયું, મોટી ભૂલ મટી ગઈ, છયે દ્રવ્યગુણ-પર્યાય સહિત જાણવા લાગ્યાં, બધાં દુઃખો નાશ પામ્યાં અને પૂર્ણ પરમાત્માનું સ્વરૂપ દેખાવા લાગ્યું, પુદ્ગલ પિંડને કર્મનો કર્તા માન્યો, પોતે સ્વભાવનો કર્તા થયો.

ભાવાર્થ:- સમ્યગ્જ્ઞાન થતાં જીવ પોતાને સ્વભાવનો કર્તા અને કર્મનો અકર્તા જાણવા લાગે છે. ૨.

जाही समै जीव देहबुद्धिकौ विकार तजै ,
वेदत सरूप निज भेदत भरमकौ ।
महा परचंड मति मंडन अखंड रस ,
अनुभौ अभ्यासि परगासत
परमकौ ।।
ताही समै घटमै न रहै विपरीत भाव ,
जैसै तम नासै भानु प्रगटि धरमकौ ।
ऐसी दसा आवै जब साधक कहावै तब ,
करता ह्ये कैसे करै पुगल करमकौ ।। ३ ।।

શબ્દાર્થ:- વેદત=ભોગવે છે. ભેદત=નષ્ટ કરે છે. પરચંડ(પ્રચંડ)તેજસ્વી. વિપરીત=ઊલટું. તમ=અંધકાર. ભાનુ=સૂર્ય. હૈ=થઈને.

અર્થ:- જ્યારે જીવ શરીરમાં અહંબુદ્ધિનો વિકાર છોડી દે છે અને મિથ્યાબુદ્ધિ નષ્ટ કરીને નિજસ્વરૂપનો સ્વાદ લે છે તથા અત્યંત તીવ્ર બુદ્ધિને સુશોભિત કરનાર પૂર્ણ રસથી ભરેલા અનુભવના અભ્યાસથી પરમાત્માનો પ્રકાશ કરે છે ત્યારે સૂર્યના

परपरिणतिमुज्झत् खंडयद्भेदवादा-

निदमुदितमखण्डं ज्ञानमुच्चण्डमुच्चैः ।

ननु कथमवकाशः कर्तृकर्मप्रवृत्ते-

रिह भवति कथं वा पौद्गलः कर्मबन्धः ।। २ ।।

કર્તા કર્મ ક્રિયાદ્વાર

૬૯

ઉદયથી નષ્ટ થયેલ અંધકારની જેમ કર્મના કર્તાપણાનો વિપરીત ભાવ હૃદયમાં નથી રહેતો. એવી દશા પ્રાપ્ત થતાં તે આત્મસ્વભાવનો સાધક થાય છે. ત્યારે પૌંદ્ગલિક કર્મોને કર્તા થઈને કેવી રીતે કરે? અર્થાત્ નહિ જ કરે. ૩.

આત્મા કર્મનો કર્તા નથી માત્ર જ્ઞાતા-દષ્ટા છે. (સવૈયા એકત્રીસા)

जगमें अनादिकौ अग्यानी कहै मेरौ कर्म , करता मैं
याकौ किरियाकौ प्रतिपाखी है।
अंतर सुमति भासी जोगसौं भयौ उदासी ,
ममता मिटाइ परजाइ बुद्धि नाखी है ॥
निरभै सुभाव लीनौ अनुभौके रस भीनौ ,
कीनौ विवहारदृष्टि निहचैमैं राखी है।
भरमकी डोरी तोरी धरमकौ भयौ धोरी ,
परमसौं प्रीति जोरी करमकौ साखी है ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ:- પ્રતિપાખી (પ્રતિપક્ષી)='પક્ષપાતી' એવો અર્થ અહીં છે. નાખી=છોડી દીધી. નિરભૈ (નિર્ભય)=નીડર. ભીનૌ=મગ્ન થયો. ધોરી=ધારણ કરનાર.

અર્થ:- સંસારમાં અનાદિકાળનો આ અજ્ઞાની જીવ કહે છે કે કર્મ મારું છે, હું એનો કર્તા છું અને આ મારું કરેલું* છે. પરંતુ જ્યારે અંતરંગમાં સમ્યગ્જ્ઞાનનો ઉદય થયો ત્યારે મન-વચનના યોગોથી વિરક્ત થયો, પરપદાર્થોથી મમત્વ ખસી ગયું, પર્યાયમાંથી અહંબુદ્ધિ છૂટી ગઈ, નિઃશંક નિજસ્વભાવ ગ્રહણ કર્યો, અનુભવમાં મગ્ન થયો, વ્યવહારમાં છે તોપણ નિશ્ચય ઉપર શ્રદ્ધા થઈ, મિથ્યાત્વનું બંધન તૂટી ગયું, આત્મધર્મનો ધારક થયો, મુક્તિમાં પ્રેમ કર્યો અને કર્મનો માત્ર જ્ઞાતા-દષ્ટા થયો, કર્તા ન રહ્યો. ૪.

* અર્થાત્ ક્રિયાનો પક્ષપાત કરે છે.

इत्येवं विरचय्य संप्रति परद्रव्यान्निवृत्तिं परां
स्वं विज्ञानघनस्वभावमभयादास्तिध्रुवानः परं।
अज्ञानोत्थितकर्तृकर्मकलनात् क्लेशान्निवृत्तः स्वयं
ज्ञानीभूत इतश्चकास्ति जगतः साक्षी पुराणः पुमान् ॥ ३ ॥

ભેદવિજ્ઞાની જીવ લોકોને કર્મનો કર્તા દેખાય છે પણ તે વાસ્તવમાં અકર્તા છે.
(સવૈયા એકત્રીસા)

जैसो जो दरव ताके तैसो गुन परजाय,
ताहीसौं मिलत पै मिलै न काहु आनसौं ।
जीव वस्तु चेतन करम जड़ जातिभेद,
अमिल मिलाप ज्यौं नितंब जरै कानसौं ॥
ऐसौ सुविवेक जाकै हिरदै प्रगट भयौ,
ताकौ भ्रम गयौ ज्यौं तिमिर भागै भानसौं ।
सोई जीव करमकौ करता सौ दीसै पै,
अकरता कह्यौ है सुद्धताके परमानसौं ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ:- આનસૌં (અન્યસે)=બીજાઓથી. અમિલ મિલાપ= ભિન્નતા.
નિતંબ=મોતી. સુવિવેક=સમ્યજ્ઞાન. ભાન(ભાનુ)=સૂર્ય. સોઈ=તે.

અર્થ:- જે દ્રવ્ય જેવું છે તેવા જ તેના ગુણ-પર્યાય હોય છે અને તે તેની સાથે જ મળે છે, બીજા કોઈ સાથે મળતા નથી. ચૈતન્ય જીવ અને જડ કર્મમાં જાતિભેદ છે, તેથી મોતી અને કાનની જેમ તેમનામાં ભિન્નતા છે, આવું સમ્યજ્ઞાન જેના હૃદયમાં જાગ્રત થાય છે તેનું મિથ્યાત્વ, સૂર્યના ઉદયમાં અંધકારની જેમ દૂર થઈ જાય છે. તે લોકોને કર્મનો કર્તા દેખાય છે પરંતુ રાગ-દ્વેષ આદિ રહિત શુદ્ધ હોવાથી તેને આગમમાં અકર્તા કહ્યો છે. ૫.

જીવ અને પુદ્ગલના જુદા જુદા સ્વભાવ (છંદ છપ્પા)

जीव ग्यानगुन सहित , आपगुन-परगुन-ज्ञायक ।
आपा परगुन लखै , नांहि पुग्गल इहि लायक ।

व्याप्यव्यापकता तदात्मनि भवेन्नेवातदात्मन्यपि
व्याप्यव्यापकभावसम्भवमृते का कर्तृकर्मस्थितिः ।
इत्युद्दामविवेकघस्मरमहो भारेण भिन्दंस्तमो
ज्ञानीभूय तदा स एष लसितः कर्तृत्वशून्यः पुमान् ॥ ४ ॥

जीवदरव चिद्रूप सहज , पुद्गल अचेत जड़ ।
जीव अमूरति मूरतीक , पुद्गल अंतर बड़ ॥
जब लग न होइ अनुभौ प्रगट ,
तब लग मिथ्यामति लसै ।
करतार जीव जड़ करमकौ ,
सुबुधि विकास यहु भ्रम नसै ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ:- જ્ઞાયક=જાણનાર. ઈહિ લાયક=એને યોગ્ય. અચેત=જ્ઞાનરહિત. બડ=મોટું. મિથ્યામતિ=અજ્ઞાન. લસૈ=રહે ભ્રમ=ભૂલ.

અર્થ:- જીવમાં જ્ઞાનગુણ છે, તે પોતાના અને અન્ય દ્રવ્યોના ગુણોનો જ્ઞાતા છે. પુદ્ગલ એને યોગ્ય નથી અને તેનામાં પોતાના અથવા અન્ય દ્રવ્યોના ગુણ જાણવાની શક્તિ નથી. જીવ ચેતન છે અને પુદ્ગલ અચેતન, જીવ અરૂપી છે અને પુદ્ગલ રૂપી, આ રીતે બન્નેમાં મોટો તફાવત છે. જ્યાં સુધી ભેદવિજ્ઞાન થતું નથી ત્યાંસુધી અજ્ઞાન રહે છે અને જીવ પોતાને કર્મનો કર્તા માને છે પરંતુ સુબુદ્ધિનો પ્રકાશ થતાં આ ભ્રમ મટી જાય છે. ૬.

કર્તા,કર્મ અને ક્રિયાનું સ્વરૂપ (દોહરો)

करता परिनामी दरव , करम रूप परिनाम ।
किरिया परजयकी फिरनि , वस्तु एक त्रय नाम ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ:- કર્તા=જે કાર્ય કરે તે. કર્મ=કરેલું કાર્ય. ક્રિયા=પર્યાયનું રૂપાંતર થવું તે, જેમકે:- ઘડો બનાવવામાં કુંભાર કર્તા, ઘડો કર્મ અને માટીના પિંડરૂપ પર્યાયમાંથી ઘડારૂપ થવું તે ક્રિયા છે, પણ આ ભેદ-વિવક્ષાનું કથન છે. અભેદ-વિવક્ષામાં ઘડાને ઉત્પન્ન કરનારી

ज्ञानी जानन्नपीमां स्वपरपरिणति पुद्गलश्चाप्यजानन्
व्याप्तुव्याप्यत्वमन्तः कलयितुमसहौ नित्यमत्यन्तभेदात् ।
अज्ञानात्कर्तृकर्मभ्रममतिरनयोर्भाति तावन्न याव-
द्विज्ञानार्चिश्चास्ति क्रकचवददयं भेदमुत्पाद्य सद्यः ॥ ५ ॥
यः परिणमति स कर्ता यः परिणामो भवेत्तु तत्कर्म ।
या परिणतिः क्रिया सा त्रयमपि भिन्नं न वस्तुतया ॥ ६ ॥

માટી છે તેથી માટી જ કર્તા છે, માટી ઘડારૂપ થાય છે તેથી માટી જ કર્મ છે અને પિંડરૂપ પર્યાય માટીની હતી અને ઘડારૂપ પર્યાય પણ માટી જ થઈ તેથી માટી જ ક્રિયા છે. પરિણામી=અવસ્થાઓ બદલનાર. પરિનામ=અવસ્થા.

અર્થ:- અવસ્થાઓ બદલનાર દ્રવ્ય કર્તા છે, તેની અવસ્થા કર્મ છે ને એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થારૂપે થવું તે ક્રિયા છે. આ રીતે એક વસ્તુના ત્રણ નામ છે.

વિશેષ:- અહીં અભેદ-વિવક્ષાથી કથન છે; દ્રવ્ય પોતાના પરિણામોને કરનાર પોતે છે તેથી તે તેમનો કર્તા છે, તે પરિણામ દ્રવ્યના છે અને તેનાથી અભિન્ન છે તેથી દ્રવ્ય જ કર્મ છે, દ્રવ્ય એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થારૂપે થાય છે અને તે પોતાની બધી અવસ્થાઓથી અભિન્ન રહે છે તેથી દ્રવ્ય જ ક્રિયા છે. ભાવ એ છે કે દ્રવ્ય જ કર્તા છે, દ્રવ્ય જ કર્મ છે અને દ્રવ્ય જ ક્રિયા છે; વસ્તુ એક જ છે. નામ ત્રણ છે. ૭.

કર્તા, કર્મ અને ક્રિયાનું એકત્વ (દોહરા)

**करता करम क्रिया करै , क्रिया करम करतार ।
नाम-भेद बहु विधि भयौ , वस्तु एक निरधार ॥ ८ ॥**

શબ્દાર્થ:- બહુ વિધિ=અનેક પ્રકારનો. નિરધાર=નિશ્ચય.

અર્થ:- કર્તા, કર્મ અને ક્રિયાનો કરનાર છે, કર્મ પણ ક્રિયા અને કર્તારૂપ છે, તેથી નામના ભેદથી એક જ વસ્તુ કેટલાય રૂપ થાય છે. ૮. વળી

**एक करम करतव्यता , करै न करता दोइ ।
दुधा दरव सत्ता सधी , एक भाव क्यौ होइ ॥ ९ ॥**

શબ્દાર્થ:- દુધા=બે પ્રકારે.

અર્થ:- એક કર્મની એક જ ક્રિયા અને એક જ કર્તા હોય છે, બે નથી હોતા;

एकः परिणमति सदा परिणामो जायते सदैकस्य ।
एकस्य परिणतिः स्यादनेकमप्येकमेव यतः ॥ ७ ॥
नोभौ परिणमतः खलु परिणामो नोभयोः प्रजायेत ।
उभयोर्न परिणतिः स्याद्यदनेकमनेकमेव सदा ॥ ८ ॥

કર્તા કર્મ ક્રિયાદ્વાર

૭૩

તો જીવ-પુદ્ગલની જ્યારે જુદી જુદી સત્તા છે ત્યારે એક સ્વભાવ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

ભાવાર્થ:- અચેતન કર્મનો કર્તા અથવા ક્રિયા અચેતન જ હોવી જોઈએ. ચૈતન્ય આત્મા જડ કર્મનો કર્તા નથી થઈ શકતો. ૯.

કર્તા, કર્મ અને ક્રિયા પર વિચાર (સર્વેયા એકત્રીસા)

एक परिनामके न करता दरव दोइ ,
दोइ परिनाम एक दरव न धरतु है ॥
एक करतूति दोइ दरव कबहूँ न करै ,
दोइ करतूति एक दरव न करतु है ॥
जीव पुदगल एक खेत-अवगाही दोउ ,
अपनें अपनें रूप कोउ न टरतु है ।
जड परनामनिकौ करता है पुदगल ,
चिदानंद चेतन सुभाउ आचरतु है ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ:- કરતૂતિ=ક્રિયા. એક ખેત-અવગાહી (એકક્ષેત્રાવગાહી)=એક જ સ્થાનમાં રહેનાર. ના ટરતુ હૈ=ખસતું નથી આચરતુ હૈ=વર્તે છે.

અર્થ:- એક પરિણામના કર્તા બે દ્રવ્ય નથી હોતાં, બે પરિણામોને એક દ્રવ્ય નથી કરતું, એક ક્રિયાને બે દ્રવ્ય કદી નથી કરતાં, બે ક્રિયાઓને પણ એક દ્રવ્ય નથી કરતું. જીવ અને પુદ્ગલ જોકે એક ક્ષેત્રાવગાહી છે તોપણ પોતપોતાના સ્વભાવને નથી છોડતા. પુદ્ગલ જડ છે તેથી અચેતન પરિણામોનો કર્તા છે અને ચિદાનંદ આત્મા ચૈતન્યભાવનો કર્તા છે. ૧૦.

नैकस्य हि कर्तारौ द्वौ स्तो द्वे कर्मणी न चैकस्य ।
नैकस्य च क्रिये द्वे एकमनेकं यतो न स्यात् ॥ १ ॥

મિથ્યાત્વ અને સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ (સર્વેયા એકત્રીસા)

મહા ધીઠ દુઃખકૌ વસીઠ પરદર્વરૂપ,
અંધકૂપ કાહૂપૈ નિવાર્યૌ નહિ ગયૌ હૈ ।
એસૌ મિથ્યાભાવ લગ્યૌ જીવકૌ અનાદિહીકૌ,
યાહી અહંબુદ્ધિ લિએ નાનાભાંતિ ભયૌ હૈ ॥
કાહૂ સમૈ કાહૂકૌ મિથ્યાત અંધકાર ભેદિ,
મમતા ઉછેદિ સુદ્ધ ભાવ પરિનયૌ હૈ ।
તિનહી વિવેક ધારિ બંધકૌ વિલાસ ડારિ,
આતમ સકતિસૌ જગત જીત લયૌ હૈ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:- ધીઠ (ધૃષ્ટ)=હઠીલો. વસીઠ=દૂત. નિવાર્યૌ=દૂર કર્યો. સમૈ (સમય) ઉછેદિ=ખસેડીને. પરિનયૌ=થયો. સકિત (શક્તિ)=બળ.

અર્થ:- જે અત્યંત કઠોર છે, દુઃખોનો દૂત છે, પરદ્રવ્ય જનિત છે, અંધારિયા કૂવા સમાન છે, કોઈથી ખસેડી શકાતો નથી* એવો મિથ્યાત્વ ભાવ જીવને અનાદિકાળથી લાગી રહ્યો છે. અને એ જ કારણે જીવ, પરદ્રવ્યમાં અહંબુદ્ધિ કરીને અનેક અવસ્થાઓ ધારણ કરે છે. જો કોઈ જીવ કોઈ વખતે મિથ્યાત્વનો અંધકાર નષ્ટ કરે અને પરદ્રવ્યમાંથી મમત્વભાવ ખસેડીને શુદ્ધભાવરૂપ પરિણામ કરે તો તે ભેદવિજ્ઞાન ધારણ કરીને બંધના કારણોને* દૂર કરીને, પોતાની આત્મશક્તિથી સંસારને જીતી લે છે અર્થાત્ મુક્ત થઈ જાય છે. ૧૧.

* મિથ્યાત્વ વિભાવભાવ છે તેને દૂર કરીને અનંત જીવ મુક્ત થયા છે. પણ હા,મુશ્કેલીથી દૂર થાય છે એ દ્રષ્ટિએ 'નિવાર્યૌ નહિ ગયો હૈ' એ પદ આપ્યું છે.

* મિથ્યાત્વ, અપ્રત, પ્રમાદ, કપાય, યોગ.

આસંસારત એવ ધાવતિ પરં કુર્વેઽહમિત્યુચ્ચકૈ-
દુર્વારં નનુ મોહિનામિહ મહાહર્ષકારરૂપં તમઃ ।
તદ્ભૂતાર્થપરિગ્રહેણ વિલયં યદ્દેકવારં વ્રજેત્
તત્કિં જ્ઞાનધનસ્ય બન્ધનમહો ભૂયો ભવેદાત્મનઃ ॥ ૧૦ ॥

કર્તા કર્મ ક્રિયાદ્વાર

૭૫

જેવું કર્મ તેવો કર્તા. (સર્વેયા એકત્રીસા)

સુદ્ધભાવ ચેતન અસુદ્ધભાવ ચેતન ,
દુહૂંકૌ કરતાર જીવ ઓર નહિ માનિયે ।
કર્મપિંડકૌ વિલાસ વર્ન રસ ગંધ ફાસ ,
કરતા દુહૂંકૌ પુદગલ પખાનિયે ।।
તાતૈ વરનાદિ ગુન ગ્યાનાવરનાદિ કર્મ ,
નાના પરકાર પુદગલરૂપ જાનિયે ।
સમલ વિમલ પરિનામ જે જે ચેતનકે ,
તે તે સબ અલખ પુરુષ યૌં બખાનિયે ।। ૧૨ ।।

શબ્દાર્થ:- સુદ્ધભાવ=કેવળદર્શન, કેવળજ્ઞાન, અનંતસુખ આદિ. અસુદ્ધભાવ=રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, માન આદિ. ઓર=બીજું. ફાસ=સ્પર્શ. સમલ=અશુદ્ધ. વિમલ=શુદ્ધ. અલખ=અરૂપી. પુરુષ=પરમેશ્વર.

અર્થ:- શુદ્ધ ચૈતન્યભાવ અને અશુદ્ધ ચૈતન્યભાવ-બન્ને ભાવોનો કર્તા જીવ છે, બીજો નથી. દ્રવ્યકર્મના પરિણામ અને વર્ણ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ-એ બન્નેનો કર્તા પુદ્ગલ છે; એથી વર્ણ, રસાદિ ગુણસહિત શરીર અને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મસ્કંધ-એને અનેક પ્રકારની પુદ્ગલ પર્યાયો જાણવી જોઈએ. આત્માના શુદ્ધ અને અશુદ્ધ જે જે પરિણામ છે તે બધા અમૂર્તિક આત્માના છે, એમ પરમેશ્વરે કહ્યું છે. ૧૨.

નોટ:- અશુદ્ધ પરિણામ કર્મના પ્રભાવથી થાય છે અને શુદ્ધ પરિણામ કર્મના અભાવથી થાય છે; એથી બન્ને પ્રકારના ભાવ કર્મજનિત કહી શકાય છે.

આત્મભાવાન્કરોત્યાત્મા પરભાવાન્સદા પરઃ ।
આત્મૈવ હ્યાત્મનો ભાવાઃ પરસ્ય પર એવ તે ।। ૧૧ ।।

ભેદજ્ઞાનનું રહસ્ય મિથ્યાદષ્ટિ નથી જાણતો એના ઉપર દષ્ટાંત (સવૈયા એકત્રીસા)

જૈસૈં ગજરાજ નાજ ઘાસકે ગરાસ કરિ,
ભચ્છત સુભાય નહિ ભિન્ન રસ લીયૌ હૈ ।
જૈસૈં મતવારૌ નહિ જાનૈ સિખરનિ સ્વાદ,
જુંગમેં મગન કહૈ ગઠુ દૂધ પીયૌ હૈ ॥
તૈસૈં મિથ્યાદષ્ટિ જીવ ગ્યાનરૂપી હૈ સદીવ,
પગ્યૌ પાપ પુત્રસૌં સહજ સુત્ર હીયૌ હૈ ।
ચેતન અચેતન દુહૂંકૌ મિશ્ર પિંડ લખિ,
એકમેક માનૈ ન વિવેક કછુ કીયૌ હૈ ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થ:- ગજરાજ=હાથી. ગરસ(ગ્રાસ)=કોળિયો. સિખરનિ(શ્રીખંડ)=અત્યંત ગાઢ દહીં અને ખાંડનું મિશ્રણ. જુંગ=ધૂન. સન્ન (શૂન્ય)=વિવેક રહિત.

અર્થ:- જેમ હાથી અનાજ અને ઘાસનો મળેલો કોળિયો ખાય છે પણ ખાવાનો જ સ્વભાવ હોવાથી જુદો જુદો સ્વાદ લેતો નથી, અથવા જેવી રીતે શરાબથી મત્ત બનેલને શીખંડ ખવરાવવામાં આવે, તો તે નશામાં તેનો સ્વાદ ન જાણતાં કહે કે એનો સ્વાદ ગાયના દૂધ જેવો છે, તેવી જ રીતે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ જોકે સદાજ્ઞાનમૂર્તિ છે, તોપણ પુણ્ય-પાપમાં લીન હોવાને કારણે તેનું હૃદય આત્મજ્ઞાનથી શૂન્ય રહે છે, તેથી ચેતન-અચેતન બન્નેના મળેલા પિંડને જોઈને એક જ માને છે અને કાંઈ વિચાર નથી કરતો.

ભાવાર્થ:- મિથ્યાદષ્ટિ જીવ સ્વ-પર વિવેકના અભાવમાં પુદ્ગલના મેળાપથી જીવને કર્મનો કર્તા માને છે. ૧૩.

अज्ञानतस्तु सतृणाभ्यवहारकारी
ज्ञानं स्वयं किल भवन्नपि रज्यते यः ।
पीत्वा दधीक्षुमधुराम्लरसातिगृह्यया
गां दोग्धि दुग्धमिव नूनमसौ रसालम् ॥ १२ ॥

કર્તા કર્મ ક્રિયાદ્વાર

૭૭

જીવને કર્મનો કર્તા માનવો તે મિથ્યાત્વ છે એના ઉપર દષ્ટાંત
(સવૈયા એકત્રીસા)

જૈસૈં મહા ધૂપકી તપતિમૈં તિસાયૌ મૃગ;
ભરમસૌ મિથ્યાજલ પીવનકૌ ધાયૌ હૈ ।
જૈસૈં અંધકાર માંહિ જેવરી નિરચિ નર,
ભરમસૌ ડરપિ સરપ માનિ આયૌ હૈ ॥
અપનૈં સુભાવ જૈસૈં સાગર સુથિર સદા,
પવન-સંજોગસૌ ઉછરિ અકુલાયૌ હૈ ।
તૈસૈં જીવ જડસૌ અવ્યાપક સહજ રૂપ,
ભરમસૌ કરમકૌ કરતા કહાયૌ હૈ ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થ:- તપતિ=ગરમી. તિસાયૌ=તરસ્યો. મિથ્યાજળ=મૃગજળ.
જેવરી=દોરડું. સરપ (સર્પ)=સાપ. સાગર=સમુદ્ર. થિર=સ્થિર. અવ્યાપક= ભિન્ન.
ભરમ=ભૂલ.

અર્થ:- જેવી રીતે અત્યંત આકરા તડકામાં તરસથી પીડાયેલું હરણ ભૂલથી મૃગજળ પીવાને દોડે છે, અથવા જેમ કોઈ મનુષ્ય અંધારામાં દોરડું જોઈને તેને સર્પ જાણી ભયભીત થઈને ભાગે છે અને જેવી રીતે સમુદ્ર પોતાના સ્વભાવથી સદૈવ સ્થિર છે તો પણ પવનની લહેરોથી લહેરાય છે; તેવી જ રીતે જીવ સ્વભાવથી જડ પદાર્થોથી ભિન્ન છે, પરંતુ મિથ્યાત્વી જીવ ભૂલથી પોતાને કર્મનો કર્તા માને છે. ૧૪.

અજ્ઞાનાન્મૃગતૃષ્ણિકાં જલધિયા ધાવન્તિ પાતું મૃગા
અજ્ઞાનાત્તમસિ દ્રવન્તિ ભુજગાઘ્યાસેન રજ્જૌ જનાઃ ।
અજ્ઞાનાશ્ચ વિકલ્પચક્રકરણાદ્વાતોત્તરજ્ઞાશ્ચિવત
શુદ્ધજ્ઞાનમયા અપિ સ્વયમમી કર્ત્રીભવન્ત્યાકુલાઃ ॥ ૧૩ ॥

ભેદવિજ્ઞાની જીવ કર્મનો કર્તા નથી, માત્ર દર્શક છે.
(સવૈયા એકત્રીસા)

जैसेँ राजहंसके वदनके सपरसत,
देखिये प्रगट न्यारौ छीर न्यारौ नीर है।
तैसेँ समकितीकी सुदृष्टिमै सहज रूप,
न्यारौ जीव न्यारौ कर्म न्यारौ ही सरीर है।।
जब सुद्ध चेतनकौ अनुभौ अभ्यासै तब,
भासै आपु अचल न दूजौ और सीर है।
पूरव करम उदै आइके दिखाई देइ,
करता न होय तिन्हकौ तमासगीर है।। १५।।

શબ્દાર્થ:- વદન=મુખ. સપરસત (સ્પર્શત)=અડવાથી. છીર(ક્ષીર)=દૂધ.
નીર=પાણી. ભાસૈ=દેખાય છે. સીર=સાથી. તમાસગીર=દર્શક.

અર્થ:- જેવી રીતે હંસના મુખનો સ્પર્શ થવાથી દૂધ અને પાણી જુદાં જુદાં થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોની સુદૃષ્ટિમાં સ્વભાવથી જ જીવ, કર્મ અને શરીર ભિન્ન ભિન્ન ભાસે છે. જ્યારે શુદ્ધ ચૈતન્યના અનુભવનો અભ્યાસ થાય ત્યારે પોતાનું અચળ આત્મદ્રવ્ય પ્રતિભાસિત થાય છે, તેનો કોઈ બીજા સાથે મેળ દેખાતો નથી. હા, પૂર્વે બાંધેલાં કર્મો ઉદયમાં આવેલાં દેખાય છે પણ અહંબુદ્ધિના અભાવમાં તેમનો કર્તા નથી થતો, માત્ર જોનાર રહે છે. ૧૫.

ज्ञानाद्विवेचकतया तु परात्मनोर्यो
जानाति हंस इव वाःपयसोर्विशेषं।
चैतन्यधातुमचलं स सदाधिरूढो
जानीत एव हि करोति न किञ्चनापि।। १४।।

કર્તા કર્મ ક્રિયાદ્વાર

૭૯

મળેલા જીવ અને પુદ્ગલની જુદી જુદી ઓળખાણ
(સર્વેયા એકત્રીસા)

जैसे उसनोदकमें उदक-सुभाव सीरौ,
आगकी उसनता फरस ग्यान लखियै।
जैसे स्वाद व्यंजनमें दीसत विविधरूप,
लौनकौ सुवाद खारौ जीभ-ग्यान चखियै ॥
तैसेँ घट पिंडमें विभावता अग्यानरूप,
ग्यानरूप जीव भेद-ग्यानसौ परखिये।
भरमसौ करमकौ करता है चिदानंद,
दरव विचार करतार भाव नखियै ॥ १६ ॥

શબ્દાર્થ:- ઉસનોદક (ઉષ્ણોદક)=ગરમ જળ. ઉદક=જળ. સીરૌ=ઠંડું. ઉસનતા (ઉષ્ણતા)=ગરમી. ફરસ=સ્પર્શ. વ્યંજન=શાક. નખિયૈ=છેડી દેવું જોઈએ.

અર્થ:- જેવી રીતે સ્પર્શજ્ઞાનથી ઠંડા સ્વભાવવાળા ગરમ જળની અગ્નિજનિત ઉષ્ણતા ઓળખી શકાય છે. અથવા જેવી રીતે જિહ્વા ઇન્દ્રિયથી અનેક સ્વાદવાળા શાકમાં મીઠું જુદું ચાખી લેવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે ભેદવિજ્ઞાનથી શરીરરૂપ પિંડમાંનો અજ્ઞાનરૂપ વિકાર અને જ્ઞાનમૂર્તિ જીવ ઓળખી શકાય છે, આત્માને કર્મનો કર્તા માનવો એ મિથ્યાત્વ છે, દ્રવ્ય દષ્ટિથી ‘આત્મા કર્મનો કર્તા છે’ એવો ભાવ જ ન હોવો જોઈએ. ૧૬.

ज्ञानादेव ज्वलनपयसोरौष्ण्यशैत्यव्यवस्था
ज्ञानादेवोल्लसति लवणस्वादभेदव्युदासः।
ज्ञानादेव स्वरसविकसन्नित्यचैतन्यधातोः
क्रोधादेश्च प्रभवति भिदा भिन्दती कर्तृभावम् ॥ १५ ॥

પદાર્થ ખોતાના સ્વભાવનો કર્તા છે. (દોહરા)

**ગ્યાન-ભાવ ગ્યાની કરૈ , અગ્યાની અગ્યાન ।
દર્વકર્મ પુદગલ કરૈ , યહ નિહચૈ પરવાન ॥ ૧૭ ॥**

શબ્દાર્થ:- દ્રવ્યકર્મ=જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મદળ. પરવાન (પ્રમાણ)=સાચું જ્ઞાન.

અર્થ:- જ્ઞાનભાવનો કર્તા જ્ઞાની છે, અજ્ઞાનનો કર્તા અજ્ઞાની છે અને દ્રવ્યકર્મનો કર્તા પુદ્ગલ છે-એમ નિશ્ચયનયથી જાણો. ૧૭.

જ્ઞાનનો કર્તા જીવ જ છે, અન્ય નથી. (દોહરા)

**ગ્યાન સરૂપી આતમા , કરૈ ગ્યાન નહિ ઔર ।
દરવ કરમ ચેતન કરૈ , યહ વિવહારી દૌર ॥ ૧૮ ॥**

અર્થ:- જ્ઞાનરૂપ આત્મા જ જ્ઞાનનો કર્તા છે, બીજો નથી. દ્રવ્યકર્મને જીવ કરે છે-એ વ્યવહાર-વચન છે. ૧૮.

આ વિષયમાં શિષ્યની શંકા. (સવૈયા એકત્રીસા)

**પુગ્ગલકર્મ કરૈ નહિ જીવ ,
કહી તુમ મૈ સમુઝી નહિ તૈસી ।
કૌન કરૈ યહ રૂપ કહૌ અબ ,
કો કરતા કરની કહુ કૈસી ॥
આપુહી આપુ મિલૈ બિછુરૈ જડ ,
ક્યૌ કરિ મો મન સંસય એસી ?
સિષ્ય સંદેહ નિવારન કારન ,
બાત કહૈ ગુરુ હૈ કછુ જૈસી ॥ ૧૯ ॥**

अज्ञानं ज्ञानमप्येवं कुर्वन्नात्मानमञ्जसा ।
स्यात्कर्त्तात्मात्मभावस्य परभावस्य न क्वचित् ॥ १६ ॥

आत्मा ज्ञानं स्वयं ज्ञानं ज्ञानादन्यत्કरोति किम् ।
परभावस्य कर्त्तात्मा मोहोऽयं व्यवहारिणाम् ॥ १७ ॥

કર્તા કર્મ ક્રિયાદ્વાર

૮૧

શબ્દાર્થ:- બિછુરૈ=જુદા થાય. સંસય(સંશય)=શંકા, સંદેહ.

અર્થ:- પુદ્ગલ કર્મને જીવ નથી કરતો, એવું આપે કહ્યું તો મારા સમજવામાં આવતું નથી. કર્મનો કર્તા કોણ છે અને તેની કેવી ક્રિયા છે? આ અચેતન કર્મ પોતાની મેળે જીવ સાથે કેવી રીતે બંધાય છે અને છૂટે છે? મને આ શંકા છે. શિષ્યની આ શંકાનો નિર્ણય કરવા માટે શ્રીગુરુ યથાર્થ વાત કહે છે. ૧૮.

ઉપર કરવામાં આવેલી શંકાનું સમાધાન (દોહરા)

પુદ્ગલ પરિનામી દરવ , સદા પરિનવૈ સોઝ ।

યાતૈ પુદ્ગલ કરમકૌ , પુદ્ગલ કરતા હોઝ ॥ ૨૦ ॥

શબ્દાર્થ:- પરિનામી (પરિણામી)=પોતાનો સ્વભાવ છોડ્યા વિના એક પર્યાયથી બીજી પર્યાયરૂપે થનાર. સોઈ=તે. યાતૈ=એથી. હોઈ=થાય છે.

અર્થ:- પુદ્ગલ દ્રવ્ય પરિણામી છે, તે સદૈવ પરિણમન કર્યા કરે છે, તેથી પુદ્ગલ કર્મનો પુદ્ગલ જ કર્તા છે. ૨૦.

જીવ ચેતના સંજુગત , સદા પૂરણ સબ ઠૌર ।

તાતૈ ચેતન ભાવકૌ , કરતા જીવ ન ઠૌર ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થ:- સંજુગત=સંયુક્ત, સહિત. ઠૌર=સ્થાન.

અર્થ:- જીવ ચેતના સહિત છે, સર્વ સ્થાનમાં સદા પૂર્ણ છે, એ કારણે ચેતનભાવોનો કર્તા જીવ જ છે, બીજું કોઈ નથી. ૨૧.

जीवः करोति यदि पुद्गलकर्म नैव कस्तर्हि तत्कुरुत इत्यभिशाङ्कयैव ।
एतर्हि तीव्ररयमोहनिवर्हणाय सङ्गीत्यते शृणुत पुद्गलकर्मकर्तृ ॥ १८ ॥

स्थितेत्यविघ्ना खलु पुद्गलस्य स्वभावभूता परिणामशक्तिः ।
तस्यां स्थितायां स करोति भावं यमात्मनस्तस्य स एव कर्ता ॥ १९ ॥

स्थितेति जीवस्य निरन्तराया स्वभावभूता परिणामशक्तिः ।
तस्यां स्थितायां स करोति भावं यं स्वस्य तस्यैव भवैत्स कर्ता ॥ २० ॥

શિષ્યનો ફરીથી પ્રશ્ન. (અડિલ્લ છંદ)

ગ્યાનવંતકૌ ભોગ નિરજરા-હેતુ હૈ ।
અજ્ઞાનીકૌ ભોગ બંધ ફલ દેતુ હૈ ॥
યહ અચરજકી બાત હિયે નહિ આવહી ।
પૂછે કોઝ સિષ્ય ગુરુ સમજ્ઞાવહી ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થ:- ભોગ=શુભ-અશુભ કર્મોનો વિપાક. નિર્જરા-હેતુ=કર્મ ખરવાનું કારણ. હિયે=મનમાં.

અર્થ:- કોઈ શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે હે ગુરુજી ! જ્ઞાનીના ભોગ નિર્જરાને માટે છે અને અજ્ઞાનીના ભોગોનું ફળ બંધ છે, એ આશ્ચર્યભરી વાત મારા મનમાં ઠસતી નથી. એને શ્રીગુરુ સમજાવે છે. ૨૨.

ઉપર કરવામાં આવેલી શંકાનું સમાધાન (સવૈયા એકત્રીસા)

દયા-દાન-પૂજાદિક વિષય-કષાયાદિક ,
દોઝ કર્મબંધ પૈ દુહૂકૌ એક ખેતુ હૈ ।
ગ્યાની મૂઢ કરમ કરત દીસૈ એકસે પૈ ,
પરિનામભેદ ન્યારૌ ન્યારૌ ફલ દેતુ હૈ ॥
ગ્યાનવંત કરની કરૈ પૈ ઉદાસીન રૂપ ,
મમતા ન ધરૈ તાતૈ નિર્જરાકૌ હેતુ હૈ ।
વહૈ કરતૂતિ મૂઢ કરૈ પૈ મગનરૂપ ,
અંધ ભયૌ મમતાસૌ બંધ-ફલ લેતુ હૈ ॥ ૨૩ ॥

શબ્દાર્થ:- ખેતુ (ક્ષેત્ર)=સ્થાન. પરિનામ (પરિણામ)=ભાવ. ઉદાસીન=રાગાદિ રહિત. મગનરૂપ=તલ્લીન. અંધ=વિવેકશૂન્ય.

જ્ઞાનમય એવ ભાવઃ કુતો ભવેદ્ જ્ઞાનિનો ન પુનરન્યઃ ।
અજ્ઞાનમયઃ સર્વઃ કુતોઽયમજ્ઞાનિનો નાન્યઃ ॥ ૨૧ ॥
જ્ઞાનિનો જ્ઞાનનિર્વૃતાઃ સર્વે ભાવા ભવન્તિ હિ ।
સર્વેઽપ્યજ્ઞાનનિર્વૃતા ભવન્ત્યજ્ઞાનિનસ્તુ તે ॥ ૨૨ ॥

કર્તા કર્મ ક્રિયાદ્વાર

૮૩

અર્થ:- દયા, દાન, પૂજાદિ પુણ્ય અથવા વિષય, કષાય આદિ પાપ બન્ને કર્મબંધ છે અને બન્નેનું ઉત્પત્તિસ્થાન એક જ છે. આ બન્ને પ્રકારનાં કર્મો કરવામાં સમ્યગ્જ્ઞાની અને મિથ્યાજ્ઞાની એક સરખા દેખાય છે પરંતુ તેમના ભાવોમાં અંતર હોવાથી ફળ પણ ભિન્ન ભિન્ન થાય છે. જ્ઞાનીની ક્રિયા વિરક્તભાવ સહિત અને અહંબુદ્ધિ સહિત હોય છે તેથી નિર્જરાનું કારણ છે અને તે જ ક્રિયા મિથ્યાત્વી જીવ વિવેક સહિત તલ્લીન થઈને અહંબુદ્ધિ સહિત કરે છે તેથી બંધ અને તેના ફળને પામે છે. ૨૩.

મિથ્યાત્વીના કર્તાપણાની સિદ્ધિ પર કુંભારનું દષ્ટાંત
(છપ્પા)

ज्यौं माटीमैं कलस होनकी , सकति रहै ध्रुव ।
दंड चक्र चीवर कुलाल , बाहजि निमित्त हुव ॥
त्यौं पुदगल परवांनु , पुंज वरगना भेस धरि ।
ग्यानावरनादिक स्वरूप , विचरंत विविध परि ॥
बाहजि निमित्त बहिरातमा ,
गहि संसै अग्यानमति ।
जगमांहि अहंकृत भावसौ ,
करमरूप है परिनमति ॥ २४ ॥

શબ્દાર્થ:- કલસ=ઘડો. સકતિ=શક્તિ. ચક્ર=ચાકડો. ચીવર=દોરી. કુલાલ=કુંભાર. બાહજિ=બાહ્ય. પુંજ=સમુદાય=પરવાંનુ=પરમાણુ. વરગના=વર્ગણા. ભેસ=રૂપ. વિચરંત=ભ્રમણ કરે છે. વિવિધ=જુદા જુદા. ગહિ=ધારણ કરીને. બહિરાતમા=મિથ્યાદષ્ટિ. અહંકૃત=મમત્વ.

અર્થ:- જેવી રીતે માટીમાં ઘડારૂપ થવાની શક્તિ સદા મોજૂદ રહે છે અને

अज्ञानमयभावानामज्ञानी व्याप्य भूमिकाः ।
द्रव्यकर्मनिमित्तानां भावानामेति हेतुताम् ॥ २३ ॥

દંડ, ચક્ર, દોરી, કુંભાર વગેરે બાહ્ય નિમિત્ત છે તેવી જ રીતે લોકમાં પુદ્ગલપરમાણુઓના દળ કર્મવર્ગણરૂપ થઈને જ્ઞાનાવરણીય વગેરે જાતજાતની અવસ્થાઓમાં ભ્રમણ કરે છે, તેને મિથ્યાદષ્ટિ જીવ બાહ્ય નિમિત્ત છે. જે સંશય આદિથી* અજ્ઞાની હોય છે, તેને શરીર આદિમાં અહંબુદ્ધિ હોવાથી તે પુદ્ગલપિંડ કર્મરૂપ થઈ જાય છે. ૨૪.

જીવને અકર્તા માનીને આત્મધ્યાન કરવાનો મહિમા.
(સર્વેયા તેવીસા)

જે ન કરૈં નયપચ્છ વિવાદ ,
ધરૈં ન વિખાદ અલીક ન ભાચૈં ।
જે ઉદવેગ તજૈં ઘટ અંતર ,
સીતલ ભાવ નિરંતર રાચૈં ॥
જે ન ગુની-ગુન-ભેદ વિચારત ,
આકુલતા મનકી સબ નાચૈં ।
તે જગમૈં ધરિ આતમ ધ્યાન ,
અખંડિત ગ્યાન-સુધારસ ચાચૈં ॥ ૨૫ ॥

શબ્દાર્થ:- વિવાદ=ઝઘડો. વિખાદ (વિષાદ)=ખેદ. અલીક=જૂઠ. ઉદવેગ=ચિંતા. સીતલ (શીતલ)=શાંત. નાખૈં=છોડે. અખંડિત=પૂર્ણ.

અર્થ:- જે નયવાદના ઝગડાથી રહિત છે, અસત્ય, ખેદ, ચિંતા, આકુળતા આદિને હૃદયમાંથી દૂર કરે છે અને હંમેશાં શાંતભાવ રાખે છે, ગુણ-ગુણીના ભેદ-વિકલ્પ પણ નથી કરતા, તેઓ સંસારમાં આત્મધ્યાન ધારણ કરીને પૂર્ણ જ્ઞાનામૃતનો સ્વાદ લે છે. ૨૫.

* સંશય, વિમોહ અને વિભ્રમ એ જ્ઞાનના દોષ છે.

य एव मुक्त्वा नयपक्षपातं स्वरूपगुणा निवसन्ति नित्यं ।
विकल्पजालच्युतशान्तचित्तास्त एव साक्षादमृतं पिबन्ति ॥ २४ ॥

કર્તા કર્મ ક્રિયાદ્વાર

૮૫

જીવ નિશ્ચયનયથી અકર્તા અને વ્યવહારથી કર્તા છે.
(સવૈયા એકત્રીસા)

વિવહાર-દષ્ટિસૌ વિલોકત બંધ્યૌસૌ દીસૈ ,
નિહચૈ નિહારત ન બાંધ્યૌ યહ કિનિર્હી ।
એક પચ્છ બંધ્યૌ એક પચ્છસૌ અબંધ સદા ,
દોઝ પચ્છ અપનૈ અનાદિ ધરે ઙ્ઙનિર્હી ॥
કોઝ કહૈ સમલ વિમલરૂપ કોઝ કહૈ ,
ચિદાનંદ તૈસૌઈ બખાન્યૌ જૈસૌ જિનિર્હી ।
બંધ્યૌ માનૈ ખુલ્યૌ માનૈ દોઝ નૈકો ભેદ જાનૈ ,
સૌઈ ગ્યાનવંત જીવ તત્ત્વ પાયૌ તિનિર્હી ॥ ૨૬ ॥

શબ્દાર્થ:- વિલોકત=જોવાથી. નિહારત=દેખવાથી. અબંધ=મુક્ત. બંધ્યો=બંધ સહિત. તૈસોઈ=તેવો જ. ખુલ્યૌ=બંધ રહિત.

અર્થ:- વ્યવહારનયથી જુઓ તો આત્મા બંધાયેલો દેખાય છે, નિશ્ચય દષ્ટિથી જુઓ તો એ કોઈથી બંધાયેલો નથી. એક નયથી બંધાયેલો અને એક નયથી સદા અબંધ-ખૂલો રહેલો છે. આવા આ પોતાના બન્ને પક્ષ અનાદિકાળથી ધારણ કરેલા છે. એક નય કર્મ સહિત અને એક નય કર્મ રહિત કહે છે, તેથી જે નયથી જેવો કહ્યો છે તેવો છે. જે બંધાયેલો અને ખુલ્લો બન્નેય વાતોને માને છે અને બન્નેનો અભિપ્રાય સમજે છે, તે જ સમ્યગ્જ્ઞાની જીવનું સ્વરૂપ જાણે છે.૨૬.

एकस्य बद्धो न तथा परस्य चित्ति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपातस्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥ २५ ॥

નોટ:- આ શ્લોકથી આગળ ૪૪મા શ્લોક સુધીના શ્લોકમાં એક શબ્દનો ફરક છે, બાકીના બધા જ શ્લોકો આ જ જાતના છે. જેવી રીતે આમાં 'બદ્ધો' છે તે આગલા શ્લોકોમાં 'બદ્ધો'ના સ્થાનમાં 'મૂદ્ધો', 'રક્તો', 'દુષ્ટો' છે. તેથી આ ૧૮ શ્લોક આપવામાં આવ્યા નથી. બધા શ્લોકોનો એક જ આશય થાય છે.

નયજ્ઞાન દ્વારા વસ્તુસ્વરૂપ જાણીને સમરસ ભાવમાં રહેનારાઓની પ્રશંસા.
(સવૈયા એકત્રીસા)

પ્રથમ નિયત નય દૂજી વિવહાર નય ,
દુહૂકૌ ફલાવત અનંત ભેદ ફલે હૈ ।
જ્યૌ જ્યૌ નય ફલૈ ત્યૌ ત્યૌ મનકે કલ્લોલ ફલૈ ,
ચંચલ સુભાવ લોકાલોકલૌ ઉછલે હૈ ।।
ઐસી નયકક્ષ તાકૌ પક્ષ તજિ ગ્યાની જીવ ,
સમરસી ભૅ એકતાસૌ નહિ ટલે હૈ ।
મહામોહ નાસિ સુદ્ધ-અનુભૌ અભ્યાસિ નિજ ,
બલ પરગાસિ સુખરાસિ માંહિ રલે હૈ ।। ૨૭ ।।

શબ્દાર્થ:- નિયત=નિશ્ચય. ફલાવત=વિસ્તાર કરો તો. ફલે=ઊપજે. કલ્લોલ=તરંગ. ઉછલે=વધે. કક્ષ=કક્ષા. પરગાસિ=પ્રગટ કરીને. રલે=મળે.

અર્થ:- પહેલો નિશ્ચય અને બીજો વ્યવહારનય છે, એનો પ્રત્યેક દ્રવ્યના ગુણ-પર્યાયોની સાથે વિસ્તાર કરવામાં આવે તો અનંત ભેદ થઈ જાય છે. જેમ જેમ નયના ભેદ વધે છે તેમ તેમ ચંચળ સ્વભાવી ચિત્તમાં તરંગો પણ ઊપજે છે, જે લોક અને અલોકના પ્રદેશોની બરાબર છે. જે જ્ઞાની જીવ આવી નયકક્ષાનો પક્ષ છોડીને, સમતારસ ગ્રહણ કરીને, આત્મસ્વરૂપની એકતા છોડતા નથી, તેઓ મહા મોહનો નાશ કરીને અનુભવના અભ્યાસથી નિજાત્મ બળ પ્રગટ કરીને, પૂર્ણ આનંદમાં લીન થાય છે. ૨૭.

સ્વેચ્છાસમુચ્છલદનલ્પવિકલ્પજાલા

મેવં વ્યતીત્ય મહતી નયપક્ષકક્ષામ્ ।

અન્તર્બહિસ્સમરસૈકરસસ્વભાવં

સ્વં ભાવમેકમુપયાત્યનુભૂતિમાત્રમ્ ।। ૪૫ ।।

કર્તા કર્મ ક્રિયાદ્વાર

૮૭

સમ્યજ્ઞાનથી આત્મસ્વરૂપની ઓળખાણ થાય છે. (સર્વેયા એકત્રીસા)

जैसे काहू बाजीगर चौहटै बजाइ ढोल ,
नानारूप धरिकै भगल-विद्या ठानी है ।
तैसें मैं अनादिकौ मिथ्यातकी तरंगनिसौं ,
भरममैं धाइ बहु काय निज मानी है ॥
अब ग्यानकला जागी भरमकी दृष्टि भागी ,
अपनी पराई सब सौज पहिचानी है ।
जाकै उदै होत परवांन ऐसी भांति भई ,
निहचै हमारी जोति सोई हम जानी है ॥ २८ ॥

શબ્દાર્થ:- બાજીગર=ખેલ કરનાર. ચૌહટે=ચોકમાં. ભગલ વિદ્યા=છળકપટ. ઘાઈ=ભટકીને. કાય=શરીર. સૌજ=વસ્તુ.

અર્થ:- જેમ કોઈ તમાશગીર ચોકમાં ઢોલ વગાડે અને અનેક સ્વાંગ રચીને ઠગવિદ્યાથી લોકોને ભ્રમમાં નાખી દે, તેવી જ રીતે હું અનાદિકાળથી મિથ્યાત્વના ઝપાટાથી ભ્રમમાં ભૂલી રહ્યો અને અનેક શરીરોને અપનાવ્યાં. હવે જ્ઞાન જ્યોતિનો ઉદય થયો જેથી મિથ્યાદૃષ્ટિ ખસી ગઈ, બધી સ્વ-પર વસ્તુની ઓળખાણ થઈ અને તે જ્ઞાનકળા પ્રગટ થતાં જ એવી અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ કે અમે અમારી મૂળ જ્ઞાન જ્યોતિને ઓળખી લીધી. ૨૮.

જ્ઞાનીનો આત્માનુભવમાં વિચાર (સર્વેયા એકત્રીસા)

जैसे महा रतनकी ज्योतिमैं लहरि उठै ,
जलकी तरंग जैसे लीन होय जलमैं ।
तैसें सुद्ध आतम दरब परजाय करि ,
उपजै बिनसै थिर रहै निज थलमैं ॥

इन्द्रजालमिदमेवमुच्छलत्पुष्कलोच्चलविकल्पवीचिभिः ।
यस्य विस्फुरणमेव तत्क्षणं कृत्स्नमस्यति तदस्मि चिन्महः ॥ ४६ ॥
चित्स्वभावभरभावितभावाभावभावपरमार्थतयैकं ।
बन्धपद्धतिमपास्य समस्तां चेतये समयसारमपारं ॥ ४७ ॥

ऐसै अविकलपी अजलपी अनंद रूपी ,
अनादि अनंत गहि लीजै एक पलमै ।
ताकौ अनुभव कीजै परम पीयूष पीजै ,
बंधकौ विलास डारि दीजै पुदगलमै ॥ २९ ॥

શબ્દાર્થ:- અવિકલપી=વિકલ્પરહિત. અજલપી=અહીં સ્થિરતાનો અર્થ છે. ગાહિ લીજૈ=ગ્રહણ કરો. પીયૂષ=અમૃત. વિલાસ=વિસ્તાર.

અર્થ:- જેવી રીતે ઉત્તમ રત્નની જ્યોતિમાં ચમક ઉત્પન્ન થાય છે અથવા જળમાં તરંગ ઊઠે છે અને તેમાં જ સમાઈ જાય છે, તેવી જ રીતે શુદ્ધ આત્મા, પર્યાય અપેક્ષાએ ઊપજે અને નાશ પામે છે તથા દ્રવ્ય અપેક્ષાએ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર રહે છે. એવા નિર્વિકલ્પ, નિત્ય, આનંદરૂપ, અનાદિ, અનંત, શુદ્ધ આત્માનું તત્કાળ ગ્રહણ કરો. તેનો જ અનુભવ કરીને પરમ અમૃત-રસ પીઓ અને કર્મબંધના વિસ્તારને પુદ્ગલમાં છોડી દો. ૨૯.

આત્માનુભવની પ્રશંસા (સવૈયા એકત્રીસા)

दरबकी नय परजायनय दोऊ ,
श्रुतग्यानरूप श्रुतग्यान तो परोख है ।
सुद्ध परमात्माकौ अनुभौ प्रगट तातै ,
अनुभौ विराजमान अनुभौ अदोख है ॥
अनुभौ प्रवांन भगवान पुरुष पुरान ,
ग्यान औ विग्यानघन महा सुखपोख है ।
परम पवित्र यौ अनंत नाम अनुभौके ,
अनुभौ विना न कहूं और ठौर मोख है ॥ ३० ॥

आक्रामन्नविकल्पभावमचलं पक्षैर्नयानां विना

सारो यः समयस्य भाति निभृतैरास्वाद्यमानः स्वयम् ।

विज्ञानैकरसः स एष भगवान्पुण्यः पुराणः पुमान्

ज्ञानं दर्शनमप्ययं किमथवा यत्किंचनैकोऽप्ययम् ॥ ४८ ॥

કર્તા કર્મ ક્રિયાદ્વાર

૮૯

શબ્દાર્થ:- પરોખ (પરોક્ષ)=ઈન્દ્રિય અને મન આશ્રિત જ્ઞાન. વિરાજમાન=સુશોભિત. અદોખ(અદોષ)=નિર્દોષ. પોખ (પોષ) પોષક. ઠૈર=સ્થાન. મોખ(મોક્ષ)=મુક્તિ.

અર્થ:- દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એ બન્ને નય શ્રુતજ્ઞાન* છે અને શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ પ્રમાણ* છે, પણ શુદ્ધ પરમાત્માનો અનુભવ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. તેથી અનુભવ શોભનીય, નિર્દોષ, પ્રમાણ, ભગવાન, પુરુષ, પુરાણ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાનધન, પરમસુખના પોષક, પરમ, પવિત્ર એવાં બીજાં પણ અનંત નામોનો ધારક છે, અનુભવ સિવાય બીજે કયાંય મોક્ષ નથી. ૩૦.

અનુભવના અભાવમાં સંસાર અને સદ્ભાવમાં મોક્ષ છે, એના ઉપર દૃષ્ટાંત.
(સવૈયા એકત્રીસા)

जैसे एक जल नानारूप-दरबानुजोग ,
भयौ बहु भांति पहिचान्यौ न परतु है ।
फिरि काल पाइ दरबानुजोग दूरि होत ,
अपनै सहज नीचे मारग ढरतु है ॥
तैसेँ यह चेतन पदारथ विभाव तासौ ,
गति जोनि भेस भव-भावंरि भरतु है ।
सम्यक सुभाइ पाइ अनुभौके पंथ धाइ ,
बंधकी जुगति भानि मुकति करतु है ॥ ३१ ॥

શબ્દાર્થ:- દરવાનુજોગ=અન્ય વસ્તુઓનો સંયોગ, મેળાપ. ભેસ (વેષ)=રૂપ. ભવ-ભાંવરિ=જન્મ-મરણરૂપ સંસારનું ચક્કર. ભાનિ=નષ્ટ કરીને.

* શ્રુતજ્ઞાનના અંશ છે. * નય અને પ્રમાણમાં અંશ-અંશીનો ભેદ છે.

दूरं भूरिविकल्पजालगहने भ्राभ्यन्निजौघाच्च्युतो
दूरादेव विवेकनिम्नगमनात्रीतो निजौघं बलात् ।
विज्ञानैकरसस्तदेकरसिनामात्मानमात्माहर-
न्नात्मन्यैव सदा गतानुगततामायात्ययं तोयवत् ॥ ४९ ॥

અર્થ:- જેવી રીતે જળનો એક વર્ણ છે, પરંતુ ગેરુ, રાખ, રંગ આદિ અનેક વસ્તુઓનો સંયોગ થતાં અનેકરૂપ થઈ જવાથી ઓળખવામાં આવતો નથી, પછી સંયોગ દૂર થતાં પોતાના સ્વભાવમાં વહેવા લાગે છે, તેવી જ રીતે આ ચૈતન્યપદાર્થ વિભાવ-અવસ્થામાં ગતિ, યોનિ, કુળરૂપ સંસારમાં ચક્કર લગાવ્યા કરે છે, પછી અવસર મળતાં નિજસ્વભાવને પામીને અનુભવના માર્ગમાં લાગીને કર્મબંધનો નાશકરે છે અને મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૧.

મિથ્યાદષ્ટિ જીવ કર્મનો કર્તા છે. (દોહરા)

**નિસિ દિન મિથ્યાભાવ બહુ, ધરૈ મિથ્યાતી જીવ ।
તાતૈ ભાવિત કરમકૌ, કરતા કહ્યૌ સદીવ ॥ ૩૨ ॥**

શબ્દાર્થ:- નિસિદિન=હંમેશાં. તાતૈ=તેથી. ભાવિત કરમ=રાગ-દ્વેષ-મોહ આદિ. સદીવ=સદૈવ.

અર્થ:- મિથ્યાદષ્ટિ જીવ સદૈવ મિથ્યાભાવ રાખ્યા કરે છે, તેથી તે ભાવકર્મોનો કર્તા છે.

ભાવાર્થ:- મિથ્યાદષ્ટિ જીવ પોતાની ભૂલથી પરદ્રવ્યોને પોતાના માને છે, જેથી મેં આ કર્યું, આ લીધું, આ દીધું વગેરે અનેક પ્રકારના રાગાદિભાવ કર્યા કરે છે, તેથી તે ભાવકર્મનો કર્તા થાય છે. ૩૨.

મિથ્યાત્વી જીવ કર્મનો કર્તા અને જ્ઞાની અકર્તા છે. (ચોપાઈ)

**કરૈ કરમ સોઈ કરતારા ।
જો જાનૈ સૌ જાનનહારા ॥
જો કરતા નહિ જાનૈ સોઈ ।
જાનૈ સો કરતા નહિ હોઈ ॥ ૩૩ ॥**

વિકલ્પક : પરં કર્તા વિકલ્પ: કર્મ કેવલં ।

ન જાતુ કર્તૃકર્મત્વં સવિકલ્પસ્ય નશ્યતિ ॥ ૫૦ ॥

ય: કરોતિ સ કરોતિ કેવલં યસ્તુ વેત્તિ સ તુ વેત્તિ કેવલં ।

ય: કરોતિ ન હિ વેત્તિ સ ક્વચિત્ યસ્તુ વેત્તિ ન કરોતિ સ ક્વચિત્ ॥ ૫૧ ॥

કર્તા કર્મ ક્રિયાદ્વાર

૯૧

શબ્દાર્થ:- સોઈ=તે જ. કરતારા=કર્તા. જાનનહારા=જ્ઞાતા.

અર્થ:- જે કર્મ કરે તે કર્તા છે અને જે જાણે તે જ્ઞાતા છે, જે કર્તા છે તે જ્ઞાતા નથી હોતો અને જે જ્ઞાતા છે તે કર્તા નથી હોતો.

ભાવાર્થ:- મૂઢ અને જ્ઞાની બન્નેની ક્રિયા જોવામાં એકસરખી લાગે છે પરંતુ બન્નેના ભાવોમાં મોટો તફાવત છે, અજ્ઞાની જીવ મમત્વભાવના સદ્ભાવમાં બંધન પામે છે અને જ્ઞાની મમત્વના અભાવમાં અબંધ રહે છે. ૩૩.

જે જ્ઞાની છે તે કર્તા નથી. (સોરઠા)

ગ્યાન મિથ્યાત ન એક , નહિ રાગાદિક ગ્યાન મહિ ।

ગ્યાન કરમ અતિરેક , ગ્યાતા સો કરતા નહીં ।। ૩૪ ।।

શબ્દાર્થ:- મહિ=માં. અતિરેક (અતિરિક્ત)=ભિન્ન ભિન્ન.

અર્થ:- જ્ઞાનભાવ અને મિથ્યાત્વભાવ એક નથી અને જ્ઞાનમાં રાગાદિભાવ હોતા નથી. જ્ઞાનથી કર્મ ભિન્ન છે, જે જ્ઞાતા છે તે કર્તા નથી. ૩૪.

જીવ કર્મનો કર્તા નથી (છપ્પા)

કરમ પિંડ અરુ રાગભાવ , મિલિ એક હૌહિ નહિ ।

દોઝુ ભિન્ન-સરુપ બસહિં , દોઝુ ન જીવમહિ ।।

કરમપિંડ પુગ્ગલ , વિભાવ રાગાદિ મૂઢુ ભ્રમ ।

અલખ એક પુગ્ગલ અનંત , કિમિ ધરહિ પ્રકૃતિ સમ ।।

જ્ઞાસિઃ કરોતૌ ન હિ ભાસતેઽન્તઃ , જ્ઞાસૌ કરોતિશ્ચ ન ભાસતેઽન્તઃ ।

જ્ઞાસિઃ કરોતિશ્ચ તતો વિભિન્ને જ્ઞાતા ન કર્તેતિ તતઃ સ્થિતં ચ ।। ૫૨ ।।

કર્તા કર્મણિ નાસ્તિ નાસ્તિ નિયતં કર્માપિ તત્કર્તરિ

દ્વન્દ્વં વિપ્રતિષિધ્યતે યદિ તદા કા કર્તૃકર્મસ્થિતિઃ ।

જ્ઞાતા જ્ઞાતરિ કર્મ કર્મણિ સદા વ્યક્તેતિ વસ્તુસ્થિતિ -

નેપથ્યે બત નાનટીતિ રભસા મોહસ્તથાપ્યેષ કિમ્ ।। ૫૩ ।।

નિજ નિજ વિલાસજુત જગતમહિ ,
જથા સહજ પરિનમહિ તિમ ,।
કરતાર જીવ જડ કરમકૌ ,
મોહ-વિકલ જન કહહિ ઇમ ॥ ૩૫ ॥

શબ્દાર્થ:- બસહિં=રહે છે. મહિ=માં. અલખ=આત્મા. કિમિ=કેવી રીતે. પ્રકૃતિ=સ્વભાવ. સમ=એકસરખું. જુત (યુત)=સહિત. વિકલ=દુઃખી.

અર્થ:- જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ અને રાગ-દ્વેષ આદિ ભાવકર્મ- આ બન્ને ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવવાળાં છે, મળીને એક નથી થઈ શકતાં, અને એ જીવના સ્વભાવ પણ નથી. દ્રવ્યકર્મ પુદ્ગલરૂપ છે અને ભાવકર્મ જીવના વિભાવ છે. આત્મા એક છે અને પુદ્ગલકર્મ અનંત છે, બન્નેની એકસરખી પ્રકૃતિ કેવી રીતે હોઈ શકે? કારણ કે સંસારમાં બધાં દ્રવ્યો પોતપોતાના સ્વભાવમાં પરિણમન કરે છે તેથી જે મનુષ્ય જીવને કર્મનો કર્તા કહે છે તે કેવળ મોહની વિકળતા છે. ૩૫.

શુદ્ધાત્માનુભવનું માહાત્મ્ય. (છપ્પા)

જીવ મિથ્યાત્વ ન કરૈ , ભાવ નહિ ધરૈ ભરમ મલ ।
ગ્યાન ગ્યાનરસ રમૈ , હોઝ કરમાદિક પુદગલ ।।
અસંખ્યાત પરદેસ સકતિ , જગમગૈ પ્રગટ અતિ ।
ચિદવિલાસ ગંભીર ધીર , થિર રહૈ વિમલમતિ ।।
જબ લગિ પ્રબોધ ઘટમહિ ઉદિત ,
તબ લગિ અનય ન પેચિયે ।
જિમિ ધરમ-રાજ વરતંત પુર ,
જહં તહં નીતિ પરેચિયે ॥ ૩૬ ॥

कर्ता कर्ता भवति न यथा कर्म कर्मापि नैव
ज्ञानं ज्ञानं भवति च यथा पुद्गलः पुद्गलोऽपि ।
ज्ञानज्योतिर्ज्वलितमचलं व्यक्तमन्तस्तथोच्चै-
श्चिच्छक्तीनां निकरभरतोऽत्यन्तगम्भीरमेतत् ॥ ५४ ॥

કર્તા કર્મ ક્રિયાદ્વાર

૯૩

શબ્દાર્થ:- ભ્રમ(ભ્રમ)=અજ્ઞાન. પ્રબોધ=સમ્યજ્ઞાન. ઉદિત=પ્રકાશિત. અનય=અન્યાય. ધરમરાજ=ધર્મયુક્ત રાજ્ય. વરતંત=પ્રવર્તતું. પુર=નગર. પરેખિયે=દેખાય છે.

અર્થ:- જીવ મિથ્યાભાવ નથી કરતો અને ન તો રાગાદિ ભાવમળનો ધારક છે. કર્મ પુદ્ગલ છે અને જ્ઞાન તો જ્ઞાનરસમાં જ લીન રહે છે, જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં તેની સ્થિર, ગંભીર, ધીર, નિર્મળ, જ્યોતિ અત્યંત ઝગમગે છે, તે જ્યાંસુધી હૃદયમાં પ્રકાશિત રહે છે ત્યાંસુધી મિથ્યાત્વ નથી રહેતું. જેવી રીતે નગરમાં ધર્મરાજ વર્તતું હોય ત્યારે બધે નીતિ જ નીતિ દેખાય છે, અનીતિનો લેશ પણ રહેતો નથી. ૩૬.

ત્રીજા અધિકારનો સાર

કરવું તે ક્રિયા, કરવામાં આવે તે કર્મ, જે કરે તે કર્તા છે. અભિપ્રાય એ છે કે જે ક્રિયાનો વ્યાપાર કરે અર્થાત્ કામ કરનારને કર્તા કહે છે, જેમાં ક્રિયાનું ફળ રહે છે અર્થાત્ કરેલા કામને કર્મ કહે છે, જે કાર્ય કરવામાં આવે તેને ક્રિયા કહે છે. જેમ કે, કુંભાર કર્તા છે, ઘડો કર્મ છે અને ઘડો બનાવવાની વિધિ ક્રિયા છે. અથવા જ્ઞાનીરામ કેરી તોડે છે, આ વાક્યમાં જ્ઞાનીરામ કર્તા, કેરી કર્મ અને તોડવું તે ક્રિયા છે.

યાદ રાખવું કે ઉપરનાં બે દૃષ્ટાંતોમાં જે સ્પષ્ટ કર્યું છે તે ભેદ-વિવક્ષાથી છે, કારણ કે કર્તા કુંભાર જુદો પદાર્થ છે, કર્મ ઘડો જુદો પદાર્થ છે, ઘડાની રચનારૂપ ક્રિયા જુદી છે. આ જ રીતે બીજા વાક્યમાં જ્ઞાનીરામ કર્તા જુદો છે, કેરી કર્મ જુદું છે અને તોડવાની ક્રિયા જુદી છે. જેવી રીતે ભેદવ્યવહારમાં કર્તા-કર્મ-ક્રિયા ભિન્ન ભિન્ન રહે છે, તેમ અભેદ-દૃષ્ટિમાં નથી હોતું, એક પદાર્થમાં જ કર્તા-કર્મ-ક્રિયા ત્રણે રહે છે. જેમ કે “ ચિદ્ભાવ કર્મ ચિદેશ કર્તા ચેતના કિરિયા તહૌ ” અર્થાત્ ચિદેશ આત્મા કર્તા ચૈતન્યભાવ કર્મ અને ચેતના (જાણવું) ક્રિયા છે; અથવા માટી કર્તા, ઘડો કર્મ અને માટીનું પિંડપર્યાયમાંથી ઘટપર્યાયરૂપ થવું તે ક્રિયા છે આ અધિકારમાં કર્તા-કર્મ-ક્રિયા શબ્દ ક્યાંક ભેદદૃષ્ટિથી અને ક્યાંક અભેદદૃષ્ટિથી આવ્યા છે તેથી ખૂબ ગહન વિચારપૂર્વક સમજવું.

અજ્ઞાનની દશામાં જીવ શુભાશુભ કર્મ અને શુભાશુભ પ્રવૃત્તિને પોતાની માને છે અને તેનો કર્તા પોતે બને છે, પરંતુ ખૂબ ધ્યાન રાખો કે લોકમાં અનંત પૌદ્ગલિક

કાર્માણવર્ગણાઓ ભરેલી છે, આ કાર્માણવર્ગણાઓમાં એવી શક્તિ છે કે આત્માના રાગ-દ્વેષનું નિમિત્ત પામીને તે કર્મરૂપ થઈ જાય છે. તેથી સ્પષ્ટ છે કે જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મ પુદ્ગલ રૂપ છે, અચેતન છે, પુદ્ગલ જ એનો કર્તા છે-આત્મા નહિ, હા, રાગ-દ્વેષ-મોહ આત્માના વિકાર છે. એ આત્મા-જનિત છે અથવા પુદ્ગલ-જનિત છે એનું બૃહદ્ દ્રવ્યસંગ્રહમાં ઘણું સારું સમાધાન કર્યું છે, તે આ રીતે છે કે -જેમ સંતાનને ન તો એકલી માતાથી જ ઉત્પન્ન કરી શકીએ અને ન એકલા પિતાથી ઉત્પન્ન કરી શકીએ, પરંતુ બન્નેના સંયોગથી સંતાનની ઉત્પત્તિ છે, તેવી જ રીતે રાગ-દ્વેષ-મોહ ન તો એકલો આત્મા ઉપજાવે છે અને ન એકલું પુદ્ગલ પણ ઉપજાવે છે. જીવ અને પુદ્ગલ બન્નેના સંયોગથી રાગ-દ્વેષ-મોહ ભાવકર્મની ઉત્પત્તિ છે. જો એકલા પુદ્ગલથી રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય તો કલમ, કાગળ, ઈંટ, પથ્થર આદિમાં પણ રાગ-દ્વેષ-મોહ હોત, જો એકલા આત્માથી ઉત્પન્ન થાય તો સિદ્ધ આત્મામાં પણ રાગ-દ્વેષ હોત. વિશેષ લખવાથી શું ? રાગ-દ્વેષ-મોહ પુદ્ગલ અને આત્મા બન્નેના સંયોગથી છે, જીવ-પુદ્ગલ પરસ્પર એકબીજાને માટે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક છે, પરંતુ આ ગ્રંથ નિશ્ચયનયનો છે તેથી અહીં રાગ-દ્વેષ-મોહને પુદ્ગલ-જનિત બતાવ્યા છે. એ આત્માનું નિજસ્વરૂપ નથી. એવી જ રીતે શુભાશુભ ક્રિયા પૌદ્ગલિક કર્મોના ઉદયથી જીવમાં થાય છે, તેથી ક્રિયા પણ પુદ્ગલ-જનિત છે. સારાંશ એ કે શુભાશુભ કર્મ અથવા શુભાશુભ ક્રિયાને આત્માનાં માનવાં અને તે બન્નેનો કર્તા જીવને ઠરાવવો એ અજ્ઞાન છે. આત્મા તો પોતાના ચિદ્ભાવ કર્મ અને ચૈતન્ય ક્રિયાનો કર્તા છે અને પુદ્ગલ કર્મોનો કર્તા પુદ્ગલ જ છે. મિથ્યાત્વના ઉદયથી જીવ શાતા-અશાતા આદિ કર્મ અને દયા, દાન, પૂજા અથવા વિષય-કષાયાદિ શુભાશુભ ક્રિયામાં અહંબુદ્ધિ કરે છે કે મારાં કર્મ છે, મારી ક્રિયા છે, આ મિથ્યાભાવ છે, બંધનું કારણ છે, બંધ-પરંપરાને વધારે છે અને શુભાશુભ ક્રિયામાં અહંબુદ્ધિ ન કરવી અર્થાત્ પોતાની ન માનવી અને તેમાં તન્મય ન થવું-એ સમ્યક્સ્વભાવ છે-નિર્જરાનું કારણ છે.

पुण्य-पाप अेकत्व द्वार

(४)

प्रतिज्ञा (दोडर)

करता किरिया करमकौ , प्रगट बखान्यौ मूल ।
अब बरनौ अधिकार यह , पाप पुन्न समतूल ॥ १ ॥

शब्दार्थ:- प्रगट=स्पष्ट. अपान्यौ=वर्णन कर्तुं. बरनौ=कहुं छुं.
समतूल=समानता.

अर्थ:- कर्ता, क्रिया अने कर्मनुं स्पष्टपणे रहस्य वर्णयुं. हवे पाप-पुण्यनी
समानतानो अधिकार कहुं छुं. १.

भंगणायरश (कविता मात्रिक)

जाके उदै होत घट-अंतर ,
बिनसै मोह-महातम-रोक ।
सुभ अरु असुभ करमकी दुविधा ,
मितै सहज दीसै इक थोक ॥
जाकी कला होत संपूरन ,
प्रतिभासै सब लोक अलोक ।
सो प्रबोध-ससि निरखि बनारसि ,
सीस नवाइ देत पग धोक ॥ २ ॥

शब्दार्थ:- मोह-महातम=मोहदुपी घोर अंधकार. दुविधा=भेद. एक थोक=अेक
४. प्रबोध-ससि=केवणज्ञानरूप चंद्रमां. पग धोक=यरश वंदन

अर्थ:- जेनो उदय थतां हृदयमांथी मोहदुपी महा अंधकार नष्ट थछ जाय

तदथ कर्म शुभाशुभभेदतो द्वितयतां गतमैक्यमुपानयन् ।
ग्लपितनिर्भरमोहरजा अयं स्वयमुदेत्यवबोधसुधाप्लवः ॥ १ ॥

છે અને શુભકર્મ સારું છે અથવા અશુભકર્મ ખરાબ છે, એ ભેદ મટીને બન્ને એકસરખા ભાસવા લાગે છે, જેની પૂર્ણ કળાના પ્રકાશમાં લોક-અલોક બધું ઝળકવા લાગે છે, તે કેવળજ્ઞાનરૂપ ચંદ્રમાનું અવલોકન કરીને પં. બનારસીદાસજી મસ્તક નમાવીને વંદન કરે છે. ૨.

પુણ્ય-પાપની સમાનતા (સવૈયા એકત્રીસા)

जैसै काहू चंडाली जुगल पुत्र जनै तिनि,
एक दीयौ बांभनकै एक घर राख्यौ है।
बांभन कहायौ तिनि मद्य मांस त्याग कीनौ,
चंडाल कहायौ तिनि मद्य मांस चाख्यौ है।।
तैसै एक वेदनी करमके जुगल पुत्र,
एक पाप एक पुत्र नाम भिन्न भाख्यौ है।
दुहं मांहे दौरधूप दोऊ कर्मबंधरूप,
यातै ग्यानवंत नहि कोउ अभिलाख्यौ है।। ३।।

શબ્દાર્થ:- જુગલ=બે. બાંભન=બ્રાહ્મણ. ભિન્ન=જુદા. ભાખ્યો=કહ્યા. દૌરધૂપ=ભટકવું. અભિલાખ્યો=ઈચ્છ્યું.

અર્થ:- જેવી રીતે કોઈ ચંડાળણીને બે પુત્ર થયા, તેમાંથી તેણે એક પુત્ર બ્રાહ્મણને આપ્યો અને એક પોતાના ઘરમાં રાખ્યો. જે બ્રાહ્મણને આપ્યો તે બ્રાહ્મણ કહેવાયો અને મદ્ય-માંસનો ત્યાગી થયો, પણ જે ઘરમાં રહ્યો તે ચંડાળ કહેવાયો અને મદ્ય-માંસનો ભક્ષક થયો. તેવી જ રીતે એક વેદનીય કર્મના પાપ અને પુણ્ય ભિન્ન ભિન્ન નામ વાળા બે પુત્ર છે, તે બન્નેમાં સંસારનું ભટકવું છે અને બન્ને બંધ-પરંપરાને વધારે છે તેથી જ્ઞાનીઓ કોઈની પણ અભિલાષા કરતા નથી.

एको दूरात्यजति मदिरां ब्राह्मणत्वाभिमाना-

दन्यः शूद्रः स्वयमहमिति स्नाति नित्यं तथैव।

द्वावप्येतौ युगपदुदरान्निर्गतौ शूद्रिकायाः

शूद्रौ साक्षादपि च चरतो जातिभेदभ्रमेण।। २।।

પુણ્ય-પાપ એકત્વ દ્વાર

૯૭

ભાવાર્થ:- જેવી રીતે પાપકર્મ બંધન છે તથા સંસારમાં ભટકાવનાર છે તેવી જ રીતે પુણ્ય પણ બંધન છે અને તેનો વિપાક સંસાર જ છે તેથી બન્ને એક જેવા જ છે, પુણ્ય સોનાની બેડી જેવું છે અને પાપ લોઢાની બેડી જેવું છે, પણ બન્ને બંધન છે. ૩.

પાપ-પુણ્યની સમાનતામાં શિષ્યની શંકા (ચોપાઈ)

कोऊ सिष्य कहै गुरु पांहीं ।
पाप पुत्र दोऊ सम नाहीं ॥
कारन रस सुभाव फल न्यारे ।
एक अनिष्ट लगै इक प्यारे ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ:- ગુરુ પાંડી=ગુરુની પાસે. રસ=સ્વાદ, વિપાક. અનિષ્ટ=અપ્રિય.

અર્થ:- શ્રીગુરુની પાસે કોઈ શિષ્ય કહે છે કે પાપ અને પુણ્ય બન્ને સમાન નથી કારણ કે તેમનાં કારણ, રસ, સ્વભાવ તથા ફળ ચારેય જુદાં જુદાં છે. એકનાં (કારણ, રસ, સ્વભાવ, ફળ) અપ્રિય અને એકનાં પ્રિય લાગે છે. ૪. વળી-

(સવૈયા એકત્રીસા)

संकलेस परिनामनिसौ पाप बंध होइ ,
विसुद्धसौ पुत्र बंध हेतु-भेद मानीयै ।
पापके उदै असाता ताकौ है कटुक स्वाद ,
पुत्र उदै साता मिष्ट रस भेद जानियै ॥
पाप संकलेस रूप पुत्र है विसुद्ध रूप ,
दुहंकौ सुभाव भिन्न भेद यौ बखानियै ।
पापसौ कुगति होइ पुत्रसै सुगति होइ ,
ऐसौ फलभेद परतच्छि परमानियै ॥ ५ ॥

हेतुस्वभावानुभवाश्रयाणां सदाप्यभेदान्न हि कर्मभेदः ।
तद् बन्धमार्गाश्रितमेकमिष्टं स्वयं समस्तं खलु बन्धहेतुः ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ:- સંકલેશ=તીવ્ર કષાય. વિસુદ્ધ=મંદ કષાય. અસાતા=દુઃખ કટુક=કડવો. સાતા=સુખ. પરતચ્છિ (પ્રત્યક્ષ)=સાક્ષાત્.

અર્થ:- સંકલેશ ભાવોથી પાપ અને નિર્મળ ભાવોથી પુણ્યબંધ થાય છે, આ રીતે બન્નેના બંધમાં કારણ-ભેદ છે. પાપનો ઉદય અશાતા છે, જેનો સ્વાદ કડવો છે અને પુણ્યનો ઉદય શાતા છે, જેનો સ્વાદ મધુર છે, આ રીતે બન્નેના સ્વાદમાં અંતર છે, પાપનો સ્વભાવ તીવ્રકષાય અને પુણ્યનો સ્વભાવ મંદકષાય છે, આ રીતે બન્નેના સ્વભાવમાં ભેદ છે. પાપથી કુગતિ અને પુણ્યથી સુગતિ થાય છે, આ રીતે બન્નેના ફળભેદ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. ૫.

શિષ્યની શંકાનું સમાધાન (સવૈયા એકત્રીસા)

પાપ બંધ પુત્ર બંધ દુહંમૈ મુક્તિ નાંહિ ,
કટુક મધુર સ્વાદ પુગ્ગલકૌ પેચિણ .
સંકલેસ વિસુદ્ધ સહજ દોઝ કર્મચાલ ,
કુગતિ સુગતિ જગજાલમૈ વિસેચિણ ॥
કારનાદિ ભેદ તોહિ સૂઝત મિથ્યાત માંહિ ,
એસૌ દ્વૈત ભાવ ગ્યાન દષ્ટિમૈ ન લેચિણ .
દોઝ મહા અંધકૂપ દોઝ કર્મબંધરૂપ ,
દુહંકૌ વિનાસ મોચ મારગમૈ દેચિણ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:- મુક્તિ (મુક્તિ)=મોક્ષ. મધુર=મિષ્ટ. તોહિ=તને. સૂઝત=દેખાય છે. દ્વૈત=બેપણું. દૂઝકૌ=બન્નેનો.

અર્થ:- પાપબંધ અને પુણ્યબંધ-બન્ને મોક્ષમાર્ગમાં બાધક છે, તેથી બન્નેય સમાન છે, એના કડવા અને મીઠા સ્વાદ પુદ્ગલના છે તેથી બન્નેના રસ પણ સમાન છે, સંકલેશ અને વિશુદ્ધભાવ બન્ને વિભાવ છે તેથી બન્નેના ભાવ પણ સમાન છે, કુગતિ અને સુગતિ બન્ને સંસારમય છે, તેથી બન્નેનું ફળ પણ સમાન છે, બન્નેનાં કારણ, રસ, સ્વભાવ અને ફળમાં તને અજ્ઞાનથી ભેદ દેખાય છે પરંતુ જ્ઞાનદષ્ટિથી બન્નેમાં કાંઈ અંતર નથી -બન્ને આત્મસ્વરૂપને ભૂલાવનાર

પુણ્ય-પાપ એકત્વ દ્વાર

૯૯

છે તેથી મહા અંધકૂપ છે અને બન્નેય કર્મબંધરૂપ છે તેથી મોક્ષમાર્ગમાં એ બન્નેનો ત્યાગ કલ્પો છે. ૬.

મોક્ષમાર્ગમાં શુદ્ધોપયોગ જ ઉપાદેય છે (સવૈયા એકત્રીસા)

**સીલ તપ સંજમ વિરતિ દાન પૂજાદિક ,
અથવા અસંજમ કષાય વિષૈભોગ હૈ ।
કોઝુ સુભરૂપ કોઝુ અશુભ સ્વરૂપ મૂલ ,
વસ્તુકે વિચારત દુવિધ કર્મરોગ હૈ ।।
એસી બંધપદ્ધતિ બખાની વીતરાગ દેવ ,
આતમ ધરમમૈ કરમ ત્યાગ-જોગ હૈ ।
ભૌ-જલ-તરૈયા રાગદ્વૈષકૌ હરૈયા મહા ,
મોખકો કરૈયા એક સુદ્ધ ઉપયોગ હૈ ।। ૭ ।।**

શબ્દાર્થ:- સીલ(શીલ)=બ્રહ્મચર્ય. તપ=ઈચ્છાઓનું રોકવું. સંજમ (સંયમ)=છ કાયના જીવોની રક્ષા અને ઈન્દ્રિયો તથા મનને વશ કરવાં. વિરતિ (વ્રત)=હિંસાદિ પાંચ પાપોનો ત્યાગ. અસંજમ=છ કાયના જીવોની હિંસા અને ઈન્દ્રિયો તથા મનની સ્વતંત્રતા. ભૌ (ભવ)=સંસાર. સુદ્ધ ઉપયોગ=વીતરાગ પરિણતિ.

અર્થ:- બ્રહ્મચર્ય, તપ, સંયમ, વ્રત દાન, પૂજા આદિ અથવા અસંયમ, કષાય, વિષય-ભોગ આદિ એમાં કોઈ શુભ અને કોઈ અશુભ છે, આત્મસ્વભાવનો વિચાર કરવામાં આવે તો બન્નેય કર્મરૂપી રોગ છે. ભગવાન વીતરાગદેવે બન્નેને બંધની પરંપરા કહી છે. આત્મસ્વભાવની પ્રાપ્તિમાં બન્ને ત્યાજ્ય છે. એક શુદ્ધોપયોગ જ સંસાર-સમુદ્રથી તારનાર, રાગ-દ્વેષનો નાશ કરનાર અને પરમપદ આપનાર છે. ૭.

કર્મ સર્વમપિ સર્વવિદો યદ્ બન્ધસાધનમુશન્ત્યવિશેષાત્ ।
તેન સર્વમપિ તત્પ્રતિષિદ્ધં જ્ઞાનમેવ વિહિતં શિવહેતુઃ ।। ૪ ।।

શિષ્ય-ગુરુના પ્રશ્નોત્તર (સવૈયા એકત્રીસા)

સિષ્ય કહૈ સ્વામી તુમ કરની અસુભ સુભ,
કીની હૈ નિષેધ મેરે સંસૈ મન માંહી હૈ ।
મોખકે સધૈયા ગ્યાતા દેસવિરતી મુનીસ,
તિનકી અવસ્થા તૌ નિરાવલંબ નાંહી હૈ ॥
કહૈ ગુરુ કરમકૌ નાસ અનુભૌ અભ્યાસ,
એસૌ અવલંબ ઉનહીકૌ ઉન પાંહી હૈ ।
નિરુપાધિ આતમ સમાધિ સોઈ સિવરૂપ,
ઔર દૌર ધૂપ પુદગલ પરછાંહી હૈ ॥૮॥

શબ્દાર્થ:- સંસૈ(સંશય)=સંદેહ. દેસવિરતી=શ્રાવક. મુનીસ=સાધુ.
નિરાવલંબન=નિરાધાર. સમાધિ=ધ્યાન.

અર્થ:- શિષ્ય કહે છે કે હે સ્વામી ! આપે શુભ-અશુભ ક્રિયાનો નિષેધ કર્યો તો મારા મનમાં સંદેહ છે, કેમકે મોક્ષમાર્ગી જ્ઞાની અણુપ્રતી શ્રાવક અથવા મહાપ્રતી મુનિ તો નિરાવલંબી નથી હોતા અર્થાત્ દાન, સમિતિ, સંયમ, આદિ શુભક્રિયા કરે જ છે. ત્યાં શ્રીગુરુ ઉત્તર આપે છે કે કર્મની નિર્જરા અનુભવના અભ્યાસથી છે તેથી તેઓ પોતાના જ જ્ઞાનમાં સ્વાત્માનુભવ કરે છે, રાગ-દ્વેષ-મોહ રહિત નિર્વિકલ્પ આત્મધ્યાન જ મોક્ષરૂપ છે, એના વિના બીજું બધું ભટકવું પુદ્ગલ જનિત છે.

ભાવાર્થ:- શુભ ક્રિયા સમિતિ-વ્રત આદિ આસ્રવ જ છે, એનાથી સાધુ કે શ્રાવકને કર્મ-નિર્જરા થતી નથી, નિર્જરા તો આત્માનુભવથી થાય છે.* ૮.

‘ येनांशेन सुदृष्टिस्तेनांशेनास्य बन्धनं नास्ति ।
येनांशेन तु रागस्तेनांशेनास्य बन्धनं भवति ॥ ७ ॥
धृत्यादि (पुरुषार्थ सिद्धि)
निषिद्धे सर्वस्मिन् सुकृतदुरिते कर्मणि किल
प्रवृत्ते नैष्कर्म्ये न खलु मुनयः सन्त्यशरणाः ।
तदा ज्ञाने ज्ञानं प्रतिचरितमेषां हि शरणं
स्वयं विन्दन्त्येते परमममृतं तत्र निरताः ॥ ५ ॥

મુનિ શ્રાવક ની દશામાં બંધ અને મોક્ષ બન્ને છે. (સર્વેયા એકત્રીસા)

મોક્ષ સરૂપ સદા ચિનમૂરતિ,
બંધમર્ઈ કરતૂતિ કહી હૈ।
જાવતકાલ બસૈ જહાં ચેતન,
તાવત સો રસ રીતિ ગહી હૈ।।
આતમકૌ અનુભૌ જબલૌ,
તબલૌ શિવરૂપ દસા નિબહી હૈ।
અંધ ભયૌ કરની જબ ઠાનત,
બંધ વિથા તબ ફૈલ રહી હૈ।।૧।।

શબ્દાર્થ:- ચિનમૂરતિ=આત્મા. કસ્તૂતિ=શુભાશુભ વિભાવ પરિણતિ.
જાવતકાલ=જેટલા સમય સુધી. તાવત=ત્યાં સુધી. નિબહી=રહે છે. અંધ=અજ્ઞાની.
વિથા(વ્યથા)=દુઃખ.

અર્થ:- આત્મા સદૈવ શુદ્ધ અર્થાત્ અબંધ છે અને ક્રિયાને બંધમય કહેવામાં આવી છે, તેથી જેટલો સમય જીવ જેમાં (સ્વરૂપ અથવા ક્રિયામાં) રહે છે તેટલા સમય સુધી તેનો સ્વાદ લે છે અર્થાત્ જ્યાંસુધી આત્માનુભવ રહે છે ત્યાંસુધી અબંધદશા રહે છે, પરંતુ જ્યારે સ્વરૂપમાંથી છૂટીને ક્રિયામાં લાગે છે ત્યારે બંધનો વિસ્તાર વધે છે. ૯.

મોક્ષની પ્રાપ્તિ અંતર્દષ્ટિથી છે. (સોરઠા)

અંતર-દષ્ટિ-લખાઉ, નિજ સરૂપકૌ આચરન।
ए परमात्म भाउ, सिव कारन येई सदा।। १०।।

यदेतज्ज्ञानात्मा ध्रुवमचलमाभाति भवनं
शिवस्यायं हेतुः स्वयमपि यतस्तच्छिव इति।
अर्तोऽन्यद् बन्धस्य स्वयमपि यतो बन्ध इति तत्
ततो ज्ञानात्मत्वं भवनमनुभूतिर्हि विहितं।। ६।।
वृत्तं ज्ञानस्वभावेन ज्ञानस्य भवनं सदा।
एकद्रव्यस्वभावत्वान्मोक्षहेतुस्तदेव तत्।। ७।।

શબ્દાર્થ:- અંતર-દષ્ટિ=અંતરંગ જ્ઞાન. સ્વરૂપકૌ આચરણ=સ્વરૂપમાં સ્થિરતા. ભાઉ=સ્વભાવ.

અર્થ:- અંતરંગ જ્ઞાનદષ્ટિ અને આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરતા એ પરમાત્માનો સ્વભાવ છે અને એ જ મોક્ષનો ઉપાય છે.

ભાવાર્થ:- સમ્યક્ત્વ સહિત જ્ઞાન અને ચારિત્ર પરમેશ્વરનો સ્વભાવ છે અને એ જ પરમેશ્વર બનવાનો ઉપાય છે. ૧૦.

બાહ્યદષ્ટિથી મોક્ષ નથી. (સોરઠા)

**કરમ સુભાસુભ દોઝ , પુદગલપિંડ વિભાવ મલ ।
इनसौं मुकति न होइ , नहीं केवल पद पाइए ॥ ११ ॥**

શબ્દાર્થ:- સુભાસુભ=ભલા અને બૂરા. વિભાવ=વિકાર. મલ=કલંક.

અર્થ:- શુભ અને અશુભ એ બન્ને કર્મમળ છે, પુદ્ગલપિંડ છે, આત્માના વિકાર છે, એનાથી મોક્ષ નથી થતો અને કેવળજ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી. ૧૧.

આ વિષયમાં શિષ્ય-ગુરુના પ્રશ્નોત્તર (સવૈયા એકત્રીસા)

**कोऊ शिष्य कहै स्वामी ! असुभक्रिया असुद्ध ,
सुभक्रिया सुद्ध तुम ऐसी क्यों न वरनी ।
गुरु कहै जबलौं क्रियाके परिनाम रहै ,
तबलौं चपल उपयोग जोग धरनी ॥
थिरता न आवै तोलौं सुद्ध अनुभौ न होइ ,
यातैं दोऊ क्रिया मोख-पंथकी कतरनी ।
बंधकी करैया दोऊ दुहूमें न भली कोऊ ,
बाधक विचारि मैं निसिद्ध कीनी करनी ॥ १२ ॥**

वृत्तं कर्मस्वभावेन ज्ञानस्य भवनं न हि ।
द्रव्यान्तरस्वभावत्वान्मोक्षहेतुर्न कर्म तत् ॥ ८ ॥
मोक्षहेतुतिरोधानाद्बन्धत्वात्स्वयमेव च ।
मोक्षहेतुतिरोधायि भावत्वात्तन्निषिध्यते ॥ ९ ॥

પુણ્ય-પાપ એકત્વ દ્વાર

૧૦૩

શબ્દાર્થ:- અસુભક્રિયા=પાપ. સુભક્રિયા=પુણ્ય. ક્રિયા=શુભાશુભ પરિણતિ. ચપળ=ચંચળ. ઉપયોગ=જ્ઞાન-દર્શન. કતરની=કાતર. નિસિદ્ધ=વર્જિત. કરની=ક્રિયા.

અર્થ:- કોઈ શિષ્ય પૂછે છે કે હે સ્વામી! આપે અશુભ ક્રિયાને અશુદ્ધ અને શુભ ક્રિયાને શુદ્ધ કેમ ન કહી? ત્યાં શ્રીગુરુ કહે છે કે જ્યાંસુધી શુભ-અશુભ ક્રિયાના પરિણામ રહે છે ત્યાંસુધી જ્ઞાન-દર્શન ઉપયોગ અને મન-વચન-કાયાના યોગ ચંચળ રહે છે તથા જ્યાંસુધી એ સ્થિર ન થાય ત્યાંસુધી શુદ્ધ અનુભવ થતો નથી. તેથી બન્નેય ક્રિયાઓ મોક્ષમાર્ગમાં બાધક છે, બન્નેય બંધ ઉત્પન્ન કરનાર છે, બન્નેમાંથી કોઈ સારી નથી, બન્ને મોક્ષમાર્ગમાં બાધક છે -એવો વિચાર કરીને મેં ક્રિયાનો નિષેધ કર્યો છે. ૧૨.

માત્ર જ્ઞાન મોક્ષમાર્ગ છે. (સવૈયા એકત્રીસા)

मुक्तिके साधककौ बाधक करम सब,
आतमा अनादिकौ करम मांहे लुक्यौ है।
एते पर कहै जो कि पाप बुरौ पुत्र भलौ,
सोई महा मूढ़ मोख मारगसौं चुक्यौ है।।
सम्यक सुभाउ लिये हियमै प्रगट्यौ ग्यान,
उरध उमंगि चल्यौ काहूपै न रुक्यौ है।
आरसीसौ उज्जल बनारसी कहत आपु,
कारन सरूप हैके कारजकौं दुक्यौ है।। १३।।

શબ્દાર્થ:- સાધક=સિદ્ધિ કરનાર. લુક્યો=છુપાયો. ચુક્યો (ચૂકૌ)=ભૂલ્યો. ઊરધ (ઊર્ધ્વ) ઉપર. ઉમંગિ=ઉત્સાહપૂર્વક. આરસી=દર્પણ. દુક્યો=વધ્યો.

અર્થ:- મોક્ષના સાધક આત્માને સર્વ કર્મ બાધક છે, આત્મા અનાદિકાળથી કર્મોમાં છૂપાયેલો છે, એમ છતાં પણ જે પાપને ખરાબ અને પુણ્યને સારું કહે છે

संन्यस्तव्यमिदं समस्तमपि तत्कर्मैव मोक्षार्थिना
संन्यस्ते सति तत्र का किल कथा पुण्यस्य पापस्य वा।
सम्यक्त्वादिनिजस्वभावभवनान्मोक्षस्य हेतुर्भवन्
नैष्कर्म्यप्रतिबद्धमुद्धतरसं ज्ञानं स्वयं धावति।। १०।।

તે જ મહામૂર્ખ મોક્ષમાર્ગથી વિમુખ છે. જ્યારે જીવને સમ્યગ્દર્શન સહિત જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે ત્યારે તે અનિવાર્ય ઉન્નતિ કરે છે. પં. બનારસીદાસજી કહે છે કે તે જ્ઞાન દર્પણની સમાન ઉજ્જવળ સ્વયં કારણસ્વરૂપ થઈને કાર્યમાં પરિણમે છે અર્થાત્ સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત કરે છે.

ભાવાર્થ:- વિશુદ્ધતાપૂર્વક વધેલું જ્ઞાન કોઈના રોકવાથી રોકાતું નથી, વધતું જ જાય છે, તેથી પૂર્વ અવસ્થામાં જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હતું તે કારણરૂપ હતું, તે જ કાર્યરૂપ પરિણમીને સિદ્ધસ્વરૂપ થાય છે. ૧૩.

જ્ઞાન અને શુભાશુભ કર્મોનું વર્ણન. (સવૈયા એકત્રીસા)

जौलों अष्ट कर्मकौ विनास नांही सरवथा ,
तौलों अंतरातमामै धारा दोइ बरनी ।
एक ग्यानधारा एक सुभासुभ कर्मधारा ,
दुहूंकी प्रकृति न्यारी न्यारी न्यारी धरनी ॥
इतनौ विसेस जु करमधारा बंधरूप ,
पराधीन सकति विविध बंध करनी ।
ग्यानधारा मोखरूप मोखकी करनहार ,
दोखकी हरनहार भौ-समुद्र-तरनी ॥ १४ ॥

શબ્દાર્થ:- સરવથા (સર્વથા)=પૂરોપૂરો. બરની=વર્તે છે. ધરની=સત્તા. પરાધીન=પરને આશ્રિત. વિવિધ=જાતજાતનાં. ભૌ(ભવ)=સંસાર. તરની=નૌકા.

અર્થ:- જ્યાંસુધી આઠે કર્મ સંપૂર્ણપણે નષ્ટ નથી થતાં ત્યાંસુધી સમ્યગ્દષ્ટિમાં જ્ઞાનધારા અને શુભાશુભ કર્મધારા બન્ને વર્તે છે. બન્ને ધારાઓનો જુદો જુદો સ્વભાવ અને જુદી જુદી સત્તા છે. વિશેષ ભેદ એટલો છે કે કર્મધારા બંધરૂપ

यावत्पाकमुपैति कर्मविरतिर्ज्ञानस्य सम्यङ् न सा
कर्मज्ञानसमुच्चयोऽपि विहितस्तावन्न काच्छिकतिः ।
किंत्वत्रापि समुल्लसत्यवशतो यत्कर्म बन्धाय तन्
मोक्षाय स्थितमेकमेव परमं ज्ञानं विमुक्तं स्वतः ॥ ११ ॥

પુણ્ય-પાપ એકત્વ દ્વાર

૧૦૫

છે, આત્મશક્તિને પરાધીન કરે છે તથા અનેક પ્રકારે બંધને વધારે છે; અને જ્ઞાનધારા મોક્ષસ્વરૂપ છે, મોક્ષ આપનાર છે, દોષોને દૂર કરે છે અને સંસાર-સાગરથી તારવા માટે નૌકા સમાન છે. ૧૪.

યથાયોગ્ય કર્મ અને જ્ઞાનથી મોક્ષ છે. (સર્વેયા એકત્રીસા)

સમુદ્ગૈ ન ગ્યાન કહૈ કરમ કિયેસૌં મોખ ,
એસે જીવ વિકલ મિથ્યાતકી ગહલમૈ ।
ગ્યાન પચ્છ ગહૈ કહૈ આતમા અબંધ સદા ,
બરતૈ સુછંદ તેઠૂ બૂઢે હૈ ચહલમૈ ॥
જથા જોગ કરમ કરૈ પૈ મમતા ન ઘરૈ ,
રહૈ સાવધાન ગ્યાન ધ્યાનકી ટહલમૈ ।
તેઈ ભવ સાગરકે ઠપર હૈ તરૈ જીવ ,
જિન્હિકૌ નિવાસ સ્યાદવાદકે મહલમૈ ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ:- વિકલ=બેચેન. ગહલ=પાગલપણું. સુછંદ=સ્વચ્છંદ. ચહલ=ક્રીચડ. સાવધાન=સચેત. ટહલ=સેવા. મહલ=મંદિર.

અર્થ:- જે જ્ઞાનમાં સમજતા નથી અને કર્મથી જ મોક્ષ માને છે એવા ક્રિયાવાદી જીવ મિથ્યાત્વના ઝપાટાથી બેચેન રહે છે; અને સાંખ્યવાદી જે ફક્ત જ્ઞાનનો પક્ષ પકડીને આત્માને સદા અબંધ કહે છે- તથા સ્વચ્છંદપણે વર્તે છે તેઓ પણ સંસારના ક્રીચડમાં ફસે છે. પણ જે સ્યાદ્વાદ-મંદિરના નિવાસી છે તેઓ પોતાના પદ અનુસાર ક્રિયા કરે છે અને જ્ઞાન-ધ્યાનની સેવામાં સાવધાન રહે છે તેઓ જ સંસાર સાગરથી તરે છે. ૧૫.

મગ્ના: કર્મનયાવલમ્બનપરા જ્ઞાનં ન જાનન્તિ યે

મગ્ના જ્ઞાનનયૈષિણોઽપિ સતતં સ્વચ્છન્દમન્દોદ્યમા: ।

વિશ્વસ્યોપરિ તે તરન્તિ સતતં જ્ઞાનં ભવન્ત: સ્વયં

યે કુર્વન્તિ ન કર્મ જાતુ ન વશં યાન્તિ પ્રમાદસ્ય ચ ॥ ૧૨ ॥

મૂઢ ક્રિયા તથા વિચક્ષણ ક્રિયાનું વર્ણન. (સવૈયા એકત્રીસા)
જૈસૈં મતવારૌ કોઠુ કહૈં ઓર કરૈં ઓર ,
તૈસૈં મૂઢ પ્રાની વિપરીતતા ધરતુ હૈં ।
અસુભ કરમ બંધ કારન બખાનૈ માનૈ ,
મુકતિકે હેતુ સુભ-રીતિ આચરતુ હૈં ।।
અંતર સુદૃષ્ટિ ભૈં મૂઢતા બિસર ગૈં ,
ગ્યાનકૌ ઉદોત ભ્રમ-તિમિર હરતુ હૈં ।
કરનીસૌં ભિન્ન રહૈ આતમ-સુરૂપ ગહૈ ,
અનુભૌ અરંભિ રસ કૌતુક કરતુ હૈં ।। ૧૬ ।।

શબ્દાર્થ:- મતવારૌ=નશામાં ઉન્મત્ત. મૂઢપ્રાની=અજ્ઞાની જીવ. બખાનૈ=કહે. માનૈ=શ્રદ્ધા કરે. બિસર ગઈ=દૂર થઈ ગઈ. ઉદોત=પ્રકાશ.

અર્થ:- જેમ કોઈ પાગલ મનુષ્ય કહે છે કાંઈક અને કરે છે કાંઈક, તેવી જ રીતે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવમાં વિપરીતભાવ રહે છે, તે અશુભ કર્મને બંધનું કારણ સમજે છે અને મુક્તિ માટે શુભ આચરણ કરે છે. પણ સાચું શ્રદ્ધાન થતાં અજ્ઞાન નષ્ટ થવાથી જ્ઞાનનો પ્રકાશ મિથ્યા-અંધકારને દૂર કરે છે અને ક્રિયાથી વિરક્ત થઈને આત્મસ્વરૂપનું ગ્રહણ કરીને, અનુભવ ધારણ કરી પરમરસમાં આનંદ કરે છે. ૧૬.

ભેદોન્માદં ભ્રમરસભરાન્નાટયત્પીતમોહં
મૂલોન્મૂલં સકલમપિ તત્કર્મ કૃત્વા બલેન ।
હેલોન્મીલત્પરમકલયા સાર્ધમારબ્ધકેલિ
જ્ઞાનજ્યોતિઃ કવલિતતમઃ પ્રોજ્જજૃમ્ષે ભરેણ ।। ૧૩ ।।

એ પ્રમાણે પુણ્ય-પાપાધિકાર પૂર્ણ.

ચોથા અધિકારનો સાર

જેનો બંધ વિશુદ્ધ ભાવોથી થાય છે તે પુણ્ય અને જેનો બંધ સંકલેશ ભાવોથી થાય છે તે પાપ છે. પ્રશસ્ત રાગ, અનુકંપા, કલુષતારહિત ભાવ, અરહંત આદિ પંચ પરમેષ્ઠીની ભક્તિ, વ્રત, સંયમ, શીલ, દાન, મંદકષાય આદિ વિશુદ્ધભાવ પુણ્યબંધના કારણ છે અને શાતા, શુભ આયુષ્ય, ઊંચ ગોત્ર, દેવગતિ આદિ શુભનામ પુણ્યકર્મ છે. પ્રમાદ સહિત પ્રવૃત્તિ, ચિત્તની કલુષતા, વિષયોની લોલુપતા, બીજાઓને સંતાપ આપવો, બીજાઓનો અપવાદ કરવો, આહાર, પરિગ્રહ, ભય, મૈથુન-ચારે સંજ્ઞા, ત્રણે કુજ્ઞાન, આર્તરૌદ્રધ્યાન, મિથ્યાત્વ, અપ્રશસ્ત રાગ, દ્વેષ, અવ્રત, અસંયમ, બહુ આરંભ, દુઃખ, શોક, તાપ, આકંદન, યોગોની વક્તા, આત્મપ્રશંસા, મૂઢતા, અનાયતન, તીવ્રકષાય આદિ સંકલેશ ભાવ છે-પાપબંધનાં કારણ છે. જ્ઞાનાવરણીય, અશાતા, મોહનીય નરકાયુ, પશુગતિ, અશુભ નામ, નીચ ગોત્ર, અંતરાય આદિ પાપકર્મ છે.

અશુભ પરિણતિ અને શુભ પરિણતિ બન્ને આત્માના વિભાવ છે, બન્નેય આસ્રવ-બંધરૂપ છે, સંવર-નિર્જરાનાં કારણ નથી, તેથી બન્નેય મુક્તિના માર્ગમાં ઘાતક હોવાથી પાપ અને પુણ્ય બન્નેય એક જ છે. જોકે બન્નેનાં કારણ, રસ, સ્વભાવ, ફળમાં અંતર છે તથા પુણ્ય પ્રિય અને પાપ અપ્રિય લાગે છે, તોપણ સોનાની બેડી અને લોઢાની બેડીની જેમ બન્નેય જીવને સંસારમાં સંસરણ કરાવનાર છે. એક શુભોપયોગ અને બીજો અશુભોપયોગ છે શુદ્ધોપયોગ કોઈ પણ નથી તેથી મોક્ષમાર્ગમાં એકેયની પ્રશંસા નથી, બન્નેય હેય છે, બન્ને આત્માના વિભાવભાવ છે, સ્વભાવ નથી, બન્ને પુદ્ગલજનિત છે, આત્મજનિત નથી, એનાથી મોક્ષ થઈ શકતો નથી, અને કેવળજ્ઞાન પણ પ્રગટ થતું નથી.

આત્મામાં સ્વભાવ, વિભાવ બે પ્રકારની પરિણતિ થાય છે, સ્વભાવ પરિણતિ તો વીતરાગભાવ છે અને વિભાવ પરિણતિ રાગ-દ્વેષરૂપ છે. આ રાગ અને દ્વેષમાંથી દ્વેષ તો સર્વથા પાપરૂપ છે પરંતુ રાગ પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્તના ભેદથી બે પ્રકારનો છે, તેમાં પ્રશસ્ત રાગ પુણ્ય છે અને અપ્રશસ્ત રાગ પાપ છે. સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થવા પહેલાં સ્વભાવભાવનો ઉદય જ થતો નથી માટે મિથ્યાત્વની દશામાં જીવની શુભ અથવા અશુભરૂપ વિભાવ પરિણતિ જ રહે છે, સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિ થયા પછી કર્મનો સર્વથા અભાવ થતાં સુધી સ્વભાવ અને વિભાવ બન્ને પરિણતિ રહે છે, ત્યાં સ્વભાવ પરિણતિ સંવર-નિર્જરા અને

મોક્ષની ઉત્પત્તિ કરે છે અને વિભાવ પરિણતિ બંધને જ ઉત્પન્ન કરે છે. એનો ખુલાસો આ રીતે છે કે “જાવત શુદ્ધોપયોગ પાવત નહીં મનોગ, તાવત હી ગ્રહણ જોગ કહી પુન્ન કરની” ની રીતે સમ્યઘ્દષ્ટિ શ્રાવક અને મુનિ, પાપ પરિણતિથી બચીને શુભોપયોગનું અવલંબન લે છે અને શુભ પરિણતિ તેને આસ્રવ જ ઉત્પન્ન કરે છે. તેને જે ગુણશ્રેણીરૂપ નિર્જરા થાય છે તે શુદ્ધોપયોગના બળથી થાય છે, શુભોપયોગ તો આસ્રવ જ કરે છે. ભાવ એ છે કે જેટલા અંશે રાગ છે તેટલા અંશે બંધ છે અને જેટલા અંશે જ્ઞાન તથા નિશ્ચયચારિત્ર છે તેટલા અંશે બંધ નથી, તેથી પુણ્યને પણ પાપ સમાન હેય જાણીને શુદ્ધોપયોગનું શરણ લેવું જોઈએ.

આસ્રવ અધિકાર

(૫)

પ્રતિજ્ઞા (દોહરા)

પાપ પુત્રકી એકતા, વરની અગમ્ અનૂપ।
અબ આસ્રવ અધિકાર કછુ, કહૌં અધ્યાતમ રૂપ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:- અગમ=ગહન. અનૂપ=ઉપમા રહિત.

અર્થ:- પાપ-પુણ્યની એકતાના ગહન અને અનૂપમ અધિકારનું વર્ણન કર્યું, હવે આસ્રવ અધિકારનું આધ્યાત્મિક રીતે કાંઈક વર્ણન કરું છું. ૧.

સમ્યજ્ઞાનને નમસ્કાર. (સવૈયા એકત્રીસા)

જેતે જગવાસી જીવ થાવર જંગમરૂપ,
તેતે નિજ બસ કરિ રાખે બલ તોરિકૈં ।
મહા અભિમાની એસૌ આસ્રવ અગાધ જોધા,
રોપિ રન-થંભ ઠાડૌ ભયૌ મૂછ મોરિકૈં ॥
આયૌ તિહિ થાનક અચાનક પરમ ધામ,
ગ્યાન નામ સુભટ સવાયૌ બલ ફોરિકૈં ।
આસ્રવ પછાસ્યૌ રન-થંભ તોરિ ડાસ્યૌ તાહિ,
નિરખિ બનારસી નમત કર જોરિકૈં ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:- થાવર(સ્થાવર)=એકેન્દ્રિય. જંગમ=બે ઈન્દ્રિય વગેરે. અભિમાની=ધમંડી. અગાધ=અપરિમિત. રોપિ=સ્થાપીને. રનથંભ=યુદ્ધનો ઝંડો. થાનક=સ્થાન. અચાનક=અકસ્માત્. સુભટ=યોદ્ધો. ફોરિકૈં=જાગૃત કરીને. નિરખિ=જોઈને.

* ' આગમરૂપ ' એવો પણ પાઠ છે.

અથ મહામદનિર્ભરમન્થરં સમરરજ્જપરાગતમાસ્રવં ।
અયમુદારગભીરમહોદયો જયતિ દુર્જયબોધધનુર્ધરઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ:- જેણે સંસારના બધા જ ત્રસ-સ્થાવર જીવોને શક્તિહીન કરીને પોતાને આધીન કર્યા છે એવો મહા અભિમાની આસ્રવરૂપ મહા યોદ્ધો મૂછ મરડીને લડાઈનો ઝંડો સ્થાપીને ઊભો થયો. એટલામાં ત્યાં અચાનક જ જ્ઞાન નામનો મહાયોદ્ધો સવાયું બળ ઉત્પન્ન કરીને આવ્યો. તેણે આસ્રવને પછાડ્યો અને રણથંભ તોડી નાખ્યો. આવા જ્ઞાનરૂપી યોદ્ધાને જોઈને પં. બનારસીદાસજી હાથ જોડીને નમસ્કાર કરે છે. ૨.

દ્રવ્યાસ્રવ, ભાવાસ્રવ અને સમ્યજ્ઞાનનું લક્ષણ (સર્વૈયા તેવીસા)

દર્વિત આસ્રવ સો કહિએ જહં ,
પુગ્ગલ જીવપ્રદેસ ગરાસૈ ।
ભાવિત આસ્રવ સો કહિએ જહં ,
રાગ વિરોધ વિમોહ વિકાસૈ ।।
સમ્યક પદ્ધતિ સો કહિએ જહં ,
દર્વિત ભાવિત આસ્રવ નાસૈ ।
ગ્યાન કલા પ્રગટૈ તિહિ થાનક ,
અંતર બાહિર ઔર ન ભાસૈ ।। ૩ ।।

શબ્દાર્થ:- દર્વિત આસ્રવ=પુદ્ગલ પરમાણુઓનું આગમન. ગરાસૈ=ઘેરી લે. ભાવિત આસ્રવ=દ્રવ્ય આસ્રવમાં કારણભૂત આત્માની વિભાવ પરિણતિ. પદ્ધતિ=ચાલ. ગ્યાન કલા=જ્ઞાનજ્યોતિ.

અર્થ:- આત્મપ્રદેશોમાં પુદ્ગલનું આગમન તે દ્રવ્યાસ્રવ છે, જીવના રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ પરિણામ ભાવાસ્રવ છે, દ્રવ્યાસ્રવ અને ભાવાસ્રવનો અભાવ આત્માનું સમ્યક્ સ્વરૂપ છે. જ્યાં જ્ઞાનકળા પ્રગટ થાય છે ત્યાં અંતરંગ અને બહિરંગમાં જ્ઞાન સિવાય બીજું કંઈ દેખાતું નથી. ૩.

भावो रागद्वेषमोहैर्विना यो जीवस्य स्याद् ज्ञाननिर्वृत एव ।
रुन्धन् सर्वान् द्रव्यकर्मास्रवौघान् एषोडभावः सर्वभावास्रवाणाम् ।। २२ ।।

જ્ઞાતા નિરાસ્રવી છે. (ચોપાઈ)

જો દરવાસ્રવ રૂપ ન હોઈ ।
જહં ભાવાસ્રવ ભાવ ન કોઈ ।।
જાકી દસા ગ્યાનમય લહિએ ।
સો ગ્યાતાર નિરાસ્રવ કહિએ ।। ૪ ।।

શબ્દાર્થ:- દસા=અવસ્થા. ગ્યાતાર=જ્ઞાની. નિરાસ્રવ=આસ્રવરહિત.

અર્થ:- દ્રવ્યાસ્રવરૂપ નથી હોતા, અને જ્યાં ભાવાસ્રવ ભાવ પણ નથી અને જેની અવસ્થા જ્ઞાનમય છે તે જ જ્ઞાની આસ્રવરહિત કહેવાય છે. ૪.

સમ્યજ્ઞાની નિરાસ્રવ રહે છે (સવૈયા એકત્રીસા)

જેતે મનગોચર પ્રગટ-બુદ્ધિ-પૂરવક ,
તિહ પરિનામનકી મતતા હરતુ હૈ ।
મનસૌં અગોચર અબુદ્ધિ-પૂરવક ભાવ ,
તિનકે વિનાસિવેકૌં ઉદ્દિમ ધરતુ હૈ ।।
યાહી ભાંતિ પર પરનતિકૌં પતન કરૈ ,
મોખકૌં જતન કરૈ ભૌ-જલ તરતુ હૈ ।
એસે ગ્યાનવંત તે નિરાસ્રવ કહાવૈં સદા ,
જિન્હિકૌં સુજસ સુવિચચ્છન કરતુ હૈ ।। ૫ ।।

શબ્દાર્થ:- મનગોચર=જ્યાંસુધી મન પહોંચે ત્યાં સુધી. મનસૌં અગોચર=જ્યાં

મન

ભાવાસ્રવાભાવમયં પ્રપન્નો દ્રવ્યાસ્રવેભ્યઃ સ્વત એવ ભિન્નઃ ।
જ્ઞાની સદા જ્ઞાનમયૈકભાવો નિરાસ્રવો જ્ઞાયક એક એવ ।। ૩ ।।
સન્નસ્યન્નિજબુદ્ધિપૂર્વમનિશં રાગં સમગ્રં સ્વયમ્
વારંવારમબુદ્ધિપૂર્વમપિ તં જેતું સ્વશક્તિં સ્પૃશન્ ।
ઉચ્છિન્દન્ પરવૃત્તિમેવ સકલાં જ્ઞાનસ્ય પૂર્ણો ભવ-
ત્રાત્મા નિત્યનિરાસ્રવો ભવતિ હિ જ્ઞાની યદા સ્યાત્તદા ।। ૪ ।।

૧૧૨

સમયસાર નાટક

પહોંચી શકતું નથી તે. ઉદ્ધિમ=ઉદ્યોગ. પતન=નાશ. જતન=ઉપાય. ભૌ-જળ (ભવજળ)=સંસાર-સાગર. સુવિચચ્છન=પંડિત.

અર્થ:- જેમને મન જાણી શકે એવા બુદ્ધિગમ્ય અશુદ્ધ પરિણામોમાં આત્મબુદ્ધિ કરતો નથી અને મનને અગોચર અર્થાત્ બુદ્ધિગમ્ય ન હોય એવા અશુદ્ધભાવ ન થવા દેવામાં સાવધાન રહે છે; એ રીતે પર પરિણતિનો નાશ કરીને અને મોક્ષમાર્ગમાં પ્રયત્ન કરીને જે સંસાર-સાગરને તરે છે તે સમ્યગ્જ્ઞાની નિરાસ્રવી કહેવાય છે, તેમની વિદ્વાનો સદા પ્રશંસા કરે છે.

ભાવાર્થ:- વર્તમાન કાળના અશુદ્ધ પરિણામોમાં આત્મબુદ્ધિ કરતા નથી અને ભૂતકાળમાં થયેલા રાગાદિ પરિણામોને પોતાના માનતા નથી અથવા આગામી કાળમાં થવાવાળા વિભાવ મારા નથી એવું શ્રદ્ધાન હોવાથી જ્ઞાની જીવ સદા નિરાસ્રવ રહે છે. ૫.

શિષ્યનો પ્રશ્ન. (સવૈયા તેવીસા)

ज्यौं जगमै विचरै मतिमंद ,
सुछंद सदा वरतै बुध तैसो ।
चंचल चित्त असंजित वैन ,
सरीर-सनेह जथावत जैसो ॥
भोग संजोग परिग्रह संग्रह ,
मोह विलास करै जहं ऐसो ।
पूछत सिष्य आचारजसौं यह ,
सम्यकवंत निरास्रव कैसो ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ:- વિચરૈ=વર્તન કરે. સુછંદ (સ્વચ્છન્દ)=મનમાન્યું બુધ=જ્ઞાની. વૈન=વચન. સનેહ (સ્નેહ)=પ્રેમ. સંગ્રહ =એકઠું કરવું.

सर्वस्यामेव जीवन्त्यां द्रव्यप्रत्ययसंततौ ।
कुतो निरास्रवो ज्ञानी नित्यमेवेति चेन्मति ॥ ५ ॥

આસ્રવ અધિકાર

૧૧૩

અર્થ:- શિષ્ય ગુરુને પ્રશ્ન કરે છે કે હે સ્વામી! સંસારમાં જેવી રીતે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ સ્વતંત્રપણે વર્તે છે તેવી જ પ્રવૃત્તિ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવની પણ હમેશાં રહે છે-બન્નેને ચિત્તની ચંચળતા, અસંયત વચન, શરીરનો સ્નેહ, ભોગનો સંયોગ, પરિગ્રહનો સંચય અને મોહનો વિકાસ એકસરખો હોય છે, તો પછી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ કયા કારણે આસ્રવરહિત છે? ઠ.

શિષ્યની શંકાનું સમાધાન. (સવૈયા એકત્રીસા)

પૂરવ અવસ્થા જે કરમ-બંધ કીને અબ ,
તેઈ ઉદૈ આઈ નાના ભાંતિ રસ દેત હૈ ।
કેઈ સુભ સાતા કોઈ અસુભ અસાતારૂપ ,
દુહૂંસૌં ન રાગ ન વિરોધ સમચેત હૈ ॥
જથાજોગ ક્રિયા કરૈ ફલકી ન ઇચ્છા ધરૈ ,
જીવન-મુકતિકૌ બિરદ ગહિ લેત હૈ ।
યાતૈં ગ્યાનવંતકૌં ન આસ્રવ કહત કોઠુ ,
મુદ્ધતાસૌં ન્યારે ભૈ સુદ્ધતા સમેત હૈ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ:- અવસ્થા=પર્યાય. જથાજોગ=જેવું જોઈએ તેવું, પોતાના પદને યોગ્ય. સમચેત=સમતાભાવ. બિરદ=યશ. મુદ્ધતા=મિથ્યાત્વ. સમેત=સહિત.

અર્થ:- પૂર્વકાળમાં અજ્ઞાન અવસ્થામાં જે કર્મ બાંધ્યાં હતાં તે હવે ઉદયમાં આવીને ફળ આપે છે, તેમાં અનેક તો શુભ છે જે સુખદાયક છે અને અનેક અશુભ છે જે દુઃખદાયક છે; ત્યાં સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ આ બન્ને પ્રકારના કર્મોદયમાં હર્ષ-વિષાદ કરતા નથી-સમતાભાવ રાખે છે. તેઓ પોતાના પદને યોગ્ય ક્રિયા કરે છે, પણ

વિજહતિ ન હિ સત્તાં પ્રત્યયાઃ પૂર્વબદ્ધાઃ
સમયમનુસરન્તો યદ્યપિ દ્રવ્યરૂપાઃ ।
તદપિ સકલરાગદ્વેષમોહવ્યુદાસા-
દવતરતિ ન જાતુ જ્ઞાનિનઃ કર્મબન્ધઃ ॥ ૬ ॥

૧૧૪

સમયસાર નાટક

તેના ફળની આશા નથી કરતા, સંસારી હોવા છતાં પણ મુક્ત કહેવાય છે, કારણ કે સિદ્ધોની જેમ દેહ આદિથી અલિપ્ત છે, તેઓ મિથ્યાત્વથી રહિત અનુભવ સહિત છે, તેથી જ્ઞાનીઓને કોઈ આસ્રવ સહિત કહેતું નથી. ૭.

રાગ-દ્વેષ-મોહ અને જ્ઞાનનું લક્ષણ (દોહરા)

**જો હિતભાવ સુ રાગ હૈ , અનહિતભાવ વિરોધ ।
બ્રામિક ભાવ વિમોહ હે , નિરમલ ભાવ સુ બોધ ॥ ૮ ॥**

શબ્દાર્થ:- બ્રામિક=પરદ્રવ્યમાં અહંબુદ્ધિ. નિર્મળ=વિકાર રહિત. બોધ=જ્ઞાન.

અર્થ:- પ્રેમનો ભાવ રાગ, ઘૃણાનો ભાવ દ્વેષ, પરદ્રવ્યમાં અહંબુદ્ધિનો ભાવ મોહ અને ત્રણેથી રહિત નિર્વિકારભાવ સમ્યજ્ઞાન છે. ૮.

રાગ-દ્વેષ-મોહ જ આસ્રવ છે. (દોહરા)

**રાગ વિરોધ વિમોહ મલ , એઈ આસ્રવમૂલ ।
એઈ કરમ બઢાઈકૈ , કરૈ ધરમકી ભૂલ ॥ ૯ ॥**

અર્થ:- રાગ-દ્વેષ-મોહ એ ત્રણે આત્માના વિકાર છે, આસ્રવનાં કારણ છે અને કર્મબંધકરીને આત્માનું સ્વરૂપ ભુલાવનાર છે. ૯.

સમ્યઘ્દષ્ટિ જીવ નિરાસ્રવ છે. (દોહરા)

**જહાં ન રાગાદિક દસા , સો સમ્યક પરિનામ ।
યાતૈં સમ્યકવંતકૌ , કહ્યૌ નિરાસ્રવ નામ ॥ ૧૦ ॥**

અર્થ:- જ્યાં રાગ-દ્વેષ-મોહ નથી તે સમ્યક્ત્વભાવ છે, તેથી જ સમ્યઘ્દષ્ટિને આસ્રવરહિત કહ્યો છે. ૧૦.

રાગદ્વેષવિમોહાનાં જ્ઞાનિનો યદસંભવઃ ।
તત્ત એવ ન બન્ધોઽસ્ય તે હિ બન્ધસ્ય કારણમ્ ॥ ૭ ॥

નિરાસ્રવી જીવોનો આનંદ (સર્વૈયા એકત્રીસા)

જે કેઈ નિકટભવ્યરાસી જગવાસી જીવ ,
મિથ્યામતભેદિ ગ્યાન ભાવ પરિનૈ હૈ ।
જિન્હિકી સુદૃષ્ટિમૈ ન રાગ દ્વેષ મોહ કહૂં ,
વિમલ વિલોકનિમૈ તીનોં જીતિ લૈ હૈ ॥
તજિ પરમાદ ઘટ સોધિ જે નિરોધિ જોગ ,
સુદ્ધ ઉપયોગકી દસામૈ મિલિ ગૈ હૈ ।
તેઈ બંધપદ્ધતિ વિદારિ પરસંગ ડારિ ,
આપમૈ ભગત હૈકૈ આપરૂપ ભૈ હૈ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:- સુદૃષ્ટિ=સાચું શ્રદ્ધાન. વિમલ=ઉજ્જવળ. વિલોકનિ=શ્રદ્ધાન. પરમાદ=અસાવધાની. ઘટ=હૃદય. સોધિ=શુદ્ધ કરીને. સુદ્ધ ઉપયોગ=વીતરાગપરિણતિ. વિદારિ=દૂર કરીને.

અર્થ:- જે કોઈ નિકટ ભવ્યરાસિ સંસારી જીવ મિથ્યાત્વ છોડીને સમ્યગ્ભાવ ગ્રહણ કરે છે, જેમણે નિર્મળ શ્રદ્ધાનથી રાગ-દ્વેષ-મોહ ત્રણેને જીતી લીધા છે અને જે પ્રમાદને દૂર કરી, ચિત્તને શુદ્ધ કરી, યોગોનો નિગ્રહ કરી શુદ્ધ ઉપયોગમાં લીધે તથા જાણે છે, તે જ બંધ-પરંપરાનો નાશ કરીને, પરવસ્તુનો સંબંધ છોડીને, પોતાના રૂપમાં મગ્ન થઈને નિજસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ સિદ્ધ થાય છે. ૧૧.

अध्यास्य शुद्धनयमुद्धतबोधचिह्न-

मैकाग्रमेव कलयन्ति सदैव ये ते ।

रागादिमुक्तमनसः सततं भवन्तः-

पश्यन्ति बन्धविधुरं समयस्य सारम् ॥ ८ ॥

ઉપશમ અને ક્ષયોપશમભાવોની અસ્થિરતા. (સવૈયા એકત્રીસા)

જેતે જીવ પંડિત ધ્યોપસમી ઉપસમી,
તિન્હકી અવસ્થા જ્યોં લુહારકી સંડાસી હૈ ।
ધિન આગમાંહિ ધિન પાનીમાંહિ તૈસૈં ઇઠ,
ધિનમૈં મિથ્યાત ધિન ગ્યાનકલા ભાસી હૈ ॥
જોલોં ગ્યાન રહે તોલોં સિથિલ ચરન મોહ,
જૈસૈં કીલે નાગકી સકતિ ગતિ નાસી હૈ ।
આવત મિથ્યાત તબ નાનારૂપ બંધ કરૈ,
જ્યોં ઉકીલૈ નાગકી સકતિ પરગાસી હૈ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ:- પંડિત=સમ્યગ્દષ્ટિ. ધ્યોપસમી=ક્ષયોપશમ સમ્યગ્દષ્ટિ.
ઉપસમી=ઉપશમ સમ્યગ્દષ્ટિ. એઊ =તે. ધિન (ક્ષણ)=અહીં ક્ષણનો અર્થ અંતર્મુહૂર્ત
છે. સિથિલ=નબળા. કીલે=મંત્ર અથવા જડીબુટ્ટીથી બાંધી રાખેલ. નાગ=સર્પ.
ઉકીલે=મંત્ર-બંધનથી મુક્ત. સકતિ(શક્તિ)=બળ. પરગાસી (પ્રકાશી)=પ્રગટ કરી.

અર્થ:- જેવી રીતે લુહારની સાણસી કોઈ વાર અગ્નિમાં તપેલી અને કોઈ વાર પાણીમાં ઠંડી હોય છે, તેવી જ રીતે ક્ષાયોપશમિક અને ઔપશમિક સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોની દશા છે અર્થાત્ કોઈ વાર મિથ્યાત્વભાવ પ્રગટ થાય છે અને કોઈવાર જ્ઞાનની જ્યોત ઝગમગે છે. જ્યાં સુધી જ્ઞાન રહે છે ત્યાં સુધી ચારિત્રમોહનીયની શક્તિ અને ગતિ મંત્રથી બાંધેલ સાપની જેમ શિથિલ રહે છે અને જ્યારે મિથ્યાત્વરસ આપે છે ત્યારે મંત્રના બંધનથી મુક્ત સાપની પ્રગટ થયેલી શક્તિ અને ગતિની જેમ અનંત કર્મોનો બંધ વધારે છે.

* અનંતાનુબંધીની ચાર અને દર્શનમોહનીયની ત્રણ, એ સાત પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ થવાથી ઉપશમ-

પ્રચ્યુત્ય શુદ્ધનયતઃ પુનરેવ યે તુ
રાગાદિયોગમુપયાન્તિ વિમુક્તબોધાઃ ।
તે કર્મબન્ધમિહ વિભ્રતિ પૂર્વબદ્ધ-
દ્રવ્યાસ્રવૈઃ કૃતવિચિત્રવિકલ્પજાલમ્ ॥ ૧ ॥

આસ્રવ અધિકાર

૧૧૭

વિશેષ:- *ઉપશમ સમ્યક્ત્વનો ઉત્કૃષ્ટને જઘન્ય કાળ અંત-મુક્ત અને *ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વનો ઉત્કૃષ્ટકાળ +છાસઠ સાગર અને જઘન્ય કાળ અંતમુક્ત છે. આ બન્ને સમ્યક્ત્વ નિયમથી નષ્ટ થાય જ છે તેથી જ્યાં સુધી સમ્યક્ત્વભાવ રહે છે ત્યાં સુધી આત્મા એક વિલક્ષણ શાંતિ અને આનંદનો અનુભવ કરે છે અને જ્યારે સમ્યક્ત્વભાવ નાશ પામવાથી મિથ્યાત્વનો ઉદય થાય છે ત્યારે આત્મા પોતાના સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થઈને કર્મ-પરંપરા વધારે છે.૧૨.

અશુદ્ધનયથી બંધ અને શુદ્ધનયથી મોક્ષ છે. (દોહરા)

यह निचोर या ग्रंथकौ , यहै परम रसपोख ।

तजै सुद्धनय बंध है , गहै सुद्धनय मोख ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થ:- નિચોર=સાર. પોખ=પોષક. ગહૈ=ગ્રહણ કરવાથી. મોખ=મોક્ષ.

અર્થ:- આ શાસ્ત્રમાં સાર વાત એ જ છે અને એ જ પરમ તત્ત્વની પોષક છે કે શુદ્ધનયની રીત છોડવાથી બંધ અને શુદ્ધનયની રીત ગ્રહણ કરવાથી મોક્ષ થાય છે. ૧૩.

જીવની બાહ્ય અને અંતરંગ અવસ્થા (સવૈયા એકત્રીસા)

करमके चक्रमैँ फिरत जगवासी जीव ,

है रह्यौ बहिरमुख व्यापत विषमता ।

अंतर सुमति आई विमल बड़ाई पाई ,

पुद्गलसौँ प्रीति टूटी छूटी माया ममता ॥

સમ્યક્ત્વ થાય છે. *અનંતાનુબંધીની ચોકડી અને મિથ્યાત્વ તથા સમ્યક્ મિથ્યાત્વ એ છ પ્રકૃતિઓનો અનુદય અને સમ્યક્ પ્રકૃતિનો ઉદય રહેતાં ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ થાય છે.

* અનંત સંસારની અપેક્ષાએ આ કાળ પણ થોડો છે.

इदमेवात्र तात्पर्य्यं हेयः शुद्धनयो न हि ।

नास्ति बन्धस्तदत्यागात्तत्यागाद् बन्ध एव हि ॥ १० ॥

धीरोदारमहिम्न्यादिनिधने बोधे निबद्धन्धृतिम्

त्याज्यः शुद्धनयो न जातु कृतिभिः सर्वकषः कर्मणाम् ।

तत्रस्थाः स्वमरीचिक्रमचिरात्संहृत्य निर्यद्वहिः

पूर्णं ज्ञानघनौघमेकमचलं पश्यन्ति शान्तं महः ॥ ११ ॥

सुद्धनै निवास कीनौ अनुभौ अभ्यास लीनौ ,
भ्रमभाव छांड़ि दीनौ भीनौ चित्त समता ।
अनादि अनंत अविकल्प अचल ऐसौ ,
पद अवलंबि अवलोकै राम रमता ॥ १४ ॥

શબ્દાર્થ:- બહિરમુખ=શરીર, વિષયભોગ આદિ બાહ્ય વસ્તુઓનો ગ્રાહક. વિષમતા=અશુદ્ધતા. સુમતિ =સમ્યક્જ્ઞાન. ભીનૌ=લીન.

અર્થ:- સંસારી જીવ કર્મના ચક્કરમાં ભટકતો મિથ્યાદષ્ટિ થઈ રહ્યો છે અને તેને અશુદ્ધતાએ ઘેરી લીધો છે. જ્યારે અંતરંગમાં જ્ઞાન ઊપજ્યું, નિર્મળ પ્રભુતા પ્રાપ્ત થઈ, શરીર આદિથી સ્નેહ છૂટ્યો, રાગ-દ્વેષ-મોહ છૂટ્યા, સમતા-રસનો સ્વાદ મળ્યો, શુદ્ધનયનો સહારો લીધો, અનુભવનો અભ્યાસ થયો, પર્યાયમાં અહંબુદ્ધિ નાશ પામી ત્યારે પોતાના આત્માના અનાદિ અનંત, નિર્વિકલ્પ, નિત્યપદનું અવલંબન કરીને આત્મસ્વરૂપને દેખે છે. ૧૪.

शुद्ध आत्मा ४ सम्यदर्शन છે. (સવૈયા એકત્રીસા)

जाके परगासमै न दीसै राग द्वेष मोह ,
आस्रव मिटत नहि बंधकौ तरस है ।
तिहूं काल जामै प्रतिबिंबित अनंतरूप ,
आपहूं अनंत सत्ता नंततै सरस है ॥
भावश्रुत ग्यान परवान जो विचारि वस्तु ,
अनुभौ करै न जहां बानीकौ परस है ।
अतुल अखंड अविचल अविनासी धाम ,
चिदानंद नाम ऐसौ सम्यक दरस है ॥ १५ ॥

रागादीनां झगिति विगमात् सर्वतोऽप्यास्रवाणां
नित्योद्योतं किमपि परमं वस्तु सम्पश्यतोऽन्तः।
स्फारस्फारैः स्वरसविसरैः प्लावयत्सर्वभावा-
नालोकान्तादचलमतुलं ज्ञानमुन्मग्नमेतत् ॥ १२ ॥

આસ્રવ અધિકાર

૧૧૯

શબ્દાર્થ:- પરગાસ=પ્રકાશ. તરસ (ત્રાસ)=કષ્ટ. પ્રતિબિંબિત=ઝળકે છે. વાની=વચન પરસ=પ્રવેશ=પહોંચ. અતુલ=અનુપમ.

અર્થ:- જેના પ્રકાશમાં રાગ-દ્વેષ-મોહ રહેતા નથી, આસ્રવનો અભાવ થાય છે, બંધનો ત્રાસ મટી જાય છે, જેમાં સમસ્ત પદાર્થોના ત્રિકાળવર્તી અનંત ગુણ-પર્યાય ઝળકે છે અને જે પોતે સ્વયં અનંતાનંત ગુણપર્યાયની સત્તા સહિત છે, એવો અનુપમ, અખંડ, અચળ, નિત્ય, જ્ઞાનનું નિધાન ચિદાનંદ જ સમ્યગ્દર્શન છે. ભાવશ્રુતજ્ઞાન-પ્રમાણથી પદાર્થનો વિચાર કરવામાં આવે તો તે અનુભવગમ્ય છે અને દ્રવ્યશ્રુત અર્થાત્ શબ્દશાસ્ત્રથી વિચારવામાં આવે તો વચનથી કહી શકાતું નથી. ૧૫.

એ પ્રમાણે આસ્રવ અધિકાર પૂર્ણ થયો. ૫.

પાંચમા અધિકારનો સાર

રાગ-દ્વેષ-મોહ તો ભાવાસ્રવ છે અને અશુદ્ધ આત્મા દ્વારા કાર્મણવર્ગણારૂપ પુદ્ગલપ્રદેશોનું આકર્ષિત થવું તે દ્રવ્યાસ્રવ છે. આ દ્રવ્યાસ્રવ અને ભાવાસ્રવથી રહિત સમ્યગ્જ્ઞાન છે. સમ્યગ્દર્શનનો ઉદય થતાં જ જીવનું વર્તમાન જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય છે, આ સમ્યગ્જ્ઞાનની દશામાં આસ્રવનો અભાવ છે. સમ્યગ્જ્ઞાની અપ્રતી પણ કેમ ન હોય, તોપણ તેમને આસ્રવ નથી થતો, એનું કારણ એ છે કે અંતરંગમાં સમ્યગ્દર્શનનો ઉદય થવાથી તેઓ શરીર આદિમાં અહંબુદ્ધિ રાખતા નથી અને વિષય આદિમાં તલ્લીન થતા નથી. જોકે બાહ્યદષ્ટિથી લોકોના જોવામાં મિથ્યાદષ્ટિ જીવો અને અપ્રતી સમ્યગ્દષ્ટિઓના વિષય-ભોગ, પરિગ્રહ-સંગ્રહ આદિની પ્રવૃત્તિ એકસરખી દેખાય છે પરંતુ બન્નેના પરિણામોમાં મોટો તફાવત હોય છે, અજ્ઞાનીઓની શુભ-અશુભ ક્રિયા ફળની અભિલાષા સહિત હોય છે અને જ્ઞાની જીવોની શુભાશુભ ક્રિયા ફળની અભિલાષાથી રહિત હોય છે, તેથી અજ્ઞાનીઓની ક્રિયા આસ્રવનું કારણ અને જ્ઞાનીઓની ક્રિયા નિર્જરાનું કારણ થાય છે. જ્ઞાન-વૈરાગ્યનો એવો જ મહિમા છે. જેવી રીતે રોગી અભિરુચિ ન હોવા છતાં પણ ઔષધિનું સેવન કરે છે અને ઘણા લોકો શોષ માટે શરબત, મુરબ્બા વગેરે ચાખે છે, તેવી જ રીતે જ્ઞાનીઓના ઉદયની બળજોરીથી આસક્તિ રહિત ભોગવેલ ભોગોમાં અને મોજ માટે ગૃહિ-સહિત અજ્ઞાનીઓના ભોગોમાં

મોટો તફાવત છે.

આસ્રવનું થવું તેરમા ગુણસ્થાન સુધી યોગોની પ્રવૃત્તિ હોવાથી રહે છે અને ચોથા ગુણસ્થાનમાં તો સિત્તેર પ્રકૃતિઓનો બંધ કહ્યો છે, વળી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને અપ્રતની દશામાં જે નિરાસ્રવ કહ્યા છે તેનો અભિપ્રાય એ છે કે અનંત સંસારનું મૂળ કારણ મિથ્યાત્વ અને તેની સાથે અનુબંધ કરનારી અનંતાનુબંધી ચોકડીનો ઉદય સમ્યક્ત્વની દશામાં રહેતો નથી તેથી મિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબંધી જનિત એકતાળીસ પ્રકૃતિઓનો તો સંવર જ રહે છે, બાકીની પ્રકૃતિઓનો બહુ જ ઓછા અનુભાગ અથવા સ્થિતિવાળો બંધ થાય છે અને ગુણશ્રેણિ નિર્જરા શરૂ થાય છે તેથી અજ્ઞાનીના સિત્તેર કોડાકોડી સાગર-પ્રમાણ અને તીવ્રતમ અનુભાગની સામે જ્ઞાનીનો આ બંધ કોઈ ગણતરીમાં નથી, તેથી જ્ઞાનીઓને નિરાસ્રવ કહ્યા છે. વાસ્તવમાં મિથ્યાત્વ જ આસ્રવ છે અને તે સમ્યક્ત્વના ઉદયમાં નથી રહેતું. આસ્રવ વિભાવ-પરિણતિ છે, પુદ્ગલમય છે, પુદ્ગલજનિત છે, આત્માનો નિજ-સ્વભાવ નથી, એમ જાણીને જ્ઞાનીઓ પોતાના સ્વરૂપમાં વિશ્રામ લે છે અને અતુલ, અખંડ, અવિચળ, અવિનાશી, ચિદાનંદરૂપ સમ્યગ્દર્શનને નિર્મળ કરે છે.

संवर द्वार

(६)

प्रतिज्ञा (दोडरा)

आस्रवकौ अधिकार यह , कह्यौ जथावत जेम ।
अब संवर वरनन करौं , सुनहु भविक धरि प्रेम ॥ १ ॥

शब्दार्थ:- आस्रव=बंधनुं करण. जथावत=जेयुं जोछे तेवुं संवर=आस्रवने
निरोध. वरनन=कथन.

अर्थ:- आस्रवना अधिकारनुं यथार्थ वर्णन कर्युं, इवे संवरनुं स्वरूप कहुं छुं,
ते हे भव्यो ! तमे प्रेमपूर्वक सांभलो. १.

ज्ञानरूप संवरने नभस्कार (सवैया अकत्रीसा)

आत्मकौ अहित अध्यात्मरहित ऐसौ ,
आस्रव महात्म अखंड अंडवत है ।
ताकौ विसतार गिलिबेकौं परगट भयौ ,
ब्रहमंडकौ विकासी ब्रहमंडवत है ॥
जामैं सब रूप जो सबमैं सबरूपसौ पै ,
सबनिसौं अलिप्त आकास-खंडवत है ।
सोहै ग्यानभान सुद्ध संवरकौ भेष धरै ,
ताकी रुचि-रेखकौ हमारी दंडवत है ॥ २ ॥

शब्दार्थ:- अहित=भूरुं करना. अध्यात्म=आत्म-अनुभव. महात्म=धोर

आसंसारविरोधिसंवरजयैकान्तावलिसास्रव-
न्यक्कारात्प्रतिलब्धनित्यविजयं सम्पादयत्संवरम् ।
व्यावृत्तं पररूपतो नियमितं सम्यक्स्वरूपे स्फुर-
ज्ज्योतिश्चिन्मयमुज्ज्वलं निजरसप्राग्भारमुज्जृम्भते ॥ १ ॥

૧૨૨

સમયસાર નાટક

અંધકાર. અખંડ=પૂર્ણ. અંડવત=અંડાકાર. વિસતાર=ફેલાવો. ગિલિવેકોં=ગળી જવાને માટે. બ્રહ્મંડ (બ્રહ્માંડ)=ત્રણ લોક. વિકાસ=અજવાળું. અલિપ્ત=અલગ. આકાસ-ખંડ=આકાશનો પ્રદેશ. ભાન (ભાનુ)=સૂર્ય. રુચિ-રેખ=કિરણરેખા, પ્રકાશ. દંડવત=પ્રમાણ.

અર્થ:- જે આત્માનો ઘાતક છે અને આત્મ-અનુભવથી રહિત છે એવો આસ્રવરૂપ મહા અંધકાર અખંડ ઈંડાની જેમ જગતના બધા જીવોને ઘેરી રહેલ છે. તેનો નાશ કરવાને માટે ત્રણ લોકમાં ફેલાતા સૂર્ય જેવો જેનો પ્રકાશ છે અને જેમાં સર્વ પદાર્થો પ્રતિબિંબિત થાય છે અને પોતે તે બધા પદાર્થોના આકારરૂપ થાય છે*, તોપણ આકાશના પ્રદેશની જેમ તેમનાથી અલિપ્ત રહે છે, તે જ્ઞાનરૂપી સૂર્ય શુદ્ધ સંવરના વેશમાં છે, તેના પ્રકાશને અમારા પ્રણામ છે. ૨.

ભેદવિજ્ઞાનનું મહત્વ (સવૈયા એકત્રીસા)

સુદ્ધ સુછંદ અભેદ અબાધિત ,
ભેદ-વિગ્યાન સુતીછન આરા ।
અંતરભેદ સુભાવ વિભારુ ,
કરૈ જડ-ચેતનરૂપ દુફારા ॥
સો જિન્હકે ઉરમૈ ઉપજ્યૌ ,
ન રુચૈ તિન્હકૌં પરસંગ-સહારા ।
આતમકૌ અનુભૌ કરિ તે ,
હરખૈ પરખૈ પરમાતમ-ધારા ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:- સુદ્ધ (શુદ્ધ)=નિર્વિકાર. સુછંદ (સ્વચ્છંદ)=સ્વતંત્ર. અભેદ=ભેદ રહિત-એક. અબાધિત=બાધા રહિત. સુતીછન (સુતીક્ષ્ણ)=અતિશય તીક્ષ્ણ. આરા=કરવત. દુફારા=બેભાગ.

* ' જ્ઞાયક જ્ઞેયાકાર ' અથવા ' જ્ઞેયાકાર જ્ઞાનની પરિણતિ ' એ વ્યવહાર-વચન છે.

चैद्रूप्यं जडरूपतां च दधतोः कृत्वा विभागं द्वयो-
रन्तर्दारुणदारुणेन परितो ज्ञानस्य रागस्य च ।
भेदज्ञानमुदेत्ति निर्मलमिदं मोदध्वमध्यासिताः
शुद्धज्ञानघनौघमेकमधुना सन्तो द्वितीयच्युताः ॥ २ ॥

સંવર દ્વાર

૧૨૩

અર્થ:- શુદ્ધ, સ્વતંત્ર, એકરૂપ, નિરાબાધ, ભેદવિજ્ઞાનરૂપ તીક્ષ્ણ કરવત અંદર પ્રવેશીને સ્વભાવ-વિભાવ અને જડ-ચેતનને જુદા જુદા કરી નાખે છે. તે ભેદવિજ્ઞાન જેમના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયું છે તેમને શરીર આદિ પર વસ્તુનો આશ્રય રુચતો નથી, તેઓ આત્મ-અનુભવ કરીને પ્રસન્ન થાય છે અને પરમાત્માનું સ્વરૂપ ઓળખે છે.

ભાવાર્થ:- જ્ઞાન પરભાવથી રહિત છે તેથી શુદ્ધ છે, નિજ-પરનું સ્વરૂપ બતાવે છે તેથી સ્વતંત્ર છે, એમાં કોઈ પર વસ્તુનો મેલ નથી તેથી એક છે, નય-પ્રમાણની એમાં બાધા નથી. તેથી અબાધિત છે. આ ભેદવિજ્ઞાનની તીક્ષ્ણ કરવત જ્યારે અંદર પ્રવેશ કરે છે ત્યારે સ્વભાવ-વિભાવનું પૃથ્થકરણ કરી નાખે છે અને જડ-ચેતનનો ભેદ બતાવે છે. તેથી ભેદ-વિજ્ઞાનીઓની રુચિ પરદ્રવ્યમાંથી ખસી જાય છે. તેઓ ધન, પરિગ્રહ, આદિમાં રહે તોપણ ખૂબ આનંદથી પરમતત્ત્વની પરીક્ષા કરીને આત્મિક રસનો આનંદ લે છે. ૩.

સમ્યક્ત્વથી સમ્યગ્જ્ઞાન અને આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ (સવૈયા તેવીસા)

જો કબહું यह जीव पदारथ ,
औसर पाइ मिथ्यात मिटावे ।
सम्यक धार प्रबाह बहै गुन ,
ज्ञान उदै मुख ऊरध धावै ॥
तो अभिअंतर दर्वित भावित ,
कर्म कलेस प्रवेस न पावै ।
आतम साधि अध्यातमके पथ ,
पूरन है परब्रह्म कहावै ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ:- કબહું=કોઈવાર. ઔસર (અવસર)=મોકો. પ્રબાહ=વહેણ. ઊરધ=

यदि कथमपि धारावाहिना बोधनेन
ध्रुवमुपलभमानः शुद्धमात्मानमास्ते ।
तदयमुदयदात्माराममात्मानमात्मा
परपरिणतिरोधाच्छुद्धमेवाभ्युपैति ॥ ३ ॥

૧૨૪

સમયસાર નાટક

ઊંચે. ધાવૈ=દોડે. અભિઅંતર=(અભ્યંતર)=અંતરંગમાં. દર્વિતકર્મ=જ્ઞાનાવરણીય આદિ દ્રવ્યકર્મ. ભાવિત કર્મ=રાગ-દ્વેષ-મોહ આદિ ભાવકર્મ. કલેશ=દુઃખ. પ્રવેસ=પહોંચ. પથ=માર્ગ. પૂરન=પૂર્ણ. પરબ્રહ્મ=પરમાત્મા.

અર્થ:- જ્યારે કોઈ વાર આ જીવપદાર્થ અવસર પામીને મિથ્યાત્વનો નાશ કરે છે અને સમ્યક્ત્વ જળના પ્રવાહમાં વહીને જ્ઞાનગુણના પ્રકાશમાં ઊંચે ચઢે છે ત્યારે તેના અંતરંગમાં દ્રવ્યકર્મ અને ભાવકર્મનું દુઃખ કાંઈ અસર કરતું નથી. તે આત્મશુદ્ધિના સાધન એવા અનુભવના માર્ગમાં લાગીને પરિપૂર્ણ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેને જ પરમાત્મા કહે છે.

ભાવાર્થ:- અનંત સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતો જીવ કોઈવાર કાળલબ્ધિ, દર્શનમોહનીયનો અનુદય અને ગુરુ-ઉપદેશ આદિનો અવસર પામીને તત્ત્વશ્રદ્ધાન કરે છે ત્યારે દ્રવ્યકર્મો અથવા ભાવકર્મોની શક્તિ શિથિલ થઈ જાય છે અને અનુભવના અભ્યાસથી ઉન્નતિ કરતાં કરતાં કર્મબંધનથી મુક્ત થઈને ઊર્ધ્વગમન કરે છે અર્થાત્ સિદ્ધગતિને પામે છે. ૪.

સમ્યક્ષિનો મહિમા (સવૈયા તેવીસા)

ભેદિ મિથ્યાત સુ વેદિ મહારસ ,
ભેદ-વિજ્ઞાન કલા જિન્હ પાઈ ।
જો અપની મહિમા અવધારત ,
ત્યાગ કરૈ ઉર સૌંજ પરાઈ ।
ઉદ્ધત રીતિ ફુરી જિન્હકે ઘટ ,
હોત નિરંતર જોતિ સવાઈ ।
તે મતિમાન સુવર્ન સમાન ,
લગૈ તિન્હકૌં ન સુભાસુભ કાઈ ॥ ૫ ॥

નિજમહિમરતાનાં ભેદવિજ્ઞાનશક્ત્યા

ભવતિ નિયતમેષાં શુદ્ધતત્ત્વોપલમ્ભઃ ।

અચલિતમખિલાન્યદ્રવ્યદૂરેસ્થિતાનાં

ભવતિ સતિ ચ તસ્મિન્નક્ષયઃ કર્મમોક્ષઃ ॥ ૪ ॥

સંવર દ્વાર

૧૨૫

શબ્દાર્થ:- ભેદિ=નષ્ટ કરીને. વેદિ=જાણીને. મહારસ=આત્માનુભવનું અમૃત અવધારત=ગ્રહણ કરતો. ઉદ્ધત=ચઢતી. કુરી (સ્ફુરિત)=પ્રગટ. સુવર્ન=સોનું. કાઈ=મળ.

અર્થ:- જેમણે મિથ્યાત્વનો વિનાશ કરીને અને સમ્યક્ત્વનો અમૃત રસ ચાખીને જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ કરી છે, પોતાના નિજગુણ-દર્શન. જ્ઞાન, ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યા છે, હૃદયમાંથી પરદ્રવ્યોની મમતા છોડી દીધી છે અને દેશવ્રત, મહાવ્રતાદિ ઊંચી ક્રિયાઓનું ગ્રહણ કરીને જ્ઞાનજ્યોતિની સવાઈ વૃદ્ધિ કરી છે, તે વિદ્વાનો સુવર્ણ સમાન છે; તેમને શુભાશુભ કર્મમળ લાગતો નથી. ૫.

ભેદજ્ઞાન, સંવર-નિર્જરા અને મોક્ષનું કારણ છે. (અડિલ્લ છંદ)

**ભેદગ્યાન સંવર-નિદાન નિરદોષ હૈ ।
સંવરસૌં નિરજરા , અનુક્રમ મોષ હૈ ।।
ભેદગ્યાન સિવમૂલ , જગતમહિ માનિયે ।
જદપિ હેય હૈ તદપિ , ઉપાદેય જાનિયે ।। ૬ ।।**

શબ્દાર્થ:- નિદાન=કારણ. નિરદોષ=શુદ્ધ. નિરજરા=કર્મોનું એકદેશ ખરવું અનુક્રમ=ક્રમે ક્રમે. સિવ=મોક્ષ. મૂલ=મૂળિયું. હેય=છોડવા યોગ્ય. ઉપાદેય=ગ્રહણ કરવા યોગ્ય.

અર્થ:- લોકમાં ભેદવિજ્ઞાન નિર્દોષ છે, સંવરનું કારણ છે; સંવર નિર્જરાનું કારણ છે અને નિર્જરા મોક્ષનું કારણ છે. તેથી ઉન્નતિના ક્રમમાં ભેદવિજ્ઞાન જ પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ છે. જોકે તે ત્યાજ્ય છે તોપણ ઉપાદેય છે.

ભાવાર્થ:- ભેદવિજ્ઞાન આત્માનું નિજસ્વરૂપ નથી તેથી મોક્ષનું પરંપરા કારણ છે, મૂળ કારણ નથી. પરંતુ તેના વિના મોક્ષના અસલ કારણ સમ્યક્ત્વ, સંવર, નિર્જરા થતાં નથી તેથી પ્રથમ અવસ્થામાં ઉપાદેય છે અને કાર્ય થતાં કારણ-કલાપ પ્રપંચ જ હોય છે તેથી શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતાં હેય છે. ૬.

सम्पद्यते संवर एव साक्षाच्छुद्धात्मतत्त्वस्य किलोपलम्भात् ।
स भेदविज्ञानत एव तस्मात्तद्भेदविज्ञानमतीव भाव्यम् ।। ५ ।।

આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતાં ભેદજ્ઞાન હેય છે (દોહરો)

**ભેદગ્યાન તબલૌં ભલૌં , જબલૌં મુક્તિ ન હોઈ ।
પરમ જોતિ પરગટ જહાં , તહાં ન વિકલપ કોઈ ॥ ૭ ॥**

શબ્દાર્થ:- તબલૌ= ત્યાં સુધી. ભલૌ=સારું. પરમ જોતિ=ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન. પરગટ (પ્રગટ)=પ્રકાશિત.

અર્થ:- ભેદવિજ્ઞાન ત્યાં સુધી જ પ્રશંસનીય છે જ્યાં સુધી મોક્ષ અર્થાત્ શુદ્ધસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ ન થાય અને જ્યાં જ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ જ્યોતિ પ્રકાશમાન છે ત્યાં કોઈ પણ વિકલ્પ નથી. (ભેદવિજ્ઞાન તો રહેશે જ કેવી રીતે ?) ૭.

ભેદજ્ઞાન પરંપરા મોક્ષનું કારણ છે. (ચોપાઈ)

**❁ ભેદજ્ઞાન સંવર જિન્હ પાયૌ ।
સો ચેતન સિવરૂપ કહાયૌ ॥
ભેદગ્યાન જિન્હકે ઘટ નાંહી ।
તે જહ જીવ બંધૈ ઘટ માંહી ॥ ૮ ॥**

શબ્દાર્થ:- ચેતન=આત્મા. સિવરૂપ=મોક્ષરૂપ. ઘટ=હૃદય.

અર્થ:- જે જીવોએ ભેદવિજ્ઞાનરૂપ સંવર પ્રાપ્ત કર્યો છે તેઓ મોક્ષરૂપ જ કહેવાય છે, અને જેના હૃદયમાં ભેદવિજ્ઞાન નથી તે મૂર્ખ જીવો શરીર આદિથી બંધાય છે. ૮.

ભેદજ્ઞાનથી આત્મા ઉજ્જવળ થાય છે. (દોહરો)

**ભેદગ્યાન સાબૂ ભયૌ , સમરસ નિરમલ નીર ।
ધોબી અંતર આતમા , ધોવૈ નિજગુન ચીર ॥ ૯ ॥**

શબ્દાર્થ:- સમરસ=સમતાભાવ. નીર=પાણી. અંતર આતમા=સમ્યક્દષ્ટિ. ચીર=કપડાં.

ભાવયેદ્ભેદવિજ્ઞાનમિદમચ્છિન્નધારયા ।

તાવદ્યાવત્પરાચ્ચ્યુત્વા જ્ઞાનં જ્ઞાને પ્રતિષ્ઠતે ॥ ૬ ॥

❁ ભેદવિજ્ઞાનતઃ સિદ્ધાઃ સિદ્ધા યે કિલ કેચન ।

અસ્યેવાભાવતો બદ્ધા બદ્ધા યે કિલ કેચન ॥ ૭ ॥

અર્થ:- સમ્યક્દષ્ટિરૂપ ધોબી, ભેદવિજ્ઞાનરૂપ સાબુ અને સમતારૂપ નિર્મળ જળથી આત્મગુણરૂપ વસ્ત્રને સાફ કરે છે. ૯.

ભેદવિજ્ઞાનની ક્રિયામાં દષ્ટાંત (સર્વેયા એકત્રીસા)

જैसे रजसोधा रज सोधिकै दरब काढ़ै ,
पावक कनक काढ़ि दाहत उपलकौं ।
पंकके गरभमै ज्यों डारिये कतक फल ,
नीर करै उज्जल नितारि डारै मलकौं ॥
दधिकौ मथैया मथि काढ़ै जैसे माखनकौं
राजहंस जैसे दूध पीवै त्यागि जलकौं ।
तैसेँ ग्यानवंत भेदग्यानकी सकति साधि ,
वेदै निज संपति उछेदै पर-दलकौं ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ:- રજ=ધૂળ. દરબ (દ્રવ્ય)=સોનું, ચાંદી. પાવક=અગ્નિ. કનક =સોનું. દાહત=બાળે છે. ઉપલ=પત્થર. પંક=કાદવ. ગરભ=અંદર. કતક ફલ=નિર્મળી. વેદે=અનુભવ કરે. ઉછેદે (ઉચ્છેદે)=ત્યાગ કરે. પર-દલ=આત્મા સિવાય ના બીજા પદાર્થો.

અર્થ:- જેવી રીતે ધૂળધોયો ધૂળ શોધીને સોનું-ચાંદી ગ્રહણ કરે છે, અગ્નિ ધાતુને ગાળીને સોનું જુદું પડે છે, કાદવમાં નિર્મળી નાખવાથી તે પાણીને સાફ કરીને મેલ દૂર કરી દે છે, દહીંનું મંથન કરનાર દહીં મથીને માખણ કાઢી લે છે, હંસ દૂધ પી લે છે અને પાણી છોડી દે છે; તેવી જ રીતે જ્ઞાનીઓ ભેદવિજ્ઞાનના બળથી આત્મ-સંપદા ગ્રહણ કરે છે અને રાગ-દ્વેષ આદિ અથવા પુદ્ગલાદિ

भेदज्ञानोच्छलनकलनाच्छुद्धतत्त्वोपलम्भा-

द्रागग्रामप्रलयकरणात्कर्मणां संवरेण ।

बिभ्रत्तोषं परममलालोकमम्लानमेकं

ज्ञानं ज्ञाने नियतमुदितं शाश्वतोद्योतमेतत् ॥ ८ ॥

इति संबराधिकारः ॥ ६ ॥

પરપદાર્થોને ત્યાગી દે છે. ૧૦.

મોક્ષનું મૂળ ભેદવિજ્ઞાન છે. (છપ્પા છંદ)

પ્રગટિ ભેદ વિગ્યાન , આપગુન પરગુન જાનૈ ।
પર પરનતિ પરિત્યાગ , સુદ્ધ અનુભૌ થિતિ ઠાનૈ ॥
કરિ અનુભૌ અભ્યાસ , સહજ સંવર પરગાસૈ ।
આસ્રવ દ્વાર નિરોધિ , કરમઘન-તિમિર વિનાસૈ ॥
છય કરિ વિભાવ સમભાવ ભજિ ,

નિરવિકલપ નિજ પદ ગહૈ ।

નિર્મલ વિસુદ્ધિ સાસુત સુથિર

પરમ અતીન્દ્રિય સુખ લહૈ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:- પરિત્યાગ=છોડીને. થિતિ ઠાનૈ=સ્થિર કરે. પરગાસૈ (પ્રકાશૈ)=પ્રગટ કરે. નિરોધિ=રોકીને. તિમિર=અંધકાર. સમભાવ=સમતાભાવ. ભજિ=ગ્રહણ કરીને. સાસુત (શાશ્વત)=સ્વયંસિદ્ધ. સુથિર=અચળ. અતીન્દ્રિય=જે ઇન્દ્રિય-ગોચર ન હોય તે.

અર્થ:- ભેદવિજ્ઞાન આત્માના અને પરદ્રવ્યોના ગુણોને સ્પષ્ટ જાણે છે, પરદ્રવ્યોમાંથી પોતાપણું છોડીને શુદ્ધ અનુભવમાં સ્થિર થાય છે અને તેનો અભ્યાસ કરીને સંવરને પ્રગટ કરે છે, આસ્રવદ્વારનો નિગ્રહ કરીને કર્મજનિત મહા અંધકાર નષ્ટ કરે છે, રાગ-દ્વેષ આદિ વિભાવ છોડીને સમતાભાવ ગ્રહે છે અને વિકલ્પરહિત પોતાનું પદ પ્રાપ્ત કરે છે તથા નિર્મળ, શુદ્ધ, અનંત, અચળ અને પરમ અતીન્દ્રિય સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૧.

છઠ્ઠા અધિકારનો સાર

પૂર્વ અધિકારમાં કહેતા આવ્યા છીએ કે મિથ્યાત્વ જ આસ્રવ છે, તેથી આસ્રવનો નિરોધ અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ તે સંવર છે. આ સંવર નિર્જરાનું અને અનુક્રમે મોક્ષનું કારણ છે. જ્યારે આત્મા સ્વયંબુદ્ધિથી અથવા શ્રીગુરુના ઉપદેશ આદિથી આત્મા-અનાત્માનું ભેદવિજ્ઞાન અથવા સ્વભાવ-વિભાવની ઓળખાણ કરે છે ત્યારે સમ્યક્દર્શનગુણ પ્રગટ થાય છે. સ્વને સ્વ અને પરને પર જાણવું એનું જ નામ ભેદવિજ્ઞાન છે, એને જ સ્વ- પરનો વિવેક કહે છે. ‘તાસુ જ્ઞાનકૌ કારન સ્વ-પર વિવેક બખાનૌ’ અર્થાત્ ભેદવિજ્ઞાન સમ્યક્દર્શનનું કારણ છે. જેવી રીતે કપડાં સાફ કરવામાં સાબુ સહાયક બને છે તેવી જ રીતે સમ્યક્દર્શનની ઉત્પત્તિમાં ભેદવિજ્ઞાન સહાયક થાય છે અને જ્યારે કપડાં સાફ થઈ જાય ત્યારે સાબુનું કાંઈ કામ રહેતું નથી અને સાબુ હોય તો એક ભાર જ લાગે છે; તેવી જ રીતે સમ્યક્દર્શન થયા પછી જ્યારે સ્વ-પરના વિકલ્પની આવશ્યકતા નથી રહેતી ત્યારે ભેદવિજ્ઞાન હેય જ હોય છે. ભાવ એ છે કે ભેદવિજ્ઞાન પ્રથમ અવસ્થામાં ઉપાદેય છે અને સમ્યક્દર્શન નિર્મળ થયા પછી તેનું કાંઈ કામ નથી, હેય છે. ભેદવિજ્ઞાન જોકે હેય છે તોપણ સમ્યક્દર્શનની પ્રાપ્તિનું કારણ હોવાથી ઉપાદેય છે, તેથી સ્વગુણ અને પરગુણની ઓળખાણ કરીને પર-પરિણતિથી વિરક્ત થવું જોઈએ અને શુદ્ધ અનુભવનો અભ્યાસ કરીને સમતાભાવ ગ્રહણ કરવો જોઈએ.

નિર્જરા દ્વાર

(૭)

પ્રતિજ્ઞા (દોહરા)

વરની સંવરકી દસા, જથા જુગતિ પરવાંન ।
મુકતિ વિતરની નિરજરા, સુનહુ ભવિક ધરિ કાન ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:- જથા જુગતિ પરવાંન=જેવું આગમમાં કહ્યું છે તેવું.
વિતરની=આપનારી.

અર્થ:- જેવું આગમમાં સંવરનું કથન છે તેવું વર્ણન કર્યું. હે ભવ્યો! હવે મોક્ષ
આપનાર નિર્જરાનું કથન કાન દઈને સાંભળો. ૧.

મંગળાચરણ (ચોપાઈ)

❀ જો સંવરપદ પાઙ અનંદૈ ।
સો પૂરવકૃત કર્મ નિકંદૈ ॥
જો અફંદ હૈ બહુરિ ન ફંદૈ ।
સો નિરજરા બનારસિ બંદૈ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:- અનંદૈ=પ્રસન્ન થાય. નિકંદૈ=નષ્ટ કરે. બહુરિ=વળી. ફંદૈ=ગુંચવાય.

અર્થ:- જે સંવરની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરીને આનંદ કરે છે, જે પૂર્વે બાંધેલાં
કર્મોનો નાશ કરે છે, જે કર્મની જાળમાંથી છૂટીને ફરી ફસાતો નથી, તે નિર્જરાભાવને
પંડિત બનારસીદાસજી નમસ્કાર કરે છે. ૨.

❀ રાગાદ્યાસ્રવરોધતો નિજધુરાં ધૃત્વા પરઃ સંવરઃ
કર્માગામિ સમસ્તમેવ ભરતો દૂરાન્નિરુન્ધન્, સ્થિતઃ ।
પ્રાગ્બદ્ધં તુ તદેવ દગ્ધુમધુના વ્યાજૃમ્ભતે નિર્જરા
જ્ઞાનજ્યોતિરપાવૃતં ન હિ યતો રાગાદિભિર્મૂર્ચ્છતિ ॥ ૧ ॥

ज्ञान-वैराग्यना बलथी शुभाशुभ क्रियाओथी पण बंध थतो नथी.
(ढोडर)

❖ महिमा सम्यकज्ञानकी, अरु विरागबल जोइ ।
क्रिया करत फल भुंजतै, करम बंध नहि होइ ॥ ३ ॥

शब्दार्थ:- महिमा=प्रभाव. अरु=अने. भुंजतै=भोगवता.

अर्थ:- सम्यग्ज्ञानना प्रभावथी अने वैराग्यना बलथी शुभाशुभ क्रिया करवा
छतां अने तेनुं इण भोगववा छतां पण कर्मबंध थतो नथी. ३.

भोग भोगववा छतां पण ज्ञानीओने कर्मकालिमा लागती नथी.
(सवैया अकत्रीसा)

जैसै भूप कौतुक सरूप करै नीच कर्म,
कौतुकी कहावै तासौं कौन कहै रंक है ।
जैसै विभचारिनी विचारै विभचार वाकौ,
जारहीसौं प्रेम भरतासौं चित्त बंक है ॥
जैसै धाइ बालक चुँघाइ करै लालिपालि,
जानै ताहि औरकौ जदपि वाकै अंक है ।
तैसै ग्यानवंत नाना भांति करतूति ठानै,
किरियाकौं भिन्न मानै याते निकलंक है ॥ ४ ॥

शब्दार्थ:- भूप=राजा. कौतुक=भेल. नीच कर्म=इलकुं काम. रंक=कंगाल.
वाकौ=तेनुं. जार (यार) मित्र. भरता =पति. बंक=विमुष. चुँघाई=पिपडावीने.
लालिपालि=लादनपालन. अंक=गोद. निकलंक=निर्दोष.

अर्थ:- जेवी रीते राजा भेलरूप इलकुं काम* करे तो पण ते भेलाडी पुरुष
कहेवाय छे, तेने कोछ गरीब नथी कहेतुं अथवा जेवी रीते व्यभियारिणी स्त्री

* गधेडा उपर यढवुं वगेरे.

❖ तज्ज्ञानस्यैव सामर्थ्यं विरागस्यैव वा किल ।
यत्कोऽपि कर्मभिः कर्म भुञ्जानोऽपि न बध्यते ॥ २ ॥

પતિની પાસે રહે તોપણ તેનું ચિત્ત ચારમાં જ રહે છે-પતિ ઉપર પ્રેમ રહેતો નથી અથવા જેવી રીતે ઘાવ બાળકને દૂધ પીવડાવે, લાલન-પાલન કરે, અને ગોદમાં લે છે તોપણ તેને બીજાનો જાણે છે, તેવી જ રીતે જ્ઞાની જીવ ઉદયની પ્રેરણાથી* જાતજાતની શુભાશુભ ક્રિયા કરે છે પરંતુ તે ક્રિયાને આત્મસ્વભાવથી ભિન્ન કર્મજનિત માને છે, તેથી સમ્યજ્ઞાની જીવને કર્મકાલિમા લાગતી નથી. ૪. વળી,

**जैसेँ निसि वासर कमल रहै पंकहीमै ,
पंकज कहावै पै न वाकै ढिग पंक है ।
जैसेँ मंत्रवादी विषधरसौँ गहावै गात ,
मंत्रकी सकति वाकै विना-विष डंक है ॥
जैसेँ जीभ गहै चिकनाई रहै रूखे अंग ,
पानीमै कनक जैसेँ काईसौँ अटंक है ।
तैसेँ ग्यानवंत नानभांति करतूति ठानै ,
किरियाकौ भिन्न मानै यातै निकलंक है ॥ ५ ॥**

શબ્દાર્થ:- નિસિ (નિશિ)=રાત્રિ. વાસર=દિવસ. પંક=કાદવ. પંકજ=કમળ. વિષધર=સાપ. ગાત=શરીર. કાઈ= કાટ.અટંક=રહિત.

અર્થ:- જેમ કમળ કાદવમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને રાત-દિવસ કાદવમાં રહે છે પરંતુ તેના ઉપર કાદવ ચોંટતો નથી અથવા જેમ મંત્રવાદી પોતાના શરીર ઉપર સાપ દ્વારા ડંખ દેવડાવે છે પણ મંત્રની શક્તિથી તેના ઉપર વિષ ચડતું નથી અથવા જેમ જીભ ચીકણા પદાર્થ ખાય છે પણ ચીકણી થતી નથી, લૂખી રહે છે અથવા જેમ સોનું પાણીમાં પડ્યું રહે તોપણ તેના પર કાટ લાગતો નથી; તેવી જ રીતે જ્ઞાની જીવ ઉદયની પ્રેરણાથી જાતજાતની શુભાશુભ ક્રિયાઓ કરે છે. પરંતુ તેને આત્મસ્વભાવથી ભિન્ન કર્મજનિત માને છે તેથી સમ્યજ્ઞાની જીવને કર્મકાલિમા લાગતી નથી. ૫.

* ગૃહવાસી તીર્થંકર, ભરત ચક્રવર્તી, રાજા શ્રેણિક વગેરેની જેમ.

વૈરાગ્યશક્તિનું વર્ણન (સોરઠા)

પૂર્વ ઉદૈ સનબંધ , વિષૈ ભોગવૈ સમકિતી ।
કરૈ ન નૂતન બન્ધ , મહિમા ગ્યાન વિરાગકી ॥ ૬ ॥

અર્થ:- સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પૂર્વે બાંધેલા કર્મોના ઉદયથી વિષય આદિ ભોગવે છે પણ કર્મબંધ થતો નથી, એ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો પ્રભાવ છે. ૬.

જ્ઞાન-વૈરાગ્યથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે. (સવૈયા એકત્રીસા)

સમ્યકવંત સદા ઉર અંતર ,
ગ્યાન વિરાગ ઉભૈ ગુન ધારૈ ॥
જાસુ પ્રભાવ લખૈ નિજ લચ્છન ,
જીવ અજીવ દસા નિખારૈ ॥
આતમકૌ અનુભૌ કરિ હૈ ચિર ,
આપ તરૈ અર ઔરનિ તારૈ ।
સાધિ સુદર્વ લહૈ સિવ સર્મ ,
સુ કર્મ-ઉપાધિ વિથા વમિ ડારૈ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ:- ઉર=હૃદય. પ્રભાવ=પ્રતાપથી. નિરવારૈ=નિર્ણય કરે.
ઔરનિ=બીજાઓને. સુદ્રવ્ય (સ્વદ્રવ્ય)=આત્મતત્ત્વ. સર્મ(શર્મ)=આનંદ.
ઉપાધિ=દ્વંદ્વ-ફેદ. વ્યથા=કષ્ટ. વમિ ડારૈ=કાઢી નાખે છે.

અર્થ:- સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ સદૈવ અંતઃકરણમાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય બન્ને ગુણ ધારણ કરે છે જેના પ્રતાપથી નિજ આત્મસ્વરૂપને દેખે છે અને જીવ-અજીવ તત્ત્વોનો

નાશ્નુતે વિષયસેવનેઽપિ યત્સ્વં ફલં વિષયસેવનસ્ય ના ।
જ્ઞાનવૈભવવિરાગતાબલાત્સેવકોઽપિ તદસાવસેવકઃ ॥ ૩ ॥
સમ્યગ્દષ્ટેર્ભવતિ નિયતં જ્ઞાનવૈરાગ્યશક્તિઃ
સ્વં વસ્તુત્વં કલયિતુમયં સ્વાન્યરૂપાસિમુક્ત્યા ।
યસ્માજ્ઞાત્વા વ્યતિકરમિદં તત્ત્વતઃ સ્વં પરં ચ
સ્વસ્મિન્નાસ્તે વિરમતિ પરાત્સર્વતો રાગયોગાત્ ॥ ૪ ॥

૧૩૪

સમયસાર નાટક

નિર્ણય કરે છે. ^૧તેઓ આત્મ-અનુભવ કરીને જિન-સ્વરૂપમાં સ્થિર થાય છે તથા સંસાર-સમુદ્રથી પોતે સ્વયં તરે છે અથવા બીજાઓને તારે છે. ^૨આ રીતે આત્મતત્ત્વ સિદ્ધ કરીને કર્મોની જાળ દૂર કરે છે અને મોક્ષનો આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે. ૭.

સમ્યજ્ઞાન વિના સંપૂર્ણ ચારિત્ર નકામું છે. (સવૈયા એકત્રીસા)

જો નર સમ્યકવંત કહાવત ,
સમ્યકગ્યાન કલા નહિ જાગી ।
આતમ અંગ અબંધ વિચારત ,
ધારત સંગ કહૈ હમ ત્યાગી ॥
ભેષ ધરૈ મુનરિજ-પટંતર ,
અંતર મોહ-મહાનલ દાગી ।
સુન્ન હિયે કરતૂતિ કરૈ પર ,
સો સઠ જીવ ન હોય વિરાગી ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:- સંગ=પરિગ્રહ. પટંતર (પટતર)=સમાન. મહાનલ=તીવ્ર અગ્નિ. દાગી=ઘગે છે. સુન્ન હિયે=શૂન્ય હૃદયે. સઠ=મૂર્ખ.

અર્થ:- જે મનુષ્યને સમ્યજ્ઞાનનું કિરણ તો પ્રગટ થયું નથી અને પોતાને સમ્યગ્દષ્ટિ માને છે, તે નિજાત્મસ્વરૂપનું અબંધરૂપ ચિંતવન કરે^૩ છે, શરીર આદિ પરવસ્તુમાં મમત્વ રાખે છે અને કહે છે કે અમે ત્યાગી છીએ. તે મુનિરાજ જેવો વેષ ધારણ કરે છે પરંતુ અંતરંગમાં મોહની મહાજ્વાળા સળગે છે, તે શૂન્ય-હૃદય

૧. જ્યે અનાદિકાળથી દેહાદિ પર વસ્તુઓને પોતાની માની લીધી હતી તે હઠ છોડી દે છે અને પોતાના આત્માને તેમનાથી જુદો માનવા લાગે છે. ૨. ધર્મોપદેશ આપીને.

૩. નિશ્ચયનયનો એકાંત પક્ષ લઈને.

સમ્યગ્દષ્ટિ: સ્વયમયમહં જાતુ બન્ધો ન મે સ્યા-
દિત્યુત્તાનોત્પુલકવદના રાગિણોડપ્યાચરન્તુ ।
આલમ્બન્તાં સમિતિપરતાં તે યતોડઘ્યાપિ પાપા
આત્માનાત્માવગમવિરહાત્ સન્તિ સમ્યક્ત્વરિક્તા: ॥ ૫ ॥

નિર્જરા દ્વાર

૧૩૫

થઈને (મુનિરાજ જેવી) ક્રિયા કરે છે પરંતુ તે મૂર્ખ છે; વાસ્તવમાં સાધુ નથી, દ્રવ્યલિંગી છે. ૮.

ભેદવિજ્ઞાન વિના સમસ્ત ચારિત્ર નકામું છે. (સર્વેયા તેવીસા)

ગ્રન્થ રચૈ ચરચૈ સુભ પંથ ,
લખૈ જગમૈ વિવહાર સુપત્તા ।
સાધિ સંતોષ અરાધિ નિરંજન ,
દેઙ્ગ સુસીખ ન લેઙ્ગ અદત્તા ॥
નંગ ધરંગ ફિરૈ તજિ સંગ ,
છકૈ સરવંગ મુધારસ મત્તા ।
એ કરતૂતિ કરૈ સઠ પૈ ,
સમુઙ્ગૈ ન અનાતમ-આતમ-સત્તા ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:- રચૈ=બનાવે. ચરચૈ=કથન કરે. સુભ પંથ=ધર્મમાર્ગ. સુપત્તા=સુપાત્ર. નિરંજન=ઈશ્વર. સુસીખ=સારો ઉપદેશ. અદત્તા=આપ્યા વિના. નંગ-ધરંગ=નગ્ન. સંગ=પરિગ્રહ. મુધારસ મત્તા=અજ્ઞાનરસમાં ઉન્મત્ત. આતમ સત્તા=શુદ્ધ ચૈતન્યભાવ. અનાતમ સત્તા=શરીર રાગ-દ્વેષ-મોહ આદિ.

અર્થ:- તે મૂર્ખ ગ્રંથ-રચના કરે છે, ધર્મની ચર્ચા કરે છે, શુભ-અશુભ ક્રિયાને જાણે છે, યોગ્ય વ્યવહાર રાખે છે, સંતોષને સંભાળે છે, અર્હત ભગવાનની ભક્તિ કરે છે, સારો ઉપદેશ આપે છે, આપ્યા વિના લેતો નથી^૧, બાહ્ય પરિગ્રહ છોડીને નગ્ન ફરે છે, અજ્ઞાનરસમાં ઉન્મત્ત થઈને બાળતપ કરે છે, તે મૂર્ખ આવી ક્રિયાઓ કરે છે પરંતુ આત્મસત્તા અને અનાત્મસત્તાનો ભેદ જાણતો નથી. ૮.

૧. અયૌર્ચાદિ વ્રત અને એષણા આદિ સમિતિ પાળે છે.

૧૩૬-
૧૩૬

ધ્યાન ધરૈ કરૈ ઇન્દ્રિય-નિગ્રહ ,
વિગ્રહસૌં ન ગનૈ નિજ નત્તા ।
ત્યાગિ વિભૂતિ વિભૂતિ મઢૈ તન ,
જોગ ગહૈ ભવભોગ-વિરત્તા ॥
મૌન રહૈ લહિ મંદકષાય ,
સહૈ બધ બંધન હોઝ ન તત્તા ।
એ કરતૂતિ કરૈ સઠ પૈ ,
સમુઝૈ ન અનાતમ-આતમ-સત્તા ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ:- નિગ્રહ=દમન કરવું. વિગ્રહ=શરીર. નત્તા (નાતા)=સંબંધ. વિભૂતિ=ધન-સંપત્તિ. વિભૂતિ=ભસ્મ (રાખ). મઢે=લગાવે. જોગ =ત્યાગ^૧. વિરત્તા (વિરક્ત)=ત્યાગી. તત્તા (તત્ત)=ક્રોધિત, દુઃખી.

અર્થ:- આસન લગાવીને ધ્યાનકરે છે, ઈન્દ્રિયોનું દમન કરે છે, શરીર સાથે પોતાના આત્માનો કાંઈ સંબંધ ગણતો નથી, ધન-સંપત્તિનો ત્યાગ કરે છે, શરીરને રાખથી ચોળે છે^૨, પ્રાણાયામ આદિ યોગસાધના કરે છે, સંસાર અને ભોગોથી વિરક્ત રહે છે, મૌન ધારણ કરે છે, કષાયોને મંદ કરે છે. , વધ-બંધન સહન કરીને દુઃખી થતો નથી. તે મૂર્ખ આવી ક્રિયાઓ કરે છે પરંતુ આત્મસત્તા અને અનાત્મસત્તાનો ભેદ જાણતો નથી. ૧૦.

(ચોપાઈ)

જો બિનુ ગ્યાન ક્રિયા અવગાહૈ ।
જો બિનુ ક્રિયા મોખપદ ચાહૈ ॥
જો બિનુ મોખ કહૈ મૈ સુખિયા ।
સો અજાન મૂઢનિમૈ મુખિયા ॥ ૧૧ ॥

૧. દોહા- આસન પ્રાણાયામ, યમ, નિયમ ધારણા ધ્યાન;

પ્રત્યાહાર સમાધિ યે, અષ્ટ યોગ પઢિયાન. ૨. સ્નાન આદિ ન કરવાથી.

નિર્જરા દ્વાર

૧૩૭

શબ્દાર્થ:- ક્રિયા=ચારિત્ર. અવગાઢૈ=ગ્રહણ કરે. અજાન=મૂર્ખ.
મૂઢનિર્મે=મૂર્ખાઓમાં. મુખિયા=પ્રધાન.

અર્થ:- જે સમ્યજ્ઞાન વિના ચારિત્ર ધારણ કરે છે અથવા ચારિત્ર વિના મોક્ષપદ યાદે છે, તથા મોક્ષ વિના પોતાને સુખી કહે છે, તે અજ્ઞાની છે, મૂર્ખાઓમાં પ્રધાન અર્થાત્ મહામૂર્ખ છે. ૧૧.

શ્રીગુરુનો ઉપદેશ અજ્ઞાની જીવો માનતા નથી. (સવૈયા એકત્રીસા)

જગવાસી જીવનીસૌં ગુરુ ઉપદેસ કહૈ ,
તુમૈં ઇહાં સોવત અનંત કાલ બીતે હૈં ।
જાગૌ હૈં સચેત ચિત્ત સમતા સમેત સુનૌ ,
કેવલ-વચન જામૈં અક્ષ-રસ જીતે હૈં ॥
આવૌ મેરૈં નિકટ બતાઁં મૈં તુમ્હારે ગુન ,
પરમ સુરસ-ભરે કરમસૌં રીતે હૈં ।
એસે બૈન કહૈં ગુરુ તૌઁ તે ન ધરૈં ઊર ,
મિત્રકૈંસે પુત્ર કિધૌં ચિત્રકૈંસે ચીતે હૈં ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ:- મિત્રકૈંસે પુત્ર=માટીના પૂતળા જેવા. ચિત્રકૈંસે ચીતે=ચિત્રમાં બનેલા.

અર્થ:- શ્રીગુરુ જગવાસી જીવોને ઉપદેશ આપે છે કે તમને સંસારમાં મોહનિદ્રા લેતાં અનંતકાળ વીતી ગયો; હવે તો જાગો અને સાવધાન અથવા શાંતચિત્ત થઈને ભગવાનની વાણી સાંભળો, જેનાથી ઈન્દ્રિયોના વિષયો જીતી શકાય છે. મારી પાસે આવો, હું કર્મ-કલંક રહિત પરમ આનંદમય તમારા આત્માના ગુણ તમને બતાવું. શ્રીગુરુ આવાં વચન કહે છે તોપણ સંસારી મોહી જીવ કાંઈ ધ્યાન આપતા નથી, જાણે કે તેઓ માટીના પૂતળા છે અથવા ચિત્રમાં દોરેલા મનુષ્ય છે. ૧૨.

આસંસારાત્પ્રતિપદમમી રાગિણો નિત્યમત્તા:

સુષ્પા યસ્મિન્નપદમપદં તદ્વિબુધ્યધ્વમન્ધા:।

एतैतैत: पदमिदमिदं यत्र चैतन्यधातु:

शुद्ध: शुद्ध: स्वरसभरत: स्थायिभावत्वमेति ॥ ૬ ॥

જીવની શયન અને જાગૃત દશા કહેવાની પ્રતિજ્ઞા (દોહરા)

एतेपर बहुरौं सुगुरु , बोलैं वचन रसाल ।
सैन दसा जागृत दसा , कहै दुहूकी चाल ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થ:- રસાલ=મીઠા. સૈન (શયન)=સૂતેલી. દસા=અવસ્થા.

અર્થ:- આમ છતાં ફરીથી કૃપાળુ સુગુરુ જીવની નિદ્રિત અને જાગૃત દશાનું કથન મધુર વચનોમાં કહે છે. ૧૩.

काया चित्रसारीमैं करम परजंक भारी ,
मायाकी संवारी सेज चादरि कलपना ।
सैन करै चेतन अचैतना नींद लियैं ,
मोहकी मरोर यहै लोचनकौ ढपना ॥
उदै बल जोर यहै स्वासकौ सबद घोर ,
विषै-सुख कारजकी दौर यहै सपना ।
ऐसी मूढ़ दसामैं मगन रहै तिहूं काल ,
धावै भ्रम जालमैं न पावै रूप अपना ॥ १४ ॥

શબ્દાર્થ:- કાયા=શરીર. ચિત્રસારી=શયનાગાર, સૂવાની જગ્યા, સંવારી=સજી, પરજંક (પર્યંક)=પલંગ. સેજ=પથારી. ચાદરિ=ઓઢવાનું વસ્ત્ર. અચેતના=સ્વરૂપને ભૂલી જવું તે. લોચન=આંખ. સ્વાસકૌ સબદ=નસકોરાં બોલાવવાં.

અર્થ:- શરીરરૂપી મહેલમાં કર્મરૂપી મોટો પલંગ છે, માયાની પથારી સજેલી છે, કલ્પનારૂપી* ચાદર છે, સ્વરૂપની ભૂલરૂપ નિદ્રા લઈ રહ્યો છે, મોહની લહેરોથી આંખની પાંપણ ઢંકાઈ ગઈ છે, કર્મોદયની જોરાવરી એ નસકોરાંનો ઘુરકાટ છે, વિષયસુખનાં કાર્યો માટે ભટકવું એ સ્વપ્ન છે; આવી અજ્ઞાન દશામાં આત્મા સદા મગ્ન થઈને મિથ્યાત્વમાં ભટકતો ફરે છે પરંતુ પોતાના આત્મસ્વરૂપને જોતો નથી. ૧૪.

* જ્યારે રાગ-દ્વેષનાં બાહ્ય નિમિત્ત નથી મળતાં ત્યારે મનમાં જાતજાતનાં સંકલ્પ-વિકલ્પ કરવા તે.

જીવની જાગૃત દશા (સર્વૈયા એકત્રીસા)

ચિત્રસારી ન્યારી પરજંક ન્યારૌ સેજ ન્યારી ,
ચાદરિ મી ન્યારી ઇહાં ઝૂઠી મેરી થપના ।
અતીત અવસ્થા સૈન નિદ્રા વાહિ કોઝ પૈ ,
ન વિદ્યમાન પલક ન યામૈ અબ છપના ।।
સ્વાસ ઔ સુપન દોઝ નિદ્રાકી અલંગ બૂઝૈ ,
સુઝૈ સબ અંગ લખિ આતમ દરપના ।
ત્યાગી મયૌ ચેતન અચેતનતા માવ ત્યાગિ ,
માલૈ દષ્ટિ ખોલિકૈ સંમાલૈ રૂપ અપના ।। ૧૫ ।।

શબ્દાર્થ:- થપના= સ્થાપના. અતીત=ભૂતકાળ. નિદ્રાવાહિ=નિદ્રામાં પડેલો. યામૈ=એમાં. છપના=લગાડવું. અલંગ=સંબંધ. દરપના=દર્પણ. ભાલૈ=દેખે.

અર્થ:- જ્યારે સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ થયું ત્યારે જીવ વિચારે છે કે શરીરરૂપ મહેલ જુદો છે, કર્મરૂપ પલંગ જુદો છે, માયારૂપ પથારી જુદી છે, કલ્પનારૂપ ચાદર જુદી છે, આ નિદ્રાવસ્થા મારી નથી-પૂર્વકાળમાં નિદ્રામાં પડેલી મારી બીજી જ પર્યાય હતી. હવે વર્તમાનની એક પણ પણ નિદ્રામાં નહિ વીતાવું, ઉદયનો નિઃશ્વાસ અને વિષયનું સ્વપ્ન-એ બન્ને નિદ્રાના સંયોગથી દેખાતા હતા. હવે આત્મારૂપ દર્પણમાં મારા સમસ્ત ગુણો દેખાવા લાગ્યા. આ રીતે આત્મા અચેતન ભાવોનો ત્યાગી થઈને જ્ઞાનદષ્ટિથી જોઈને પોતાનું સ્વરૂપ સંભાળે છે. ૧૫.

જાગૃત દશાનું ઇળ (દોહરા)

इहि विधि जे जागे पुरुष , ते शिवरूप सदीव ।
जे सोवहि संसारमै , ते जगवासी जीव ।। १६ ।।

શબ્દાર્થ:- ઈહિવિધિ=આ પ્રકારે. જાગે=સચેત થયા. તે=તેઓ. સદીવ (સદૈવ)=હંમેશાં. જગવાસી=સંસારી.

અર્થ:- જે જીવ સંસારમાં આ રીતે આત્મ-અનુભવ કરીને સચેત થયા છે તે હંમેશાં મોક્ષરૂપ જ છે અને જે અચેત થઈને સૂઈ રહ્યા છે તે સંસારી છે. ૧૬.

આત્મ-અનુભવ ગ્રહણ કરવાની શિખામણ. (દોહરા)

❁ જો પદ ભૌપદ ભય હરૈ , સો પદ સેઠ્ઠ અનૂપ ।
જિહિ પદ પરસત ઓર પદ , લગૈ આપદારૂપ ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થ:- ભૌ (ભવ)=સંસાર. સેઠ્ઠ=સ્વીકાર કરો. અનૂપ=ઉપમા રહિત. પરસત (સ્પર્શત)=ગ્રહણ કરતાં જ. આપદા=કષ્ટ.

અર્થ:- જે જન્મ-મરણનો ભય દૂર કરે છે, ઉપમા રહિત છે, જેનું ગ્રહણ કરવાથી બીજાં બધાં પદ*વિપત્તિરૂપ ભાસવા લાગે છે તે આત્મ-અનુભવરૂપ પદને અંગીકાર કરો. ૧૭.

સંસાર સર્વથા અસત્ય છે. (સવૈયા એકત્રીસા)

જબ જીવ સોવૈ તબ સમુઝૈ સુપન સત્ય ,
વહિ ઝૂઠ લાગૈ તબ જાગૈ નીંદ ઓઝકૈ ।
જાગૈ કહૈ યહ મેરૌ તન યહ મેરી સૌંજ ,
તાહૂ ઝૂઠ માનત મરન-થિતિ જોઝકૈ ॥
જાનૈ નિજ મરમ મરન તબ સૂઝૈ ઝૂઠ ,
બૂઝૈ જબ ઓર અવતાર રૂપ હોઝકૈ ।
વાહૂ અવતારકી દસામૈ ફિરિ યહૈ પેચ ,
યાહી ભાંતિ ઝૂઠૌ જગ દેખ્યૌ હમ ટોઝકૈ ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થ:- સૌંજ=વસ્તુ. અવતાર=જન્મ. ટોઈકૈ=શોધીને.

અર્થ:- જ્યારે જીવ સૂવે છે ત્યારે સ્વપ્નને સત્ય માને છે, જ્યારે જાગે છે ત્યારે તે જૂઠું જણાય છે. શરીર કે ધન-સામગ્રીને પોતાની ગણે છે, પછી મૃત્યુનો ખ્યાલ કરે છે ત્યારે તેને પણ જૂઠી માને છે. જ્યારે પોતાના સ્વરૂપનો વિચાર

* ઈન્દ્ર, ધરણેન્દ્ર, નરેન્દ્રાદિ.

❁ एकमेव हि तत्स्वाद्यं विपदामपदं पदम् ।
अपदान्येव भासन्ते पदान्यन्यानि यत्पुरः ॥ ७ ॥

નિર્જરા દ્વાર

૧૪૧

કરે છે ત્યારે મૃત્યુ પણ અસત્ય જણાય છે અને બીજો જન્મ સત્ય લાગે છે. જ્યારે બીજા જન્મનો વિચાર કરે છે ત્યારે પાછો આ જ ચક્રાવામાં પડી જાય છે— આ રીતે શોધીને જોયું તો આ જન્મ-મરણરૂપ આખો સંસાર જૂઠો જ જૂઠો જણાય છે. ૧૮.

સમ્યજ્ઞાનીનું આચરણ (સવૈયા એકત્રીસા)

પંડિત વિવેક લહિ એકતાકી ટેક ગહિ ,
દુંદજ અવસ્થાકી અનેકતા હરતુ હૈ ।
મતિ શ્રુતિ અવધિ ઇત્યાદિ વિકલપ મેટિ ,
નિરવિકલપ ગ્યાન મનમૈ ધરતુ હૈ ।।
ઇન્દ્રિયજનિત સુખ દુખસૌં વિમુખ હૈકૈ ,
પરમકૈ રૂપ હૈ કરમ નિર્જરતુ હૈ ।
સહજ સમાધિ સાધિ ત્યાગિ પરકી ઉપાધિ ,
આતમ આરાધિ પરમાતમ કરતુ હૈ ।। ૧૯ ।।

શબ્દાર્થ:- ટેક=હઠ. દુંદજ=વિકલ્પરૂપ, આકુળતારૂપ. મેટિ=દૂર કરીને. સમાધિ=ધ્યાન. પરકી ઉપાધિ=રાગ-દ્વેષ-મોહ.

અર્થ:- સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ભેદજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને એક આત્માનું જ ગ્રહણ કરે છે, દેહાદિથી મમત્વના અનેક વિકલ્પો છોડી દે છે, મતિ, શ્રુતિ, અવધિ ઇત્યાદિ ક્ષાયોપશમિકભાવ છોડીને નિર્વિકલ્પ કેવળજ્ઞાનને પોતાનું સ્વરૂપ જાણે છે, ઇન્દ્રિયજનિત સુખ દુઃખમાંથી રુચિ ખસેડીને શુદ્ધ આત્મ-અનુભવ કરીને કર્મોની નિર્જરા કરે છે અને રાગ-દ્વેષ-મોહનો ત્યાગ કરીને ઉજ્જવળ ધ્યાનમાં લીન થઈને આત્માની આરાધના કરીને પરમાત્મા થાય છે. ૧૮.

एकज्ञायकभावनिर्भरमहास्वादं समासादयन्
स्वादं द्वन्द्वमयं विधातुमसहः स्वां वस्तुवृत्तिं विदन् ।
आत्मात्मानुभवानुभावविवशो भ्रश्यद्विशेषोदयं
सामान्यं कलयन् किलैष सकलं ज्ञानं नयत्येकताम् ।। ८ ।।

સમ્યજ્ઞાનને સમુદ્રની ઉપમા. (સર્વેયા એકત્રીસા)

जाके उर अंतर निरंतर अनंत दर्ब ,
भाव भासि रहे पै सुभाव न टरतु है ।
निर्मलसौं निर्मल सु जीवन प्रगट जाके ,
घटमै अघट-रस कौतुक करतु है ॥
जामै मति श्रुति औधि मनपर्यै केवल सु ,
पंचधा तरंगनि उमंगि उछरतु है ।
सो है ग्यान उदधि उदार महिमा अपार ,
निराधार एकमै अनेकता धरतु है ॥ २० ॥

શબ્દાર્થ:- અંતર=અંદર. અઘટ=પૂર્ણ. ઔધિ (અવધિ)=દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની મર્યાદાથી રૂપી પદાર્થોને એકદેશ સ્પષ્ટ જાણનાર જ્ઞાન. પંચધા=પાંચ પ્રકારની. તરંગનિ=લહેરો. ગ્યાન ઉદધિ=જ્ઞાનનો સમુદ્ર. નિરધાર=સ્વતંત્ર.

અર્થ:- જે જ્ઞાનરૂપ સમુદ્રમાં અનંત દ્રવ્ય પોતાના ગુણ-પર્યાયો સહિત હંમેશાં ઝળકે છે, પણ તે, તે દ્રવ્યોરૂપ થતો નથી અને પોતાના જ્ઞાયક સ્વભાવને છોડતો નથી. તે અત્યંત નિર્મળ જળરૂપ આત્મા પ્રત્યક્ષ છે જે પોતાના પૂર્ણ રસમાં મોજ કરે છે તથા જેમાં મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યય અને કેવળજ્ઞાન આ પાંચ પ્રકારની લહેરો ઊઠે છે, જે મહાન છે, જેનો મહિમા અપરંપાર છે, જે નિજાશ્રિત છે તે જ્ઞાન એક છે તોપણ જ્ઞેયોને જાણવાની અનેકતા સહિત છે.

ભાવાર્થ:- અહીં જ્ઞાનને સમુદ્રની ઉપમા આપી છે. સમુદ્રમાં રત્નાદિ અનંત દ્રવ્યો રહે છે, જ્ઞાનમાં પણ અનંત દ્રવ્યો પ્રતિબિંબિત થાય છે. સમુદ્ર રત્નાદિરૂપ થઈ જતો નથી, જ્ઞાન પણ જ્ઞેયરૂપ થતું નથી. સમુદ્રનું જળ નિર્મળ રહે છે, જ્ઞાન પણ નિર્મળ રહે છે. સમુદ્ર પરિપૂર્ણ રહે છે, જ્ઞાન પણ પરિપૂર્ણ રહે છે. સમુદ્રમાં લહેરો ઉત્પન્ન થાય છે.

* ઘટ=ઓછું. અઘટ=ઓછું નહિ, સંપૂર્ણ.

अच्छाच्छा: स्वयमुच्छलन्ति यदिमा: संवेदनव्यक्तयो
निष्पीताखिलभावमण्डलरसप्राग्भारमत्ता इव ।
यस्याभिन्नरस: स एव भगवानेकोऽप्यनेकीभवन्
वल्गात्युत्कलिकाभिरद्भुतनिधिश्चैतन्यरत्नाकर: ॥ १ ॥

નિર્જરા દ્વાર

૧૪૩

જ્ઞાનમાં પણ મતિ, શ્રુત, આદિ તરંગો છે. સમુદ્ર મહાન હોય છે, જ્ઞાન પણ મહાન હોય છે, સમુદ્ર અપાર હોય છે, જ્ઞાન પણ અપાર છે. સમુદ્રનું જળ નિજાધારે રહે છે, જ્ઞાન પણ નિજાધાર છે. સમુદ્ર પોતાના સ્વરૂપની અપેક્ષાએ એક અને તરંગોની અપેક્ષાએ અનેક હોય છે, જ્ઞાન પણ જ્ઞાયકસ્વભાવની અપેક્ષાએ એક અને જ્ઞેયોને જાણવાની અપેક્ષાએ અનેક હોય છે. ૨૦.

જ્ઞાનરહિત ક્રિયાથી મોક્ષ થતો નથી. (સવૈયા એકત્રીસા)

कोइ क्रूर कष्ट सहै तपसौं सरीर दहै ,
धूम्रपान करै अधोमुख हैकै झूले हैं ।
केई महाव्रत गहै क्रियामै मगन रहै ,
वहै मुनिभार पै पयारकैसे पूले हैं ।
इत्यादिक जीवनकौं सर्वथा मुकति नांहि ,
फिरै जगमांहि ज्यों वयारिके बघूले हैं ।
जिन्हके हियमै ग्यान तिन्हिहीकौ निरवान ,
करमके करतार भरममै भूले हैं ॥ २१ ॥

શબ્દાર્થ:- કેઈ=અનેક. ક્રૂર=મૂર્ખ. દહૈ=બાળે. અધોમુખ હૈ=નીચે માથું અને ઉપર પગ કરીને. બયારિ=હવા. નિરવાન=મોક્ષ.

અર્થ:- અનેક મૂર્ખ કાયકલેશ કરે છે, પંચાગ્નિ તપ આદિથી શરીરને બાળે છે, ગાંજો, ચરસ, વગેરે પીવે છે, નીચે મસ્તક અને ઉપર પગ રાખીને લટકે છે, મહાવ્રતનું ગ્રહણ કરીને તપાચરણમાં લીન રહે છે, પરિષદ આદિનું કષ્ટ ઉઠાવે છે; પરંતુ જ્ઞાન વિના તેમની આ બધી ક્રિયા, કણ વિનાના ઘાસના પૂળા જેવી નિસ્સાર છે. આવા જીવોને કદી મોક્ષ મળી શકતો નથી, તેઓ પવનના વંટોળિયાની

विलश्यन्तां स्वयमेव दुष्करतरैर्मोक्षोन्मुखैः कर्मभिः

विलश्यन्तां च परे महाव्रततपोभारेण भग्नाश्चिरं।

साक्षान्मोक्ष इदं निरामयपदं संवेद्यमानं स्वयं

ज्ञानं ज्ञानगुणं विना कथमपि प्राप्तुं क्षमन्ते न हि ॥ १० ॥

૧૪૪

સમયસાર નાટક

જેમ સંસારમાં ભટકે છે-ક્યાંય ઠેકાણું પામતા નથી. જેમના હૃદયમાં સમ્યગ્જ્ઞાન છે, તેમને જ મોક્ષ છે; જે જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયા કરે છે તેઓ ભ્રમમાં ભૂલેલા છે. ૨૧.

વ્યવહારલીનતાનું પરિણામ. (દોહરા)

**લીન ભયૌ વિવહારમૈ , ઉકતિ ન ઉપજૈ કોઝ ।
દીન ભયૌ પ્રભુપદ જપૈ , મુકતિ કહાસૌ કોઝ ? ॥ ૨૨ ॥**

શબ્દાર્થ:- ઉકતિ=ભેદજ્ઞાન. કહાસૌ=કેવી રીતે.

અર્થ:- જે ક્રિયામાં લીન છે, ભેદવિજ્ઞાન રહિત છે અને દીન થઈને ભગવાનનાં ચરણોનો જાપ કરે છે અને એનાથી જ મોક્ષની ઈચ્છા રાખે છે તે આત્માનુભવ વિના મોક્ષ કેવી રીતે મેળવી શકે? ૨૨.

વળી-(દોહરા)

**પ્રભુ સુમરૌ પૂજૌ પઢૌ કરૌ વિવિધ વિવહાર ।
મોખ સરૂપી આતમા , ગ્યાનગમ્ય નિરધાર ॥ ૨૩ ॥**

શબ્દાર્થ:- સુમરૌ=સ્મરણ કરો. વિવિધ વિવહાર=જુદા જુદા પ્રકારનું ચારિત્ર.

અર્થ:- ભગવાનનું સ્મરણ કરવાથી, પૂજા-સ્તુતિ કરવાથી અથવા અનેક પ્રકારનું ચારિત્ર ગ્રહણ કરવાથી કાંઈ થઈ શકતું નથી, કેમ કે મોક્ષ-સ્વરૂપ આત્મા અનુભવ-જ્ઞાનગોચર છે. ૨૩.

જ્ઞાન વિના મોક્ષમાર્ગ જાણી શકાતો નથી. (સવૈયા એકત્રીસા)

**કાજ વિના ન કરૈ જિય ઉદ્યમ ,
લાજ વિના રન માંહિ ન જૂઝૈ ।
ડીલ વિના ન સઘૈ પરમારથ ,
સીલ વિના સતસૌં ન અરૂઝૈ ॥
નેમ વિના ન લહૈ નિહચૈ પદ ,
પ્રેમ વિના રસ રીતિ ન બૂઝૈ ।**

નિર્જરા દ્વાર

૧૪૫

**ધ્યાન વિના ન થંભે મનકી ગતિ ,
ગ્યાન વિના સિવ પંથ ન સૂઝૈ ॥ ૨૪ ॥**

શબ્દાર્થ:- ઉદમ=ઉદોગ. લાજ=સ્વાભિમાન, ડીલ=શરીર. જૂઝૈ=લડે. પરમારથ (પરમાર્થ)=મોક્ષ. અરૂઝૈ=મળે. નેમ=નિયમ. બૂઝૈ=સમજે. સિવપંથ=મોક્ષમાર્ગ. સૂઝૈ=દેખાય.

અર્થ:- પ્રયોજન વિના જીવ ઉદમ કરતો નથી, સ્વાભિમાન વિના સંગ્રામમાં લડતો નથી, શરીર વિના મોક્ષ સધાતો નથી, શીલ ધારણ કર્યા વિના સત્યનો મેળાપ થતો નથી, સંયમ વિના મોક્ષપદ મળતું નથી; પ્રેમ વિના રસની રીત જાણી શકાતી નથી. ધ્યાન વિના ચિત્ત સ્થિર થતું નથી અને જ્ઞાન વિના મોક્ષમાર્ગ જાણી શકાતો નથી. ૨૪.

જ્ઞાનનો મહિમા (સવૈયા તેવીસા)

**ગ્યાન ઉદૈ જિન્હકૈ ઘટ અંતર ,
જોતિ જગી મતિ હોત ન મૈલી ।
બાહિજ દિષ્ટિ મિટી જિન્હકે હિય ,
આતમધ્યાન કલા વિધિ ફૈલી ।
જે જહ ચેતન ભિન્ન લખૈ ,
સુવિવેક લિયૈ પરખૈ ગુન-થૈલી ।
તે જગમૈ પરમારથ જાનિ ,
ગહૈ રુચિ માનિ અધ્યાતમસૈલી ॥ ૨૫ ॥**

શબ્દાર્થ:- અંતર=અંદર, મતિ=બુદ્ધિ. મૈલી= અશુદ્ધ. બાહિજ દિષ્ટિ=શરીર આદિમાં આત્મબુદ્ધિ. ભિન્ન=જુદા. પરખૈ=પરીક્ષા કરે. રુચિ=શ્રદ્ધાન. અધ્યાતમ સૈલી=આત્મ-અનુભવ.

અર્થ:- જેમના અંતરમાં સમ્યગ્જ્ઞાનનો ઉદય થયો છે, જેમની આત્મજ્યોતિ જાગૃત થઈ છે અને બુદ્ધિ નિર્મળ રહે છે, જેમને શરીર આદિમાંથી આત્મબુદ્ધિ ખસી ગઈ છે, જે આત્મધ્યાનમાં નિપુણ છે, તેઓ જડ અને ચૈતન્યના ગુણોની પરીક્ષા કરીને તેમને જુદા જુદા માને છે અને મોક્ષમાર્ગને સારી રીતે સમજીને રુચિપૂર્વક આત્મ-અનુભવ કરે છે. ૨૫.

❖ **બહુવિધિ ક્રિયા કલેસસૌં, સિવપદ લહૈ ન કોઝ ।
ગ્યાનકલા પરકાશસૌં, સહજ મોખપદ હોઝ ॥ ૨૬ ॥
ગ્યાનકલા ઘટઘટ બસૈ, જોગ જુગતિકે પાર ।
નિજ નિજ, કલા ઉદોત કરિ, મુક્ત હોઝ સંસાર ॥ ૨૭ ॥**

શબ્દાર્થ:- બહુવિધિ=અનેક પ્રકારની. બસૈ=રહે. પાર (પરે)=અગમ્ય. ઉદોત=પ્રગટ. મુક્ત=મુક્ત.

અર્થ:- અનેક પ્રકારની બાહ્ય ક્રિયાઓના કલેશથી કોઈ મોક્ષ પામી શકતું નથી અને સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ થતાં કલેશ વિના જ મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૨૬.

અર્થ:- જ્ઞાનજ્યોતિ સમસ્ત જીવોના અંતરંગમાં રહે છે, તે મન, વચન, કાય અને યુક્તિથી અગમ્ય છે, હે ભયો! પોતપોતાની જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ કરીને સંસારથી મુક્ત થાઓ. ૨૭.

અનુભવની પ્રશંસા (કુંડલિયા)

❖ **અનુભવ ચિંતામનિ રતન, જાકે હિય પરગાસ ।
સો પુનીત સિવપદ લહૈ, દહૈ ચતુરગતિવાસ ॥
દહૈ ચતુરગતિવાસ, આસ ધરિ ક્રિયા ન મંડૈ ।
નૂતન બંધ નિરોધિ, પૂબ્બકૃત કર્મ બિહંડૈ ॥
તાકે ન ગનુ વિકાર, ન ગનુ બહુ ભાર ન ગનુ ભવ ।
જાકે હિરદૈ માંહિ, રતન ચિંતામનિ અનુભવ ॥ ૨૮ ॥**

❖ પદમિદં નનુ કર્મદુરાસદં સહજબોધકલાસુલભં કિલ ।
તત્ત્વં નિજબોધકલાબલાત્ કલયિતું યતતાં સતતં જગત્ ॥ ૧૧ ॥

❖ અચિન્ત્યશક્તિઃ સ્વયમેવ દેવશ્ચિન્માત્રચિન્તામણિરેષ યસ્માત્ ।
સર્વાર્થસિદ્ધાત્મતયા વિધત્તે જ્ઞાની કિમન્યસ્ય પરિગ્રહેણ ॥ ૧૨ ॥

નિર્જરા દ્વાર

૧૪૭

શબ્દાર્થ:- પુનિત=પવિત્ર. દૃઢે=બાળે. આસ=આશા. મડે (માંડે)=કરે. નિરોધિ=રોકીને. વિહૃંડે=ખેરવે. ભાર=જન્મ.

અર્થ:- અનુભવરૂપ ચિંતામણિ રત્નનો પ્રકાશ જેના હૃદયમાં થઈ જાય છે તે પવિત્ર આત્મા ચતુર્ગતિ ભ્રમણરૂપ સંસારનો નાશ કરીને મોક્ષપદ પામે છે. તેનું આચરણ ઈચ્છા રહિત હોય છે, તે કર્મોનો સંવર અને પૂર્વકૃત કર્મોની નિર્જરા કરે છે. તે અનુભવી જીવને રાગ-દ્વેષ, પરિગ્રહનો ભાર અને ભાવી જન્મ કાંઈ ગણતરીમાં નથી અર્થાત્ અલ્પકાળમાં જ તે સિદ્ધપદ પામશે. ૨૮.

સમ્યક્દર્શનની પ્રશંસા (સવૈયા એકત્રીસા)

જિन्हके हियेमें सत्य सूरज उदोत भयौ,
फैली मति किरन मिथ्यात तम नष्ट है।
जिन्हकी सुदिष्टिमें न परचै विषमतासौं,
समतासौं प्रीति ममतासौं लष्ट पुष्ट है॥
जिन्हके कटाक्षमें सहज मोखपंथ सधै,
मनकौ निरोध जाके तनकौ न कष्ट है॥
तिन्हके करमकी कलोलै यह है समाधि,
डोलै यह जोगासन बोलै यह मष्ट है॥ २९॥

શબ્દાર્થ:- પરચૈ(પરિચય)=સંબંધ. વિષમતા=રાગ-દ્વેષ. સમતા=વીતરાગતા. લષ્ટ પુષ્ટ=વિરુદ્ધ. કટાક્ષ=નજર. કરમકી કલોલૈ=કર્મના ઝપાટા. સમાધિ=ધ્યાન. ડોલૈ=ફરે. મષ્ટ=મૌન.

અર્થ:- જેમના હૃદયમાં અનુભવનો સત્ય સૂર્ય પ્રકાશિત થયો છે અને સુબુદ્ધિરૂપ કિરણો ફેલાઈને મિથ્યાત્વનો અંધકાર નષ્ટ કરે છે; જેમને સાચા શ્રદ્ધાનમાં રાગ-દ્વેષ સાથે સંબંધ નથી, સમતા પ્રત્યે જેમને પ્રેમ અને મમતા પ્રત્યે દ્વેષ છે; જેમની દષ્ટિ માત્રથી મોક્ષમાર્ગ સધાય છે અને જે કાયકલેશ આદિ વિના મન આદિ યોગોનો નિગ્રહ કરે છે, તે સમ્યક્જ્ઞાની જીવોને વિષય-ભોગ પણ સમાધિ છે, હાલવું-ચાલવું એ યોગ અથવા આસન છે અને બોલવું-ચાલવું એ જ મૌનવ્રત છે.

ભાવાર્થ:- સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ થતાં જ ગુણશ્રેણિ નિર્જરા પ્રગટ થાય છે; જ્ઞાની જીવ ચારિત્રમોહના પ્રબળ ઉદયમાં જોકેસંયમ લેતા નથી-અવ્રતની દશામાં રહે છે- તોપણ કર્મનિર્જરા થાય જ છે અર્થાત્ વિષય આદિ ભોગવતાં, હાલતાં-ચાલતાં અને બોલતાં-ચાલતાં છતાં પણ તેમને કર્મ ખરે છે. જે પરિણામ, સમાધિ, યોગ, આસન, મૌનનું છે તે જ પરિણામ જ્ઞાનીને વિષય-ભોગ, હાલ-ચાલ અને બોલ-ચાલનું છે, સમ્યક્ત્વનો આવો જ અટપટો મહિમા છે. ૨૯.

પરિગ્રહના વિશેષ ભેદ કથન કરવાની પ્રતિજ્ઞા. (સવૈયા એકત્રીસા)

આતમ સુભાઉ પરભાવકી ન સુધિ તાકૌં ,
જાકૌ મન મગન પરિગ્રહમૈં રહ્યો હૈ ।
એસૌ અવિવેકકૌ નિધાન પરિગ્રહ રાગ ,
તાકૌ ત્યાગ ઇહાંલૌ સમુચ્ચૈરુપ કહ્યો હૈ ।।
અબ નિજ પર ભ્રમ દૂરિ કરિવૈકૈ કાજ ,
બહુરૌં સુગુરુ ઉપદેશકો ઉમહ્યો હૈ ।
પરિગ્રહ ત્યાગ પરિગ્રહકૌ વિશેષ અંગ ,
કહિવૈકૌ ઉદ્દિમ ઉદાર લહલહ્યો હૈ ।। ૩૦ ।।

શબ્દાર્થ:- સુધિ=ખબર. અવિવેક =અજ્ઞાન. રાગ=પ્રેમ. સમુચ્ચૈ=સમગ્ર. ઉમહ્યો હૈ=તત્પર થયો છે. કહિવૈકૌ=કહેવાને.

અર્થ:- જેનું ચિત્ત પરિગ્રહમાં રમે છે તેને સ્વભાવ-પરભાવની ખબર રહેતી નથી; તેથી પરિગ્રહનો પ્રેમ અજ્ઞાનનો ખજાનો જ છે. તેનો અહીં સુધી સામાન્ય રીતે સમગ્રપણે ત્યાગ કહ્યો છે, હવે શ્રીગુરુ નિજ-પરનો ભ્રમ દૂર કરવા માટે પરિગ્રહ અને પરિગ્રહના વિશેષ ભેદ કહેવાને ઉત્સાહપૂર્વક સાવધાન થયા છે. ૩૦.

इत्थं परिग्रहमपास्य समस्तमेव सामान्यतः स्वपरयोरविवेकहेतुम् ।
अज्ञानमुज्झितुमना अधुना विशेषाद् भूयस्तमेव परिहर्तुमयं प्रवृत्तः ।। ३३ ।।

નિર્જરા દ્વાર

૧૪૯

સામાન્ય-વિશેષ પરિગ્રહનો નિર્ણય (દોહરા)

**ત્યાગ જોગ પરવસ્તુ સબ , યહ સામાન્ય વિચાર ।
વિવિધ વસ્તુ નાના વિરતિ , યહ વિશેષ વિસ્તાર ॥ ૩૧ ॥**

શબ્દાર્થ:- પરવસ્તુ=પોતાના આત્મા સિવાય અન્ય સર્વ ચેતન-અચેતન પદાર્થ. સામાન્ય=સાધારણ. વિરતિ=ત્યાગ.

અર્થ:- પોતાના આત્મ સિવાય અન્ય સર્વ ચેતન-અચેતન પરપદાર્થ ત્યાગવા યોગ્ય છે એ સામાન્ય ઉપદેશ છે અને તેમનો અનેક પ્રકારે ત્યાગ કરવો એ પરિગ્રહનો વિશેષ ત્યાગ છે.

ભાવાર્થ:- મિથ્યાત્વ, રાગ, દ્વેષ આદિ ચૌદ અંતરંગ પરિગ્રહ અને ધન-ધાન્યાદિ દસ બાહ્ય પરિગ્રહ-આ બધાનો ત્યાગ એ સામાન્ય ત્યાગ છે અને મિથ્યાત્વનો ત્યાગ, અવ્રતનો ત્યાગ, કષાયનો ત્યાગ, કુકથાનો ત્યાગ, પ્રમાદનો ત્યાગ, અભક્ષ્યનો ત્યાગ, અન્યાયનો ત્યાગ આદિ વિશેષ ત્યાગ છે. ૩૧.

પરિગ્રહમાં રહેવા છતાં પણ જ્ઞાની જીવ નિષ્પરિગ્રહી છે.
(ચોપાઈ)

**❁ પૂરવ કરમ ઉદૈ રસ ભુંજૈ ,
ગ્યાન મગન મમતા ન પ્રયુંજૈ ।
ઉરમૈ ઉદાસીનતા લહિયે ,
ચૌં બુધ પરિગ્રહવંત ન કહિયે ॥ ૩૨ ॥**

શબ્દાર્થ:- પૂરવ(પૂર્વ)=પહેલાનાં. ભુંજૈ=ભોગવે. પ્રયુંજૈ=લીન થાય. ઉદાસીનતા=વૈરાગ્ય. બુધ=સમ્યગ્દષ્ટિ.

અર્થ:- જ્ઞાની જીવ પૂર્વે બાંધેલા કર્મના ઉદયથી સુખ-દુઃખ બન્ને ભોગવે છે પણ તેઓ તેમાં મમતા અને રાગ-દ્વેષ કરતા નથી, જ્ઞાનમાં જ મસ્ત રહે છે તેથી તેમને નિષ્પરિગ્રહી જ કહ્યા છે. ૩૨.

**❁ પૂર્વબદ્ધનિજકર્મવિપાકાત્ જ્ઞાનિનો યદિ ભવત્યુપભોગઃ ।
તદ્ભવત્વથ ચ રાગવિયોગાત્ નૂનમેતિ ન પરિગ્રહભાવમ્ ॥ ૩૪ ॥**

પરિગ્રહમાં રહેવા છતાં પણ જ્ઞાની જીવોને પરિગ્રહ રહિત કહેવાનું કારણ. (સવૈયા એકત્રીસા)

જે જે મનવંછિત વિલાસ ભોગ જગતમૈં,
તે તે વિનાસીક સબ રાખે ન રહત હૈં ।
ઔર જે જે ભોગ અભિલાષ ચિત્ત પરિનામ,
તેઠુ વિનાસીક ધારારૂપ હૈ બહત હૈ ॥
ઁકતા ન દુહૂં માંહિ તાતૈ વાંછા ફુરૈ નાંહિ,
ઁસૈ ભ્રમ કારજકૌ મૂરખ ચહત હૈ ।
સતત રહૈં સચેત પરસૌં ન કરૈં હેત,
યાતૈં ગ્યાનવંતકૌ અવંછક કહત હૈ ॥ ૩૩ ॥

શબ્દાર્થ:- વિનાસીક=નાશવંત. ફુરૈ=ઉપજે. કારજ (કાર્ય)=કામ. સતત=હંમેશા. સચેત=સાવધાન. અવંછક=ઈચ્છા રહિત.

અર્થ:- સંસારની મનવાંછિત ભોગ-વિલાસની સામગ્રી અસ્થિર છે, તેઓ અનેક પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ સ્થિર રહેતી નથી, એવી જ રીતે વિષય-અભિલાષાઓના ભાવ પણ અનિત્ય છે. ભોગ અને ભોગની ઈચ્છાઓ આ બન્નેમાં એકતા નથી અને નાશવંત છે તેથી જ્ઞાનીઓને ભોગોની અભિલાષા જ ઊપજતી નથી, આવા ભ્રમપૂર્ણ કાર્યોને તો મૂર્ખાઓ જ ઈચ્છે છે, જ્ઞાનીઓ તો સદા સાવધાન રહે છે - પરપદાર્થોમાં સ્નેહ કરતા નથી, તેથી જ્ઞાનીઓને વાંછા રહિત કહ્યા છે. ૩૩.

પરિગ્રહમાં રહેવા છતાં પણ જ્ઞાની જીવ નિષ્પરિગ્રહી છે એના ઉપર દષ્ટાંત.
(સવૈયા એકત્રીસા)

જૈસૈં ફિટકઢી લોદ હરઢેકી પુટ બિના,
સ્વેત વસ્ત્ર ઢારિયે મજીઠ રંગ નીરમૈં ।

વેદ્યવેદકવિભાવચલત્વાદ વેદ્યતે ન ખલુ કાંક્ષિતમેવ ।

તેન કાંક્ષતિ ન કિચ્છન વિદ્વાન્ સર્વતોઽપ્યતિવિરક્તિમુપૈતિ ॥ ૧૫ ॥

જ્ઞાનિનો ન હિ પરિગ્રહભાવં કર્મરાગરસરિક્તતયૈતિ ।

રજ્જુવિક્તરકષાયિતવસ્ત્રે સ્વીકૃતૈવ હિ બહિર્લુઠતીવ ॥ ૧૬ ॥

भीग्यौ रहै चिरकाल सर्वथा न होइ लाल ,
भेदै नहि अंतर सुफेदी रहै चीरमै ॥
तैसैं समकितवंत राग द्वेष मोह बिनु,
रहै निशि वासर परिग्रहकी भीरमै ।
पूरव करम हरै नूतन न बंध करै ,
जाचै न जगत-सुख राचै न सरीरमै ॥ ३४ ॥

शब्दार्थ:- मञ्जठ=લાલરંગ. ચિરકાળ=સદૈવ. સર્વથા=સંપૂર્ણપણે. ચીર=વસ્ત્ર.
નિશિ વાસર=રાત-દિવસ. ભીર=સમુદાય. જાચૈ=ચાહે. રાચૈ=લીન થાય.

અર્થ:- જેવી રીતે ફટકડી, લોધર અને હરડેનો પુટ દીધા વિના મજ્જના રંગમાં સફેદ કપડું બોળવાથી અને લાંબો સમય બોળી રાખવા છતાં પણ તેના પર રંગ ચડતો નથી-તે તદ્દન લાલ થતું નથી, અંદરમાં સફેદ જ રહે છે. તેવી જ રીતે રાગ-દ્વેષ-મોહ રહિત જ્ઞાની મનુષ્ય પરિગ્રહ-સમૂહમાં રાત-દિવસ રહે છે તોપણ પૂર્વ-સંચિત કર્મોની નિર્જરા કરે છે, નવીન બંધ કરતો નથી. તે વિષયસુખની વાંછા નથી કરતો અને ન શરીર ઉપર મોહ રાખે છે.

ભાવાર્થ:- રાગ-દ્વેષ-મોહ રહિત હોવાને કારણે સમ્યક્દષ્ટિ જીવ પરિગ્રહ આદિનો સંગ્રહ રાખવા છતાં પણ નિષ્પરિગ્રહી છે. ૩૪.

વળી-

जैसैं काहू देशकौ बसैया बलवंत नर ,
जंगलमै जाइ मधु-छत्ताकौं गहतु है ।
वाकौं लपटांहि चहुओर मधु-मच्छिका पै ,
कंबलकी ओटसौं अडंकित रहतु है ॥
तैसैं समकिती सिवसत्ताकौ स्वरूप साधै ,
उदैकी उपाधिकौं समाधिसी कहतु है ।

**पहिरै सहजकौ सनाह मनमै उछाह ,
ठानै सुख-राह उदवेग न लहतु है ॥ ३५ ॥**

શબ્દાર્થ:- સમાધિ=ધ્યાન. સનાહ=બપ્તર. ઉછાહ=ઉત્સાહ. ઉદવેગ=આકુળતા.

અર્થ:- જેમ કોઈ બળવાન પુરુષ જંગલમાં જઈને મધપૂડો તોડે છે તો તેને ઘણી મધમાખીઓ ચોંટી જાય છે, પણ તેણે કામળો ઓઢેલો હોવાથી તેને તેમના ડંખ લાગી શકતા નથી. તેવી જ રીતે સમ્યક્દષ્ટિ જીવ ઉદયની ઉપાધિ રહેવા છતાં પણ મોક્ષમાર્ગને સાધે છે, તેમને જ્ઞાનનું સ્વાભાવિક બપ્તર પ્રાપ્ત છે, તેથી આનંદમાં રહે છે- ઉપાધિજનિત આકુળતા વ્યાપતી નથી, સમાધિનું કામ આપે છે.

ભાવાર્થ:- ઉદયની ઉપાધિ સમ્યક્જ્ઞાની જીવોને નિર્જરાનું જ કારણ છે તેથી તે તેમને ચારિત્ર અને તપનું કામ દે છે, તેથી તેમની ઉપાધિ પણ સમાધિ છે. ૩૫.

જ્ઞાની જીવ સદા અબંધ છે. (દોહરા)

***ग्यानी ग्यानमगन रहै , रागादिक मल खोइ ।
चित उदास करनी करै , करम बंध नहि होइ ॥ ३६ ॥**

શબ્દાર્થ:- મલ=દોષ. ખોઈ=દૂર કરીને. કરની=ક્રિયા.

અર્થ:- જ્ઞાની મનુષ્ય રાગ-દ્વેષ-મોહ આદિ દોષોને દૂર કરી જ્ઞાનમાં મસ્ત રહે છે અને શુભાશુભ ક્રિયા વૈરાગ્ય સહિત કરે છે, તેથી તેને કર્મબંધ થતો નથી. ૩૬.

વળી-

**मोह महातम मल हरै , धरै सुमति परकास ।
मुक्ति पंथ परगट करै , दीपक ग्यान विलास ॥ ३७ ॥**

*** ज्ञानवान् स्वरसतोऽपि यतः स्यात् सर्वरागरसवर्जनशीलः ।
लिप्यते सकलकर्मभिरेषः कर्ममध्यपतितोऽपि ततो न ॥ ३७ ॥**

નિર્જરા દ્વાર

૧૫૩

શબ્દાર્થ:- સુમતિ=સારી બુદ્ધિ. મુક્તિ પંથ=મોક્ષમાર્ગ.

અર્થ:- જ્ઞાનરૂપી દીપક મોહરૂપી અંધકારનો મળ નષ્ટ કરીને સુબુદ્ધિનો પ્રકાશ કરે છે અને મોક્ષમાર્ગ બતાવે છે. ૩૭.

જ્ઞાનરૂપી દીપકની પ્રશંસા. (સવૈયા એકત્રીસા)

જામૈ ધૂમકૌ ન લેસ વાતકૌ ન પરવેસ ,
કરમ પતંગનિકૌ નાસ કરૈ પલમૈ ।
દસાકૌ ન ભોગ ન સનેહકૌ સંજોગ જામૈ ,
મોહ અંધકારકૌ વિયોગ જાકે થલમૈ ॥
જામૈ ન તતાઈ નહિ રાગ રક્તાઈ રંચ ,
લહલહૈ સમતા સમાધિ જોગ જલમૈ ।
એસી ગ્યાન દીપકી સિખા જગી અભંગરૂપ ,
નિરાધાર ફુરી પૈ દુરી હૈ પુદગલમૈ ॥ ૩૮ ॥

શબ્દાર્થ:- ધૂમ=ધૂમાડો. વાત=હવા. પરવેસ (પ્રવેશ)=પહોંચ. દસા=બત્તી. સનેહ (સ્નેહ)=ચીકાશ, (તેલ વગેરે). તતાઈ=ગરમી. રક્તાઈ=લાલાશ. અભંગ=અખંડ. ફુરી=સ્ફુરાયમાન થઈ. દૂરી=દૂર.

અર્થ:- જેમાં જરા પણ ધૂમાડો નથી, જે પવનના ઝપાટાથી બુઝાઈ જતો નથી, જે એક ક્ષણમાત્રમાં કર્મરૂપી પંતગિયાંઓને બાળી નાંખે છે, જેમાં બત્તીનું ઢાંકણ નથી અને જેમાં ઘી, તેલ વગેરે આવશ્યક નથી, જે મોહરૂપી અંધકારને મટાડે છે, જેમાં કિંચિત્ પણ આંચ નથી તેમ જ ન રાગની લાલાશ છે, જેમાં સમતા, સમાધિ અને યોગ પ્રકાશિત રહે છે તે જ્ઞાનની અખંડ જ્યોતિ સ્વયંસિદ્ધ આત્મામાં સ્ફુરિત થઈ છે- શરીરમાં નથી. ૩૮.

જ્ઞાનની નિર્ભંગતા પર દષ્ટાંત. (સવૈયા એકત્રીસા)

જૈસો જો દરવ તામૈ તૈસોઈ સુભાઉ સઘૈ ,
કોઝુ દર્વ કાહૂકૌ સુભાઉ ન ગહતુ હૈ ।
જૈસૈ સંખ ઉજ્જલ વિવિધ વર્ન માટી ભખૈ ,
માટીસૌ ન દીસૈ નિત ઉજ્જલ રહતુ હૈ ।।
તૈસૈ ગ્યાનવંત નાના ભોગ પરિગ્રહ-જોગ ,
કરત વિલાસ ન અગ્યાનતા લહતુ હૈ ।
ગ્યાનકલા દૂની હોઝુ દુંદદસા સૂની હોઝુ ,
ઝૂની હોઝુ ભૌ-થિતિ બનારસી કહતુ હૈ ।। ૩૧ ।।

શબ્દાર્થ:- દર્વ (દ્રવ્ય)=પદાર્થ. ભખૈ=ખાય છે. દુંદદસા=બ્રાન્તિ. સૂની (શૂન્ય)=અભાવ. ઊની=ઓછી. ભૌ-થિતિ=ભવસ્થિતિ.

અર્થ:- પં. બનારસીદાસજી કહે છે કે જે પદાર્થ જેવો હોય છે તેનો તેવો જ સ્વભાવ હોય છે, કોઈ પદાર્થ કોઈ અન્ય પદાર્થના સ્વભાવનું ગ્રહણ કરી શકતો નથી, જેમ કે શંખ સફેદ હોય છે અને માટી ખાય છે પણ તે માટી જેવો થઈ જતો નથી-હંમેશા ઊજળો જ રહે છે, તેવી જ રીતે જ્ઞાનીઓ પરિગ્રહના સંયોગથી અનેક ભોગ ભોગવે છે પણ તે અજ્ઞાની થઈ જતા નથી. તેમના જ્ઞાનના કિરણો દિવસે દિવસે વધતાં જાય છે, ભ્રમદશા મટી જાય છે અને ભવ-સ્થિતિ ઘટી જાય છે. ૩૮.

यादृक् तादृगिहास्ति तस्य वशतो यस्य स्वभावो हि यः

कर्तुं नैष कंथचनापि हि परैरन्यादृशः शक्यते ।

अज्ञानं न कदाचनापि हि भवेज्ज्ञानं भवत्सन्ततम्

ज्ञानिन् भुंक्व परापराधजनितो नास्तीह बन्धस्तव ।। ૩૮ ।।

વિષયવાસનાઓથી વિરક્ત રહેવાનો ઉપદેશ (સર્વેયા એકત્રીસા)

જૌલૌં ગ્યાનકૌ ઉદોત તૌલૌં નહિ બંધ હોત ,
બરતૈ મિથ્યાત તબ નાના બંધ હોહિ હૈ ।
એસૌ ભેદ સુનિકૈ લગ્યૌ તૂ વિષૈ ભૌગનિસૌં ,
જોગનિસૌં ઉદ્દમકી રીતિ તૈ બિછોહિ હૈ ॥
સુનુ ભૈયા સંત તૂ કહૈ મૈ સમકિતવંત ,
યહુ તૌ એકંત ભગવંતકૌ દિરોહિ હૈ ।
વિષૈસૌં વિમુખ હોહિ અનુભૌ દસા અરોહિ ,
મોખ સુખ ટોહિ તોહિ એસી મતિ સોહિ હૈ ॥ ૪૦ ॥

શબ્દાર્થ:- ઉદોત (ઉઘોત)=અજવાળું. જોગ=સંયમ. બિછોહિ હૈ=છોડી દીધી છે. ઉદ્દમ=પ્રયત્ન. દિરોહિ (દ્રોહી)=વેરી (અહિત કરનાર). અરોહિ=ગ્રહણ કરીને. ટોહિ=જોઈને. સોહિ હૈ=શોભા આપે છે.

અર્થ:- હે ભાઈ ભવ્ય ! સાંભળો. જ્યાં સુધી જ્ઞાનનો પ્રકાશ રહે છે ત્યાં સુધી બંધ થતો નથી અને મિથ્યાત્વના ઉદયમાં અનેક બંધ થાય છે, એવી ચર્ચા સાંભળીને તમે વિષયભોગમાં લાગી જાવ, તથા સંયમ, ધ્યાન, ચારિત્રને છોડી દો અને પોતાને સમ્યક્ત્વી કહો તો તમારું આ કહેવું એકાંત મિથ્યાત્વ છે અને આત્માનું અહિત કરે છે. વિષયસુખથી વિરક્ત થઈને આત્મ-અનુભવ ગ્રહણ કરીને મોક્ષસુખ સન્મુખ જુઓ એવી બુદ્ધિમત્તા તમને શોભા આપશે.

ભાવાર્થ:- જ્ઞાનીને બંધ થતો નથી એવો એકાંતપક્ષ ગ્રહણ કરીને વિષયસુખમાં નિરંકુશ ન થઈ જવું જોઈએ, મોક્ષસુખ સન્મુખ જોવું જોઈએ. ૪૦.

જ્ઞાનિન્ કર્મ ન જાતુ કર્તુમુચિતં કિચ્ચિત્તથાપ્યુચ્યતે

ભુંક્ષે હન્ત ન જાતુ મે યદિ પરં દુર્ભુક્ત એવાસિ ભોઃ ।

બન્ધઃ સ્યાદુપભોગતો યદિ ન તત્કિં કામચારોઽસ્તિ તે

જ્ઞાનં સન્વસ બન્ધમેષ્યપરથા સ્વસ્યાપરાધાદધુવમ્ ॥ ૧૧ ॥

જ્ઞાની જીવ વિષયોમાં નિરંકુશ રહેતા નથી. (ચોપાઈ)

ગ્યાનકલા જિનકે ઘટ જાગી ।

તે જગમાંહિ સહજ વૈરાગી ।

ગ્યાની મગન વિષૈસુખ માંહી ।

યહ વિપરીતિ સંભવૈ નાંહી ॥ ૪૧ ॥

અર્થ:- જેમના ચિત્તમાં સમ્યગ્જ્ઞાનનાં કિરણો પ્રકાશિત થયાં છે તેઓ સંસારમાં સ્વભાવથી જ વીતરાગી રહે છે, જ્ઞાની થઈને વિષયસુખમાં આસક્ત હોય એ ઊલટી રીતે અસંભવ છે. ૪૧.

જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એક સાથે જ હોય છે. (દોહરા)

ગ્યાન સકતિ વૈરાગ્ય બલ , સિવ સાધૈ સમકાલ ।

જ્યૌં લોચન ન્યારે રહૈ , નિરખૈં દોડ નાલ ॥ ૪૨ ॥

શબ્દાર્થ:- નિરખૈં=દેખે. નાલ=એક સાથે.

અર્થ:- જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એક સાથે ઊપજવાથી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ મોક્ષમાર્ગને સાધે છે, જેમ કે આંખ જુદી જુદી રહે છે પણ જોવાનું કામ એક સાથે કરે છે.

ભાવાર્થ:- જેવી રીતે આંખ જુદી જુદી હોવા છતાં પણ જોવાની ક્રિયા એક સાથે કરે છે, તેવી જ રીતે જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એક જ સાથે કર્મની નિર્જરા કરે છે. જ્ઞાન વિનાનો વૈરાગ્ય અને વૈરાગ્ય વિનાનું જ્ઞાન મોક્ષમાર્ગ સાધવામાં અસમર્થ છે. ૪૨.

અજ્ઞાની જીવોની ક્રિયા બંધનું કારણ અને જ્ઞાની જીવોની ક્રિયા નિર્જરાનું કારણ છે.
(ચોપાઈ)

મૂઢ કરમકૌ કરતા હોવૈ ।

ફલ અભિલાષ ધરૈ ફલ જોવૈ ॥

कर्तारं स्वफलेन यत्किल बलात्कर्मैव नो योजयेत्

कुर्वाणः फललिप्सुरेव हि फलं प्राप्नोति यत्कर्मणः ।

ज्ञानं संस्तदपास्तरागरचनो नो बध्यते कर्मणा

कुर्वाणोऽपि हि कर्म तत्फलपरित्यागैकशीलो मुनिः ॥ ૨૦ ॥

ग्यानी क्रिया करै फल-सूनी ।

लगै न लेप निर्जरा दूनी ॥ ४३ ॥

શબ્દાર્થ:- જોવૈ=દેખે. સૂની (શૂન્ય)=રહિત. લેપ=બંધ.

અર્થ:- મિથ્યાદષ્ટિ જીવ ક્રિયાના ફળની (ભોગોની) અભિલાષા કરે છે અને તેનું ફળ ચાહે છે તેથી તે કર્મબંધનો કર્તા છે. સમ્યગ્જ્ઞાની જીવોની ભોગ આદિ શુભાશુભ ક્રિયા ઉદાસીનતાપૂર્વક હોય છે તેથી તેમને કર્મનો બંધ થતો નથી અને પ્રતિદિન બમણી નિર્જરા જ થાય છે.

વિશેષ:- અહીં 'નિર્જરા દૂની' એ પદ કાવ્યનો પ્રાસ મેળવવાની દષ્ટિથી આપ્યું છે, સમ્યગ્દર્શન થયા પછી સમયે સમયે અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા થાય છે. ૪૩.

જ્ઞાનીના અબંધ અને અજ્ઞાનીના બંધ પર કીડાનું દષ્ટાંત (દોહરા)

बंधै करमसौं मूढ़ ज्यों , पाट-कीट तन पेम ।

खुलै करमसौं समकिती , गोरख धंधा जेम ॥ ४४ ॥

શબ્દાર્થ:- પાટ=રેશમ. કીટ=કીડો. પેમ =જાલ. જેમ=જેવી રીતે.

અર્થ:- જેવી રીતે રેશમનો કીડો પોતાના શરીર ઉપર પોતે જ જાળ વીટે છે તેવી જ રીતે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ કર્મબંધનને પ્રાપ્ત થાય છે અને જેવી રીતે ગોરખધંધા નામનો કીડો જાળમાંથી નીકળે છે તેવી જ રીતે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ કર્મબંધનથી મુક્ત થાય છે. ૪૪.

જ્ઞાની જીવ કર્મના કર્તા નથી. (સવૈયા એકત્રીસા)

❀ જે निज पूरब कर्म उदै ,

सुख भुंजत भोग उदास रहेंगे ।

❀ त्यक्तं येन फलं स कर्म कुरुते नेति प्रतीमो वयं
किन्त्वस्यापि कुतोऽपि किञ्चिदपि तत्कर्मावशेनापतेत् ।
तस्मिन्नापतिते त्वकम्पपरमज्ञानस्वभावे स्थितो
ज्ञानी किं कुरुतेऽथ किं न कुरुते कर्मेति जानाति कः ॥ २१ ॥

जे दुखमै न विलाप करै ,
निरबैर हियै तन ताप सहैगे ॥
है जिन्हकै दिढ़ आतम ग्यान ,
क्रिया करिकै फलकौं न चहैगे ।
ते सु विचच्छन ग्यायक है ,
तिन्हकौं करता हम तौ न कहैगे ॥ ४५ ॥

શબ્દાર્થ:- ભુંજત=ભોગવતા. ઉદાસ=વિરક્ત. વિલાપ=હાયહાય કરવી.
નિરબૈર=દ્વેષરહિત. તાપ=કષ્ટ.

અર્થ:- જે પૂર્વે બાંધેલાં પુણ્યકર્મના ઉદય-જનિત સુખ ભોગવવામાં આસક્ત થતા નથી અને પાપકર્મના ઉદય-જનિત દુઃખ ભોગવતાં દુઃખી થતા નથી-દુઃખદેનાર પ્રત્યે દ્વેષભાવ કરતા નથી પણ સાહસપૂર્વક શારીરિક કષ્ટ સહન કરે છે, જેમનું ભેદ-વિજ્ઞાન અત્યંત દૃઢ છે, જે શુભક્રિયા કરીને તેનું ફળ સ્વર્ગ આદિ ઈચ્છતા નથી, તે વિદ્વાન સમ્યક્જ્ઞાની છે. તેઓ જોકે સાંસારિક સુખ ભોગવે છે તોપણ તેમને કર્મના કર્તા તો અમે નહિ કહીએ. ૪૫.

સમ્યક્જ્ઞાનીનો વિચાર (સર્વેયા એકત્રીસા)

जिन्हकी सुदृष्टिमै अनिष्ट इष्ट दोऊ सम ,
जिन्हकौ अचार सु विचार सुभ ध्यान है ।
स्वारथकौं त्यागि जे लगे हैं परमारथकौं ,
जिन्हकै बनिजमै न नफा है न ज्यान है ॥
जिन्हकी समुझिमै सरीर ऐसौ मानियत ,
धानकौसौ छीलक कृपानकौसौ म्यान है ॥

**પારખી પદારથકે સાખી ભ્રમ ભારથકે ,
તેઈ સાધુ તિનહીકૌ જથારથ ગ્યાન હૈ ॥ ૪૬ ॥**

શબ્દાર્થ:- બનિજ=વ્યાપાર. જ્યાન=જવું. તે=નુકસાન. છીલક=ફોતરા. કૃપાન=તલવાર. પારખી=પરીક્ષક. ભારથ (ભારત)=લડાઈ.

અર્થ:- જેમની જ્ઞાનદષ્ટિમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટ બન્ને સમાન છે, જેમની પ્રવૃત્તિ અને વિચાર શુભધ્યાનનું કારણ છે, જે લૌકિક પ્રયોજન છોડીને સત્યમાર્ગમાં ચાલે છે, જેમના વચનનો વ્યવહાર કોઈને નુકસાનકારક અથવા કોઈને લાભકારક નથી, જેમની સુબુદ્ધિમાં શરીરને કમોદનાં ફોતરાની જેમ અને તલવારની મ્યાનની જેમ આત્માથી જુદું ગણવામાં આવે છે, જે જીવ-અજીવ પદાર્થોના પરીક્ષક છે, સંશય આદિ મિથ્યાત્વની ખેંચતાણના જે માત્ર જ્ઞાતા-દષ્ટા છે તે જ સાધુ છે અને તેમને જ સાચું જ્ઞાન છે. ૪૬.

જ્ઞાનની નિર્ભયતા (સવૈયા એકત્રીસા)

**જમકૌસૌ ભ્રાતા દુખદાતા હૈ અસાતા કર્મ ,
તાકૈ ઉદૈ મૂરખ ન સાહસ ગહતુ હૈ ।
સુરગનિવાસી ભૂમિવાસી ઔ પતાલવાસી ,
સબહીકૌ તન મન કંપિતુ રહતુ હૈ ॥
ઉરકૌ ઉજારૌ ન્યારૌ દેખિયે સપત ભૈસૌ ,
ડોલત નિસંક ભયૌ આનંદ લહતુ હૈ ॥
સહજ સુવીર જાકૌ સાસતૌ સરીર એસૌ ,
ગ્યાની જીવ આરજ આચારજ કહતુ હૈ ॥ ૪૭ ॥**

શબ્દાર્થ:- ભ્રાતા=ભાઈ. સાહસ=હિંમત. સુરગનિવાસી=દેવ. ભૂમિવાસી=

સમ્યગ્દષ્ટય એવ સાહસમિદં કર્તુ ક્ષમન્તે પરં
યદવજ્રેડપિ પતત્યમી ભયચલત્ત્રેલોક્યમુક્તાધ્વનિ ।
સર્વામેવ નિસર્ગનિર્ભયતયા શઙ્કાં વિહાય સ્વયં
જાનન્તઃ સ્વમબ્ધ્યબોધવપુષં બોધોચ્ચવન્તે ન હિ ॥ ૨૨ ॥

મનુષ્ય, પશુ આદિ. પતાલવાસી=વ્યંતર, ભવનવાસી, નારકી આદિ. સપત (સપ્ત)=સાત. ભૈ(ભય)=ડર. સાસ્વત=કદી નાશ ન પામનાર. આરજ=પવિત્ર.

અર્થ:- આચાર્ય કહે છે કે જે અત્યંત દુઃખદાયક છે, જાણે જમનો ભાઈ છે, જેનાથી સ્વર્ગ, મધ્ય અને પાતાળ-ત્રણલોકના જીવોનાં તન-મન કાંપ્યા કરે છે, એવા અસાતા-કર્મના ઉદયમાં અજ્ઞાની જીવ નિરાશ થઈ જાય છે. પરંતુ જ્ઞાની જીવના હૃદયમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ છે, તે આત્મબળથી બળવાન છે, તેનું જ્ઞાનરૂપી શરીર અવિનાશી છે, તે પરમ પવિત્ર છે અને સાત ભયથી રહિત નિઃશંકપણે વર્તે છે. ૪૭.

સાત ભયનાં નામ, (દોહરા)

इहभव-भय परलोक-भय , मरन-वेदना-जात ।

अनरच्छा अनगुप्त-भय , अकस्मात्-भय सात ॥ ४८ ॥

અર્થ:- આ લોક-ભય, પરલોક-ભય, મરણ-ભય, વેદના-ભય, અરક્ષા-ભય, અગુપ્તિ-ભય અને અકસ્માત-ભય- આ સાત ભય છે. ૪૮.

સાત ભયનું પૃથક્ પૃથક્ સ્વરૂપ (સવૈયા એકત્રીસા)

दसधा परिग्रह-वियोग-चिंता इह भव ,

दुर्गति-गमन भय परलोक मानिये ।

प्राणनिकौ हरन मरन-भै कहावै सोइ ,

रोगादिक कष्ट यह वेदना बखानिये ॥

रच्छक हमारौ कोऊ नांही अनरच्छा-भय ,

चोर-भै विचार अनगुप्त मन आनिये ।

अनचिंत्यौ अबही अचानक कहाधौं होइ ,

ऐसौ भय अकस्मात् जगतमैं जानिये ॥ ४९ ॥

શબ્દાર્થ:- દસધા=દસ પ્રકારનો. વિયોગ=છૂટવું તે. ચિંતા=ફિકર. દુર્ગતિ=ખોટી ગતિ. ^૧અનગુપ્ત=ચોર.

૧. ગુપ્ત=શાહુકાર, અનગુપ્ત=ચોર.

નિર્જરા દ્વાર

૧૬૧

અર્થ:- ક્ષેત્ર, વાસ્તુ આદિ દસ પ્રકારના પરિગ્રહનો વિયોગ થવાની ચિંતા કરવી તે આ લોકનો ભય છે, કુગતિમાં જન્મ થવાનો ડર લાગવો તે પરલોકભય છે, દસ પ્રકારના પ્રાણોનો વિયોગ થઈ જવાનો ડર રહેવો તે મરણભય છે, રોગ આદિ દુઃખ થવાનો ડર માનવો તે વેદનાભય છે, કોઈ મારો રક્ષક નથી એવી ચિંતા કરવી તે અરક્ષાભય છે, ચોર અને દુશ્મન આવે તો કેવી રીતે બચીશું એવી ચિંતા કરી તે અગુપ્તિભય છે. , અચાનક જ કાંઈક વિપત્તિ આવી ન પડે એવી ચિંતા કરવી તે અકસ્માતભય છે. સંસારમાં આવા આ સાત ભય છે. ૪૯.

આ ભય-ભય મટાડવાનો ઉપાય. (છપ્પા)

નખ સિખ મિત પરવાંન , ગ્યાન અવગાહ નિરક્ષત ।
આતમ અંગ અભંગ સંગ , પર ધન ઇમ અક્ષત ।।
છિનભંગુર સંસારવિભવ , પરિવાર-ભાર જસુ ।
જહાં ઉતપતિ તહાં પ્રલય , જાસુ સંજોગ વિરહ તસુ ।।
પરિગ્રહ પ્રપંચ પરગટ પરચિ ,
ઇહભવ ભય ઉપજૈ ન ચિત ।
ગ્યાની નિસંક નિકલંક નિજ ,
ગ્યાનરૂપ નિરખંત નિત ।। ૫૦ ।।

શબ્દાર્થ:- નખ સિખ મિત=પગથી માથા સુધી. અવગાહ=વ્યાસ. નિરક્ષત=દેખે છે. અક્ષત=જાણે છે. વિભવ=ધન, સંપત્તિ. પ્રલય=નાશ. પ્રપંચ=જાળ. પરચિ=જોઈને.

અર્થ:- આત્મા પગથી માથા સુધી જ્ઞાનમય છે, નિત્ય છે, શરીર આદિ પર પદાર્થ છે, સંસારનો સર્વ વૈભવ અને કુટુંબીઓનો સમાગમ ક્ષણભંગુર છે,

લોક: શાશ્વત એક એષ સકલવ્યક્તો વિવિક્તાત્મન-
શ્ચિલ્લોકં સ્વયમેવ કેવલમયં યં લોકચત્યેકકઃ ।
લોકોડયં ન તવાપરસ્તદપરસ્તસ્યાસ્તિ તદ્ભી: કુતો
નિ:શઙ્ક સતતં સ સહજં જ્ઞાનં સદા વિન્દતિ ।। ૨૩ ।।

૧૬૨

સમયસાર નાટક

જેની ઉત્પત્તિ છે તેનો નાશ છે, જેનો સંયોગ છે તેનો વિયોગ છે અને પરિગ્રહ-સમૂહ જંજાળ સમાન છે. આ રીતે ચિંતવન કરવાથી ચિત્તમાં આ ભવનો ભય ઊપજતો નથી. જ્ઞાનીઓ પોતાના આત્માને સદા નિષ્કલંક અને જ્ઞાનરૂપ દેખે છે તેથી નિઃશંક રહે છે. ૫૦.

પરભવ-ભય મટાડવાનો ઉપાય. (છપ્પા)

ગ્યાનચક્ર મમ લોક , જાસુ અવલોક મોખ-સુખ ।
ઇતર લોક મમ નાહિં , નાહિં જિસમાહિં દોખ દુખ ॥
પુત્ર સુગતિદાતાર , પાપ દુરગતિ પદ-દાયક ।
દોઝુ ઁંડિત ઁાનિ , મૈં અઁંડિત સિવનાયક ॥
ઇહવિધિ વિચાર પરલોક-ભય ,
નહિ વ્યાપત વરતૈ સુખિત ।
ગ્યાની નિસંક નિકલંક નિજ ,
ગ્યાનરૂપ નિરઁંત નિત ॥ ૫૧ ॥

શબ્દાર્થ:- જાસુ=જેને. ઇતર=બીજા. ઁંડિત=નાશવંત. અઁંડિત=અવિનાશી. સિવનાયક=મોક્ષનો રાજા.

અર્થ:- જ્ઞાનનો પિંડ આત્મા જ અમારો લોક છે, જેમાં મોક્ષનું સુખ મળે છે. જેમાં દોષ અને દુઃખ છે એવા સ્વર્ગ આદિ અન્ય લોક મારા નથી! નથી! નથી! સુગતિ આપનાર પુણ્ય અને દુઃખદાયક દુર્ગતિનું પદ આપનાર પાપ છે, તે બન્ને ય નાશવંત છે અને હું અવિનાશી છું-મોક્ષપુરીનો બાદશાહ છું. એવો વિચાર કરવાથી પરલોકનો ભય સતાવતો નથી. જ્ઞાની મનુષ્ય પોતાના આત્માને સદા નિષ્કલંક અને જ્ઞાનરૂપ દેખે છે તેથી નિઃશંક રહે છે. ૫૧.

મરણનો ભય મટાડવાનો ઉપાય. (છપ્પા)

ફરસ જીભ નાસિકા , નૈન અરુ શ્રવન અઁઁઁ ઇતિ ।
મન વઁ તન બલ તીન , સ્વાસ ઁસ્વાસ આઁ-થિતિ ॥

ये दस प्रान-विनास , ताहि जग मरन कहिज्जइ ।
ग्यान-प्रान संजुगत , जीव तिहुं काल न छिज्जइ ।।
यह चिंत करत नहि मरन भय ,
नय-प्रवांन जिनवरकथित ।
ग्यानी निसंक निकलंक निज ,
ग्यानरूप निरखंत नित ।। ५२ ।।

शब्दार्थ:- इरस=स्पर्श. नासिका=नाड. नैन=आंभ. श्रवण=ज्ञान. अरुण
(अक्ष)=इन्द्रिय. संजुगत=सहित. कथित=कहेलुं.

अर्थ:- स्पर्श, श्रुति, नाड, आंभ अने ज्ञान-अे पांय इन्द्रियो; मन, वयन,
जाया-अे त्रण भण; श्वासोच्छ्वास अने आयुष्य-आ दस प्राणोना वियोगने लोकमां
लोको मरण कहे छे; परंतु आत्मा ज्ञानप्राण संयुक्त छे ते त्रण ज्ञानमां कटी पण
नाश पामनार नथी. आ रीते जिनराजना कहेला नय-प्रमाण सहित तत्त्वस्वरूपनुं
चिंतवण करवाथी मरणनो भय उपजतो नथी. ज्ञानी मनुष्य पोताना आत्माने सदा
निष्कलंक अने ज्ञानरूप देखे छे तेथी निःशंक रहे छे.पर.

वेदनानो भय मटाडवानो उपाय (छप्पा)

वेदनवारौ जीव , जाहि वेदत सोऊ जिय ।
यह वेदना अभंग , सु तौ मम अंग नांहि बिय ।।

प्राणोच्छेदमुदाहरन्ति मरणं प्राणाः किलास्यात्मनो
ज्ञानं तत्स्वयमेव शाश्वततया नोच्छिद्यते जातुचित् ।
तस्यातो मरणं न किञ्चन भवेत्तद् भीः कुतो ज्ञानिनो
निःशङ्कः सततं स्वयं स सहजं ज्ञानं सदा विन्दति ।। २३ ।।
एषैकैव हि वेदना यदचलं ज्ञानं स्वयं वेद्यते
निर्भेदोदितवेद्यवेदकबलादेकं सदाऽनाकुलैः ।
नैवान्यागतवेदनैव हि भवेत्तद्भीः कुतो ज्ञानिनो
निःशङ्कः सततं स्वयं स सहजं ज्ञानं सदा विन्दति ।। २४ ।।

કરમ વેદના દુવિધ , એક સુખમય દુતીય દુખ ।
દોઝ મોહ વિકાર , પુગલાકાર બહિરમુખ ॥
જબ યહ વિવેક મનમહિં ધરત ,
તબ ન વેદનામય વિદિત ।
ગ્યાની નિસંક નિકલંક નિજ ,
ગ્યાનરૂપ નિરખંત નિત ॥ ૫૩ ॥

શબ્દાર્થ:- વેદનવારૌ=જાણનાર. જાહિ=જેને. અભંગ=અખંડ. બિય=વ્યાપતી. બહિરમુખ=બાહ્ય.

અર્થ:- જીવ જ્ઞાની છે અને જ્ઞાન જીવનું અભંગ અંગ છે, મારા જ્ઞાનરૂપ શરીરમાં જડ કર્મોની વેદનાનો પ્રવેશ જ થઈ શકતો નથી. બન્ને પ્રકારનો સુખ-દુઃખરૂપ કર્મ-અનુભવ મોહનો વિકાર છે, પૌદ્ગલિક છે અને આત્માથી બાહ્ય છે. આ પ્રકારનો વિવેક જ્યારે મનમાં આવે છે ત્યારે વેદના-જનિત ભય જણાતો નથી. જ્ઞાની પુરુષ પોતાના આત્માને સદા નિષ્કલંક અને જ્ઞાનરૂપ દેખે છે તેથી નિઃશંક રહે છે. ૫૩.

અરક્ષાનો ભય મટાડવાનો ઉપાય (છપ્પા)

જો સ્વવસ્તુ સત્તાસરૂપ જગમહિં ત્રિકાલગત ।
તાસુ વિનાસ ન હોઈ , સહજ નિહચૈ પ્રવાંન મત ॥
સો મમ આતમ દરબ , સરવથા નહિં સહાય ધર ।
તિહિ કારન રચ્છક ન હોઈ , ભચ્છક ન કોઈ પર ॥

યત્સન્નાશમુપૈતિ તન્ન નિયતં વ્યક્તેતિ વસ્તુસ્થિતિ-
જ્ઞાનં સત્સ્વયમેવ તત્કલ તતસ્ત્રાતં કિમસ્યાપરૈઃ ।
અસ્યાત્રાણમતો ન કિચ્ચન ભવેત્તદ્ ભીઃ કુતો જ્ઞાનિનો
નિઃશઙ્ગઃ સતતં સ્વયં સ સહજં જ્ઞાનં સદા વિન્દતિ ॥ ૨૫ ॥

जब इहि प्रकार निरधार किय ,
तब अनरच्छा-भय नसित ।
ग्यानी निसंक निकलंक निज ,
ग्यानरूप निरखंत नित ॥ ५४ ॥

શબ્દાર્થ:- स्ववस्तु=आत्मपदार्थ. तासु=तेनो. रक्षक(रक्षक)=भयावनार.
भयक (भक्षक)=नाश करनार. निरधार=निश्चय.

અર્થ:- सत्स्वरूप आत्मवस्तु जगतमां सदा नित्ये, तेनो कटी नाश थए शकतो नथी, अे वात निश्चयनयथी निश्चिते, तेथी मारो आत्मपदार्थे कटी कोष्णी मद्दनी अपेक्षा राभतो नथी, तेथी आत्मानो न कोष् रक्षके, न कोष् भक्षके. आ रीते ज्यारे निश्चय थए जाय ए त्यारे अरक्षाभयनो अभाव दूर थए जाय ए. ज्ञानीओ पोताना आत्माने सदा निष्कलंक अने ज्ञानरूपे देभे ए तेथी निःशंक रहे ए. ५४.

थोर-भय मटाडवानो उपाय. (छप्पा)

परम रूप परतच्छ, जासु लच्छन चिन्मंडित ।
पर प्रवेश तहां नाहिं, माहिं महि अगम अखंडित ॥
सो ममरूप अनूप, अकृत, अनमित अदूट धन ।
ताहि चोर किम गहै, ठौर नहि लहै और जन ॥
चितवंत एम धरि ध्यान जब,
तब अगुप्त भय उपसमित ।
ग्यानी निसंक निकलंक निज,
ग्यानरूप निरखंत नित ॥ ५५ ॥

स्वं रूपं किल वस्तुनोऽस्ति परमा गुप्तिः स्वरूपे न यत्
शक्तः कोऽपि परः प्रवेष्टुमकृतं ज्ञानं स्वरूपं च नुः ।
अस्यागुप्तिरतो न काचन भवेत्तद्भीः कुतो ज्ञानिनो
निःशङ्कः सततं स्वयं स सहजं ज्ञानं सदा विन्दति ॥ २६ ॥

શબ્દાર્થ:- પરતચ્છ (પ્રત્યક્ષ)=સાક્ષાત્. પ્રવેસ=પહોચ. મહિ=પૃથ્વી. અકૃત=સ્વયંસિદ્ધ. અનમિત=અપાર. અટૂટ=અક્ષય. ડૌર=સ્થાન. અગુત=ચોર. ઉપસમિત=રહેતો નથી, દૂર થાય છે.

અર્થ:- આત્મા સાક્ષાત્ પરમાત્મારૂપ છે, જ્ઞાનલક્ષણથી વિભૂષિત છે, તેની અગમ્ય^૧ અને નિત્ય ભૂમિમાં પરદ્રવ્યનો પ્રવેશ નથી. તેથી મારું ધન અનુપમ, સ્વયંસિદ્ધ, અપરંપાર અને અક્ષય છે, તેને ચોર કેવી રીતે લઈ શકે? બીજા મનુષ્યોને પહોંચવાનું તેમાં સ્થાન જ નથી. જ્યારે આવું ચિંતવન કરવામાં આવે છે ત્યારે ચોર-ભય રહેતો નથી. જ્ઞાનીઓ પોતાના આત્માને સદા નિષ્કલંક અને જ્ઞાનરૂપ દેખે છે તેથી નિઃશંક રહે છે. ૫૫.

અકસ્માત-ભય મટાડવાનો ઉપાય. (છપ્પા)

સુદ્ધ બુદ્ધ અવિરુદ્ધ, સહજ સુસમૃદ્ધ સિદ્ધ સમ।
અલખ અનાદિ અનંત, અતુલ અવિચલ સરૂપ મમ।।
ચિદવિલાસ પરગાસ, વીત-વિલકપ સુખથાનક।
જહાં દુવિધા નહિ કોઝ, હોઝ તહાં કછુ ન અચાનક।।
જબ યહ વિચાર ઉપજંત તબ,
અકસ્માત ભય નહિ ઉદિત।
ગ્યાની નિસંક નિકલંક નિજ,
ગ્યાનરૂપ નિરખંત નિત।। ૫૬।।

૧. ઈન્દ્રિય અને મનથી અગોચર.

एकं ज्ञानमनाद्यनन्तमचलं सिद्धं किलैतत्स्वतो
यावत्तावदिदं सदैव हि भवेन्नात्र द्वितीयोदयः।
तन्नाकस्मिकमत्र किञ्चन भवेत्तद् भीः कुतो ज्ञानिनो
निःशङ्कः सततं स्वयं स सहजं ज्ञानं सदा विन्दति।। २८।।

નિર્જરા દ્વાર

૧૬૭

શબ્દાર્થ:- સુદ્ધ=કર્મકલંક રહિત. બુદ્ધ=કેવળજ્ઞાની. અવિરુદ્ધ=વીતરાગ. સમુદ્ધ=વૈભવશાળી. અલખ=અરૂપી. અતુલ=ઉપમા રહિત. વીત-વિકલપ=નિર્વિકલ્પ.

અર્થ:- મારો આત્મા શુદ્ધ જ્ઞાન તથા વીતરાગભાવમય છે અને સિદ્ધ ભગવાન જેવો સમૃદ્ધિવાન છે. મારું સ્વરૂપ અરૂપી, અનાદિ, અનંત, અનુપમ, નિત્ય, ચૈતન્યજ્યોતિ, નિર્વિકલ્પ, આનંદકંઠ અને દ્વંદ્વરહિત છે. તેનામાં કોઈ આકસ્મિક ઘટના બની શકતી નથી, જ્યારે આ જાતનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે અકસ્માતભય પ્રગટ થતો નથી. જ્ઞાની મનુષ્ય પોતાના આત્માને સદા નિષ્કલંક અને જ્ઞાનરૂપ દેખે છે તેથી નિઃશંક રહે છે. ૫૬.

સમ્યજ્ઞાની જીવોને નમસ્કાર. (છપ્પા)

જો પરગુન ત્યાગંત , સુદ્ધ નિજ ગુન ગહંત ધ્રુવ ।
વિમલ ગ્યાન અંકૂર , જાસુ ઘટમહિં પ્રકાસ હુવ ।।
જો પૂરબકૃત કર્મ , નિરજરા-ધાર બહાવત ।
જો નવ બંધ નિરોધ , મોખ-મારગ-મુખ ધાવત ।।
નિઃસંકતાદિ જસ અષ્ટ ગુન ,
અષ્ટ કર્મ અરિ સંહરત ।
સો પુરુષ વિચચ્છન તાસુ પદ ,
બાનારસિ વંદન કરત ।। ૫૭ ।।

શબ્દાર્થ:- ધ્રુવ (ધ્રુવ)=નિત્ય. ધાર=પ્રવાહ. નિરોધ=રોકીને. મોખ-મારગ-મુખ=મોક્ષમાર્ગ તરફ. ધાવત=દોડે છે. સંહરત=નષ્ટ કરે છે.

અર્થ:- જે પરદ્રવ્યમાંથી આત્મબુદ્ધિ છોડીને નિજસ્વરૂપનું ગ્રહણ કરે છે, જેમના હૃદયમાં નિર્મળ જ્ઞાનનો અંકુર પ્રગટ થયો છે, જે નિર્જરાના પ્રવાહમાં પૂર્વે

ટક્કોત્કીર્ણસ્વરસનિચિતજ્ઞાનસર્વસ્વભાજ:

સમ્યગ્દષ્ટેર્યદિહ સકલં ઘનન્તિ લક્ષ્માણિ કર્મ ।

તત્તસ્યાસ્મિન્પુનરપિ મનાક્કર્મ્મણો નાસ્તિ બન્ધ:

પૂર્વેપાતં તદનુભવતો નિશ્ચિતં નિર્જરૈવ ।। ૨૧ ।।

કરેલાં કર્મો વહેવડાવી દે છે અને નવીન કર્મબંધનો સંવર કરીને મોક્ષમાર્ગ સન્મુખ થયા છે, જેમના નિશંકિતાદિ ગુણો આઠ કર્મરૂપ શત્રુઓના નાશ કરે છે, તે સમ્યગ્જ્ઞાની પુરુષ છે. તેમને પં. બનારસીદાસજી નમસ્કાર કરે છે. ૫૭.

સમ્યગ્દર્શનનાં આઠ અંગોનાં નામ. (સોરઠા)

પ્રથમ નિસંસૈ જાનિ , દુતિય અવંછિત પરિનમન ।
તૃતિય અંગ અગિલાનિ , નિર્મલ દિષ્ટિ ચતુર્થ ગુન ॥ ૫૮ ॥
પંચ અકથ પરદોષ , થિરીકરન છદ્મ સહજ ।
સત્તમ વચ્છલ પોષ , અષ્ટમ અંગ પ્રભાવના ॥ ૫૯ ॥

શબ્દાર્થ:- નિસંસૈ (નિ:સંશય)=નિ:શંકિત. અવંછિત=વાંછા રહિત, નિ:કાંક્ષિત. અગિલાનિ=ગ્લાનિ રહિત, નિર્વિચિકિત્સિત. નિર્મળ દિષ્ટિ= યથાર્થ વિવેક, અમૂઢદષ્ટિ. અકથ પરદોષ=બીજાના દોષ ન કહેવા, ઉપગૂહન. થિરીકરન=સ્થિર કરવું, સ્થિતિકરણ. વત્સલ=વાત્સલ્ય, પ્રેમ.

અર્થ:- નિ:શંકિત, નિ:કાંક્ષિત, નિર્વિચિકિત્સિત, અમૂઢદષ્ટિ, ઉપગૂહન, સ્થિતિકરણ, વાત્સલ્ય અને પ્રભાવના-આ સમ્યગ્દર્શનનાં આઠ અંગ છે. ૫૮.

સમ્યક્ત્વનાં આઠ અંગોનું સ્વરૂપ (સવૈયા એકત્રીસા)

ધર્મમૈં સંસૈ સુભકર્મ ફલકી ન ઇચ્છા ,
અસુભકૌ દેખિ ન ગિલાનિ આનૈ ચિતમૈં ।
સાંચી દિષ્ટિ રાખૈ કાહૂ પ્રાનીકૌ ન દોષ ભાખૈ ,
ચંચલતા ભાનિ થિતિ ઠાનૈ બોધ વિતમૈં ॥
પ્યાર નિજ રૂપસૌં ઉછાહકી તરંગ ઉઠૈ ,
ઈઁ આઠૌં અંગ જબ જાગૈ સમકિતમૈં ।
તાહિ સમકિતકૌં ધરૈ સો સમકિતવંત ,
વહૈ મોખ પાવૈ જૌ ન આવૈ ફિરિ ઇતમૈં ॥ ૬૦ ॥

નિર્જરા દ્વાર

૧૬૯

શબ્દાર્થ:- સંસૈ (સંશય) = સંદેહ. ભાનિ=નાશ કરીને. ચિતિ ઠાનૈ=સ્થિર કરે. બોધ=રત્નત્રય. તરંગ=લહેર. ઉછાહ=ઉત્સાહ. ઈતમે=અહીં (સંસારમાં).

અર્થ:- સ્વરૂપમાં સંદેહ ન કરવો એ નિ:શંકિત અંગ છે, શુભ ક્રિયા કરીને તેના ફળની અભિલાષા ન કરવી એ નિ:કાંક્ષિત અંગ છે, દુ:ખદાયક પદાર્થ જોઈને ગ્લાનિ ન કરવી એ નિર્વિચિકિત્સા અંગ છે, મૂર્ખાઈ છોડીને તત્વોનો યથાર્થ નિર્ણય કરવો એ અમૂઢદષ્ટિ અંગ છે, બીજાઓના દોષ પ્રગટ ન કરવા એ ઉપગૂહન અંગ છે, ચિત્તની ચંચળતા દૂર કરીને રત્નત્રયમાં સ્થિર થવું તે સ્થિતિકરણ અંગ છે, આત્મસ્વરૂપમાં અનુરાગ રાખવો તે વાત્સલ્ય અંગ છે, આત્માની ઉન્નતિ માટે ઉત્સાહિત રહેવું એ પ્રભાવના અંગ છે, આ આઠ અંગોનું પ્રગટ થવું તે સમ્યક્ત્વ છે, તે સમ્યક્ત્વને જે ધારણ કરે છે તે સમ્યગ્દષ્ટિ છે. સમ્યગ્દષ્ટિ જ મોક્ષ પામે છે અને પછી આ સંસારમાં આવતો નથી.

વિશેષ:- જેવી રીતે શરીરના આઠ અંગ* હોય છે અને તે પોતાના અંગી અર્થાત્ શરીરથી પૃથક્ થતાં નથી અને શરીર તે અંગોથી પૃથક્ થતું નથી. તેવી જ રીતે સમ્યગ્દર્શનનાં નિ:શંકિત આદિ આઠ અંગ હોય છે અને તે પોતાના અંગી અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનથી પૃથક્ થતાં નથી અને સમ્યગ્દર્શન આઠ અંગોથી જુદું હોતું નથી-આઠ અંગોનો સમુદાય જ સમ્યગ્દર્શન છે.૬૦.

ચૈતન્ય નટનું નાટક (સવૈયા એકત્રીસા)

**પૂર્વ બંધ નાસૈ સો તો સંગીત કલા પ્રકાસૈ,
નવ બંધ રુંધિ તાલ તોરત ઉછરિકૈ ।
નિસંકિત આદિ અષ્ટ અંગ સંગ સખા જોરિ,
સમતા અલાપ ચારી કરૈ સુર ભરિકૈ ।।**

* સિર નિતંબ ઉર પીઠ કર, જુગલ જુગલ પદ ટેક; આઠ અંગ યે તન વિષૈ, ઔર ઉપંગ અનેક.

રુન્ધન્ બન્ધં નવમિતિ નિજૈ: સહ્ગતોઽષ્ટાભિરજ્ઞૈ:

પ્રાગ્બદ્ધં તુ ક્ષયમુપનયન્ નિર્જરોજૃમ્ભણેન ।

સમ્યગ્દષ્ટિ: સ્વયમતિરસાદાદિમધ્યાન્તમુક્તં

જ્ઞાનં ભૂત્વા નટતિ ગગનાભોગરહ્ગં વિગાહ્ય ।। ૩૦ ।।

**નિરજરા નાદ ગાજૈ ધ્યાન મિરદંગ બાજૈ ,
છક્યૌ મહાનંદમૈ સમાધિ રીઙ્ગિ કરિકૈ ।
સત્તા રંગભૂમિમૈ મુક્ત ભયૌ તિહૂં કાલ ,
નાચૈ સુદ્ધદિષ્ટિ નટ ગ્યાન સ્વાંગ ધરિકૈ ॥ ૬૧ ॥**

શબ્દાર્થ:- સંગીત=ગાયન. સખા= સાથી. નાદ=ધ્વનિ. છક્યૌ=લીન થયો. મહાનંદ=મહાન હર્ષ. રંગભૂમિ=નાટ્યશાળા.

અર્થ:- સમ્યગ્દષ્ટિ રૂપી નટ, જ્ઞાનનો સ્વાંગ ધારણ કરીને સત્તારૂપ રંગભૂમિમાં મોક્ષ થવાને માટે સદા નૃત્ય કરે છે; પૂર્વબંધનો નાશ તેની ગાયનવિદ્યા છે, નવીન બંધનો સંવર જાણે કે તેના તાલની મેળવણી છે, નિઃશંકિત આદિ આઠ અંગ તેના સહચારી છે, સમતાનો આલાપ સ્વરોનું ઉચ્ચારણ છે, નિર્જરાની ધ્વનિ થઈ રહી છે, ધ્યાનનું મૃદંગ વાગે છે, સમાધિરૂપ ગાયનમાં લીન થઈને ખૂબ આનંદમાં મસ્ત છે. ૬૧.

સાતમા અધિકારનો સાર

સંસારી જીવ અનાદિકાળથી પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલેલા છે, એ કારણે પ્રથમ તો તેમને આત્મહિત કરવાની ભાવના જ થતી નથી, જો કોઈવાર આ વિષયમાં પ્રયત્ન પણ કરે છે તો સત્યમાર્ગ નહિ મળવાથી ઘણું કરીને વ્યવહારમાં લીન થઈને સંસારને જ વધારે છે અને અનંત કર્મોનો બંધ કરે છે પરંતુ સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી ખીલાનો સહારો મળતાં ગૃહસ્થ માર્ગ અને પરિગ્રહ-સંગ્રહની ઉપાધિ હોવા છતાં પણ જીવ સંસારની ચક્કીમાં પીસાતો નથી અને બીજાઓને જગતની જાળમાંથી છૂટવાનો રસ્તો બતાવે છે. તેથી મુક્તિનો ઉપાય જ્ઞાન છે, બાહ્ય આડંબર નથી. અને જ્ઞાન વિના બધી ક્રિયા ભાર જ છે, કર્મનો બંધ અજ્ઞાનની દશામાં જ થાય છે. જેવી રીતે રેશમનો કીડો પોતાની જાતે જ પોતાની ઉપર જાળ વીંટે છે તેવી જ રીતે અજ્ઞાની પોતાની જાતે જ શરીર આદિમાં અહંબુદ્ધિ કરીને પોતાની ઉપર અનંત કર્મોનો બંધ કરે છે, પણ જ્ઞાનીઓ સંપત્તિમાં હર્ષ કરતા નથી, વિપત્તિમાં વિષાદ કરતા નથી, સંપત્તિ અને વિપત્તિને કર્મજનિત જાણે છે તેથી તેમને સંસારમાં ન કોઈ પદાર્થ સંપત્તિ છે ન કોઈ પદાર્થ વિપત્તિ છે, તેઓ તો જ્ઞાન- વૈરાગ્યમાં મસ્ત રહે છે. તેમને માટે

નિર્જરા દ્વાર

૧૭૧

સંસારમાં પોતાના આત્મા સિવાય બીજો કોઈ પણ પદાર્થ એવો નથી કે જેના પર તે રાગ કરે અને સંસારમાં કોઈ એવો પદાર્થ નથી જેના ઉપર તે દ્વેષ કરે. તેમની ક્રિયા ફળની ઈચ્છારહિત હોય છે તેનાથી તેમને કર્મબંધ થતો નથી, ક્ષણેક્ષણે અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા થાય છે. તેમને શુભ-અશુભ, ઈષ્ટ-અનિષ્ટ, બન્ને એક સરખા છે અથવા સંસારમાં તેમને કોઈ પદાર્થ ન તો ઈષ્ટ છે કે ન અનિષ્ટ છે. તો પછી રાગ-દ્વેષ કોના ઉપર કરે? કઈ ચીજના સંયોગ-વિયોગમાં લાભ-હાનિ ગણે? તેથી વિવેકી જીવ લોકોની નજરમાં ચાહે ધનવાન હોય કે નિર્ધન હોય, તેઓ તો આનંદમાં જ રહે છે. જ્યારે તેમણે પદાર્થનું સ્વરૂપ સમજી લીધું અને પોતાના આત્માને નિત્ય અને નિરાબાધ જાણી લીધો તો તેમના ચિત્તમાં સાત પ્રકારનો ભય ઊપજતો નથી અને તેમને અષ્ટાંગ સમ્યક્દર્શન નિર્મળ હોય છે, જેથી અનંત કર્મોની નિર્જરા થાય છે.

बंध द्वार

(८)

प्रतिज्ञा (दोहरा)

कही निरजराकी कथा , सिवपथ साधनहार ।
अब कछू बंध प्रबंधकौ , कहूँ अलप विस्तार ॥ १ ॥

शब्दार्थ:- सिवपथ=भोक्षमार्ग. अलप = थोडा.

अर्थ:- भोक्षमार्गनी सिद्धि करनार निर्जरा तत्त्वनुं कथन कर्युं, इवे बंधनुं व्याख्यान कांछक विस्तार करीने कहुं छुं. १.

भंगलाचरण (सवैया अकत्रीसा)

मोह मद पाइ जिनि संसारी विकल कीनें ,
याहीतैं अजानुबाहु बिरद बिहतु है ।
ऐसौ बंध-वीर विकराल महा जाल सम ,
ग्यान मंद करै चंद राहू ज्यों गहतु है ॥
ताकौ बल भंजिवेकौं घटमै प्रगट भयौ ,
उद्धत उदार जाकौ उद्धिम महतु है ।
सो है समकित सूर आनंद-अंकूर ताहि ,
निरखि बनारसी नमो नमो कहतु है ॥ २ ॥

शब्दार्थ:- पाछ = पिचडावीने. विकल = दुःखी. बिरद = नामना.
अजानुबाहु (आजानुबाहु)= घुंटासु सुधी पडोये तेवा लांबा हाथवाणा. भंजिवेकौं =
नष्ट करवाने माटे. उद्धत = बलवान. उदार = मदान. नमो नमो (नमः नमः)
नमस्कार नमस्कार.

रागोद्धारमहारसेन सकलं कृत्वा प्रमत्तं जगत्
क्रीडन्तं रसभावनिर्भरमहानाटयेन बन्धं धुन्त ।
आनन्दामृतनित्यभोजि सहजावस्थां स्फुटन्नाटयद्
धीरोदारमनाकुलं निरुपधि ज्ञानं समुन्मज्जति ॥ १ ॥

અર્થ:- જેણે મોહનો દારૂ પાઈને સંસારી જીવોને વ્યાકુળ કરી નાખ્યાં છે, જેના હાથ ઘુંટણ સુધી લાંબા છે એવી સંસારમાં પ્રસિદ્ધિ છે, જે મહા જાળ સમાન છે અને જે જ્ઞાનરૂપી ચંદ્રમાને તેજરહિત કરવા માટે રાહુ સમાન છે એવા બંધરૂપ ભયંકર યોદ્ધાનું બળ નષ્ટ કરવાને માટે જે હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયો છે, જે બહુ બળવાન, મહાન અને પુરુષાર્થી છે: એવા આનંદમય સમ્યક્ત્વરૂપી યોદ્ધાને પંડિત બનારસીદાસજી વારંવાર નમસ્કાર કરે છે. ૨.

જ્ઞાનચેતના અને કર્મચેતનાનું વર્ણન (સવૈયા એકત્રીસા)

जहां परमात्म कलाकौ परकास तहां ,
धरम धरामै सत्य सूरजकी धूप है ।
जहां सुभ असुभ करमकौ गढास तहां ,
मोहके बिलासमै महा अंधेर कूप है ।
फैली फिरै घटासी छटासी घन-घटा बीचि ,
चेतनकी चेतना दुहंधा गुपचूप है ।
बुद्धिसौं न गही जाइ बैनसौं न कही जाइ ,
पानीकी तरंग जैसे पानीमै गुडूप है ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ:- ધરા=ભૂમિ. ગઢાસ = ગાઢપણું. છટા = વીજળી. ઘન= વાદળું. દુહંધા = બન્ને તરફ, બન્ને અવસ્થાઓમાં. બૈન= વચન. ગુડૂપ= ડૂબી.

અર્થ:- જ્યાં આત્મામાં જ્ઞાનની જ્યોતિ પ્રકાશિત છે ત્યાં ધર્મરૂપી ધરતી પર સત્યરૂપ સૂર્યનું અજવાળું છે અને જ્યાં શુભ-અશુભ કર્મોની સઘનતા છે ત્યાં મોહના ફેલાવાનો ઘોર અંધકારમય કૂવો જ છે. આ રીતે જીવની ચેતના બન્ને અવસ્થાઓમાં ગુપચૂપ થઈને શરીર રૂપી વાદળાની ઘટામાં વીજળીની જેમ ફેલાઈ રહી છે. તે બુદ્ધિગ્રાહ્ય નથી અને ન વચનગોચર છે, તે તો પાણીનાં તરંગની જેમ પાણીમાં જ સમાઈ જાય છે. ૩.

કર્મબંધનું કારણ અશુદ્ધ ઉપયોગ છે. (સવૈયા એકત્રીસા)

કર્મજાલ-વર્ગનાસૌં જગમૈં ન બંધૈં જીવ ,
બંધૈં ન કદાપિ મન-વચ-કાય-જોગસૌં ।
ચેતન અચેતનકી હિંસાસૌં ન બંધૈં જીવ ,
બંધૈં ન અલખ પંચ-વિષૈ-વિષ-રોગસૌં ।।
કર્મસૌં અબંધ સિદ્ધ જોગસૌં અબંધ જિન ,
હિંસાસૌં અબંધ સાધુ ગ્યાતા વિષૈ-ભોગસૌં ।
ઇત્યાદિક વસ્તુકે મિલાપસૌં ન બંધૈં જીવ ,
બંધૈં એક રાગાદિ અસુદ્ધ ઉપયોગસૌં ।। ૪ ।।

શબ્દાર્થ:- વર્ગના= કર્મપરમાણુઓના સમૂહને વર્ગણા કહે છે. કદાપિ= કદી પણ. અલખ= આત્મા. પંચ વિષૈ=પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષય-ભોગ. અસુદ્ધ ઉપયોગ=જીવની શુભાશુભ પરિણતિ.

અર્થ:- જીવને બંધનું કારણ ન તો કાર્માણ વર્ગણા છે, ન મન-વચન-કાયાના યોગ છે, ન ચેતન-અચેતનની હિંસા છે અને ન ઇન્દ્રિયોના વિષયો છે, કેવળ રાગ આદિ અશુદ્ધ ઉપયોગ બંધનું કારણ છે. કેમકે કાર્માણ વર્ગણા રહેવા છતાં પણ સિદ્ધ ભગવાન અબંધ રહે છે, યોગ* હોવા છતાં પણ અરહંત ભગવાન અબંધ રહે છે, હિંસા* થઈ જવા છતાં પણ મુનિ મહારાજ અબંધ રહે છે અને

* મનોયોગ બે-સત્ય મનોયોગ, અનુભવ મનોયોગ. વચનયોગ બે-સત્ય વચનયોગ, અનુભવ વચનયોગ. કાયયોગ ત્રણ-ઔદારિક કાયયોગ, ઔદારિક મિશ્ર કાયયોગ અને કાર્માણ કાયયોગ- એવા સાત યોગ સયોગી જિનરાજને હોય છે.

* ત્રસ સ્થાવર હિંસાના ત્યાગી મહાપ્રતી મુનિ ઈર્ષ્યાસમિતિપૂર્વક વિહાર કરે છે અને અકસ્માત કોઈ જીવ તેમના પગ નીચે આવી પડે તથા મરી જાય તો પ્રમત્તયોગ ન હોવાથી તેમને હિંસાનો બંધ થતો નથી.

ન કર્મબહુલં જગન્ન ચલનાત્મકં કર્મ વા
ન નૈકકરણાનિ વા ન ચિદચિદ્વધો બન્ધકૃતઃ ।
યદૈક્યમુપયોગભૂઃ સમુપયાતિ રાગાદિભિઃ
સ એવ કિલ કેવલં ભવતિ બન્ધહેતુર્નૃણામ્ ।। ૨ ।।

પાંચ ઇન્દ્રિયોના ભોગ ભોગવવા છતાં પણ સમ્યક્ષિ જીવ અબંધ રહે છે.

ભાવાર્થ:- કાર્માણવર્ગણા, યોગ, હિંસા, ઇન્દ્રિય-વિષયભોગ-એ બંધના કારણ કહેવાય છે પરંતુ સિદ્ધાલયમાં અનંતાનંત કાર્માણ પુદ્ગલવર્ગણાઓ ભરેલી છે, તે રાગાદિ વિના સિદ્ધ ભગવાન સાથે બંધાતી નથી; તેરમા ગુણસ્થાનવર્તી અરિહંત ભગવાનને મન-વચન-ક્રયાના યોગ રહે છે પરંતુ રાગ-દ્વેષ આદિ થતાં નથી તેથી તેમને કર્મબંધ થતો નથી; મહાવ્રતી સાધુઓથી અબુદ્ધિપૂર્વક હિંસા થયા કરે છે પરંતુ રાગ-દ્વેષ ન હોવાથી તેમને બંધ નથી, અવ્રતી સમ્યક્ષિ જીવ પંચેન્દ્રિયના વિષયો ભોગવે છે પણ તલ્લીનતા ન હોવાથી તેમને નિર્જરા જ થાય છે, તેથી સ્પષ્ટ છે કે કાર્માણવર્ગણાઓ યોગ, હિંસા અને સાંસારિક વિષય બંધના કારણ નથી; કેવળ અશુદ્ધ ઉપયોગથી જ બંધ થાય છે. ૪.

વળી-

કર્મજાલ-વર્ગનાકૌ વાસ લોકાકાસમાંહિ,
મન-વચ-કાયકૌ નિવાસ ગતિ આઝમૈ ।
ચેતન અચેતનકી હિંસા વસૈ પુગ્ગલમૈ,
વિષૈભોગ વરતૈ ઉદૈકે ઉરઝાઝમૈ ॥
રાગાદિક સુદ્ધતા અસુદ્ધતા હૈ અલખકી,
યહૈ ઉપાદાન હેતુ બંધકે બઢાઝમૈ ।
યાહીતૈ વિચચ્છન અબંધ કહ્યૌ તિહૂં કાલ,
રાગ દોષ મોહ નાહીં સમ્યક સુભાઝમૈ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:- લોકાકાસ=જેટલા આકાશમાં જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ અને કાળ-એ પાંચ દ્રવ્યો પ્રાપ્ત થાય છે તે. ઉપાદાન હેતુ = જે સ્વયં કાર્ય કરે. વિચચ્છન =સમ્યક્ષિ. તિહૂં કાલ= ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન.

લોકઃ કર્મ તતોઽસ્તુ સોઽસ્તુ ચ પરિસ્પન્દાત્મકં કર્મ તત્
તાન્યસ્મિન્કરણાનિ સન્તુ ચિદચિદવ્યાપાદનં ચાસ્તુ તત્ ।
રાગાદીનુપયોગભૂમિમનયન્ જ્ઞાનં ભવેત્ કેવલં
બન્ધં નૈવ કુતોઽપ્યુપૈત્યયમહો સમ્યગ્દગાત્મા ધ્રુવમ્ ॥ ૩ ॥

અર્થ:- કાર્માણવર્ગણાઓ લોકાકાશમાં રહે છે, મન-વચન-કાયાના યોગોની સ્થિતિ ગતિ અને આયુષ્યમાં રહે છે, ચેતન-અચેતનની હિંસાનું અસ્તિત્વ પુદ્ગલમાં છે, ઇન્દ્રિયોના વિષય-ભોગ ઉદયની પ્રેરણાથી થાય છે; તેથી વર્ગણા, યોગ, હિંસા અને ભોગ-આ ચારેનો સદ્ભાવ પુદ્ગલ સત્તામાં છે- આત્માની સત્તામાં નથી, તેથી એ જીવને કર્મબંધના કારણ નથી અને રાગ-દ્વેષ-મોહ જીવના સ્વરૂપને ભૂલાવી દે છે તેથી બંધની પરંપરામાં અશુદ્ધ ઉપયોગ જ અંતરંગ કારણ છે, સમ્યક્ત્વભાવમાં રાગ-દ્વેષ-મોહ હોતા નથી તેથી સમ્યક્જ્ઞાનીને સદા બંધરહિત કહ્યા છે. ૫.

જોકે જ્ઞાની અબંધ છે તોપણ પુરુષાર્થ કરે છે. (સવૈયા એકત્રીસા)

કર્મજાલજોગ હિંસા-ભોગસૌં ન બંધૈ પૈ ,
તથાપિ ગ્યાતા ઉદ્દિમી બખાન્યૌ જિન બૈનમૈ ।
ગ્યાનદિષ્ટિ દેત વિષૈ-ભોગનિસૌં હેત દોઝ
ક્રિયા એક ખેત યૌં તૌં બનૈ નાંહિ જૈનમૈ ।।
ઉદૈ-બલ ઉદ્દિમ ગહૈ પૈ ફલકૌં ન ચહૈ ,
નિરદૈ દસા ન હોઝ હિરદૈકે નૈનમૈ ।
આલસ નિરુદ્દિમકી ભૂમિકા મિથ્યાત માંહિ ,
જહાં ન સંભારૈ જીવ મોહ નીંદ સૈનમૈ ।। ૬ ।।

શબ્દાર્થ:- ઉદ્દિમી= પુરુષાર્થી. બખાન્યૌ=કલ્પો. બૈન= વચન. નિરદૈ=કઠોર. ન સંભારૈ (ન સમ્હાલૈ) = અસાવધાન રહે. સૈન (શયન)= નિદ્રા.

અર્થ:- સ્વરૂપની સંભાળ અને ભોગોનો પ્રેમ - એ બન્ને વાતો એક સાથે જ જૈનધર્મમાં હોઈ શકે નહિ, તેથી જોકે સમ્યક્જ્ઞાનની વર્ગણા, યોગ, હિંસા અને ભોગોથી અબંધ છે તોપણ તેને પુરુષાર્થ કરવાને માટે જિનરાજની આજ્ઞા છે. તેઓ

તથાપિ ન નિરર્ગલં ચરિતુમિષ્યતે જ્ઞાનિનાં
તદાયતનમેવ સા કિલ નિરર્ગલા વ્યાપૃતિઃ ।
અકામકૃત્કર્મ તન્મતમકારણં જ્ઞાનિનાં
દ્વયં ન હિ વિરુદ્ધ્યતે કિમુ કરોતિ જાનાતિ ચ ।। ૪ ।।

બંધ દ્વાર

૧૭૭

શક્તિ પ્રમાણે પુરુષાર્થ કરે છે પણ ફળની અભિલાષા રાખતા નથી અને હૃદયમાં સદા દયાભાવ રાખે છે, નિર્દય હોતા નથી. પ્રમાદ અને પુરુષાર્થહીનતા તો મિથ્યાત્વદશામાં જ હોય છે જ્યાં જીવ મોહનિદ્રાથી અચેત રહે છે, સમ્યક્ત્વભાવમાં પુરુષાર્થહીનતા નથી. ૬.

ઉદયની પ્રબળતા (દોહરા)

**जब जाकौ जैसौ उदै , तब सो है तिहि थान ।
सकति मरोरै जीवकी , उदै महा बलवान ॥ ७ ॥**

શબ્દાર્થ:- જાકૌ= જેના. થાન=સ્થાન. ઉદૈ (ઉદય)=કર્મનો વિપાક.

અર્થ:- જ્યારે જે જીવનો જેવો ઉદય હોય છે ત્યારે તે જીવ તેની જેમ જ વર્તે છે. કર્મનો ઉદય બહુ જ પ્રબળ હોય છે તે જીવની શક્તિઓને કચડી નાખે છે અને તેને પોતાના ઉદયને અનુકૂળ પરિણમાવે છે. ૭.

ઉદયની પ્રબળતા પર દષ્ટાંત (સવૈયા એકત્રીસા)

**जैसै गजराज पस्यौ कर्दमकै कुंडबीच ,
उद्दिम अहूटै पै न छूटै दुख-दंदसौं ।
जैसै लोह-कंटककी कोरसौं उरइयौ मीन ,
ऐंचत असाता लहै साता लहै संदसौं ॥
जैसै महाताप सिर वाहिसौं गरास्यौ नर ,
तकै निज काज उठि सकै न सुछंदसौं ।
तैसै ग्यानवन्त सब जानै न बसाइ कछू ,
बंध्यौ फिरै पूरब करम-फल-फंदसौं ॥ ८ ॥**

શબ્દાર્થ:- ગજરાજ=હાથી. કર્દમ=કીચડ. કંટક=કાંટો. કોર=અણી. ઉરઝયો=ફસાયેલી. મીન = માછલી. સંદસૌં = છૂટવાથી.

અર્થ:- જેવી રીતે કાદવના ખાડામાં પડેલો હાથી અનેક પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ દુઃખથી છૂટતો નથી, જેવી રીતે લોઢાના કાંટામાં ફસાયેલી માછલી દુઃખ પામે

છે- નીકળી શકતી નથી, જેમ આકરા તાવ અને માથાના શૂળમાં પડેલો મનુષ્ય પોતાનું કાર્ય કરવા માટે સ્વતંત્રતાથી ઊઠી શકતો નથી, તેવી જ રીતે સમ્યગ્જ્ઞાની જીવ જાણે છે બધું પણ પૂર્વોપાર્જિત કર્મની જાળમાં ફસાયેલો હોવાથી તેનું કાંઈ વશ ચાલતું નથી અર્થાત્ વ્રત, સંયમ આદિનું ગ્રહણ કરી શકતા નથી. ૮.

મોક્ષમાર્ગમાં અજ્ઞાની જીવ પુરુષાર્થહીન અને જ્ઞાની પુરુષાર્થી હોય છે. (ચોપાઈ)

जे जिय मोह नींदमैं सोवैं ।

ते आलसी निरुद्धिम होवैं ॥

द्रिष्टि खोलि जे जगे प्रवीना ।

तिनि आलस तजि उद्धिम कीना ॥ ૧ ॥

અર્થ:- જે જીવ મિથ્યાત્વની નિદ્રામાં સૂઈ રહે છે તેઓ મોક્ષમાર્ગમાં પ્રમાદી અથવા પુરુષાર્થહીન હોય છે અને જે વિદ્વાન જ્ઞાનનેત્ર ઉઘાડીને જાગૃત થયા છે તેઓ પ્રમાદ છોડીને મોક્ષમાર્ગમાં પુરુષાર્થ કરે છે. ૯.

જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીની પરિણતિ પર દષ્ટાંત (સવૈયા એકત્રીસા)

काच बांधै सिरसौं सुमनि बांधि पाइनिसौं ,

जानै न गंवार कैसी मनि कैसौ काच है ।

यौंही मूढ़ झूठमैं मगन झूठहीकों दोरै ,

झूठी बात मानै पै न जानै कहा साच है ॥

मनिकौं परखि जानै जौहरी जगत मांहि ,

सचकी समुझि ग्यान लोचनकी जाच है ।

जहांको जु वासी सो तौ तहांको मरम जानै ,

जाको जैसौ स्वांग ताको ताही रूप नाच है ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ:- સિર=મસ્તક. સુમનિ=રત્ન. પાઈનિસૌં= પગોથી. પરખિ = પરીક્ષા. લોચન= નેત્ર. સ્વાંગ=વેષ.

અર્થ:- જેવી રીતે વિવેકહીન મનુષ્ય માથામાં કાચ અને પગમાં રત્ન પહેરે

બંધ દ્વાર

૧૭૯

છે, તે કાચ અને રત્નનું મૂલ્ય સમજતો નથી, તેવી જ રીતે મિથ્યાત્વી જીવ અતત્ત્વમાં મગ્ન રહે છે અને અતત્ત્વને જ ગ્રહણ કરે છે, તે સત્-અસત્ને જાણતો નથી. સંસારમાં હીરાની પરીક્ષા ઝવેરી જ જાણે છે, સાચ-જૂઠ્ઠી ઓળખાણ માત્ર જ્ઞાનદષ્ટિથી થાય છે. જે જે અવસ્થામાં રહેવાવાળો છે તે તેને જ સારી જાણે છે અને જેનું જેવું સ્વરૂપ છે તે તેવી જ પરિણતિ કરે છે, અર્થાત્ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ મિથ્યાત્વને જ ગ્રાહ્ય સમજે છે અને તેને અપનાવે છે તથા સમ્યક્ત્વી સમ્યક્ત્વને ગ્રાહ્ય જાણે છે અથવા તેને અપનાવે છે.

ભાવાર્થ:- ઝવેરી મણિની પરીક્ષા કરી લે છે અને કાચને કાચ જાણીને તેની કદર કરતો નથી, પણ મૂર્ખાઓ કાચને હીરો અને હીરાને કાચ સમજીને કાચની કદર અને હીરાનો અનાદર કરે છે, તેવી જ રીતે સમ્યક્દષ્ટિ અને મિથ્યાદષ્ટિની હાલત રહે છે અર્થાત્ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ અતત્ત્વનું જ તત્ત્વશ્રદ્ધાન કરે છે અને સમ્યક્દષ્ટિ જીવ પદાર્થનું યથાર્થ સ્વરૂપ ગ્રહણ કરે છે.૧૦.

જેવી ક્રિયા તેવું ફળ (દોહરા)

બંધ બઢાવૈ અંધ હૈ, તે આલસી અજાન।

મુકતિ હેતુ કરની કરૈ, તે નર ઉદ્દિમવાન।। ૧૧।।

શબ્દાર્થ:- અંધ=વિવેકહીન. આલસી=પ્રમાદી. અજાન (અજ્ઞાન) =અજ્ઞાની. ઉદ્દિમવાન=પુરુષાર્થી.

અર્થ:- જે વિવેકહીન થઈને કર્મનીબંધ-પરંપરા વધારે છે તેઓ અજ્ઞાની તથા પ્રમાદી છે અને જે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેઓ પુરુષાર્થી છે. ૧૧.

જ્યાંસુધી જ્ઞાન છે ત્યાંસુધી વૈરાગ્ય છે. (સવૈયા એકત્રીસા)

જબલગ જીવ સુદ્ધવસ્તુકૌં વિચારૈ ધ્યાવૈ,

તબલગ ભૌંગસૌં ઉદાસી સરવંગ હૈ।

જાનાતિ ય: સ ન કરોતિ કરોતિ યસ્તુ

જાનાત્યયં ન ખલુ તત્કિલ કર્મરાગ:।

રાગં ત્વબોધમયમધ્યવસાયમાહુ-

મિથ્યાદશ: સ નિયતં સ ચ બન્ધહેતુ:।। ૫।।

ભોગમૈ મગન તબ ગ્યાનકી જગન નાંહિ ,
ભોગ-અભિલાષકી દસા મિથ્યાત અંગ હૈ ॥
તાતૈ વિષૈ-ભોગમૈ મગન સો મિથ્યાતી જીવ ,
ભોગસૌં ઉદાસ સો સમકિતી અભંગ હૈ ।
એસી જાનિ ભોગસૌં ઉદાસ હૈ મુકતિ સાધૈ ,
યહૈ મન ચંગ તૌ કઠૌતી માંહિ ગંગ હૈ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ:- ઉદાસી=વિરક્ત. સરવંગ=તદ્દન. જગન=ઉદય. અભિલાષ=ઈચ્છા. મુકિત (મુકતિ)= મોક્ષ. ચંગ (ચંગા)=પવિત્ર. કઠૌતી =કથરોટ.

અર્થ:- જ્યાં સુધી જીવનો વિચાર શુદ્ધ વસ્તુમાં રમે છે ત્યાં સુધી તે ભોગોથી સર્વથા વિરક્ત રહે છે અને જ્યારે ભોગોમાં લીન થાય છે ત્યારે જ્ઞાનનો ઉદય રહેતો નથી કારણ કે ભોગોની ઈચ્છા અજ્ઞાનનું રૂપ છે. તેથી સ્પષ્ટ છે કે જે જીવ ભોગોમાં મગ્ન રહે છે તે મિથ્યાત્વી છે અને જે ભોગોથી વિરક્ત છે તે સમ્યગ્દષ્ટિ છે. એમ જાણીને ભોગોથી વિરક્ત થઈને મોક્ષનું સાધન કરો! જો મન પવિત્ર હોય તો કથરોટના પાણીમાં નાહવું તે જ ગંગા-સ્નાન સમાન છે અને જો મન મિથ્યાત્વ, વિષયકષાય આદિથી મલિન છે તો ગંગા આદિ કરોડો તીર્થોના સ્નાનથી પણ આત્મામાં પવિત્રતા આવતી નથી. ૧૨.

ચાર પુરુષાર્થ (દોહરા)

ધરમ અરથ અરુ કામ સિવ , પુરુષારથ ચતુરંગ ।
કુધી કલપના ગહિ રહૈ , સુધી ગહૈ સરવંગ ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થ:- પુરુષારથ= ઉત્તમ પદાર્થ. ચતુરંગ=ચાર. કુધી=મૂર્ખ. સુધી =જ્ઞાની. સરવંગ (સર્વાંગ)=પૂર્ણ.

અર્થ:- ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ-એ પુરુષાર્થના ચાર અંગ છે, દુર્બુદ્ધિ જીવ તેમનું મન ફાવે તેમ ગ્રહણ કરે છે અને સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની જીવ સંપૂર્ણ રીતે વાસ્તવિક રૂપમાં અંગીકાર કરે છે. ૧૩.

ચાર પુરુષાર્થ ઉપર જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીનો વિચાર (સવૈયા એકત્રીસા)

કુલકૌ આચાર તાહિ મૂરખ ધરમ કહૈ ,
પંડિત ધરમ કહૈ વસ્તુકે સુભાઠકૌ ।
ખેહકૌ ખજાનોં તાહિ અગ્યાની અરથ કહૈ ,
ગ્યાની કહૈ અરથ દરવ-દરસાઠકૌ ॥
દંપતિકૌ ભોગ તાહિ દુરબુદ્ધી કામ કહૈ ,
સુધી કામ કહૈ અભિલાષ ચિત ઠાઠકૌ ।
ઇંદ્રલોક થાનકૌ અજાન લોગ કહૈ મોખ ,
સુધી મોખ કહૈ ઇક બંધકે અભાઠકૌ ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થ:- ખેહ=માટી. દંપતી = સ્ત્રી-પુરુષ. દુરબુદ્ધિ=મૂર્ખ. સુધી =જ્ઞાની.
ઇન્દ્રલોક =સ્વર્ગ.

અર્થ:- અજ્ઞાનીઓ કુળપદ્ધતિ -સ્નાન, ચોકા વગેરેને ધર્મ કહે છે અને પંડિતો વસ્તુસ્વભાવને ધર્મ કહે છે. અજ્ઞાનીઓ માટીના સમૂહ એવા સોના-ચાંદી આદિને દ્રવ્ય કહે છે પરંતુ જ્ઞાનીઓ તત્ત્વ-અવલોકનને દ્રવ્ય કહે છે. અજ્ઞાનીઓ સ્ત્રી-પુરુષના વિષય-ભોગને કામ કહે છે, જ્ઞાની આત્માની નિસ્પૃહતાને કામ કહે છે. અજ્ઞાનીઓ સ્વર્ગલોકને વૈકુંઠ (મોક્ષ) કહે છે પણ જ્ઞાનીઓ કર્મબંધનના નાશને મોક્ષ કહે છે.
૧૪.

આત્મામાં જ ચારે પુરુષાર્થ છે. (સવૈયા એકત્રીસા)

ધરમકૌ સાધન જુ વસ્તુકૌ સુભાઠ સાધૈ ,
અરથકૌ સાધન વિલેછ દર્વ ષટમૈ ।
યહૈ કામ-સાધન જુ સંગ્રહૈ નિરાસપદ ,
સહજ સરૂપ મોખ સુદ્ધતા પ્રગટમૈ ॥
અંતરકી દ્રિષ્ટિસૌં નિરંતર વિલોકૈ બુધ ,
ધરમ અરથ કામ મોખ નિજ ઘટમૈ ।

**સાધન આરાધનકી સૌંજ રહે જાકે સંગ,
ભૂલ્યો ફિરૈ મૂરખ મિથ્યાતકી અલટમૈ ॥ ૧૫ ॥**

શબ્દાર્થ:- વિલેછ=ભિન્ન ભિન્ન ગ્રહણ કરવું. સંગ્રહે=ગ્રહણ કરે. નિરાસપદ=નિસ્પૃહતા. સૌંજ=સામગ્રી. અલટ=ભ્રમ.

અર્થ:- વસ્તુસ્વભાવને યથાર્થ જાણવું તે ધર્મ-પુરુષાર્થની સિદ્ધિ છે, છ દ્રવ્યોનું ભિન્ન ભિન્ન જાણવું તે અર્થ - પુરુષાર્થની સાધના છે, નિસ્પૃહતાનું ગ્રહણ કરવું તે કામ-પુરુષાર્થની સિદ્ધિ છે અને આત્મસ્વરૂપની શુદ્ધતા પ્રગટ કરવી તે મોક્ષ-પુરુષાર્થની સિદ્ધિ છે. આવી રીતે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આ ચારે પુરુષાર્થોને સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પોતાના હૃદયમાં સદા અંતર્દષ્ટિથી દેખે છે અને મિથ્યાદષ્ટિ જીવ મિથ્યાત્વના ભ્રમમાં પડીને ચારે પુરુષાર્થોની સાધક અને આરાધક સામગ્રી પાસે રહેવા છતાં પણ તેમને જોતો નથી અને બહાર ગોત્યા કરે છે. ૧૫.

વસ્તુનું સત્ય સ્વરૂપ અને મૂર્ખનો વિચાર (સવૈયા એકત્રીસા)

**તિહું લોકમાંહિ તિહું કાલ સબ જીવનિકૌ,
પૂરવ કરમ ઉદૈ આઝ રસ દેતુ હૈ।
કોઝ દીરઘાઝ ધરૈ કોઝ અલપાઝ મરૈ,
કોઝ દુખી કોઝ સુખી કોઝ સમચેતુ હૈ ॥
યાહિ મૈ જિવાયૌ યાહિ મારૌ યાહિ સુખી કરૌ,
યાહિ દુખી કરૌ એસે મૂઢ માન લેતુ હૈ।
યાહી અહંબુદ્ધિસૌં ન વિનસૈં ભરમ ભૂલ,
યહૈ મિથ્યા ધરમ કરમ-બંધ-હેતુ હૈ ॥ ૧૬ ॥**

શબ્દાર્થ:- દીરઘાઝ (દીર્ઘાયુ)=અધિક ઉંમર. અલપાઝ (અલ્પાયુ)= નાની ઉંમર.

सर्वं सदैव नियतं भवति स्वकीय-
कर्मादयान्मरणजीवितदुःखसौख्यम्।
अज्ञानमेतदिह यत्तु परः परस्य
कुर्यात्पुमान् मरणजीवितदुःखसौख्यम् ॥ ६ ॥

બંધ દ્વાર

૧૮૩

જિવાયૌ=જીવાડયો. મૂઢ=મિથ્યાદષ્ટિ. હેતુ=કારણ.

અર્થ:- ત્રણ લોક અને ત્રણ કાળમાં જગતના સર્વ જીવોને પૂર્વઉપાર્જિત કર્મ ઉદયમાં આવીને ફળ આપે છે જેથી કોઈ અધિક આયુ મેળવે છે, કોઈ નાની ઉંમરમાં મરે છે, કોઈ દુઃખી થાય છે, કોઈ સુખી થાય છે અને કોઈ સાધારણ સ્થિતિમાં રહે છે. ત્યાં મિથ્યાદષ્ટિ એમ માનવા લાગે છે કે મેં આને જીવાડયો, આને માર્યો, આને સુખી કર્યો, આને દુઃખી કર્યો છે. આ જ અહંબુદ્ધિથી અજ્ઞાનનો પડદો દૂર થતો નથી અને એ જ મિથ્યાભાવ છે જે કર્મબંધનું કારણ છે. ૧૬.

વળી-

जहांलौं जगतके निवासी जीव जगतमैं,
सबै असहाइ कोऊ काहूकौ न धनी है ।
जैसी जैसी पूरव करम-सत्ता बांधी जिन,
तेसी उदैमैं अवस्था आइ बनी है ॥
एतेपरि जो कोउ कहै कि मैं जिवाऊं मारूं,
इत्यादि अनेक विकल्प बात घनी है ।
सो तौ अहंबुद्धिसौं विकल भयौ तिहूं काल,
डोलै निज आतम सकति तिन हनी है ॥ १७ ॥

શબ્દાર્થ:- અસહાય=નિરાધાર. ધની =રક્ષક. અવસ્થા=હાલત. ધની=ઘણી. વિકલ=બેચેન. ડોલૈ=ફરે છે. તિહૂંકાલ=સદૈવ. હની=નાશ કર્યો.

અર્થ:- જ્યાં સુધી સંસારી જીવોને જન્મ-મરણરૂપ સંસાર છે ત્યાંસુધી તેઓ અસહાય છે-કોઈ કોઈનો રક્ષક નથી. જેણે પૂર્વે જેવી કર્મસત્તા બાંધી છે તેના ઉદયમાં તેની તેવી જ દશા થઈ જાય છે. આમ હોવા છતાં પણ જે કોઈ કહે

अज्ञानमेतदधिगम्य परात्परस्य
पश्यन्ति ये मरणजीवितदुःखसौख्यम् ।
कर्माण्यहंकृतिरसेन चिकीर्षवस्ते
मिथ्यादृशो नियतमात्महनो भवन्ति ॥ ७ ॥

૧૮૪

સમયસાર નાટક

છે કે હું પાળું છું, હું મારું છું ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની કલ્પનાઓ કરે છે તેથી તે આ જ અહંબુદ્ધિથી વ્યાકુળ થઈને સદા ભટકતો ફરે છે અને પોતાની આત્મશક્તિનો ઘાત કરે છે. ૧૭.

ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ અને અધમાધમ જીવોનો સ્વભાવ (સવૈયા એકત્રીસા)

ઉત્તમ પુરુષકી દસા જ્યૌં કિસમિસ દાખ ,
બાહિજ અભિંતર વિરાગી મૃદુ અંગ હૈ ।
મધ્યમ પુરુષ નારિઅરકીસી ભાંતિ લિયૈં ,
બાહિજ કઠિન હોય કોમલ તરંગ હૈ ॥
અધમ પુરુષ બદરીફલ સમાન જાકૈં ,
બાહિરસૈં દીસૈં નરમાઈ દિલ સંગ હૈ ।
અધમસૈં અધમ પુરુષ પૂંગીફલ સમ ,
અંતરંગ બાહિજ કઠોર સરવંગ હૈ ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થ:- અભિંતર=અંદર. બદરીફલ=બોર. નરમાઈ=કોમળતા. દિલ =હૃદય.
સંગ=પથ્થર. પૂંગીફલ=સોપારી.

અર્થ:- ઉત્તમ મનુષ્યનો સ્વભાવ અંતરમાં અને બહારમાં કિસમિસ દ્રાક્ષ જેવો કોમળ (દયાળુ) હોય છે. મધ્યમ પુરુષનો સ્વભાવ નાગિયેર સમાન બહારમાં તો કઠોર (અભિમાની) અને અંદરથી કોમળ રહે છે, અધમ પુરુષનો સ્વભાવ બોર જેવો બહારથી કોમળ પણ અંદરથી કઠોર રહે છે અને અધમાધમ પુરુષનો સ્વભાવ સોપારી જેવો અંદર અને બહારથી સર્વાંગે કઠોર રહે છે. ૧૮.

ઉત્તમ પુરુષનો સ્વભાવ (સવૈયા એકત્રીસા)

કીચસૌ કનક જાકૈં નીચસૌ નરેસ પદ ,
મીચસી મિતાઈ ગરુવાઈ જાકૈં ગારસી ।
જહરસી જોગ-જાતિ કહરસી કરામાતિ ,
હહરસી હૌસ પુદગલ-છબિ છારસી ॥

જાલસૌ જગ-વિલાસ ભાલસૌ ભુવન વાસ ,
કાલસૌ કુટુંબ કાજ લોક-લાજ લારસી ।
સીઠસૌ સુજસુ જાનૈ બીઠસૌ વખત માનૈ ,
એસી જાકી રીતિ તાહિ વંદત બનારસી ॥ ૧૯ ॥

શબ્દાર્થ:- મીચ=મૃત્યુ. મિતાઈ=મિત્રતા. ગરુવાઈ=મોટાઈ. ગાર (ગાલ)=ગાળ. જોગ-જાતિ=યોગની ક્રિયાઓ. કહર=દુઃખ, હહર=અનર્થ. હૌસ=હવિસ, મહત્વકાંક્ષા. પુદ્ગલ-છવિ=શરીરની કાન્તિ. છાર=ભસ્મ. ભાલ=બાણ ઉપરની લોઢાની અણી. લાર=મોઢાની લાળ. સીઠ=નાકનો મેલ. બીઠ=વિષ્ટા. વખત = ભાગ્યોદય.

અર્થ:- સોનાને કાદવ સમાન, રાજ્યપદને અત્યંત તુચ્છ, લોકોની મૈત્રીને મૃત્યુ સમાન, પ્રશંસાને ગાળ સમાન, યોગની ક્રિયાઓને ઝેર સમાન, મંત્રાદિક યુક્તિઓને દુઃખ સમાન, લૌકિક ઉન્નતિને અનર્થ સમાન, શરીરની કાન્તિને રાખ સમાન, સંસારની માયાને જંજાળ સમાન, ઘરના નિવાસને બાણની અણી સમાન, કુટુંબના કામને કાળ સમાન, લોકલાજને લાળ સમાન, સુયશને નાકમાં મેલસમાન અને ભાગ્યોદયને વિષ્ટા સમાન જે જાણે છે, (તે ઉત્તમ પુરુષ છે) તેને પં. બનારસીદાસજી નમસ્કાર કરે છે. ૧૮.

ભાવાર્થ એ છે કે જ્ઞાની જીવ સાંસારિક અભ્યુદયને એક આપત્તિ જ સમજે છે.
મધ્યમ પુરુષનો સ્વભાવ (સર્વેયા એકત્રીસા)

જૈસૈં કોઠુ સુભટ સુભાઈ ઠગ-મૂર ખાઈ ,
ચેરા ભયૌ ઠગનીકે ઘરામૈં રહતુ હૈ ।
ઠગૌરી ઉતરિ ગઈ તબૈ તાહિ સુધિ ભઈ ,
પરયો પરવસ નાના સંકટ સહતુ હૈ ॥
તૈસેહી અનાદિકૌ મિથ્યાતી જીવ જગતમૈં ,
હોલૈ આઠૌં જામ વિસરામ ન ગહતુ હૈ ।
ગ્યાન કલા ભાસી ભયૌ અંતર ઉદાસી પૈ ,
તથાપિ ઉદૈ વ્યાધિસૌં સમાધિ ન લહતુ હૈ ॥ ૨૦ ॥

શબ્દાર્થ:- મૂર=મૂળિયું, જડીબૂટ્ટી. ચેરા=ચેલો. જામ=પહોર. વિસરામ=ચેન. વ્યાધિ=આપત્તિ. સમાધિ=સ્થિરતા.

અર્થ:- જેવી રીતે કોઈ સજ્જનને કોઈ ઠગ જડીબૂટ્ટી ખવડાવી દે તો તે મનુષ્ય ઠગોનો દાસ બની જાય છે અને તે ઠગોની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલે છે. પરંતુ જ્યારે તે બુટ્ટીની અસર મટી જાય છે અને તેને ભાન આવે છે ત્યારે ઠગોને ભલા ન જાણતો હોવા છતાં પણ તેમને આધીન રહીને અનેક પ્રકારના કષ્ટો સહન કરે છે. તેવી જ રીતે અનાદિકાળનો મિથ્યાદષ્ટિ જીવ સંસારમાં હંમેશા ભટકતો ફરે છે અને ચેન પામતો નથી. પરંતુ જ્યારે જ્ઞાનજ્યોતિનો વિકાસ થાય છે ત્યારે અંતરંગમાં જોકે વિરક્તભાવ રહે છે તોપણ કર્મ-ઉદયની પ્રબળતાને કારણે શાંતિ મેળવતો નથી. (એવો મધ્યમ પુરુષ છે.) ૨૦.

અધમ પુરુષનો સ્વભાવ (સવૈયા એકત્રીસા)

જૈસૈં રંક પુરુષકૈં ભાયૈં કાની કૌડી ધન,
ઉલુવાકે ભાયૈં જૈસૈં સંજ્ઞા હી વિહાન હૈ ।
કૂકરુકે ભાયૈં જ્યૌં પિહોર જિરવાની મઠા,
સૂકરુકે ભાયૈં જ્યૌં પુરીષ પકવાન હૈ ॥
બાયસકે ભાયૈં જૈસૈં નીંબકી નિંબોરી દાખ,
બાલકકે ભાયૈં દંત-કથા જ્યૌં પુરાન હૈ ।
હિંસકકે ભાયૈં જૈસૈં હિંસામૈં ધરમ તૈસૈં,
મૂરખકે ભાયૈં સુભબંધ નિરવાન હૈ ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થ:- રંક=ગરીબ. ભાયૈં=પ્રિય લાગે. કાની=ફૂટેલી. ઉલુવા=ધુવડ. વિહાન=સવાર. કૂકરુ=કૂતરો. પિહોર=ઉલટી. સૂકરુ=સુવ્વર. પુરીષ=વિષ્ટા. વાયસ = કાગડો. દંતકથા= લૌકિક વાર્તા. નિરવાન=મોક્ષ.

અર્થ:- જેમ ગરીબ માણસને એક ફૂટેલી કોડી પણ સંપત્તિ સમાન પ્રિય લાગે છે, ધુવડને સંધ્યા જ સવાર સમાન ઈષ્ટ લાગે છે, કૂતરાને ઉલટી જ દહીં સમાન

બંધ દ્વાર

૧૮૭

રચિકર હોય છે, કાગડાને લીમડાની લીંબોળી દ્રાક્ષ સમાન પ્રિય હોય છે, બાળકોને લૌકિક વાર્તાઓ (ગપ્પા) જ શાસ્ત્રની જેમ રચિકર લાગે છે, હિંસક મનુષ્યને હિંસામાં જ ધર્મ દેખાય છે, તેવી જ રીતે મૂર્ખને પુણ્યબંધ જ મોક્ષ સમાન પ્રિય લાગે છે. (એવો અધમ પુરુષ હોય છે).૨૧.

અધમાધમ પુરુષનો સ્વભાવ (સર્વેયા એકત્રીસા)

કુંજરકૌં દેખિ જૈસૈં રોસ કરિ ભૂંસૈં સ્વાન ,
રોસ કરૈં નિર્ધન વિલોકિ ધનવંતકૌં ।
રૈન કે જગૈય્યાકૌં વિલોકિ ચોર રોસ કરૈં ,
મિથ્યામતી રોસ કરૈં સુનત સિદ્ધંતકૌં ।
હંસકૌં વિલોકિ જૈસૈં કાગ મન રોસ કરૈં ,
અભિમાની રોસ કરૈં દેખત મહંતકૌં ।
સુકવિકૌં દેખિ જ્યૌં કુકવિ મન રોસ કરૈં ,
ત્યૌં હી દુરજન રોસ કરૈં દેખિ સંતકૌં ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થ:- કુંજર=હાથી. રોસ (રોષ)=ગુસ્સો. સ્વાન=કૂતરો. વિલોકિ=જોઈને. કાગ=કાગડો. દુરજન=અધમમાં પણ અધમ.

અર્થ:- જેવી રીતે કૂતરો હાથીને જોઈને ક્રોધિત થઈને ભસે છે, ધનવાન માણસને જોઈને નિર્ધન મનુષ્ય ક્રોધિત થાય છે, રાતે જાગનારને જોઈને ચોર ક્રોધિત થાય છે, સાચું શાસ્ત્ર સાંભળીને મિથ્યાત્વી જીવ ક્રોધિત થાય છે, હંસને જોઈને કાગડો ગુસ્સે થાય છે, મહાપુરુષને જોઈને ધમંડી મનુષ્ય ક્રોધ કરે છે, સુકવિને જોઈને કુકવિના મનમાં ક્રોધ આવે છે, તેવી જ રીતે સત્પુરુષને જોઈને અધમાધમ પુરુષ ગુસ્સે થાય છે. ૨૨.

વળી-

સરલકૌં સઠ કહૈ વકતાકૌં ધીઠ કહૈ ,
વિનૈ કરૈ તાસૌં કહૈ ધનકૌ અધીન હૈ ।

छमीकौं निबल कहै दमीकौं उदत्ति कहै ,
मधुर वचन बोलै तासौं कहै दीन है ॥
धरमीकौं दंभी निसप्रेहीकौं गुमानी कहै ,
तिसना घटावै तासौं कहै भागहीन है ।
जहां साधुगुन देखै तिन्हकौं लगावै दोष ,
ऐसौ कछु दुर्जनकौ हिरदौ मलीन है ॥ २३ ॥

શબ્દાર્થ:- સરલ=સીધા, સઠ=મૂર્ખ. વક્તા=બોલવામાં ચતુર. વિને (વિનય)=નમ્રતા. છમી=ક્ષમા કરનાર. દમી=સંયમી. અદત્તિ=લોભી. દીન=ગરીબ. દંભી=ઢોંગી. નિસપ્રેહી (નિસ્પૃહી)=ઈચ્છા રહિત. તિસના (તૃષ્ણા)=લોભ. સાધુગુન=સદ્ગુણ.

અર્થ:- અધમાધમ મનુષ્ય, સરળ ચિત્તવાળા મનુષ્યને મૂર્ખ કહે છે, જે વાતચીતમાં ચતુર હોય તેને ધીઠ કહે છે, વિનયવાનને ધનનો આશ્રિત બતાવે છે, ક્ષમાવાનને કમજોર કહે છે, સંયમીને* લોભી કહે છે, મધુર બોલનારને ગરીબ કહે છે, ધર્મત્માને ઢોંગી કહે છે, નિસ્પૃહીને ધમંડી કહે છે, સંતોષીને ભાગ્યહીન કહે છે અર્થાત્ જ્યાં સદ્ગુણ દેખે છે ત્યાં દોષ લગાવે છે. દુર્જનનું હૃદય એવું જ મલિન હોય છે. ૨૩.

मिथ्यादृष्टिनी अडंबुद्धिनुं वर्णन. (ચોપાઈ)

मैं करता मैं कीन्ही कैसी ।
अब यौं करौं कहौ जो ऐसी ।
ए विपरीत भाव है जामैं ।
सो बरतै मिथ्यात दसामैं ॥ २४ ॥

* જે પાન, તમાકુ વગેરે વ્યસન રાખતા નથી અથવા અનાવશ્યક શુંગાર ચટક-મટક કરતા નથી તેને અજ્ઞાની જીવો કંજૂસ-કૃપણ આદિ કહે છે.

मिथ्यादृष्टैः स एवास्य बन्धहेतुर्विपर्ययात् ।
य एवाध्यवसायोऽयमज्ञानात्माऽस्य दृश्यते ॥ ८ ॥

અર્થ:- હું કહું છું કે મેં આ કામ કર્યું (જે બીજાથી બની શકે નહિ), હવે પણ હું જેવું કહું છું તેવું જ કરીશ જેનામાં આવા અહંકારરૂપ વિપરીતભાવ હોય છે તે મિથ્યાદષ્ટિ હોય છે.૨૪.

૫૧ી- (દોહરા)

**અહંબુદ્ધિ મિથ્યાદસા , ધરૈ સો મિથ્યાવંત ।
વિકલ ભયૌ સંસારમૈ , કરૈ વિલાપ અનંત ॥ ૨૫ ॥**

અર્થ:- અહંકારનો ભાવ મિથ્યાત્વ છે, આ ભાવ જે જીવમાં હોય છે તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. મિથ્યાદષ્ટિ સંસારમાં દુઃખી થઈને ભટકે છે અને અનેક પ્રકારના વિલાપ કરે છે. ૨૫.

મૂઠ મનુષ્ય વિષયોથી વિરક્ત હોતા નથી (સવૈયા એકત્રીસા)

**રવિકૈ ઉદોત અસ્ત હોત દિન દિન પ્રતિ ,
અંજુલિકૈ જીવન જ્યૌ જીવન ઘટતુ હૈ ।
કાલકૈ ગ્રસત છિન છિન હોત છીન તન ,
આરેકે ચલત માનૌ કાઠ સૌ કટતુ હૈ ॥
એતે પરિ મૂરખ ન ખૌજૈ પરમારથકૌ ,
સ્વારથકૈ હેતુ ભ્રમ ભારત ઠટતુ હૈ ।
લગૌ ફિરૈ લોગનિસૌં પગ્યૌ પરૈ જોગનિસૌં ,
વિષૈરસ ભોગનિસૌં નેકુ ન હટતુ હૈ ॥ ૨૬ ॥**

શબ્દાર્થ:- જીવન=પાણી. જીવન=જિંદગી. આરા=કરવત. પરમારથ (પરમાર્થ) = મોક્ષ. સ્વારથ (સ્વાર્થ)=પોતાનું ભલું કરવું તે. લોગનિ=લૌકિક-પર વસ્તુ. પગ્યૌ=લીન. નેકુ=જરા પણ.

અર્થ:- જેવી રીતે ખોબામાંથી પાણી ક્રમે ક્રમે ઘટે છે, તેવી જ રીતે સૂર્યના ઉદય-અસ્ત થાય છે અને પ્રતિદિન જિંદગી ઓછી થાય છે. જેવી રીતે કરવત

अनेनाध्यवसायेन निष्फलेन विमोहितः।
तत्किञ्चनापि नैवास्ति नात्मात्मानं करोति यत्॥ १॥

૧૮૦

સમયસાર નાટક

ખેંચવાથી લાકડું કપાય છે, તેવી જ રીતે કાળ શરીરને ક્ષણે ક્ષણે ક્ષીણ કરે છે. આમ છતાં પણ અજ્ઞાની જીવ મોક્ષમાર્ગની શોધ કરતો નથી અને લૌકિક સ્વાર્થ માટે અજ્ઞાનનો ભાર ઉપાડે છે, શરીર આદિ પરવસ્તુઓમાં પ્રેમ કરે છે, મન, વચન, કાયાના યોગોમાં અહંબુદ્ધિ કરે છે અને સાંસારિક વિષયભોગોથી જરા પણ વિરક્ત થતો નથી. ૨૬.

અજ્ઞાની જીવની મૂઢતા ઉપર મૃગજળ અને આંધળાનું દષ્ટાંત. (સવૈયા એકત્રીસા)

જૈસૈં મૃગ મત્ત વૃષાદિત્યકી તપત માંહિ ,
તૃષાવંત મૃષા-જલ કારન અટતુ હૈ ।
તૈસૈં ભવવાસી માયાહીસૌં હિત માનિ માનિ ,
ઠાનિ ઠાનિ ભ્રમ શ્રમ નાટક નટતુ હૈ ।
આગેકૌં ધુકત ધાઙ્ પીછે બછરા ચવાઙ્ ,
જૈસૈં નૈન હીન નર જેવરી બટતુ હૈ ।
તૈસૈં મૂઢ્ ચેતન સુકૃત કરતૂતિ કરૈ ,
રોવત હસત ફલ ખોવત ખટતુ હૈ ॥ ૨૭ ॥

શબ્દાર્થ:- વૃષાદિત્ય=વૃષ* સંક્રાન્તિનો સૂર્ય. તૃષાવંત=તરસ્યો. મૃષા=જૂઠો. અટતુ હૈ=ભટકે છે. નટતુ હૈ=નાચે છે. નૈનહીન નર=આંધળો મનુષ્ય.

અર્થ:- જેવી રીતે ગ્રીષ્મકાળમાં સૂર્યનો તીવ્ર આતાપ થતાં તરસ્યું હરણ ઉન્મત્ત થઈને મિથ્યા જળ તરફ નકામું જ દોડે છે, તેવી જ રીતે સંસારી જીવ માયામાં જ કલ્યાણ માનીને મિથ્યા કલ્પના કરીને સંસારમાં નાચે છે, જેવી રીતે આંધળો મનુષ્ય આગળ આગળ દોરડું વણતો જાય અને પાછળ વાછડું ખાતું જાય તો તેનો પરિશ્રમ વ્યર્થ જાય છે, તેવી જ રીતે મૂર્ખ જીવ શુભાશુભ ક્રિયા કરે છે અથવા શુભ ક્રિયાના ફળમાં હર્ષ અને અશુભ ક્રિયાના ફળમાં ખેદ કરીને ક્રિયાનું ફળ ખોઈ નાખે છે. ૨૭.

* જેઠ મહિનામાં સૂર્ય વૃષ સંક્રાન્તિ પર આવે છે.

અજ્ઞાની જીવ બંધનથી છૂટી શકતો નથી. તેના ઉપર દષ્ટાંત (સવૈયા એકત્રીસા)

लियै द्रिढ़ पेच फिरै लोटन कबुतरसौ ,
उलटौ अनादिकौ न कहूं सुलटतु है ।
जाकौ फल दुःख चाहि सातासौं कहत सुख ,
सहत-लपेटी असि-धारासी चटतु है ॥
ऐसै मूढ़जन निज संपदा न लखै क्यौंही ,
यौंहि मेरी मेरी निसिवासर रटतु है ।
याही ममतासौं परमारथ विनसि जाइ ,
कांजीकौ परस पाइ दूध ज्यौं फटतु है ॥ २८ ॥

શબ્દાર્થ:- દ્રિઢ (દઢ)=મજબૂત. સહત (શહદ) =મધ. અસિ =તલવાર.
નિસિવાસર = રાત-દિન. પરસ (સ્પર્શ)=અડવું તે.

અર્થ:- જેમ આળોટતા કબૂતરની પાંખોમાં મજબૂત ગૂંચ પડી હોવાથી તે ઉલટું-સુલટું (ઊંધુ-ચતું) થયા કરે છે, તેવી જ રીતે સંસારી જીવ અનાદિકાળથી કર્મ-બંધનની ગૂંચમાં ઉલટો થઈ રહ્યો છે, કદી સન્માર્ગનું ગ્રહણ કરતો નથી અને જેનું ફળ દુઃખ છે એવી વિષય-ભોગની થોડીક શાતાને સુખ માનીને મધ ચોપડેલી તલવારની ધાર ચાટે છે. આવો અજ્ઞાની જીવ સદા પરવસ્તુઓને મારી મારી કહે છે અને પોતાના જ્ઞાનાદિ વૈભવને જોતો નથી, પરદ્રવ્યના આ મમત્વભાવથી આત્મહિત એવું નાશ પામે છે જેવું કાંજીના સ્પર્શથી દૂધ ફાટી જાય છે. ૨૮.

અજ્ઞાની જીવની અહંબુદ્ધિ પર દષ્ટાંત. (સવૈયા એકત્રીસા)

रूपकी न झाँक हीयै करमकौ डांक पियै ,
ग्यान दबि रह्यौ मिरगांक जैसें घनमै ।
लोचनकी ढांकसौं न मानै सदगुरु हांक ,
डोलै मूढ़ रांकसौ निसांक तिहूं पनमै ॥
टांक एक मांसकी डलीसी तामै तीन फांक ,
तीनकौसौ आंक लिखि राख्यौ काहू तनमै ।

**तासौं कहै नांक ताके राखिवैकौं करै कांक ,
लांकसौं खड़ग बांधि बांक धरै मनमै ॥ २९ ॥**

શબ્દાર્થ:- મિરગાંક (મૃગાંક)= ચંદ્રમા. ઢાંક=ઢાંકણું. હાંક=પોકાર. ટાંક (ટંક)=જોખવાનું એક માપ (ચાર માશા). ફાંક=ખંડ. કાંક= ઝગડો. લાંક(લંક)=કમર. ખડગ (ખડ્ગ)= તલવાર. બાંક =વક્તા.

અર્થ:- અજ્ઞાની જીવને પોતાના સ્વરૂપની ખબર નથી, તેમાં કર્મોદયનો ડાંક* લાગી રહ્યો છે, તેનું શુદ્ધ જ્ઞાન એવી રીતે દબાઈ ગયું છે જેમ ચંદ્ર વાદળાઓથી દબાઈ જાય છે. જ્ઞાનરૂપ નેત્ર ઢંકાઈ જવાથી તે સદ્ગુરુની શિખામણ માનતો નથી, મૂર્ખાઈવશ દરિદ્રી થઈને હંમેશા નિ:શંક ફરે છે. નાક છે તે તો માંસનો એક ટુકડો છે, તેમાં ત્રણ કાણા છે, જાણે કોઈએ શરીરમાં ત્રણનો આંકડો જ લખી રાખ્યો છે, તેને નાક કહે છે. તે નાક (અહંકાર) રાખવા માટે લડાઈ કરે છે, કમરે તલવાર બાંધે છે અને મનમાં વક્તા ધારણ કરે છે. ૨૯.

**जैसै कोउ कूकर छुधित सूके हाड़ चाबै ,
हाड़निकी कोर चहुं ओर चुभै मुखमै ।
गाल तालु रसना मसूढ़निकौ मांस फाटै ,
चाटै निज रुधिर मगन स्वाद-सुखमै ॥
तैसै मूढ विषयी पुरुष रति-रीति ठानै ,
तामै चित्त सानै हित मानै खेद दुखमै ।
देखै परतच्छ बल-हानि मल-मूत-खानि ,
गहै न गिलानि पगि रहै राग-रुखमै ॥ ३० ॥**

શબ્દાર્થ:- પગિ રહે=મગ્ન થઈ જાય. રુખ=દ્વેષ.

અર્થ:- જેમ ભૂખ્યો કૂતરો હાડકું ચાવે છે અને તેની અણી ચારે કોર મોઢામાં વાગે છે, જેથી ગાલ, તાળવું, જીભ અને જડબાનું માંસ ચીરાઈ જાય છે અને લોહી

* સફેદ કાચ ઉપર જે રંગનો ડંક લગાવવામાં આવે છે તે જ રંગનો કાચ દેખાય છે. તેવી જ રીતે જીવરૂપ કાચ પર કર્મનો ડંક લાગી રહ્યો છે, તેથી કર્મ જેવો રસ આપે તેવા જ રૂપે જીવાત્મા થઈ જાય છે.

બંધ દ્વાર

૧૯૩

નીકળે છે. તે નીકળેલા પોતાના જ લોહીને તે ખુબ સ્વાદથી ચાટતો થકો આનંદિત થાય છે, તેવી જ રીતે અજ્ઞાની વિષય-લોલુપ જીવ કામ-ભોગમાં આસક્ત થઈને સંતાપ અને કષ્ટમાં ભલાઈ માને છે. કામક્રીડામાં શક્તિની હાનિ અને મળ-મુત્રની ખાણ સાક્ષાત્ દેખાય છે, તોપણ ગ્લાનિ કરતો નથી, રાગ-દ્વેષમાં મગ્ન જ રહે છે. ૩૦.

જે નિર્મોહી છે તે સાધુ છે (અડિલ્લ)

**सदा करमसौं भिन्न , सहज चेतन कह्यौ ।
मोह-विकलता मानि , मिथ्याती है रह्यौ ॥
करै विकल्प अनंत , अहंमति धारिकै ।
सो मुनि जो थिर होइ , ममत्त निवारिकै ॥ ३१ ॥**

શબ્દાર્થ:- અહંમતિ=અહંબુદ્ધિ. નિવારિકૈ= દૂર કરીને.

અર્થ:- વાસ્તવમાં આત્મા કર્મોથી નિરાળો સહજ ચેતનરૂપ છે, પરંતુ મોહને કારણે સ્વરૂપ ભૂલીને મિથ્યાત્વી બની રહ્યો છે અને શરીર આદિમાં અહંબુદ્ધિ કરીને અનેક વિકલ્પો કરે છે. જે જીવ પરદ્રવ્યોમાં મમત્વભાવ છોડીને આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થાય છે તે સાધુ છે. ૩૧.

सम्यग्दृष्टि ज्व आत्मस्वरूपमां स्थिर थाय छे. (सवैया अेकत्रीसा)

**असंख्यात लोक परवांन जे मिथ्यात भाव ,
तेई विवहार भाव केवली-उकत है ।
जिन्हकौ मिथ्यात गयौ सम्यक दरस भयौ ,
ते नियत-लीन विवहारसौं मुक्त है ॥**

विश्वाद्धिभक्तोऽपि हि यत्प्रभावादात्मानमात्मा विद्धाति विश्वम् ।
मोहैककन्दोऽध्यवसाय एष नास्तीह येषां यतयस्त एव ॥ ३० ॥

सर्वत्राध्यवसानमेवमखिलं त्याज्यं यदुक्तं जिनै-
स्तन्मन्ये व्यवहार एव निखिलोऽप्यन्याश्रयस्त्याजितः ।
सम्यङ्निश्चयमेकमेव तदमी निष्कम्पमाक्रम्य किं
शुद्धज्ञानघने महिम्नि न निजे बध्नन्ति संतो धृतिम् ॥ ३१ ॥

નિરવિકલપ નિરુપાધિ આતમ સમાધિ ,
સાધિ જે સુગુન મોખ પંથકૌ દુકત હૈ ।
તેઈ જીવ પરમ દસામૈ ચિરરૂપ હૈકૈ ,
ધરમમૈ ધુકે ન કરમસૌં રુકત હૈ ॥ ૩૨ ॥

શબ્દાર્થ:- અસંખ્યાત લોક પરવાંન= જેટલા લોકાલોકના પ્રદેશો છે. ઉકત=કહેલા. નિયત=નિશ્ચયનય. મુક્ત=છૂટેલા.

અર્થ:- જિનરાજનું કથન છે કે જીવને જે લોકાલોકના પ્રદેશો જેટલા મિથ્યાત્વભાવના અધ્યવસાયો છે તે બ્યવહારનયથી છે. જે જીવને મિથ્યાત્વ નષ્ટ થતાં સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય છે તે બ્યવહાર છોડી નિશ્ચયમાં લીન થાય છે, તે વિકલ્પ અને ઉપાધિરહિત આત્મ-અનુભવ ગ્રહણ કરીને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં લાગે છે અને તે જ પરમધ્યાનમાં સ્થિર થઈને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે છે, કર્મોનો રોકયો રોકાતો નથી. ૩૨.

શિષ્યનો પ્રશ્ન (કવિત્ત)

જે જે મોહ કરમકી પરનતિ ,
બંધ-નિદાન કહી તુમ સબ્બ ।
સંતત ભિન્ન સુદ્ધ ચેતનસૌં ,
તિન્હકૌ મૂલ હેતુ કહુ અબ્બ ॥
કૈ યહ સહજ જીવકૌ કૌતુક ,
કૈ નિમિત્ત હૈ પુગ્ગલ દબ્બ ।
સીસ નવાઈ શિષ્ય ઇમ પૂછત ,
કહૈ સુગુરુ ઉત્તર સુન ભબ્બ ॥ ૩૩ ॥

શબ્દાર્થ:- પરનતિ=ચાલ. નિદાન=કારણ. સંતત=સદૈવ. મૂલ હેતુ=મુખ્ય કારણ.

રાગાદયો બન્ધનિદાનમુક્તાસ્તે શુદ્ધચિન્માત્રમહોઽતિરિક્તાઃ ।
આત્મા પરો વા કિમુ તન્નિમિત્તમિતિ પ્રણુન્નાઃ પુનરેવમાહુઃ ॥ ૩૨ ॥

બંધ દ્વાર

૧૮૫

કૌતુક=ખેલ.

અર્થ:- શિષ્ય મસ્તક નમાવીને પ્રશ્ન કરે છે કે હે ગુરુજી! આપે મોહકર્મની સર્વ પરિણતિને બંધનું કારણ કહી છે તેથી તે શુદ્ધ ચૈતન્યભાવોથી સદા નિરાળી જ છે. હવે કહો કે બંધનું મુખ્ય કારણ શું છે? બંધ જીવનો જ સ્વાભાવિક ધર્મ છે અથવા એમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યનું નિમિત્ત છે? ત્યાં શ્રીગુરુ ઉત્તર આપે છે કે હે ભવ્ય? સાંભળો. ૩૩.

શિષ્યની શંકાનું સમાધાન (સવૈયા એકત્રીસા)

जैसे नाना बरन पुरी बनाइ दीजै हेठ ,
उज्जल विमल मनि सूरज-करांति है ।
उज्जलता भासै जब वस्तुकौ विचार कीजै ,
पुरीकी झलकसौं बरन भांति भांति है ॥
तैसें जीव दरबकौं पुग्गल निमित्तरूप ,
ताकी ममतासौं मोह मदिराकी मांति है ॥
भेदग्यान द्रिष्टिसौं सुभाव साधि लीजै तहां ,
सांची शुद्ध चेतना अवाची सुख सांति है ॥ ३४ ॥

શબ્દાર્થ:- નાના-બરન=અનેક રંગ. પુરી=ડંક. હેઠ=નીચે. કરાંતિ (ક્રાંતિ)=ચમક. માંતિ = ઉન્મત્તપણું. અવાચી= વચન-અગોચર.

અર્થ:- જેમ સ્વચ્છ અને સફેદ સૂર્યકાન્તમણિ અથવા સ્ફટિકમણિની નીચે અનેક પ્રકારના ડંક મૂકવામાં આવે તો તે અનેક પ્રકારના રંગ-બેરંગી દેખાય છે અને જો વસ્તુના અસલ સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં આવે તો ઉજ્જવળતા જ જણાય છે, તેવી જ રીતે જીવદ્રવ્યમાં પુદ્ગલના નિમિત્તે તેની મમતાના કારણે મોહ-મદિરાનું ઉન્મત્તપણું થાય છે, પણ ભેદવિજ્ઞાન દ્વારા સ્વભાવ વિચારવામાં આવે તો સત્ય અને શુદ્ધ ચૈતન્યની વચનાતીત સુખ-શાંતિ પ્રતીતમાં આવે છે. ૩૪.

न जातु रागादिनिमित्तभावमात्मात्मनो याति यथार्ककान्तः ।
तस्मिन्निमित्तं परसंग एव वस्तुस्वभावोऽयमुदेति तावत् ॥ ३३ ॥

વળી-

जैसे महिमंडलमें नदीकौ प्रवाह एक ,
ताहीमें अनेक भांति नीरकी ढरनि है ।
पाथरकौ जोर तहां धारकी मरोर होति ,
कांकरकी खांनि तहां झागकी झरनि है ॥
पौनकी झकोर तहां चंचल तरंग ऊठै ,
भूमिकी निचांनि तहां भौरकी परनि है ।
तैसेँ एक आतमा अनंत-रस पुदगल ,
दुहूँके संजोगमें विभावकी भरनि है ॥ ३५ ॥

શબ્દાર્થ:- પાથર=પત્થર. ઝાગ=ફીણ. પૌન=પવન. નિચાંનિ=ઢાળ.

અર્થ:- જેવી રીતે પૃથ્વી ઉપર જોકે નદીનો પ્રવાહ એકરૂપ હોય છે, તોપણ પાણીની અનેક અવસ્થાઓ થાય છે, અર્થાત્ જ્યાં પત્થર સાથે અથડાય છે ત્યાં પાણીનો પ્રવાહ વળાંક લે છે, જ્યાં રેતીનો સમૂહ હોય છે ત્યાં ફીણ પડી જાય છે, જ્યાં પવનનો ઝપાટો લાગે છે ત્યાં તરંગો ઊઠે છે, જ્યાં જમીન ઢાળવાળી હોય છે ત્યાં વમળ ઉત્પન્ન થાય છે તેવી જ રીતે એક આત્મામાં જાતજાતના પુદ્ગલોના સંયોગ થવાથી અનેક પ્રકારની વિભાવપરિણતિ થાય છે. ૩૫.

જડ અને ચૈતન્યનું પૃથક્પણું (દોહરા)

चेतन लच्छन आतमा , जड़ लच्छन तन-जाल ।
तनकी ममता त्यागिकै , लीजै चेतन-चाल ॥ ३६ ॥

અર્થ:- આત્માનું લક્ષણ ચેતના છે અને શરીર આદિનું લક્ષણ જડ છે, તેથી શરીર આદિનું મમત્વ છોડીને શુદ્ધ ચૈતન્યનું ગ્રહણ કરવું ઉચિત છે. ૩૬.

इति वस्तुस्वभावं स्वं ज्ञानी जानाति तेन सः ।
रागादीन्नात्मनः कुर्यान्नातो भवति कारकः ॥ १४ ॥

આત્માની શુદ્ધ પરિણતિ (સવૈયા એકત્રીસા)

જો જગકી કરની સબ ઠાનત ,
જો જગ જાનત જોવત જોઈ ।
દેહ પ્રવાંન પૈ દેહસૌં દૂસરૌ ,
દેહ અચેતન ચેતન સોઈ ।।
દેહ ધરૈ પ્રભુ દેહસૌં ભિન્ન ,
રહૈ પરછ લખૈ નહિ કોઈ ।
લચ્છન વેદિ વિચચ્છન બૂઝત ,
અચ્છનસૌં પરતચ્છ ન હોઈ ।। ૩૭ ।।

શબ્દાર્થ:- જોવત=દેખે છે. પ્રવાંન=બરાબર. પરછન્ન (પ્રચ્છન્ન)= ગુમ, ઢાંકેલ. વેદિ=જાણીને. વિચચ્છન=જ્ઞાની. બૂઝત=સમજે છે. અચ્છનસૌં=ઈન્દ્રિયોથી. પરતચ્છ (પ્રત્યક્ષ)=પ્રગટ.

અર્થ:- જે સંસારમાં સર્વ ક્રિયાઓ* કરે છે, જે જગતને જાણનાર, દેખનાર છે, જે શરીર પ્રમાણ રહે છે, પણ શરીરથી ભિન્ન છે, કેમ કે શરીર જડ છે અને તે ચૈતન્ય છે, તે પ્રભુ (આત્મા) જોકે દેહમાં છે પણ દેહથી નિરાળો છે, તે ઢંકાઈને રહે છે, બધાને દેખાતો નથી, જ્ઞાનીઓ લક્ષણ આદિથી તેને ઓળખે છે, તે ઈન્દ્રિયગોચર નથી. ૩૭.

શરીરની અવસ્થા (સવૈયા તેવીસા)

દેહ અચેતન પ્રેત-દરી રજ-
રેત-ભરી મલ-ખેતકી ક્યારી ।
વ્યાધિકી પોટ અરાધિકી ઓટ ,
उपाधिकी जोट समाधिसौं न्यारी ।।

* ચતુર્ગતિ ગમન, રાગ-દ્વેષ આદિ.

इति वस्तुस्वभावं स्वं नाज्ञानी वेत्ति तेन सः ।
रागादीनात्मनः कुर्यादतो भवति कारकः ।। ૩૫ ।।

रे जिय ! देह करै सुख हानि ,
इते पर तौ तोहि लागत प्यारी ।
देह तौ तोहि तजेगी निदान पै ,
तूही तजै किन देहकी यारी ॥ ३८ ॥

શબ્દાર્થ:- પ્રેત-દરી = મૃત શરીર રાખવાનું સ્થાન. રજ=રક્ત. રેત=વીર્ય. ક્યારી=વાડી. પોટ = ગાંસડી. અરાધિ = આત્મસ્વરૂપ. ઉપાધિ = કલેશ. જોટ = સમૂહ.

અર્થ:- દેહ જડ છે જાણે એક મડદાનું સ્થાન જ છે. તે રજ અને વીર્યથી ભરેલું છે, મળ-મૂત્રરૂપી ખેતરોનો ક્યારો છે, રોગોનું પોટલું છે, આત્માનું સ્વરૂપ ઢાંકનાર છે, કષ્ટોનો સમૂહ છે અને આત્મધ્યાનથી ભિન્ન છે. હે જીવ! આ દેહ સુખનો ઘાત કરે છે, તોપણ તને પ્રિય લાગે છે, છેવટે એ તને છોડશે જ તો પછી તું જ એનો સ્નેહ કેમ છોડી દેતો નથી? ૩૮.

વળી-(દોહરા)

सुन प्रानी सदगुरु कहै , देह खेहकी खानि ।
धरै सहज दुख दोषकों , करै मोखकी हानि ॥ ३९ ॥

શબ્દાર્થ:- ખેહ = માટી. સહજ =સ્વભાવથી.

અર્થ:- શ્રીગુરુ ઉપદેશ આપે છે કે હે જીવ! શરીર માટીની ખાણ છે, સ્વભાવથી જ દુઃખ અને દોષમય છે તથા મોક્ષસુખમાં બાધક છે. ૩૯.

વળી-(સર્વેયા એકત્રીસા)

रेतकीसी गढ़ी किधौ मढ़ी है मसानकीसी ,
अंदर अंधेरी जैसी कंदरा है सैलकी ।
ऊपरकी चमक दमक पट भूषनकी ,
धोखै लागै भली जैसी कली है कनैलकी ॥
औगुनकी औंड़ी महा भौंड़ी मोहकी कनौड़ी ,
मायाकी मसूरति है मूरति है मैलकी ।

**ऐसी देह याहीके सनेह याकी संगतिसौं ,
है रही हमारी मति कोल्हूकेसे बैलकी ॥ ४० ॥**

શબ્દાર્થ:- ગઢી=નાનો ગઢ કે કિલ્લો. મઢી = નાનું મંદિર-દેરી. કંદરા = ગુફા. સૈલ= પહાડ. કલી હૈ કનૈલકી = કનૈરના ફૂલની કળી. ઔંડી = ઊંડી. ભાંડી. = ખરાબ. કનૌડી = કાણી આંખ. મસૂરતિ=આધાર.

અર્થ:- આ દેહ રેતીના ગઢ સમાન અથવા સ્મશાનની દેરી સમાન છે અને અંદર પર્વતની ગુફા સમાન અંધકારમય છે, ઉપરના ઠાઠમાઠ અને વસ્ત્રાભૂષણોથી સારો દેખાય છે પરંતુ કનૈરની કળી સમાન દુર્ગંધવાળો છે, અવગુણોથી ભરેલો, અત્યંત ખરાબ અને કાણી આંખ સમાન નકામો છે, માયાનો સમૂહ અને મેલની મૂર્તિ જ છે, એના જ પ્રેમ અને સંગથી આપણી બુદ્ધિ ઘાણીના બળદ જેવી થઈ ગઈ છે જેથી સંસારમાં સદા ભ્રમણ કરવું પડે છે. ૪૦.

વળી-

**ठौर ठौर रकतके कुंड केसनिके झुंड ,
हाड़निसौ भरी जैसे थरी है चुरैलकी ।
नैकुसे^१ धकाके लगै ऐसै फटिजाय मानौ ,
कागदकी पूरी किधौं चादरि है चैलकी ॥
सूचै भ्रम वांनि ठानि मूढ़निसौं पहचांनि ,
करै सुख हानि अरु खानि बदफैलकी ।
ऐसी देह याहीके सनेह याकी संगतिसौं ,
है रही हमारी मति^२ कोल्हूकेसे बैलकी ॥ ४१ ॥**

શબ્દાર્થ:- ઠૌર-ઠૌર= ઠેકઠેકાણે. કેસનિકે = વાળના. ઝુંડ = સમૂહ. થરી (સ્થલ) = સ્થાન. ચુરૈલ = ચુડેલ. પૂરી = પડીકું. વાંનિ = ટેવ. ચૈલ = કપડાં. બદફૈલ = બૂરા કામ.

અર્થ:- આ દેહમાં ઠેકઠેકાણે લોહીના કુંડ અને વાળના ઝુંડ છે, એ

૧. 'થોરસે' પણ પાઠ છે. ૨. 'ગતિ' પણ પાઠ છે.

હાડકાંઓથી ભરેલો છે જાણે ચુડેલોનું નિવાસસ્થાન જ છે. જરાક ઘક્કો લાગતાં એવી રીતે ફાટી જાય છે જાણે કાગળનું પડીકું અથવા કપડાની જૂની ચાદર. એ પોતાનો અસ્થિર સ્વભાવ પ્રગટ કરે છે પણ મૂર્ખાઓ એના પ્રત્યે સ્નેહ કરે છે. એ સુખનો ઘાતક અને બુરાઈઓની ખાણ છે. એના જ પ્રેમ અને સંગથી આપણી બુદ્ધિ ઘાણીના બળદ જેવી સંસારમાં ભટકનાર થઈ ગઈ છે.૪૧.

સંસારી જીવોની દશા ઘાણીના બળદ જેવી છે. (સર્વૈયા એકત્રીસા)

પાટી બાંધી લોચનિસૌં સકુચૈ દબોચનિસૌં
કોચનિકે સોચસૌં ન બેદૈ ખેદ તનકૌં ।
ધાયબો હી ધંધા અરુ કંધામાંહિ લગ્યૌ જોત ,
બાર બાર આર સહૈ કાયર હૈ મનકૌં ।।
ભૂખ સહૈ પ્યાસ સહૈ દુર્જનકો ત્રાસ સહૈ ,
થિરતા ન ગહૈ ન ઉસાસ લહૈ છનકૌં ।
પરાધીન ઘૂમૈ જૈસૌં કોલ્હૂકૌં કમેરૌં બૈલ ,
તૈસૌંઈ સ્વભાવ યા જગતવાસી જનકૌં ।। ૪૨ ।।

શબ્દાર્થ:- પાટી = પટ્ટી. લોચનિસૌં = આંખોથી. સુકુચૈ = સંકોચાઈ છે. કોચનિકે = ચાબુકોના. ધાયબૌ = દોડવું. આર = એક પ્રકારની અણી. કાયર = સાહસહીન. ત્રાસ = દુઃખ. ઉસાસ = વિસામો. કમેરૌં (કમાઉ) = નિરંતર જોડાનારો.

અર્થ:- સંસારી જીવોની દશા* ઘાણીના બળદ જેવી જ થઈ રહી છે. તે આ રીતે છે- નેત્રો ઉપર પાટો બાંધેલો છે, જગ્યા સાંકડી હોવાથી દબાઈ- સંકડાઈને રહે છે, ચાબુકના મારની બીકથી કષ્ટની જરા પણ દરકાર કરતો નથી,

* સંસારી જીવોની આંખો પર અજ્ઞાનની પટ્ટી બાંધેલી છે, તેઓ મર્યાદિત ક્ષેત્રથી આગળ જઈ શકતા નથી એ તેમને માટે દબાવનાર છે, સ્ત્રી આદિના તીખા વચન ચાબુક છે, વિષય-સામગ્રીને માટે ભટકવું તે તેમનો ધંધો છે, ગૃહસ્થપણું છોડીને નીકળી નથી શકતા એ તેમના ઉપર જોતરું છે, કપાય, ચિંતા વગેરે આર છે, પરિગ્રહનો સંગ્રહ કરવા માટે ભૂખ-તરસ સહન કરે છે, શેઠ, રાજા વગેરેનો ત્રાસ સહન કરવો પડે છે, કર્મોની પરાધીનતા છે, ભ્રમણા કરતાં અનંતકાળ વીતી ગયો પણ એક ક્ષણ માટેય સાચું પ્રાપ્ત કર્યું નહિ.

બંધ દ્વાર

૨૦૧

દોડવું એ જ તેનું કામ છે, તેના ગળા ઉપર જોતર લાગેલું છે (જેથી નીકળી શકતો નથી,) દરેક ક્ષણે આરનો માર સહન કરતો મનમાં નાહિંમત થઈ ગયો છે, ભૂખ-તરસ અને નિર્દય પુરુષો દ્વારા પ્રાપ્ત કષ્ટ ભોગવે છે, ક્ષણમાત્ર પણ વિસામો લેવાની સ્થિરતા પામતો નથી અને પરાધીન થઈને ચક્કર ફરે છે. ૪૨.

સંસારી જીવોની હાલત. (સવૈયા એકત્રીસા)

जगतमैं डोलैं जगवासी नररूप धरैं,
प्रेतकेसे दीप किधौं रेतकेसे थूहे हैं।
दीसैं पट भूषन आडंबरसौं नीके फिरि,
फीके छिनमांझ सांझ-अंबर ज्यों सूहे हैं।।
मोहके अनल दगे मायाकी मनीसौं पगे,
डाभकी अनीसौं लगे ओसकेसे फूहे हैं।
धरमकी बूझ नांहि उरझे भरममांहि,
नाचि नाचि मरि जांहि मरीकेसे चूहे हैं।। ४३।।

શબ્દાર્થ:- ડોલૈ=ફરે. પ્રેતકેસે દીપ=સ્મશાનમાં જે દીવો સળગાવવામાં આવે છે તે. રેતકેસે થૂહે=રેતીના ઢગલા. નીકે=સારા. ફીકે=મલિન. સાંઝ-અંબર=સંધ્યાનું આકાશ. અનલ=અગ્નિ. દગે=બળે. ડાભકી=ઘાસની. અની=અણી. ફૂહે=ટીપા. બૂઝ=ઓળખાણ. મરી=પ્લેગ.

અર્થ:- સંસારી જીવ મનુષ્ય આદિનું શરીર ધારણ કરીને ભટકી રહ્યા છે તે સ્મશાનના દીવા^૧ અને રેતીના ટીંબા^૨ જેવા ક્ષણભંગુર છે. વસ્ત્ર-આભૂષણ આદિથી સારા દેખાય છે પરંતુ સંધ્યાના આકાશ જેવા ક્ષણવારમાં મલિન થઈ જાય છે. તેઓ મોહની અગ્નિથી બળે છે છતાં પણ માયાની મમતામાં લીન થાય છે અને ઘાસ પર પડેલ ઝાકળના ટીપાની જેમ ક્ષણમાત્રમાં નાશ પામી જાય છે. તેમને પોતાના સ્વરૂપની ઓળખાણ નથી, ભ્રમમાં ભૂલી રહ્યા છે અને પ્લેગના

૧. જલદી ઓલવાઈ જાય છે, કોઈ રોકનાર નથી.

૨. મારવાડમાં પવનના નિમિત્તે રેતીના ટીંબા બને છે અને પાછા મટી જાય છે.

ઉંદરોની* જેમ નાચી નાચીને તરત જ મરી જાય છે. ૪૩.

ધનસંપત્તિનો મોહ દૂર કરવાનો ઉપદેશ. (સવૈયા એકત્રીસા)

जासौं तू कहत यह संपदा हमारी सो तौ ,
साधनि अडारी ऐसैं जैसे नाक सिनकी ।
ताहि तू कहत याहि पुन्नजोग पाई सो तौ ,
नरककी साई है बड़ाई डेढ़ दिनकी ॥
घेरा मांहि परयौ तू विचारै सुख आंखिनकौ ,
माखिनके चूटत मिठाई जैसे भिनकी ।
एते परि होहि न उदासी जगवासी जीव ,
जगमैं असाता है न साता एक छिनकी ॥ ४४ ॥

શબ્દાર્થ:- અડારી = છોડી દીધું. સાઈ = નાખનાર. ઘેરા = ચક્કર.

અર્થ:- હે સંસારી જીવો! જેને તમે કહો છો કે આ અમારું ધન છે, તેને સજ્જનો, જેવી રીતે નાકનો મેલ ખંખેરી નાખવામાં આવે તેમ છોડી દે છે અને પછી ગ્રહણ કરતા નથી. જે ધન તમે પુણ્યના નિમિત્તે મેળવ્યું કહો છો તે દોઢ દિવસની મોટાઈ છે અને પછી નરકમાં નાખનાર છે અર્થાત્ પાપરૂપ છે. તમને એનાથી આંખોનું સુખ દેખાય છે તેથી તમે કુટુંબીજનો વગેરેથી એવા ઘેરાઈ રહો છો જેવી રીતે મિઠાઈ ઉપર માખીઓ ગણગણે છે. આશ્ચર્યની વાત છે કે આટલું હોવા છતાં પણ સંસારી જીવો સંસારથી વિરક્ત થતા નથી. સાચું પૂછો તો સંસારમાં એકલી અશાતા જ છે, ક્ષણમાત્ર પણ શાતા નથી. ૪૪.

લૌકિકજનોનો મોહ દૂર કરવાનો ઉપદેશ. (દોહરા)

ए जगवासी यह जगत् , इन्हसौं तोहि न काज ।
तेरै घटमैं जग बसै , तामैं तेरौ राज ॥ ४५ ॥

* જ્યારે ઉંદર ઉપર પ્લેગનું આક્રમણ થાય છે ત્યારે તે દરમાંથી નીકળીને જમીન ઉપર પડે છે અને ખૂબ આકુળતાથી બેએક વાર પટકાઈને તરત જ મરી જાય છે.

અર્થ:- હે ભલ્ય ! આ સંસારી જીવો અને આ સંસાર સાથે તમારે કાંઈ સંબંધ નથી, તમારા જ્ઞાનઘટમાં^૧ સમસ્ત સંસારનો સમાવેશ છે અને તેમાં તમારું જ રાજ્ય છે. ૪૫.

શરીરમાં ત્રણલોકનો વિલાસ ગર્ભિત છે. (સવૈયા એકત્રીસા)

યાહી નર-પિંડમૈ વિરાજૈ ત્રિભુવન યિતિ ,
યાહીમૈ ત્રિવિધિ-પરિનામરૂપ સૃષ્ટિ હૈ ।
યાહીમૈ કરમકી ઉપાધિ દુખ દાવાનલ ,
યાહીમૈ સમાધિ સુખ વારિદકી વૃષ્ટિ હૈ ।।
યાહીમૈ કરતાર કરતૂતિહીમૈ વિભૂતિ ,
યામૈ ભોગ યાહીમૈ વિયોગ યામૈ ઘૃષ્ટિ હૈ ।
યાહીમૈ વિલાસ સબ ગર્ભિત ગુપતરૂપ ,
તાહીકૌ પ્રગટ જાકે અંતર સુદષ્ટિ હૈ ।। ૪૬ ।।

શબ્દાર્થ:- નર-પિંડ = મનુષ્ય શરીર. ત્રિવિધ = ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્રૌવ્યરૂપ. વારિદ = વાદળું. ઘૃષ્ટિ = ઘર્ષણ. ગર્ભિત = સમાવેશ.

અર્થ:- આ જ મનુષ્ય શરીરમાં^૨ ત્રણ લોક મોજૂદ છે, એમાં જ ત્રણે પ્રકારના પરિણામ^૩ છે, એમાં જ કર્મ-ઉપાધિજનિત દુઃખરૂપ અગ્નિ છે, એમાં જ આત્મધ્યાનરૂપ સુખની મેઘવૃષ્ટિ છે, એમાં કર્મનો કર્તા આત્મા છે, એમાં જ તેની ક્રિયા છે, એમાં જ જ્ઞાન-સંપદા છે, એમાં જ કર્મનો ભોગ અથવા વિયોગ છે, એમાં જ સારા કે ખરાબ ગુણોનું સંઘર્ષણ છે અને આ જ શરીરમાં સર્વ વિલાસ ગુપ્ત રીતે સમાયેલા છે. પરંતુ જેના અંતરંગમાં સમ્યજ્ઞાન છે તેને જ સર્વ વિલાસ જણાય છે. ૪૬.

૧. નિર્મળ જ્ઞાનમાં સમસ્ત લોક અલોક ઝળકે છે.

૨. કેડની નીચે પાતાળ લોક, નાભિ તે મધ્યલોક અને નાભિની ઉપર ઊર્ધ્વલોક.

૩. ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્રૌવ્ય.

આત્મવિલાસ જાણવાનો ઉપદેશ. (સર્વેયા તેવીસા)

રે રુચિવંત પચારિ કહૈ ગુરુ ,
તૂ અપનૌ પદ બૂઝત નાંહી ।
ખોજુ હિયેં નિજ ચેતન લચ્છન ,
હૈ નિજમૈ નિજ ગૂઝત નાંહી ॥
સુદ્ધ સુછંદ સદા અતિ ઉજ્જલ ,
માયાકે ફંદ અરૂઝત નાંહી ।
તેરૌ સરૂપ ન દુંદકી દોહીમૈ ,
તોહીમૈ હૈ તોહિ સૂઝત નાંહી ॥ ૪૭ ॥

શબ્દાર્થ:- રુચિવંત = ભવ્ય. પચારિ = બોલાવીને. બૂઝત = ઓળખતો. હિયેં = હૃદયમાં. ગૂઝત નાંહી = ગુંચવાતો નથી. સુછંદ = સ્વતંત્ર. ઉજ્જલ = નિર્મળ. અરૂઝત નાંહી = છૂટતું નથી. દુંદ (દંદ) = ભ્રમજાળ. દોહી = દુવિધા.

અર્થ:- શ્રીગુરુ બોલાવીને કહે છે કે હે ભવ્ય! તું તારા સ્વરૂપને ઓળખતો નથી, પોતાના ઘટમાં ચૈતન્યનું લક્ષણ ગોતો, તે પોતાનામાં જ છે, પોતાથી ગુંચવાતો નથી, તમે શુદ્ધ, સ્વાધીન અને અત્યંત નિર્વિકાર છો, તમારી આત્મસત્તામાં માયાનો પ્રવેશ નથી. તમારું સ્વરૂપ ભ્રમજાળ અને દુવિધાથી રહિત છે જે તમને સૂઝતું નથી. ૪૭.

આત્મસ્વરૂપની ઓળખાણ જ્ઞાનથી થાય છે. (સર્વેયા તેવીસા)

કેઈ ઉદાસ રહૈ પ્રભુ કારન ,
કેઈ કહૈ ઉઠિ જાંહિ કહીંકૈ ।
કેઈ પ્રનામ કરૈ ગઢિ મૂરતિ ,
કેઈ પહાર ચઢૈ ચઢિ છીંકૈ ॥
કેઈ કહૈ અસમાનકૈ ઊપરિ ,
કેઈ કહૈ પ્રભુ હેઠિ જમીંકૈ ।

**મેરો ધની નહિ દૂર દિસન્તર ,
મોહીમૈં હૈ મોહિ સૂઝત નીકૈ ॥ ૪૮ ॥**

શબ્દાર્થ:- ઉદાસ = વિરક્ત. ગઢિ = બનાવીને. મૂરતિ (મૂર્તિ) = પ્રતિમા. પહાર (પહાડ) = પર્વત. અસમાન (આસમાન) = ઊર્ધ્વલોક. ઢેઠિ = નીચે. જમીં (જમીન) = ધરતી. દિસન્તર (દેશાન્તર) = અન્ય ક્ષેત્ર, વિદેશ.

અર્થ:- આત્માને જાણવા માટે અર્થાત્ ઇશ્વરની ખોજ કરવા માટે કોઈ તો ત્યાગી બની ગયા છે, કોઈ બીજા ક્ષેત્રમાં યાત્રા આદિ માટે જાય છે, કોઈ પ્રતિમા બનાવીને નમસ્કાર, પૂજન કરે છે, કોઈ ડોળીમાં બેસીને પર્વત પર ચડે છે, કોઈ કહે છે ઇશ્વર આકાશમાં છે અને કોઈ કહે છે કે પાતાળમાં છે, પરંતુ આપણા પ્રભુ દૂર દેશમાં નથી-આપણામાં જ છે તે આપણને સારી રીતે અનુભવમાં આવે છે. ૪૮.

વળી-(દોહરા)

**કહૈ સુગરુ જો સમકિતી , પરમ ઉદાસી હોઝ ।
સુથિર ચિત્ત અનુભૌ કરૈ , પ્રભુપદ પરસૈ સોઝ ॥ ૪૯ ॥**

શબ્દાર્થ:- પરમ = અત્યંત. ઉદાસી = વીતરાગી. પરસૈ = પ્રાપ્ત કરે.

અર્થ:- શ્રીગુરુ કહે છે કે જે સમ્યગ્દષ્ટિ અત્યંત વીતરાગી થઈને મનને ખૂબ સ્થિર કરીને આત્મ-અનુભવ કરે છે તે જ આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૯.

મનની ચંચળતા (સર્વેયા એકત્રીસા)

**छिनमै प्रवीन छिनहीमै मायासौं मलीन ,
छिनकमै दीन छिनमांहि जैसौ सक्र है ।
लियै दौर धूप छिन छिनमै अनंतरूप ,
कोलाहल ठानत मथानकौसौ तक्र है ॥
नटकौसौ थार किधौं हार है रहटकौसौ ,
धारकौसौ भौर कि कुंभारकौसौ चक्र है ।**

**ऐसौ मन भ्रामक सुथिरु आजु कैसै होई ,
औरहीकौ चंचल अनादिहीकौ वक्र है ॥ ५० ॥**

શબ્દાર્થ:- પ્રવીણ = ચતુર. સક (શક) = ઇન્દ્ર. ઠાનત = કરે છે. મથાન = વલોણું. તક = છાશ. થાર = થાળી. હાર = માળા. ચક = ચાકડો. ભ્રામક = ભ્રમણ કરનાર. ચંચળ = ચપળ. વક્ર = વાંકું.

અર્થ:- આ મન ક્ષણમાત્રમાં પંડિત બની જાય છે, ક્ષણમાત્રમાં માયામાં મલિન થઈ જાય છે, ક્ષણમાત્રમાં વિષયોને માટે દીન બને છે, ક્ષણમાત્રમાં ગર્વથી ઇન્દ્ર જેવું બની જાય છે, ક્ષણમાત્રમાં જ્યાં-ત્યાં દોડે છે અને ક્ષણમાત્રમાં અનેક વેષ કાઢે છે. જેમ દહીં વલોવતાં છાશની ઉથલ-પાથલ થાય છે તેવો કોલાહલ મચાવે છે; નટનો થાળ, રહેંટચકની માળ, નદીના પ્રવાહનું વમળ અથવા કુંભારના ચાકડાની જેમ ઘૂમ્યા જ કરે છે. આવું ભ્રમણ કરનારું મન આજે કેવી રીતે સ્થિર થઈ શકે કે જે સ્વભાવથી જ ચંચળ અને અનાદિકાળથી વક્ર છે. ૫૦.

મનની ચંચળતા ઉપર જ્ઞાનનો પ્રભાવ. (સવૈયા એકત્રીસા)

**धायौ सदा काल पै न पायौ कहूं साचौ सुख ,
रूपसौं विमुख दुखकूपवास बसा है ।
धरमकौ घाती अधरमकौ संघाती महा ,
कुरापाती जाकी संनिपातकीसी दसा है ॥
मायाकौं झपटि गहै कायासौं लपटि रहै ,
भूल्यौ भ्रम-भीरमै बहीरकौसौ ससा है ।
ऐसौ मन चंचल पताकासौ अंचल सु ,
ग्यानके जगैसौं निरवाण पथ धसा है ॥ ५१ ॥**

શબ્દાર્થ:- ધાયૌ = દોડ્યો. વિમુખ = વિરુદ્ધ. સંઘાતી = સાથી. કુરાપાતી = ઉપદ્રવી. ગહૈ = પકડે. બહીર = શિકારી. સસા (શશા) = સસલું. પતાકા = ધ્વજા. અંચલ = કપડું.

અર્થ:- આ મન સુખને માટે સદાય ભટકતું રહ્યું છે પણ ક્યાંય સાચું સુખ મેળવ્યું નથી. પોતાના સ્વાભાવના સુખથી વિરુદ્ધ થઈ દુઃખના કુવામાં પડી રહ્યો

બંધ દ્વાર

૨૦૭

છે. ધર્મનો ઘાતક, અધર્મનો સાથી, મહાઉપદ્રવી સનેપાતના રોગી જેવો અસાવધાન થઈ રહ્યો છે. ધન-સંપત્તિ આદિનું સ્ફૂર્તિથી ગ્રહણ કરે છે અને શરીરમાં સ્નેહ કરે છે, ભ્રમજાળમાં પડ્યો થકો એવો ભૂલી રહ્યો છે જેવો શિકારીના ઘેરામાં સસલું ભટકી રહ્યું હોય. આ મન ધજાના વસ્ત્રની જેમ ચંચળ છે, તે જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે. ૫૧.

મનની સ્થિરતાનો પ્રયત્ન (દોહરા)

જો મન વિષૈ-કષાયમૈ, બરતૈ ચંચલ સોઝ ।
જો મન ધ્યાન વિચારસૌં, રુકૈ સુ અવિચલ હોઝ ॥ ૫૨ ॥

શબ્દાર્થ:- રુકૈ = રોકાય. અવિચલ = સ્થિર.

અર્થ:- જે મન વિષય-કષાય આદિમાં વર્તે છે તે ચંચળ રહે છે અને જે આત્મસ્વરૂપના ચિંતનમાં લાગ્યું રહે છે તે સ્થિર થઈ જાય છે. ૫૨.

૫૧ી-(દોહરા)

તાતૈ વિષૈ-કષાયસૌં, ફેરિ સુ મનકી બાંનિ ।
સુદ્ધાતમ અનુભૌવિષૈ, કીજૈ અવિચલ આનિ ॥ ૫૩ ॥

શબ્દાર્થ:- બાંનિ = આદત-સ્વભાવ. અવિચલ = સ્થિર. આનિ = લાવીને.

અર્થ:- માટે મનની પ્રવૃત્તિ વિષય-કષાયથી ખસેડીને તેને શુદ્ધ આત્માનુભવ તરફ લાવો અને સ્થિર કરો. ૫૩.

આત્માનુભવ કરવાનો ઉપદેશ. (સવૈયા એકત્રીસા)

અલખ અમૂરતિ અરૂપી અવિનાસી અજ ,
નિરાધાર નિગમ નિરંજન નિરંધ હૈ ।
નાનારૂપ ભેસ ધરૈ ભેસકૌ ન લેસ ધરૈ ,
ચેતન પ્રદેસ ધરૈ ચેતનકૌ ચંધ હૈ ॥
મોહ ધરૈ મોહીસૌ વિરાજૈ તોમૈ તોહીસૌ ,
ન તોહીસૌ ન મોહીસૌ ન રાગી નિરબંધ હૈ ।

**ऐसौ चिदानंद याही घटमें निकट तेरे ,
ताहि तू विचारु मन और सब धंध है ॥ ५४ ॥**

શબ્દાર્થ:- અમૂરતિ (અમૂર્તિ) = આકાર રહિત. અવિનાસી = નિત્ય. અજ = જન્મ રહિત. નિગમ = જ્ઞાની. નિરંધ = અખંડ. ખંધ (સ્કંધ) = પિંડ ધંધ (દ્વંદ્વ) = દ્વિવિધા.

અર્થ:- આ આત્મા અલખ, અમૂર્તિક, અરૂપી, નિત્ય, અજન્મ, નિજાધાર, જ્ઞાની, નિર્વિકાર અને અખંડ છે. અનેક શરીર ધારણ કરે છે પણ તે શરીરોના કોઈ અંશરૂપ થઈ જતો નથી, એતન પ્રદેશોને ધારણ કરેલ એતન્યનો પિંડ જ છે. જ્યારે આત્મા શરીર આદિ પ્રત્યે મોહ કરે છે ત્યારે મોહી થઈ જાય છે અને જ્યારે અન્ય વસ્તુઓમાં રાગ કરે છે ત્યારે તે રૂપ થઈ જાય છે, વાસ્તવમાં ન શરીરરૂપ છે અને ન અન્ય વસ્તુઓ રૂપ છે, તે સર્વથા વીતરાગ અને કર્મબંધથી રહિત છે. હે મન! આવો ચિદાનંદ આ જ શરીરમાં તારી પાસે છે તેનો તું વિચાર કર, તે સિવાયની બીજી બધી જંજાળ છે. ૫૪.

આત્માનુભવ કરવાની વિધિ (સવૈયા એકત્રીસા)

**प्रथम सुद्रिष्टिसौं सरीररूप कीजै भिन्न ,
तामें और सूच्छम सरीर भिन्न मानिये ।
अष्टकर्मभावकी उपाधि सोऊ कीजै भिन्न ,
ताहूमें सुबुद्धिकौ विलास भिन्न जानिये ॥
तामें प्रभु चेतन विराजत अखंडरूप ,
वहै श्रुतग्यानके प्रवांन उर आनिये ।
वाहीकौ विचार करि वाहीमें मगन हूजै ,
वाकौ पद साधिबेकौं ऐसी विधि ठानिये ॥ ५५ ॥**

શબ્દાર્થ:- શરીર = ઔદારિક, વૈક્રિયક, આહારક. સૂચ્છમ સરીર (સૂક્ષ્મ શરીર) = તૈજસ, કાર્મણ. અષ્ટકર્મભાવકી ઉપાધિ = રાગ-દ્વેષ-મોહ. સુબુદ્ધિકૌ વિલાસ = ભેદવિજ્ઞાન.

અર્થ:- પહેલાં ભેદવિજ્ઞાનથી સ્થૂળ શરીરને આત્માથી ભિન્ન માનવું

બંધ દ્વાર

૨૦૯

જોઈએ, પછી તે સ્થૂળ શરીરમાં તૈજસ, કાર્માણ સૂક્ષ્મ શરીર છે, તેમને ભિન્ન જાણવા યોગ્ય છે. પછી આઠ કર્મની ઉપાધિજનિત રાગ-દ્વેષને ભિન્ન કરવા અને પછી ભેદવિજ્ઞાનને પણ ભિન્ન માનવું જોઈએ. તે ભેદવિજ્ઞાનમાં અખંડ આત્મા બિરાજમાન છે, તેને શ્રુતજ્ઞાન-પ્રમાણ અથવા નય-નિક્ષેપ આદિથી નક્કી કરીને તેનો જ વિચાર કરવો અને તેમાં જ લીન થવું જોઈએ. મોક્ષપદ પામવાની નિરંતર આવી જ રીત છે. ૫૫.

આત્માનુભવથી કર્મબંધ થતો નથી. (ચોપાઈ)

इहि विधि वस्तु व्यवस्था जानै ।

रागादिक निज रूप न मानै ॥

तातै ग्यानवंत जगमांही ।

करम बंधकौ करता नांही ॥ ५६ ॥

અર્થ:- સંસારમાં સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ઉપર કદા પ્રમાણે આત્માનું સ્વરૂપ જાણે છે અને રાગ-દ્વેષ આદિને પોતાનું સ્વરૂપ માનતા નથી તેથી તે કર્મબંધનના કર્તા નથી. ૫૬.

ભેદજ્ઞાનીની ક્રિયા (સર્વેયા એકત્રીસા)

ग्यानी भेदग्यानसौं विलेछि पुदगल कर्म ,

आतमीक धर्मसौं निरालो करि मानतौ ।

ताकौ मूल कारन असुद्ध रागभाव ताके ,

नासिबेकौं सुद्ध अनुभौ अभ्यास ठानतौ ॥

याही अनुक्रम पररूप सनबंध त्यागि ,

आपमांहि अपनौ सुभाव गहि आनतौ ।

इत्यालोच्य विवेच्य तत्किल परद्रव्यं समग्रं बलात्

तन्मूलां बहुभावसन्ततिमिमामुद्धर्तुकामः समम् ।

आत्मानं समुपैति निर्भरवहत्पूर्णकसंविद्युतम्

येनोन्मूलितबन्ध एष भगवानात्मात्मनि स्फूर्जति ॥ १६ ॥

સાધિ સિવચાલ નિરબંધ હોત તિહું કાલ, કેવલ વિલોક પાડ્ લોકાલોક જાનતૌ ॥ ૫૭ ॥

શબ્દાર્થ:- વિલેષિ = જુદો જાણવો. નિરાલૌ = ભિન્ન. અનુક્રમ = ક્રમ પ્રમાણે. સાધિ = સિદ્ધ કરીને. સિવચાલ = મોક્ષમાર્ગ. નિરબંધ = બંધ રહિત. વિલોક = જ્ઞાન.

અર્થ:- જ્ઞાની જીવ ભેદવિજ્ઞાનના પ્રભાવથી પુદ્ગલ કર્મને જુદું જાણે છે અને આત્મસ્વભાવથી ભિન્ન માને છે. તે પુદ્ગલ કર્મોનું મૂળ કારણ રાગ, દ્વેષ, મોહ આદિ વિભાવો છે, તેનો નાશ કરવા માટે શુદ્ધ અનુભવનો અભ્યાસ કરે છે અને પૃથ્વી કવિત્તમાં કહેલી રીતે આત્મસ્વભાવથી ભિન્ન અને પરરૂપ એવી બંધપદ્ધતિને દૂર કરીને પોતામાં જ પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવનું ગ્રહણ કરે છે. આ રીતે તે સદૈવ મોક્ષમાર્ગનું સાધન કરીને બંધન રહિત થાય છે અને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને લોકાલોકનો જ્ઞાયક થાય છે. ૫૭.

ભેદજ્ઞાનીનું પરાક્રમ (સવૈયા એકત્રીસા)

જૈસૈં કોઠુ મનુષ્ય અજાન મહાબલવાન,
ખોદિ મૂલ વૃચ્છકૌ ઉખારૈ ગહિ બાહૂસૌં ।
તૈસૈં મતિમાન દર્વકર્મ ભાવકર્મ ત્યાગિ,
હૈ રહૈ અતીત મતિ ગ્યાનકી દશાહૂસૌં ॥
યાહી ક્રિયા અનુસાર મિટૈ મોહ અંધકાર,
જગૈ જોતિ કેવલ પ્રધાન સવિતાહૂસૌં ।
ચુકૈ ન સકતીસૌં લુકૈ ન પુદગલ માંહિ,
ધુકૈ મોખ થલકૌં રુકૈ ન ફિર કાહૂસૌં ॥ ૫૮ ॥

રાગાદીનામુદયમદયં દારયત્કારણાનાં

કાર્યં બન્ધં વિવિધમધુના સઘ એવ પ્રણુઘ ।

જ્ઞાનજ્યોતિઃ ક્ષપિતતિમિરં સાધુ સન્નદ્ધમેતત્

તદ્વઘદ્વત્પ્રસરમપરઃ કોઽપિ નાસ્યાવૃણોતિ ॥ ૧૭ ॥

ઈતિ બન્ધો નિષ્ક્રાન્તઃ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:- અતીત = ખાલી, શૂન્ય. સવિતાહૂ = સૂર્ય. લુકૈ = છુપાય. ધુકૈ = ચાલે છે.

અર્થ:- જેવી રીતે કોઈ અજાણ્યો મહા બળવાન મનુષ્ય પોતાના બાહુબળથી કોઈ વૃક્ષને મૂળમાંથી ઉખાડી નાખે છે તેવી જ રીતે ભેદવિજ્ઞાની મનુષ્ય જ્ઞાનની શક્તિથી દ્રવ્યકર્મ અને ભાવકર્મને દૂર કરીને હલકા થઈ જાય છે. આ રીતે મોહનો અંધકાર નાશ પામે છે અને સૂર્યથી પણ શ્રેષ્ઠ કેવળજ્ઞાનની જ્યોત જાગે છે, પછી કર્મ અને નોકર્મથી છુપાઈ ન શકવા યોગ્ય અનંતશક્તિ પ્રગટ થાય છે જેથી તે સીધા મોક્ષમાં જાય છે અને કોઈના રોક્યા રોકાતા નથી.૫૮.

આઠમા અધિકારનો સાર

જોકે સિદ્ધાલયમાં અનંત કાર્મણ વર્ગણાઓ ભરેલી છે તોપણ સિદ્ધ ભગવાનને કર્મનો બંધ થતો નથી, અરિહંત ભગવાન યોગ સહિત હોવા છતાં અબંધ રહે છે, પ્રમાદ વિના હિંસા થઈ જવા છતાં મુનિઓને બંધ થતો નથી, સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ અસંયમી હોવા છતાં પણ બંધ રહિત છે. એથી સ્પષ્ટ છે કે કાર્મણ વર્ગણાઓ, યોગ, હિંસા અને અસંયમથી બંધ થતો નથી, કેવળ શુભ-અશુભ અશુદ્ધોપયોગ જ બંધનું કારણ છે. અશુદ્ધ ઉપયોગ રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ છે અને રાગ-દ્વેષ-મોહનો અભાવ સમ્યગ્દર્શન છે, માટે બંધનો અભાવ કરવા માટે સમ્યગ્દર્શનની સંભાળ કરવી જોઈએ. એમાં પ્રમાદ કરવો ઉચિત નથી કેમ કે સમ્યગ્દર્શન જ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થોનો દાતા છે. આ સમ્યગ્દર્શન વિપરીત અભિનિવેશ રહિત હોય છે. મેં કર્યું, મારું છે, હું ઈચ્છું તે કરીશ, એ મિથ્યાભાવ સમ્યગ્દર્શનમાં હોતો નથી. એમાં શરીર, ધન, કુટુંબ અથવા વિષય-ભોગથી વિરક્તભાવ રહે છે અને ચંચળ ચિત્તને વિશ્રામ મળે છે. સમ્યગ્દર્શન જાગૃત થતાં વ્યવહારની તલ્લીનતા રહેતી નથી, નિશ્ચયનયના વિષયભૂત નિર્વિકલ્પ અને નિરુપાધિ આત્મરામનું સ્વરૂપ-ચિંતવન હોય છે અને મિથ્યાત્વને આધીન થઈને સંસારી આત્મા જે અનાદિકાળથી ઘાણીના બળદની જેમ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરી રહ્યો હતો તેને વિલક્ષણ શાંતિ મળે છે. સમ્યગ્જ્ઞાનીઓને પોતાનો ઈશ્વર પોતાનામાં જ દેખાય છે; અને બંધના કારણોનો અભાવ થવાથી તેમને પરમેશ્વરપદ પ્રાપ્ત થાય છે.

भोक्ष द्वार

(८)

प्रतिष्ठा (दोडरा)

बंधद्वार पूरौ भयौ , जो दुख दोष निदान ।
अब बरनों संक्षेपसौं , मोखद्वार सुखथान ॥ १ ॥

शब्दार्थ:- निदान = कारण. वरनों = वर्णन करुं छुं. संक्षेपसौं = थोडासां.

अर्थ:- दुःखो अने दोषोना कारणभूत बंधनो अधिकार समाप्त थयो. इवे
टुंकासां सुप्पना स्थानरूप भोक्ष अधिकारनुं वर्णन करुं छुं. १.

भंगणायरण (सवैया अेकत्रीसा)

भेदग्यान आरासौं दुफारा करै ग्यानी जीव ,
आतम करम धारा भिन्न भिन्न चरचै ।
अनुभौ अभ्यास लहै परम धरम गहै ,
करम भरमकौ खजानौ खोलि खरचै ॥
यौही मोख मुख धावै केवल निकट आवै ,
पूरन समाधि लहै परमकौ परचै ।
भयौ निरदौर याहि करनौ न कछु और ,
ऐसौ विश्वनाथ ताहि बनारसी अरचै ॥ २ ॥

द्विधाकृत्य प्रज्ञाक्रकचदलनाद्वन्धपुरुषौ
नयन्मोक्षं साक्षात्पुरुषमुपलम्भैकनियतम् ।
इदानीमुन्मज्जत्सहजपरमानन्दसरसं
परं पूर्णं ज्ञानं कृतसकलकृत्यं विजयते ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ:- ચરચૈ = જાણે. ખરચૈ = દૂર કરે. પરચૈ = ઓળખે. નિરદૌર = સ્થિર. વિશ્વનાથ = સંસારનો સ્વામી. અરચૈ = વંદન કરે છે.

અર્થ:- જ્ઞાની જીવ ભેદવિજ્ઞાનની કરવતથી આત્મપરિણતિ અને કર્મપરિણતિને ભિન્ન કરીને તેમને જુદીજુદી જાણે છે અને અનુભવનો અભ્યાસ તથા રત્નત્રયનું ગ્રહણ કરીને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ અથવા રાગ-દ્વેષ આદિ વિભાવનો ખજાનો ખાલી કરી નાખે છે. આ રીતે તે મોક્ષની સન્મુખ દોડે છે. જ્યારે કેવળજ્ઞાન તેની સમીપ આવે છે ત્યારે પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને પરમાત્મા બની જાય છે અને સંસારનું ભટકવું મટી જાય છે તથા કરવાનું કાંઈ બાકી રહેતું નથી અર્થાત્ કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે. આવા ત્રિલોકીનાથને પંડિત બનારસીદાસજી નમસ્કાર કરે છે. ૨.

સમ્યજ્ઞાનથી આત્માની સિદ્ધિ થાય છે. (સવૈયા એકત્રીસા)

काहू एक जैनी सावधान है परम पैनी,
ऐसी बुद्धि छैनी घटमांही डार दीनी है।
पैठी नो करम भेदि दरव करम छेदि,
सुभाउ विभाउताकी संधि सोधि लीनी है ॥
तहां मध्यपाती होय लखी तिन धारा दोय,
एक मुधामई एक सुधारस-भीनी है।
मुधासौं विरचि सुधासिंधुमै मगन भई,
ऐती सब क्रिया एक समै बीचि कीनी है ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ:- સાવધાન = પ્રમાદ રહિત. પૈની = તીક્ષ્ણ. પૈઠી = ઘૂસી. સંધિ = મિલનસ્થાન. મધ્યપાતી = વચ્ચે પડીને. મુધામઈ = અજ્ઞાનમય. સુધારસ = અમૃતરસ. વિરચિ = છોડીને.

प्रज्ञाछेत्री शितेयं कथमपि निपुणैः पातिता सावधानैः
सूक्ष्मेऽन्तःसन्धिबन्धे निपतति रभसादात्मकर्मोभयस्य।
आत्मानं मग्नमन्तःस्थिरविशदलसद्दाम्नि चैतन्यपूरे
बन्धं चाज्ञानभावे नियमितमभितः कुर्वती भिन्नभिन्नौ ॥ २ ॥

અર્થ:- જૈનશાસ્ત્રના જ્ઞાતા એક જૈને ઘણા સાવધાન થઈને વિવેકરૂપી તીક્ષ્ણ છીણી પોતાના હૃદયમાં નાખી દીધી, જેણે પ્રવેશ કરતાં જ નોકર્મ, દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ અને નિજસ્વભાવનું જીદાપણું કરી નાખ્યું. ત્યાં તે જ્ઞાતાએ વચ્ચે પડીને એક અજ્ઞાનમય અને એક જ્ઞાનસુધારસમય એવી બે ધારા દેખી. ત્યારે તે અજ્ઞાનધારા છોડીને જ્ઞાનરૂપ અમૃતસાગરમાં મગ્ન થયો. આટલી બધી ક્રિયા તેણે માત્ર એક સમયમાં જ કરી. ૩.

વળી-

**जैसे छैनी लोहकी, करै एकसौं दोड़।
जड़ चेतनकी भिन्नता, त्यों सुबुद्धिसौं होई ॥ ४ ॥**

અર્થ:- જેવી રીતે લોહાની છીણી કાષ્ટ આદિ વસ્તુના બે ટુકડા કરી નાખે છે તેવી જ રીતે ચેતન-અચેતનનું પૃથક્કરણ ભેદવિજ્ઞાનથી થાય છે. ૪.

સુબુદ્ધિનો વિલાસ. (સર્વ વર્ણ લઘુ. ચિત્રકાવ્ય ઘનાક્ષરી)

**धरति धरम फल हरति करम मल,
मन वच तन बल करति समरपन।
भखति असन सित चखति रसन रित,
लखति अमित वित करि चित दरपन ॥
कहति मरम धुर दहति भरम पुर,
गहति परम गुर उर उपसरपन।
रहति जगति हित लहति भगति रति,
चहति अगति गति यह मति परपन ॥ ५ ॥**

શબ્દાર્થ:- ભખતિ = ખાય છે. અસન = ભોજન. સિત = ઉજ્જવળ. અમિત = અપ્રમાણ. દહતિ = બાળી છે. પુર = નગર. ઉપસરપન = સ્થિર. અગતિ ગતિ = મોક્ષ

અર્થ:- સુબુદ્ધિ ધર્મરૂપ ફળ ધારણ કરે છે, કર્મમળ હરે છે, મન, વચન, કાય ત્રણે બળોને મોક્ષમાર્ગમાં લગાવે છે, જીભથી સ્વાદ લીધા વિના ઉજ્જવળ

મોક્ષ દ્વાર

૨૧૫

જ્ઞાનનું ભોજન ખાય છે, પોતાની અનંત જ્ઞાનરૂપ સંપત્તિ ચિત્ત-રૂપ દર્પણમાં દેખે છે, મર્મની વાત અર્થાત્ આત્માનું સ્વરૂપ બતાવે છે, મિથ્યાત્વરૂપ નગર ભસ્મ કરે છે, સદ્ગુરુની વાણીનું ગ્રહણ કરે છે, ચિત્તમાં સ્થિરતા લાવે છે, જગતની હિતકારી બનીને રહે છે, ત્રિલોકનાથની ભક્તિમાં અનુરાગ કરે છે, મુક્તિની અભિલાષા ઉત્પન્ન કરે છે; એવો સુબુદ્ધિનો વિલાસ છે. ૫.

સમ્યજ્ઞાનીનું મહત્ત્વ. (સર્વ વર્ણ ગુરુ સર્વેયા એકત્રીસા)

રાણાકૌસૌ બાના લીનૈ આપ સાઘૈ થાના ચીનૈ ,
દાનાઅંગી નાનારંગી ખાના જંગી જોધા હૈ ।
માયાબેલી જેતી તેતી રેતેમૈ ધારેતી સેતી ,
ફંદાહીકૌ કંદા ખૌદૈ ખેતીકૌસૌ લોધા હૈ ।।
બાધાસેતી હાંતા લોરૈ રાધાસેતી તાંતા જોરૈ ,
બાંદીસેતી નાતા તોરૈ ચાંદીકૌસૌ સોધા હૈ ।
જાનૈ જાહી તાહી નીકૈ માનૈ રાહી પાહી પીકૈ ,
ઠાનૈ બાતૈ ડાહી એસૌ ધારાબાહી બોધા હૈ ।। ૬ ।।

શબ્દાર્થ:- રાણા = બાદશાહ. બાના = વેશ. થાના = સ્થાન. ચીનૈ = ઓળખે. દાનાઅંગી = પ્રતાપી. ખાના જંગી જોધા = યુદ્ધમાં મહા શૂરવીર. કંદા = કાંસના મૂળિયા. ખેતીકૌસૌ લોધા = ખેડૂત જેવો. બાધા = કલેશ. હાંતા લોરૈ = અલગ કરે છે. તાંતા = દોર. બાંદી = દાસી. નાતા = સંબંધ. ડાહી = હોશિયારી. બોધા = જ્ઞાની.

અર્થ:- ભેદવિજ્ઞાની જ્ઞાતાએ રાજા જેવું રૂપ બનાવેલું છે, તે પોતાના આત્મરૂપ સ્વદેશની રક્ષા માટે પરિણામોની સંભાળ રાખે છે અને આત્મસત્તા ભૂમિરૂપ સ્થાનને ઓળખે છે. પ્રશમ, સંવેગ, અનુકંપા આદિની સેના સંભાળવામાં દાના અર્થાત્ પ્રવીણ હોય છે, શામ, દામ, દંડ, ભેદ આદિ કળાઓમાં શુકળ રાજાની સમાન છે, તપ, સમિતિ, ગુપ્તિ, પરિષદ-જય, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા આદિ અનેક રંગ ધારણ કરે છે, કર્મરૂપી શત્રુઓને જીતવામાં ઘણો બહાદુર છે, માયારૂપી જેટલું લોહું

છે તે બધાનો નાશ કરવા માટે રેતી સમાન છે, કર્મના ફંદારૂપ કાંસને મૂળમાંથી ઉખેડવા માટે કિસાન સમાન છે, કર્મબંધના દુઃખોથી બચાવનાર છે, સુમતિ રાધિકા સાથે પ્રીતિ જોડે છે, કુમતિરૂપ દાસી સાથે સંબંધ તોડે છે, આત્મપદાર્થરૂપ ચાંદીનું ગ્રહણ કરવામાં અને પરપદાર્થરૂપ ધૂળને છોડવામાં સોની સમાન છે. પદાર્થને જેવો જાણે છે તેવો જ માને છે, ભાવ એ છે કે હેયને હેય જાણે છે અને હેય માને છે. ઉપાદેયને ઉપાદેય જાણે છે અને ઉપાદેય માને છે^૧, એવી ઉત્તમ વાતોના આરાધક ધારા પ્રવાહી જ્ઞાતા છે. ઠ.

જ્ઞાની જીવ જ ચક્રવર્તી છે (સર્વૈયા એકત્રીસા)

જિन्हकै दरब मिति साधन छखंड थिति ,
बिनसै विभाव अरि पंकति पतन हैं ।
जिन्हकै भगतिको विधान एई नौ निधान ,
त्रिगुनके भेद मानौ चौदह रतन हैं ॥
जिन्हकै सुबुद्धिरानी चूरै महा मोह वज्र ,
पूरै मंगलीक जे जे मोखके जतन हैं ।
जिन्हके प्रमान अंग सौहै चमू चतुरंग ,
तेई चक्रवर्ती तनु धरै पै अतन हैं ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ:- અરિ પંકતિ = શત્રુઓનો સમૂહ. પતન = નષ્ટ થવું. નવ નિધાન = નવ નિધિ. મંગલીક = મંડળ, ચોક. ચમૂ = સેના. ચતુરંગ = સેનાના ચાર અંગ-હાથી, ઘોડા, રથ, પાયદળ. અતન = શરીરરહિત.

અર્થ:- જ્ઞાની જીવ ચક્રવર્તી સમાન છે કારણ કે ચક્રવર્તી છ ખંડ પૃથ્વી જીતે છે, જ્ઞાની છ દ્રવ્યોને સાધે છે, ચક્રવર્તી શત્રુઓનો નાશ કરે છે, જ્ઞાની જીવ વિભાવ

૧. આત્મા અડદના માવા (અંદરનો ભાગ) મગજ સમાન આદિ ઉપાદેય છે અને ફોતરા વગેરે સમાન શરીરાદિ હેય છે.

પરિણતિનો વિનાશ કરે છે, ચક્રવર્તીને નવનિધિ^૧ હોય છે, જ્ઞાની નવભક્તિ^૨ ધારણ કરે છે, ચક્રવર્તીને ચૌદ રત્ન^૩ હોય છે, જ્ઞાનીઓને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રના ભેદરૂપ ચૌદ રત્ન^૪ હોય છે; ચક્રવર્તીની પટરાણી દિગ્વિજય માટે જવાને સમયે ચપટીથી વજ્રરત્નોનો ભૂકો કરીને ચોક પૂરે છે; જ્ઞાની જીવોની સુબુદ્ધિરૂપ પટરાણી મોક્ષમાં જવાના શુકન કરવા માટે મહામોહરૂપ વજ્રનું ચૂર્ણ કરે છે; ચક્રવર્તીને હાથી, ઘોડા, રથ, પાયદળ એવી ચતુરંગિણી સેના હોય છે, જ્ઞાની જીવોને પ્રત્યક્ષ, પરોક્ષ, નય, પ્રમાણ અને નિક્ષેપ હોય છે. વિશેષ એ છે કે ચક્રવર્તીને શરીર હોય છે પણ જ્ઞાની જીવ દેહથી વિરક્ત હોવાને કારણે શરીરરહિત હોય છે તેથી જ્ઞાની જીવોનું પરાક્રમ ચક્રવર્તી સમાન છે. ૭.

નવ ભક્તિના નામ (દોહરા)

શ્રવન કીરતન ચિંતવન , સેવન બંદન ધ્યાન ।

લઘુતા સમતા એકતા , નૌધા ભક્તિ પ્રવાન ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:- શ્રવણ = ઉપાદેય ગુણોનું સાંભળવું. કીરતન (કીર્તન) = ગુણોનું વ્યાખ્યાન

૧. મહાકાલ અસિ મસિકે સાધન, દેત કાલનિધિ ગ્રંથ મહાન;
માનવ આયુધ ભાંડ નસરપ, સુભગ પિંગલા ભૂષન ખાન.
પાંડુક નિધિ સભ ધાન્ય દેત હૈ, કરૈ શંખ વાજિંત્ર પ્રદાન;
સર્વ રતન રત્નોંકી દાતા, વરૂ દેત નિધિ પદ્મ મહાન.

૨. નવ ભક્તિના નામ આગળના દોહામાં છે.

૩. ચક્રવર્તીને ચૌદ રત્નોમાં સાત સજીવ રત્ન હોય છે, અને સાત અજીવ હોય છે. તે આ પ્રકારે છે:-

દોહરા- સેનાપતિ ગ્રહપતિ થપિત, પ્રોહિત નાગ તુરંગ,

બનિતા મિલિ સાતૌં રતન, હૈ સજીવ સરવંગ. ૧.

ચક્ર છત્ર અસિ દંડ મણિ, ચર્મ કાંકણી નામ;

યે અજીવ સાતૌં રતન, ચક્રવર્તી કે ધામ. ૨.

૪. કવિએ ચૌદ રત્નોની સંખ્યા ત્રણ ગુણના ભેદોમાં ગણાવેલ છે. તે સમ્યગ્દર્શનના ઉપશમ, ક્ષયોપશમ, ક્ષાયિક એ ત્રણ, જ્ઞાનના મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યય, કેવળ એ પાંચ; અને ચારિત્રના સામાયિક, છેદોપસ્થાપના, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસાંપરાય અને સંયમાસંયમ એ છ, - આવી રીતે બધા મળીને ચૌદ જણાય છે.

કરવું. ચિંતવન = ગુણોનો વિચાર કરવો. સેવન = ગુણોનું અધ્યયન કરવું.
વંદન = ગુણોની સ્તુતિ કરવી. ધ્યાન = ગુણોનું સ્મરણ કરવું. લઘુતા = ગુણોનો
ગર્વ ન કરવો. સમતા = બધા ઉપર એકસરખી દષ્ટિ રાખવી. એકતા = એક
આત્માને જ પોતાનો માનવો, શરીરાદિને પર માનવા.

અર્થ:- શ્રવણ, કીર્તન, ચિંતવન, સેવન, વંદન, ધ્યાન, લઘુતા, સમતા,
એકતા-આ નવ પ્રકારની ભક્તિ છે, જે જ્ઞાની જીવ કરે છે. ૮.

જ્ઞાની જીવોનું મંતવ્ય (સવૈયા એકત્રીસા)

*** કોઠુ અનુભવી જીવ કહૈ મેરે અનુભૌમૈ ,
લક્ષન વિભેદ ભિન્ન કરમકૌ જાલ હૈ ।
જાનૈ આપા આપુકૌં જુ આપુકરિ આપુવિષૈ ,
ઉતપતિ નાસ ધ્રુવ ધારા અસરાલ હૈ ।।
સારે વિકલપ મોસૌં-ન્યારે સરવથા મેરૌ ,
નિહચૈ સુભાવ યહ વિવહાર ચાલ હૈ ।
મૈ તૌ સુદ્ધ ચેતન અનંત ચિનમુદ્રા ધારી ,
પ્રભુતા હમારી એકરૂપ તિહૂં કાલ હૈ ।। ૧ ।।**

અર્થ:- આત્માનુભવી જીવ કહે છે કે અમારા અનુભવમાં આત્મસ્વભાવથી
વિરુદ્ધ ચિત્તોની ધારક કર્મોની જાળ અમારાથી ભિન્ન છે, તેઓ પોતે^૧ પોતાને^૨ પોતા
દ્વારા^૩ પોતાનામાં^૪ જાણે છે. દ્રવ્યની ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવ એ ત્રિગુણ ધારા જે
મારામાં વહે છે, તે વિકલ્પો વ્યવહારનયથી છે, મારાથી સર્વથા ભિન્ન છે; હું તો
નિશ્ચયનયના વિષયભૂત શુદ્ધ અને અનંત ચૈતન્યમૂર્તિનો ધારક છું, મારું આ સામર્થ્ય
સદા એકસરખું રહે છે-કદી ઘટતું-વધતું નથી. ૮.

૧. આ કર્તારૂપ છે. ૨. આ કર્મરૂપ છે. ૩. આ કરણરૂપ છે. ૪. આ અધિકરણ છે.

*** ભિત્વા સર્વમપિ સ્વલક્ષણબલાદ્ભેતું હિ ચચ્ચક્યતે
ચિન્મુદ્રાંકિતનિર્વિભાગમહિમા શુદ્ધશ્ચિદેવાસ્મ્યહમ્ ।
ભિદ્યન્તે યદિ કારકાણિ યદિ વા ધર્મા ગુણા વા યદિ
ભિદ્યન્તાં ન ભિદાસ્તિ કાચન વિભૌ ભાવે વિશુદ્ધે ચિત્તિ ।। ૩ ।।**

આત્માના ચેતન લક્ષણનું સ્વરૂપ (સર્વેયા એકત્રીસા)

નિરાકાર ચેતના કહાવૈ દરસન ગુન ,
સાકાર ચેતના સુદ્ધ જ્ઞાન ગુનસાર હૈ ।
ચેતના અદ્વૈત દોઝ ચેતન દરબ માંહિ ,
સામાન વિશેષ સત્તાહીકૌ વિસતાર હૈ ।।
કોઝ કહૈ ચેતના ચિહન નાંહી આતમામૈ ,
ચેતનાકે નાસ હોત ત્રિવિધ વિકાર હૈ ।
લક્ષનકૌ નાસ સત્તા નાસ મૂલ વસ્તુ નાસ ,
તાતૈ જીવ દરબકૌ ચેતના આધાર હૈ ।। ૧૦ ।।

શબ્દાર્થ:- નિરાકાર ચેતના = જીવનો દર્શનગુણ જે આકાર આદિને જાણતો નથી. સાકાર ચેતના = જીવનો જ્ઞાનગુણ જે આકાર આદિ સહિત જાણે છે. અદ્વૈત = એક. સામાન્ય = જેમાં આકાર આદિનો વિકલ્પ હોતો નથી. વિશેષ = જે આકાર આદિ સહિત જાણે છે. ચિહન (ચિહ્ન) = લક્ષણ. ત્રિવિધ = ત્રણ પ્રકારના. વિકાર = દોષ.

અર્થ:- ચૈતન્યપદાર્થ એકરૂપ જ છે, પણ દર્શનગુણને નિરાકાર^૧ ચેતના અને જ્ઞાનગુણને સાકાર^૨ ચેતના કહે છે. ત્યાં આ સામાન્ય અને વિશેષ બન્ને એક ચૈતન્યના જ ભેદો છે, એક જ દ્રવ્યમાં રહે છે. વૈશેષિક આદિ મતવાદીઓ આત્મામાં

૧-૨. પદાર્થને જાણવા પહેલાં પદાર્થના અસ્તિત્વનું જે કિંચિત્ ભાન થાય છે તે દર્શન છે, દર્શન એ નથી જાણતું કે પદાર્થ કેવા આકાર કે રંગનો છે, તે તો સામાન્ય અસ્તિત્વ માત્ર જાણે છે તેથી જ દર્શનગુણ નિરાકાર અને સામાન્ય છે. એમાં મહાસત્તા અર્થાત્ સામાન્ય સત્તાનો પ્રતિભાસ થાય છે. આકાર, રંગ આદિનું જાણવું તે જ્ઞાન છે, તેથી જ્ઞાન સાકાર છે, સવિકલ્પ છે, વિશેષ જાણે છે. એમાં અવાંતર સત્તા અર્થાત્ વિશેષ સત્તાનો પ્રતિભાસ થાય છે. (વિશેષ સમજવા માટે ' બૃહદ્ દ્રવ્યસંગ્રહ 'ની ' જં સામણં ગહણં , ' આદિ ગાથાઓનું અધ્યયન કરવું જોઈએ.)

અદ્વૈતાપિ હિ ચેતના જગતિ ચેદ્ દગ્જ્ઞસિરૂપં ત્યજેત્
તત્સામાન્યવિશેષરૂપવિરહાત્સાઽસ્તિત્વમેવ ત્યજેત્ ।
તત્યાગે જહતા ચિતોઽપિ ભવતિ વ્યાપ્યો વિના વ્યાપકા-
દાત્મા ચાન્તમુપૈતિ તેન નિયતં દગ્જ્ઞસિરૂપાસ્તુ ચિત્ ।। ૪ ।।

૨૨૦

સમયસાર નાટક

ચૈતન્યગુણ માનતા નથી, તેથી તેમને જૈન મતવાદીઓનું કહેવું છે કે એ ચેતનાનો અભાવ માનવાથી ત્રણ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રથમ તો લક્ષણનો નાશ થાય છે, બીજું લક્ષણનો નાશ થવાથી સત્તાનો નાશ થાય છે, ત્રીજું સત્તાનો નાશ થવાથી મૂળ વસ્તુનો જ નાશ થાય છે. તેથી જીવદ્રવ્યનું સ્વરૂપ જાણવા માટે ચૈતન્યનું જ અવલંબન છે. ૧૦.

(દોહરા)

**ચેતન લક્ષન આતમા , આતમ સત્તા માંહિ ।
સત્તાપરિમિત વસ્તુ હૈ , ભેદ તિહૂંમૈ નાંહિ ॥ ૧૧ ॥**

અર્થ:- આત્માનું લક્ષણ ચેતના છે અને આત્મા સત્તામાં છે, કારણ કે સત્તા-ધર્મ વિના આત્મ-પદાર્થ સિદ્ધ થતો નથી, અને પોતાની સત્તા-પ્રમાણ વસ્તુ છે; દ્રવ્ય-અપેક્ષાએ ત્રણેમાં ભેદ નથી એક જ છે. ૧૧.

આત્મા નિત્ય છે. (સર્વેયા તેવીસા)

**ज्यों कलधौत सुनारकी संगति ,
भूषन नाम कहै सब कोई ।
कंचनता न मिटी तिहि हेतु ,
वहै फिरि औटिके कंचन होई ॥
त्यों यह जीव अजीव संजोग ,
भयौ बहुरूप भयौ नहि दोई ।
चेतनता न गई कबहूँ ,
तिहि कारन ब्रह्म कहावत सोई ॥ १२ ॥**

શબ્દાર્થ:- કલધૌત = સોનું. ભૂષન = ઘરેણું. ઔટત = ગાળવાથી. બ્રહ્મ = નિત્ય આત્મા.

અર્થ:- જેવી રીતે સોની દ્વારા ઘડવામાં આવતાં સોનું ઘરેણાંના રૂપમાં થઈ જાય છે, પણ ગાળવાથી પાછું સોનું જ કહેવાય છે, તેવી જ રીતે આ જીવ અજીવરૂપ કર્મના નિમિત્તે અનેક વેષ ધારણ કરે છે, પણ અન્યરૂપ થઈ જતો નથી કારણ કે ચૈતન્યનો ગુણ કયાંય ચાલ્યો જતો નથી, એ જ કારણે જીવને સર્વ અવસ્થાઓમાં બ્રહ્મ કહે છે. ૧૨.

સુબુદ્ધિ સખીને બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમજાવે છે. (સર્વેયા તેવીસા)
દેખુ સખી યહ બ્રહ્મ વિરાજિત ,
યાકી દસા સબ યાહીકૌ સોહૈ ।
એકમૈ એક અનેક અનેકમૈ ,
દુંદ લિયૈ દુવિધામહ દો હૈ ।।
આપુ સંભારિ લખૈ અપનૌ પદ ,
આપુ વિસારિકૈ આપુહિ મોહૈ ।
વ્યાપકરૂપ યહૈ ઘટ અંતર ,
ગ્યાનમૈ કૌન અગ્યાનમૈ કો હૈ ।। ૧૩ ।।

શબ્દાર્થ:- વિરાજિત = શોભાયમાન. દસા = પરિણતિ. વિસારિકૈ = ભૂલીને.

અર્થ:- સુબુદ્ધિ સખીને કહે છે કે હે સખી! જો, આ પોતાનો ઇશ્વર સુશોભિત છે, તેની સર્વ પરિણતિ તેને જ શોભા આપે છે, એવી વિચિત્રતા બીજા કોઈમાં નથી. એને આત્મ-સત્તામાં જુઓ તો એકરૂપ છે, પરસત્તામાં જુઓ તો અનેકરૂપ છે; જ્ઞાનદશામાં જુઓ તો જ્ઞાનરૂપ, અજ્ઞાનદશામાં જુઓ તો અજ્ઞાનરૂપ, આવી બધી દુવિધાઓ એમાં છે. કોઈવાર તે સચેત થઈને પોતાની શક્તિની સંભાળ કરે છે અને કોઈ વાર પ્રમાદમાં પડીને પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે, પણ એ ઇશ્વર નિજઘટમાં વ્યાપક રહે છે, હવે વિચાર કરો કે જ્ઞાનરૂપ પરિણમન કરનાર કોણ છે અને અજ્ઞાનદશામાં વર્તનાર કોણ છે? અર્થાત્ તે જ છે. ૧૩.

આત્મ-અનુભવનું દષ્ટાંત (સર્વેયા તેવીસા)

જ્યૌં નટ એક ધરૈ બહુ ભેખ ,
કલા પ્રગટૈ બહુ કૌતુક દેખૈ ।
આપુ લખૈ અપની કરતૂતિ ,
વહૈ નટ ભિન્ન વિલોકત ભેખૈ ।।

ત્યોં ઘટમૈં નટ ચેતન રાવ ,
વિભાઉ દસા ધરિ રૂપ વિસેઁૃૈ ।
ઁોલિ સુદૃષ્ટિ લઁૃૈ અપનોં પદ ,
દુંદ વિચારિ દસા નહિ લેઁૃૈ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:- જેવી રીતે નટ અનેક સ્વાંગ ધારે છે અને તે સ્વાંગના તમાશા જોઈને લોકો કુતૂહલ સમજે છે, પણ તે નટ પોતાના અસલી રૂપથી કૃત્રિમ ધારણ કરેલા વેષને ભિન્ન જાણે છે, તેવી જ રીતે આ નટરૂપ ચેતનરાજા પરદ્રવ્યના નિમિત્તે અનેક વિભાવ પર્યાયોને પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ જ્યારે અંતરંગદૃષ્ટિ ખોલીને પોતાનું રૂપ દેખે છે ત્યારે અન્ય અવસ્થાઓને પોતાની માનતો નથી. ૧૪.

હેય-ઉપાદેય ભાવો ઉપર ઉપદેશ (છંદ અડિલ્લ)

* જાકે ચેતન ભાવ , ચિદાનંદ સોઙ્ગ હૈ ।
ઁૌર ભાવ જો ઘરૈ , સૌ ઁૌરૌ કોઙ્ગ હૈ ॥
જો ચિનમંડિત ભાઉ , ઉપાદે જાનનૈ
ત્યાગ જોગ પરભાવ , પરાયે માનનૈ ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ:- ચિદાનંદ = ચેતનવંત આત્મા. ઉપાદે (ઉપાદેય) = ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય. હેય = ત્યાગવા યોગ્ય. પરાયે = બીજા. માનનૈ = શ્રદ્ધા કરવી જોઈએ.

અર્થ:- જેમાં ચૈતન્યભાવ છે તે ચિદાત્મા છે અને જેમાં અન્ય ભાવ છે તે બીજા જ અર્થાત્ અનાત્મા છે. ચૈતન્યભાવ ઉપાદેય છે, પરદ્રવ્યોના ભાવ પર છે- ત્યાગવા યોગ્ય છે. ૧૫.

જ્ઞાની જીવ યાહે ઘરમાં રહે, યાહે વનમાં રહે, પણ મોક્ષમાર્ગ સાધે છે.
(સવૈયા એકત્રીસા)

જિન્હકૈં સુમતિ જાગી મોગસૌં મયે વિરાગી ,
પરસંગ ત્યાગી જે પુરુષ ત્રિભુવનમૈં ।

* ઁકશ્ચિતશ્ચિન્મય ઁવ માવો માવા: પરે યે કિલ તે પરેષામ્ ।
ગ્રાહ્યસ્તતશ્ચિન્મય ઁવ માવો માવા: પરે સર્વત ઁવ હેયા: ॥ ૫ ॥

રાગાદિક ભાવનિસૌં જિનિકી રહનિ ન્યારી ,
કબહૂં મગન હૈ ન રહૈ ધામ ધનમૈ ॥
જે સદૈવ આપકૌં વિચારૈ સરવાંગ સુદ્ધ ,
જિન્હકૈ વિકલતા ન વ્યાપૈ કહૂં મનમૈ ।
તેઈ મોખ મારગકે સાધક કહાવૈ જીવ ,
ભાવૈ રહૌ મંદિરમૈ ભાવૈ રહૌ વનમૈ ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થ:- સુમતિ = સારી બુદ્ધિ. જાગી = પ્રગટી. પરસંગ ત્યાગી = દેહ આદિથી મમત્વનો ત્યાગ કરવો. ત્રિભુવન = ત્રણ લોક-ઉર્ધ્વ, મધ્ય, પાતાળ. સરવાંગ (સર્વાંગ) = પૂર્ણ રીતે. વિકલતા = ભ્રમ. ભાવૈ = યાહે તો. મંદિરમૈ = ઘરમાં.

અર્થ:- જેમને સુબુદ્ધિનો ઉદય થયો છે, જે ભોગોથી વિરક્ત થયા છે, જેમણે શરીર આદિ પરદ્રવ્યોનું મમત્વ દૂર કર્યું છે, જે રાગ-દ્વેષ આદિ ભાવોથી રહિત છે, જે કદી ઘર અને ધન-સંપત્તિ આદિમાં લીન થતા નથી, જે સદા પોતાના આત્માને સંપૂર્ણ રીતે શુદ્ધ વિચારે છે, જેમને મનમાં કદી આકુળતા વ્યાપતી નથી, તે જ જીવો ત્રણલોકમાં^૧ મોક્ષમાર્ગના સાધક છે, ભલે તેઓ ઘરમાં રહે કે જંગલમાં રહે. ૧૬.

મોક્ષમાર્ગી જીવોની પરિણતિ (સવૈયા તેવીસા)

ચેતન મંડિત અંગ અખંડિત ,
સુદ્ધ પવિત્ર પદારથ મેરો ।
રાગ વિરોધ વિમોહ દસા ,
સમુદ્ગૈ ભ્રમ નાટક પુદગલ કરો ॥

૧. યાહે તેઓ ઉર્ધ્વલોક અથવા દેવગતિમાં હોય, મધ્યલોક અર્થાત્ મનુષ્ય-તિર્યચ જાતિમાં હોય કે પછી પાતાળલોક અર્થાત્ ભવનવાસી, અંતર કે નરક ગતિમાં હોય.

સિદ્ધાન્તોઽયમુદાત્તચિત્તચરિતૈર્મોક્ષાર્થિભિઃ સેવ્યતાં
શુદ્ધં ચિન્મયમેકમેવ પરમં જ્યોતિઃ સદૈવાસ્મ્યહમ્ ।
एते ये तु समुल्लसन्ति विविधा भावाः पृथग्लक्षणा-
स्तेऽहं नास्मि यतोऽत्र ते मम परद्रव्यं समग्रा अपि ॥ ૬ ॥

भोग संयोग वियोग बिथा ,
अवलोकि कहै यह कर्मज घेरौ ।
है जिन्हकौ अनुभौ इह भांति ,
सदा तिनकौं परमारथ नेरौ ॥ १७ ॥

શબ્દાર્થ:- મંડિત = શોભિત. અખંડિત = જે છેદાતો-ભેદાતો નથી તે.

અર્થ:- જેઓ વિચારે છે કે મારો આત્મપદાર્થ ચૈતન્યરૂપ છે, અછેદ, અભેદ, શુદ્ધ અને પવિત્ર છે, જે રાગ-દ્વેષ-મોહને પુદ્ગલનું નાટક સમજે છે, જે ભોગ-સામગ્રીના સંયોગ અને વિયોગની આપત્તિઓને જોઈને કહે છે કે આ કર્મજનિત છે-એમાં આપણું કંઈ નથી, એવો અનુભવ જેમને સદા રહે છે, તેમની સમીપ જ મોક્ષ છે. ૧૭.

सम्यग्दृष्टि ज्ञव साधु છે અને मिथ्यादृष्टि જ્ઞવ ચોર છે. (દોહરા)

जो पुमान परधन हरै , सो अपराधी अग्य ।
जो अपनौ धन व्यौहरै , सो धनपति सरवग्य ॥ १८ ॥
परकी संगति जौ रचै , बंध बढ़ावै सोइ ।
जो निज सत्तामै मगन , सहज मुक्त सो होइ ॥ १९ ॥

શબ્દાર્થ:- પુમાન = મનુષ્ય. પરધન હરૈ = પરદ્રવ્યને અંગીકાર કરે છે. અગ્ય = મૂર્ખ. ધનપતિ = શાહૂકાર. રચૈ = લીન થાય.

અર્થ:- જે મનુષ્ય પરદ્રવ્યનું હરણ કરે છે તે મૂર્ખ છે, ચોર છે; જે પોતાના ધનનો ઉપયોગ કરે છે તે સમજણો છે, શાહૂકાર છે. ૧૮. જે પરદ્રવ્યની સંગતિમાં મગ્ન રહે છે તે બંધની પરંપરા વધારે છે અને જે નિજસત્તામાં લીન રહે છે તે સહજમાં જ મોક્ષ પામે છે. ૧૯.

परद्रव्यग्रहं कुर्वन् बध्येतैवापराधवान् ।
बध्येतानपराधो न स्वद्रव्ये संवृतो यतिः ॥ ७ ॥
अनवरतमनन्तैर्बध्यते सापराधः
स्पृशति निरपराधो बंधनं नैव जातु ।
नियतमयमशुद्धं स्वं भजन्सापराधो
भवति निरपराधः साधु शुद्धात्मसेवी ॥ ८ ॥

મોક્ષ દ્વાર

૨૨૫

ભાવાર્થ:- લોકમાં પ્રવૃત્તિ છે કે જે બીજાનું ધન લે છે તેને અજ્ઞાની, ચોર અથવા ડાકૂ કહેવામાં આવે છે, તે ગુનેગાર અને દંડને પાત્ર થાય છે અને જે પોતાના ધનનો ઉપયોગ કરે છે તે મહાજન અથવા સમજદાર કહેવાય છે, તેની પ્રશંસા કરવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે જે જીવ પરદ્રવ્ય અર્થાત્ શરીર કે શરીરના સંબંધી ચેતન-અચેતન પદાર્થોને પોતાના માને છે અથવા તેમાં લીન થાય છે તે મિથ્યાત્વી છે, સંસારનું દુઃખ ભોગવે છે. અને જે નિજાત્માને પોતાનો માને છે અથવા તેનો જ અનુભવ કરે છે, તે જ્ઞાની છે, મોક્ષનો આનંદ પામે છે.૧૮.૧૯.

દ્રવ્ય અને સત્તાનું સ્વરૂપ (દોહરા)

उपजै विनसै थिर रहै , यह तो वस्तु वखान ।

जो मरजादा वस्तुकी , सो सत्ता परवान ।। २० ।।

શબ્દાર્થ:- ઉપજૈ = ઉત્પન્ન થાય. વિનસૈ = નષ્ટ થાય. વસ્તુ = દ્રવ્ય. મર્યાદા = સીમા, ક્ષેત્રાવગાહ. પરવાન (પ્રમાણ) = જાણવું.

અર્થ:- જે પર્યાયોથી ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થાય છે પણ સ્વરૂપે સ્થિર રહે છે તેને દ્રવ્ય કહે છે, અને દ્રવ્યના ક્ષેત્રાવગાહને સત્તા કહે છે. ૨૦.

છ દ્રવ્યની સત્તાનું સ્વરૂપ (સવૈયા એકત્રીસા)

लोकालोक मान एक सत्ता है आकाश दर्ब ,

धर्म दर्ब एक सत्ता लोक परमिति है ।

लोक परवान एक सत्ता है अधर्म दर्ब ,

कालके अनू असंख सत्ता अगनिति है ।।

पुद्गल सुद्ध परवानुकी अनंत सत्ता ,

जीवकी अनंत सत्ता न्यारी न्यारी छिति है ।

कोऊ सत्ता काहूसौं न मिलि एकमेक होइ ,

सबै असहाय यौं अनादिहीकी थिति है ।। २१ ।।

શબ્દાર્થ:- લોકલોક = સર્વ આકાશ. પરમિતિ = બરાબર. પરવાન (પ્રમાણ) = બરાબર. અગનિતિ = અસંખ્યાત. ન્યારી ન્યારી = જુદી જુદી. થિતિ (સ્થિતિ) = હયાતી. અસહાય = સ્વાધીન.

અર્થ:- આકાશદ્રવ્ય એક છે, તેની સત્તા લોક-અલોકમાં છે, ધર્મ-દ્રવ્ય એક છે, તેની સત્તા લોક-પ્રમાણ છે, અધર્મદ્રવ્ય પણ એક છે, તેની સત્તા પણ લોક-પ્રમાણ છે, કાળના અણુ અસંખ્યાત છે, તેની સત્તા અસંખ્યાત છે, પુદ્ગલ દ્રવ્ય અનંતાનંત છે, તેની સત્તા અનંતાનંત છે, જીવદ્રવ્ય અનંતાનંત છે, તેની સત્તા અનંતાનંત છે, આ છએ દ્રવ્યોની સત્તાઓ જુદી જુદી છે, કોઈ સત્તા કોઈની સાથે મળતી નથી અને એક-મેક પણ થતી નથી. નિશ્ચયનયમાં કોઈ કોઈને આશ્રિત નથી સર્વ સ્વાધીન છે. આ પ્રમાણે અનાદિકાળથી ચાલતું આવ્યું છે. ૨૧.

છ દ્રવ્યથી જ જગતની ઉત્પત્તિ છે. (સવૈયા એકત્રીસા)

एई छहौं दर्व इनहीकौ है जगतजाल ,
तामै पांच जड़ एक चेतन सुजान है ।
काहूकी अनंत सत्ता काहूसौं न मिलै कोइ ,
एक एक सत्तामै अनंत गुन गान है ॥
एक एक सत्तामै अनंत परजाइ फिरै ,
एकमै अनेक इहि भांति परवान है ।
यहै स्यादवाद यहै संतनिकी मरजाद ,
यहै सुख पोख यह मोखकौ निदान है ॥ २२ ॥

શબ્દાર્થ:- જગતજાલ = સંસાર. સુજાન = જ્ઞાનમય. સંતનકી = સત્પુરુષોની. મરજાદ = સીમા. પોખ = પુષ્ટિ કરનાર. નિદાન = કારણ.

અર્થ:- ઉપર કહેલા જ છ દ્રવ્યો છે, એમનાથી જ જગત ઉત્પન્ન છે. આ છ દ્રવ્યોમાં પાંચ અચેતન છે, એક ચેતનદ્રવ્ય જ્ઞાનમય છે. કોઈની અનંતસત્તા કોઈની સાથે કદી મળતી નથી. પ્રત્યેક સત્તામાં અનંત ગુણસમૂહ છે અને અનંત અવસ્થાઓ છે, આ રીતે એકમાં અનેક જાણવા. એ જ સ્યાદ્વાદ છે, એ જ સત્પુરુષોનું અખંડિત કથન છે. એ જ આનંદ-વર્ધક છે અને એ જ જ્ઞાન મોક્ષનું કારણ છે. ૨૨.

સાધી દધિ મંથમૈ અરાધી રસ પંથનિમૈ ,
જહાં તહાં ગ્રંથનિમૈ સત્તાહીકૌ સોર હૈ ।
ગ્યાન ભાન સત્તામૈ સુધા નિધાન સત્તાહીમૈ ,
સત્તાકી દુરનિ સાંઝ સત્તા મુખ ભોર હૈ ॥
સત્તાકૌ સરૂપ મોખ સત્તા ભૂલ યહૈ દોષ ,
સત્તાકે ઉલંઘે ધૂમધામ ચહૂં વોર હૈ ।
સત્તાકી સમાધિમૈ વિરાજિ રહૈ સોઈ સાહૂ ,
સત્તાતૈ નિકસિ ઓર ગહૈ સોઈ ચોર હૈ ॥ ૨૩ ॥

શબ્દાર્થ:- દધિ = દહીં. મંથમૈ = વલોવવામાં. રસ પંથ = રસનો ઉપાય. સોર (શોર) = આંદોલન. સત્તા = વસ્તુનું અસ્તિત્વ, મૌજૂદગી. ધૂમધામ ચહૂં વોર = ચાર ગતિમાં ભ્રમણ. સમાધિ = અનુભવ. સાહૂ = ભલો માણસ. ગહૈ = ગ્રહણ કરે.

અર્થ:- દહીંના મંથનથી ઘીની સત્તા સાધવામાં આવે છે, ઔષધિઓની ક્રિયામાં રસની સત્તા છે, શાસ્ત્રોમાં જ્યાં-ત્યાં સત્તાનું જ કથન છે, જ્ઞાનનો સૂર્ય સત્તામાં છે, અમૃતનો પુંજ સત્તામાં છે, સત્તાને છૂપાવવી એ સાંજના^૧ અંધકાર સમાન છે અને સત્તાને મુખ્ય કરવી એ સવારના^૨ સૂર્યનો ઉદય કરવા સમાન છે. સત્તાનું સ્વરૂપ જ મોક્ષ છે, સત્તાનું ભૂલવું તે જ જન્મ-મરણ આદિ દોષરૂપ સંસાર છે, પોતાની આત્મસત્તાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી ચાર ગતિમાં ભટકવું પડે છે. જે આત્મસત્તાના અનુભવમાં વિરાજમાન છે તે જ ભલો માણસ છે અને જે આત્મસત્તા છોડીને અન્યની સત્તાનું ગ્રહણ કરે છે તે જ ચોર છે. ૨૩.

આત્મસત્તાનો અનુભવ નિર્વિકલ્પ છે. (સર્વૈયા એકત્રીસા)

જામૈ લોક-વેદ નાંહિ થાપના ઉછેદ નાંહિ ,
પાપ પુત્ર ખેદ નાંહિ ક્રિયા નાંહિ કરની ।
જામૈ રાગ દોષ નાંહિ જામૈ બંધ મોખ નાંહિ ,
જામૈ પ્રભુ દાસ ન અકાસ નાંહિ ધરની ॥

૧-૨. સાંજના અંધકારનો ભાવ એ જણાય છે કે અજ્ઞાનનો અંધકાર વધતો જાય. પ્રભાતના સૂર્યોદયનો એ ભાવ જણાય છે કે જ્ઞાનનો પ્રકાશ વધતો જાય.

जामैं कुल रीत नांहि जामैं हारि जीत नांहि ,
जामैं गुरु सीष नांहि वीष नांहि भरनी ।
आश्रम बरन नांहि काहूकी सरन नांहि
ऐसी सुद्ध सत्ताकी समाधिभूमि बरनी ॥ २४ ॥

શબ્દાર્થ:- લોકવેદ = લૌકિક જ્ઞાન. થાપના ઉછેદ = લૌકિક વાતોનું ખંડન. (જેમ મૂર્તિને ઈશ્વર કહેવા એ લોકવ્યવહાર છે અને મૂર્તિપૂજાનું ખંડન કરવું તે લોકસ્થાપનાનો ઉચ્છેદ કરવા બરાબર છે. સત્તામાં તે બન્ને નથી.) ખેદ = કષ્ટ. પ્રભુ = સ્વામી. દાસ = સેવક. ધરની = પૃથ્વી. વીષ ભરની = યાત્રા પૂરી કરવી. બરન આશ્રમ (વર્ણ આશ્રમ) = બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર એ ચાર.

અર્થ:- જેમાં લૌકિક રીતરિવાજોની ન વિધિ છે કે ન નિષેધ છે, ન પાપ-પુણ્યનો ક્લેશ છે, ન ક્રિયાની આજ્ઞા છે, ન રાગ-દ્વેષ છે, ન બંધ-મોક્ષ છે, ન સ્વામી છે, ન સેવક છે, ન આકાશ^૧ છે, ન ધરતી^૨ છે, ન કુળાચાર છે, ન હારજીત છે, ન ગુરુ છે ન શિષ્ય છે, ન હાલવું-ચાલવું છે, ન વર્ણાશ્રમ છે, ન કોઈનું શરણ છે. એવી શુદ્ધ સત્તા અનુભવરૂપ ભૂમિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૪.

જે આત્મસત્તાને જાણતો નથી તે અપરાધી છે. (દોહરા)

जाकै घट समता नहीं , ममता मगन सदीव ।
रमता राम न जानई , सो अपराधी जीव ॥ २५ ॥
अपराधी मिथ्यामती , निरदै हिरदै अंध ।
परकौं मानै आतमा , करै करमकौ बंध ॥ २६ ॥
झूठी करनी आचरै , झूठे सुखकी आस ।
झूठी भगति हिए धरै , झूठे प्रभुकौ दास ॥ २७ ॥

૧-૨. ઊંચ-નીચનો ભેદ નથી.

अतो हताः प्रमादिनो गताः सुखासीनतां
प्रलीनं चापलमुन्मूलितमालम्बनम् ।
आत्मन्येवालानितं च चित्त-
मासंपूर्णविज्ञानघनोपलब्धेः ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થ:- સમતા = રાગ-દ્વેષરહિત ભાવ. મમતા = પરદ્રવ્યોમાં અહંબુદ્ધિ. રમતા રામ = પોતાના રૂપમાં આનંદ કરનાર આતમરામ. અપરાધી = દોષી. નિરદૈ (નિર્દય) = દુષ્ટ. હિરદૈ (હૃદય) = મનમાં. આસ (આશા) = ઉમેદ. ભગતિ (ભક્તિ) = સેવા, પૂજા. દાસ = સેવક.

અર્થ:- જેના હૃદયમાં સમતા નથી, જે સદા શરીર આદિ પર-પદાર્થોમાં મગ્ન રહે છે અને પોતાના આતમરામને જાણતો નથી તે જીવ અપરાધી છે. રપ. પોતાના આત્મસ્વરૂપને નહીં જાણનાર અપરાધી જીવ મિથ્યાત્વી છે, પોતાના આત્માનો હિંસક છે, હૃદયનો અંધ છે. તે શરીર આદિ પદાર્થોને આત્મા માને છે અને કર્મબંધને વધારે છે. રદ. આત્મજ્ઞાન વિના તેનું તપાયરણ મિથ્યા છે, તેની મોક્ષસુખની આશા જૂઠી છે, ઇશ્વરને જાણ્યા વિના ઇશ્વરની ભક્તિ અથવા દાસત્વ મિથ્યા છે. ૨૭.

મિથ્યાત્વની વિપરીત વૃત્તિ (સવૈયા એકત્રીસા)

માટી ભૂમિ સૈલકી સો સંપદા બખાનૈ નિજ ,
કર્મમૈ અમૃત જાનૈ ગ્યાનમૈ જહર હૈ ।
અપનો ન રૂપ ગહૈ ઓરહીસૌ આપૌ કહૈ ,
સાતા તો સમાધિ જાકૈ અસાતા કહર હૈ ॥
કોપકૌ કૃપાન લિએ માન મદ પાન કિયૈ ,
માયાકી મરોર હિયૈ લોભકી લહર હૈ ।
યાહી ભાંતિ ચેતન અચેતનકી સંગતિસૌ ,
સાંચસૌ વિમુખ ભયૌ ઝૂઠમૈ બહર હૈ ॥ ૨૮ ॥

શબ્દાર્થ:- સૈલ (શૈલ) = પર્વત. જહર = વિષ. ઓરહીસૌ = પરદ્રવ્યથી. કહર = આપત્તિ. કૃપાન = તલવાર. બહર હૈ = લાગી પડ્યો છે.

અર્થ:- સોનું-ચાંદી જે પહાડોની માટી છે તેને પોતાની સંપત્તિ કહે છે, શુભક્રિયાને અમૃત માને છે અને જ્ઞાનને ઝેર જાણે છે. પોતાના આત્મરૂપનું ગ્રહણ કરતો નથી, શરીર આદિને આત્મા માને છે, શાતા-વેદનીયજનિત લૌકિક-સુખમાં આનંદ માને છે અને અશાતાના ઉદયને આફત કહે છે, ક્રોધની તલવાર પકડી

૨૩૦

સમયસાર નાટક

રાખી છે, માનનો શરાબ પીને બેઠો છે, મનમાં માયાની વક્તા છે અને લોભના ચક્કરમાં પડેલો છે. આ રીતે અચેતનની સંગતિથી ચિદ્રૂપ આત્મા સત્યથી પરાડ્મુખ થઈને જૂઠામાં જ ગુંચવાઈ ગયો છે. ૨૮.

ત્રીન કાલ અતીત અનાગત વરતમાન ,
જગમૈ અખંડિત પ્રવાહકૌ ડહર હૈ ।
તાસૌં કહૈ યહ મેરૌ દિન યહ મેરી રાતિ ,
યહ મેરી ઘરી યહ મેરૌહી પહર હૈ ।।
ખેહકૌ ખજાનૌ જોરૈ તાસૌં કહૈ મેરો ગેહ ,
જહાં બસૈ તાસૌં કહૈ મેરૌહી સહર હૈ ।
યાહિ ભાંતિ ચેતન અચેતનકી સંગતિસૌં ,
સાંચસૌં વિમુખ ભયૌ ઝૂઠમૈ બહર હૈ ।। ૨૧ ।।

અર્થ:- અતીતકાલ = ભૂતકાળ. અનાગત = ભવિષ્ય. ખેહ = ક્યરો. ગેહ = ઘર. સહર (શહર) = નગર.

અર્થ:- સંસારમાં ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળનું ધારા-પ્રવાહ ચક્ર ચાલી રહ્યું છે, તેને કહે છે કે મારો દિવસ, મારી રાત્રિ, મારી ઘડી, મારો પહોર છે. ક્યરાનો ઢગલો ભેગો કરે છે અને કહે છે કે આ મારું મકાન છે, જે પૃથ્વીના ભાગમાં રહે છે તેને પોતાનું નગર બતાવે છે. આ રીતે અચેતનની સંગતિથી ચિદ્રૂપ આત્મા સત્યથી પરાડ્મુખ થઈને જૂઠામાં મુંઝાઈ રહ્યો છે. ૨૮.

સમ્યઙ્ઘષ્ટિ જીવોનો સદ્વિચાર (દોહરા)

જિન્હકે મિથ્યામતિ નહી , ગ્યાન કલા ઘટ માંહિ ।
પરચૈ આતમરામસૌં , તે અપરાધી નાંહિ ।। ૩૦ ।।

શબ્દાર્થ:- મિથ્યામતિ = ખોટી બુદ્ધિ. પરચૈ (પરિચય) = ઓળખાણ.

અર્થ:- જે જીવોની કુબુદ્ધિ નષ્ટ થઈ ગઈ છે, જેમના હૃદયમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ છે અને જેમને આત્મસ્વરૂપની ઓળખાણ છે તે ભલા માણસ છે. ૩૦.

જિન્હકૈ ધરમ ધ્યાન પાવક પ્રગટ ભયૌ ,
સંસૈ મોહ વિભ્રમ બિરખ તીનોં ડઢે હૈ ।
જિન્હકી ચિતૌનિ આગે ઉદૈ સ્વાન ભૂસિ ભાગૈ ,
લાગૈ ન કરમ રજ ગ્યાન ગજ ચઢે હૈ ।।
જિન્હકી સમુઝ્ઝિકી તરંગ અંગ આગમમૈ ,
આગમમૈ નિપુન અધ્યાતમમૈ કઢે હૈ ।
તેઈ પરમારથી પુનીત નર આઠૌ જામ ,
રામ રસ ગાઢ કરૈ યહૈ પાઠ પઢે હૈ ।। ૩૧ ।।

શબ્દાર્થ:- પાવક = અગ્નિ. બિરખ (વૃક્ષ) = ઝાડ. સ્વાન = કૂતરો. રજ = ધૂળ. ગ્યાન ગજ = જ્ઞાનરૂપી હાથી. અધ્યાતમ = આત્માનું સ્વરૂપ બતાવનારી વિદ્યા. પરમારથી (પરમાર્થી) = પરમ પદાર્થ અર્થાત્ મોક્ષના માર્ગમાં લાગેલા. પુનીત = પવિત્ર. આઠૌ જામ = આઠેય પહોર-સદાકાળ.

અર્થ:- જેમની ધર્મધ્યાનરૂપ અગ્નિમાં સંશય, વિમોહ અને વિભ્રમ એ ત્રણે વૃક્ષ બળી ગયાં છે, જેમની સુદૃષ્ટિ આગળ ઉદયરૂપી કૂતરા ભસતાં ભસતાં ભાગી જાય છે, તેઓ જ્ઞાનરૂપી હાથી ઉપર બેઠેલા છે, તેથી કર્મરૂપી ધૂળ તેમના સુધી પહોંચતી નથી. જેમના વિચારમાં શાસ્ત્રજ્ઞાનની લહેરો ઉઠે છે, જે સિદ્ધાંતમાં પ્રવીણ છે, જે આધ્યાત્મિક વિદ્યામાં પારગામી છે, તેઓ જ મોક્ષમાર્ગી છે-તેઓ જ પવિત્ર છે, સદા આત્મ-અનુભવનો રસ દઢ કરે છે અને આત્મ-અનુભવનો જ પાઠ ભણે છે. ૩૧.

જિન્હકી ચિહુંટિ ચિમટાસી ગુન ચૂનિબેકૌં ,
કુકથાકે સુનિબેકૌં દોઝ કાન મઢે હૈ ।
જિન્હકૌ સરલ ચિત્ત કોમલ વચન બોલૈ ,
સોમદૃષ્ટિ લિયૈ ડોલૈ મોમ કૈસે ગઢે હૈ ।।
જિન્હકી સકતિ જગી અલખ અરાધિબેકૌં ,
પરમ સમાધિ સાધિબેકૌં મન બઢે હૈ ।

तेई परमारथी पुनीत नर आठौं जाम , राम रस गाढ़ करै यहै पाठ पढ़े हैं ॥ ३२ ॥

શબ્દાર્થ:- ચિહ્ન્ટિ = બુદ્ધિ. ચૂનિબેકોં = પકડવાને-ગ્રહણ કરવાને. કુકથા = ખોટી વાર્તા-સ્ત્રીકથા આદિ. સોમદષ્ટિ = ક્રોધ આદિ રહિત. અલખ = આત્મા.

અર્થ:- જેમની બુદ્ધિ ગુણ ગ્રહણ કરવામાં ચિપિયા^૧ જેવી છે, વિકથા સાંભળવાને માટે જેમના કાન મઢેલા અર્થાત્ બહેરા છે, જેમનું ચિત્ત નિષ્કપટ છે, જે મૂઢુ ભાષણ કરે છે, જેમની ક્રોધાદિ રહિત સૌમ્યદષ્ટિ છે, જે એવા ક્રોમળ સ્વભાવવાળા છે કે જાણે મીણના^૨ જ બનેલા છે, જેમને આત્મધ્યાનની શક્તિ પ્રગટ થઈ છે અને પરમ સમાધિ સાધવાને જેમનું ચિત્ત ઉત્સાહી રહે છે, તેઓ જ મોક્ષમાર્ગી છે, તેઓ જ પવિત્ર છે, સદા આત્મ-અનુભવનો રસ દઢ કરે છે અને આત્મ-અનુભવનો જ પાઠ ભણે છે-અર્થાત્ આત્માનું જ રટણ લાગ્યું રહે છે. ૩૨.

સમાધિ વર્ણન (દોહરા)

*રામ-રસિક અર રામ-રસ , કહન સુનનકોં દોઝ । जब समाधि परगट भई , तब दुबिधा नहि कोइ ॥ ३३ ॥

શબ્દાર્થ:- રામ-રસિક = આત્મા. રામ-રસ = અનુભવ. સમાધિ = આત્મામાં લીન થવું. દુવિધા = ભેદ.

અર્થ:- આત્મા અને આત્મ-અનુભવ એ કહેવા-સાંભળવામાં બે છે, પણ જ્યારે આત્મધ્યાન પ્રગટ થઈ જાય છે ત્યારે રસિક અને રસનો અથવા બીજો કોઈ ભેદ રહેતો નથી. ૩૩.

૧. જેમ ચિપિયો નાની વસ્તુ પણ ઉપાડી લે છે તે જ રીતે સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનું પણ તેમની બુદ્ધિ ગ્રહણ કરે છે.
૨. જેમ મીણ સહજમાં ઓગળી જાય છે અથવા વળી જાય છે તેમ તેઓ પણ થોડામાં જ ક્રોમળ થઈ જાય છે, તત્ત્વની વાત થોડામાં જ સમજી જાય છે, પછી હઠ કરતા નથી.

* यत्र प्रतिक्रमणमेव विषं प्रणीतम्
तत्राप्रतिक्रमणमेव सुधा कुतः स्यात् ।
तत्किं प्रमाद्यति जनः प्रपतन्नधोऽधः
किं नोर्ध्वमूर्ध्वमधिरोहति निष्प्रमादः ॥ ३० ॥

શુભ ક્રિયાઓનું સ્પષ્ટીકરણ (દોહરા)

**નંદન વંદન થુતિ કરન , શ્રવન ચિંતવન જાપ ।
પઢન પઢાવન ઉપદિસન , બહુવિધિ ક્રિયા-કલાપ ॥ ૩૪ ॥**

શબ્દાર્થ:- નંદન = રસિક અવસ્થાનો આનંદ. વંદન = નમસ્કાર કરવા. થુતિ (સ્તુતિ) = ગુણગાન કરવા. શ્રવન (શ્રવણ) = આત્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ આદિ સાંભળવા. ચિંતવન = વિચાર કરવો. જાપ = વારંવાર નામનું ઉચ્ચારણ કરવું. પઢન = ભણવું. પઢાવન = ભણાવવું. ઉપદિસન = વ્યાખ્યાન દેવું.

અર્થ:- આનંદ માનવો, નમસ્કાર કરવા, સ્તવન કરવું, ઉપદેશ સાંભળવો, ધ્યાન ધરવું, જાપ જપવો, ભણવું, ભણાવવું, વ્યાખ્યાન આપવું આદિ સર્વ શુભ ક્રિયાઓ છે. ૩૪.

શુદ્ધોપયોગમાં શુભોપયોગનો નિષેધ (દોહરા)

**સુદ્ધાતમ અનુભવ જહાં , સુભાચાર તહાં નાંહિ ।
કરમ કરમ મારગ વિષૈ , સિવ મારગ સિવમાંહિ ॥ ૩૫ ॥**

શબ્દાર્થ:- શુભાચાર = શુભ પ્રવૃત્તિ. કરમ મારગ (કર્મમાર્ગ) = બંધનું કારણ. સિવ મારગ (શિવમાર્ગ) = મોક્ષનું કારણ. સિવમાંહિ = આત્મામાં.

અર્થ:- ઉપર કહેલી ક્રિયાઓ કરતાં કરતાં જ્યાં આત્માનો શુદ્ધ અનુભવ થઈ જાય છે ત્યાં શુભોપયોગ રહેતો નથી; શુભ ક્રિયા કર્મબંધનું કારણ છે અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ આત્મ-અનુભવમાં છે. ૩૫.

વળી-(ચોપાઈ)

**इहि बिधि वस्तु-व्यवस्था जैसी ।
कही जिनंद कही मैं तैसी ॥
जे प्रमाद-संजुत मुनिराजा ।
तिनके सुभाचारसौं काजा ॥ ३६ ॥**

શબ્દાર્થ:- વસ્તુવ્યવસ્થા = પદાર્થનું સ્વરૂપ. પ્રમાદસંજુત = આત્મ-અનુભવમાં અસાવધાન, શુભોપયોગી.

અર્થ:- ગ્રંથકાર કહે છે કે આ રીતે પદાર્થનું જેવું સ્વરૂપ જિન-રાજે કહ્યું છે તેવું અમે વર્ણવ્યું. જે મુનિરાજ પ્રમાદશામાં રહે છે, તેમને શુભ ક્રિયાનું અવલંબન લેવું જ પડે છે. ૩૬.

**જहां प्रमाद दसा नहि व्यापै ।
तहां अवलंब आपनौ आपै ॥
ता कारन प्रमाद उतपाती ।
प्रगट मोख मारगकौ घाती ॥ ३७ ॥**

શબ્દાર્થ:- અવલંબ = આધાર.

અર્થ:- જ્યાં શુભ-અશુભ પ્રવૃત્તિરૂપ પ્રમાદ નથી રહેતો, ત્યાં પોતાને પોતાનું જ અવલંબન અર્થાત્ શુદ્ધોપયોગ હોય છે, તેથી સ્પષ્ટ છે કે પ્રમાદની ઉત્પત્તિ મોક્ષમાર્ગમાં બાધક છે. ૩૭.

**जे प्रमाद संजुगत गुसांई ।
उठहिं गिरहिं गिंदुककी नांई ॥
जे प्रमाद तजि उद्धत हौंहीं ।
तिनकौं मोख निकट द्रिग सौंही ॥ ३८ ॥**

શબ્દાર્થ:- ગુસાંઈ = સાધુ. ગિંદુક = દડો. નાંઈ = જેમ. દ્રિગ = આંખ.

અર્થ:- જે મુનિ પ્રમાદ સહિત હોય છે તેઓ દડાની પેઠે નીચેથી ઉપર ચડે છે અને પાછા નીચે પડે છે અને જે પ્રમાદ છોડીને સ્વરૂપમાં સાવધાન હોય છે, તેમની દૃષ્ટિમાં મોક્ષ બિલકુલ પાસે જ દેખાય છે.

વિશેષ:- સાધુદશામાં છઠ્ઠું ગુણસ્થાનક પ્રમત્ત મુનિનું છે, તે છઠ્ઠામાંથી સાતમામાં અને સાતમામાંથી છઠ્ઠામાં અસંખ્યાત વાર ચડે-ઉતરે છે. ૩૮.

**घटमै है प्रमाद जब तांई ।
पराधीन प्रानी तब तांई ॥
जब प्रमादकी प्रभुता नासै ।
तब प्रधान अनुभौ परगासै ॥ ३९ ॥**

મોક્ષ દ્વાર

૨૩૫

શબ્દાર્થ:- જબ તાંઈ = જ્યાં સુધી. તબ તાંઈ = ત્યાં સુધી. પ્રભુતા = બળ. નાસૈ (નાશૈ) = નષ્ટ થાય પ્રધાન = મુખ્ય. પરગાસૈ (પ્રકાશૈ) = પ્રગટ થાય.

અર્થ:- જ્યાં સુધી હૃદયમાં પ્રમાદ રહે છે ત્યાં સુધી જીવ પરાધીન રહે છે અને જ્યારે પ્રમાદની શક્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે ત્યારે શુદ્ધ અનુભવનો ઉદય થાય છે. ૩૯.

વળી-(દોહરા)

**તા કારન જગપંથ ઇત , ઉત સિવ મારગ જોર ।
પરમાદી જગકૌં ધુકૈ , અપરમાદિ સિવ ઓર ॥ ૪૦ ॥**

શબ્દાર્થ:- જગપંથ = સંસારભ્રમણનો ઉપાય. ઇત = અહીં. ઉત = ત્યાં. સિવમારગ (શિવમાર્ગ) = મોક્ષનો ઉપાય. ધુકૈ = દેખે. અપરમાદિ (અપ્રમાદી) = પ્રમાદ રહિત.

અર્થ:- તેથી પ્રમાદ સંસારનું કારણ છે અને અનુભવ મોક્ષનું કારણ છે. પ્રમાદી જીવ સંસાર તરફ દેખે છે અને અપ્રમાદી જીવ મોક્ષ તરફ દેખે છે. ૪૦.

**જે પરમાદી આલસી , જિન્હકૌં વિકલપ ભૂરિ ।
હોઝ સિથલ અનુભૌવિષૈ , તિન્હકૌં સિવપથ દૂરિ ॥ ૪૧ ॥**

શબ્દાર્થ:- આલસી = નિરુદ્ધમી. વિકલપ (વિકલ્પ) = રાગ-દ્વેષની લહેરો. ભૂરિ = ઘણી. સિથલ (શિથિલ) = અસમર્થ. સિવપથ = સ્વરૂપાયરણ.

અર્થ:- જે જીવ પ્રમાદી અને આળસુ છે, જેમના ચિત્તમાં અનેક વિકલ્પો થાય છે અને જે આત્મ-અનુભવમાં શિથિલ છે, તેમનાથી સ્વરૂપાયરણ દૂર જ રહે છે. ૪૧.

*** જે પરમાદી આલસી , તે અભિમાની જીવ ।
જે અવિકલપી અનુભવી , તે સમરસી સદીવ ॥ ૪૨ ॥**

❖ પ્રમાદકલિતઃ કથં ભવતિ શુદ્ધભાવોડલસઃ
કષાયભરગૌરવાદલસત્તા પ્રમાદો યતઃ ।
અતઃ સ્વરસનિર્ભરે નિયમિતઃ સ્વભાવે ભવન્
મુનિઃ પરમશુદ્ધતાં વ્રજતિ મુચ્યતે વાઙ્ચિરાત્ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:- અભિમાની = અહંકાર સહિત. અવિકલપી (અવિકલ્પી) = રાગ-
દ્વેષ સહિત.

અર્થ:- જે જીવ પ્રમાદ સહિત અને અનુભવમાં શિથિલ છે, તેઓ શરીર
આદિમાં અહંબુદ્ધિ કરે છે અને જે નિર્વિકલ્પ અનુભવમાં રહે છે તેમના ચિત્તમાં સદા
સમતા-રસ રહે છે.૪૨.

**જે અવિકલપી અનુભવી , સુદ્ધ ચેતના યુક્ત ।
તે મુનિવર લઘુકાલમૈ , હૌંહિ કરમસૌં મુક્ત ॥ ૪૩ ॥**

શબ્દાર્થ:- સુદ્ધ ચેતના = શુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શન.

અર્થ:- જે મુનિરાજ વિકલ્પ સહિત છે. અનુભવ અને શુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શન સહિત
છે, તેઓ થોડા જ સમયમાં કર્મસહિત થાય છે અર્થાત્ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. ૪૩.

જ્ઞાનમાં સર્વ જીવ એકસરખા ભાસે છે. (કવિત્ત)

**जैसैं पुरुष लखैं परवत चढ़ि ,
भूचर-पुरुष ताहि लघु लग्गै ।
भूचर-पुरुष लखैं ताकौं लघु,
उतरि मिलैं दुहुकौ भ्रम भग्गै ॥
तैसैं अभिमानी उन्नत लग ,
और जीवकौ लघुपद दग्गै ।
अभिमानीकौं कहैं तुच्छ सब ,
ग्यान जगै समता रस जग्गै ॥ ४४ ॥**

શબ્દાર્થ:- ભૂચર = ધરતી પર રહેનાર. લઘુ = નાનો. ઉન્નત લગ = ઊંચું
મસ્તક રાખનાર.

અર્થ:- જેવી રીતે પર્વત ઉપર ચડેલા મનુષ્યને નીચેનો મનુષ્ય નાનો દેખાય
છે અને નીચેના મનુષ્યને પર્વત ઉપર ચડેલો મનુષ્ય નાનો દેખાય છે, પણ જ્યારે તે
નીચે આવે છે ત્યારે બન્નેનો ભ્રમ દૂર થઈ જાય છે અને વિષમતા મટી જાય છે,
તેવી જ રીતે ઊંચું મસ્તક રાખનાર અભિમાની મનુષ્યને બધા મનુષ્યો તુચ્છ

મોક્ષ દ્વાર

૨૩૭

દેખાય છે અને બધાને તે અભિમાની તુચ્છ દેખાય છે, પરંતુ જ્યારે જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે ત્યારે માન-કષાય ગળી જવાથી સમતા પ્રગટ થાય છે. જ્ઞાનમાં કોઈ નાનું-મોટું દેખાતું નથી, સર્વ જીવો એકસરખા ભાસે છે. ૪૪.

અભિમાની જીવોની દશા (સર્વૈયા એકત્રીસા)

કરમકે भारी समुझैं न गुनकौ मरम,
परम अनीति अधरम रीति गहे हैं।
हौहिं न नरम चित्त गरम घरमहूतैं,
चरमकी द्रिष्टिसौं भरम भूलि रहे हैं॥
आसन न खोलैं मुख वचन न बोलैं,
सिर नाये हू न डोलैं मानों पाथरके चहे हैं।
देखनेके हाऊ भव पंथके बढ़ाऊ ऐसे,
मायाके खटाऊ अभिमानी जीव कहे हैं॥ ४५॥

શબ્દાર્થ:- કરમકે ભારી = અત્યંત કર્મબંધન વાળા. મરમ = રહસ્ય. અધરમ (અધર્મ) = પાપ. નરમ = ક્રોમળ. ઘરમ = તડકો. ચરમ દ્રિષ્ટિ (ચર્મદ્રષ્ટિ) = ઇન્દ્રિયજનિત જ્ઞાન. ચહે (ચય) = જડલા. હાઉ = ભયંકર. બઢાઉ = વધારનાર. ખટાઉ = મજબૂત.

અર્થ:- જેમણે કર્મોના તીવ્ર બંધ બાંધ્યા છે, જેઓ ગુણોનું રહસ્ય^૧ જાણતા નથી, અત્યંત અયોગ્ય અને પાપમય માર્ગનું ગ્રહણ કરે છે, ક્રોમળ ચિત્તવાળા હોતા નથી, તડકાથી પણ અધિક ગરમ રહે છે અને ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનમાં જ ભૂલી રહ્યા^૨ છે, દેખાડવા માટે એક આસને બેસી રહે છે અથવા ઊભા રહે છે, મૌન રહે છે, મહંત સમજીને કોઈ નમસ્કાર કરે તો ઉત્તરમાં અંગ પણ હલાવતા નથી જાણે પથર જ ખોડયો હોય, દેખવામાં ભયંકર છે, સંસારમાર્ગને વધારનાર છે, માયાચારમાં પાકા છે, એવા અભિમાની જીવ હોય છે. ૪૫.

૧. દોષને જ ગુણ સમજી જાય છે.

૨. આત્મજ્ઞાન થતું નથી.

જ્ઞાની જીવોની દશા (સર્વેયા એકત્રીસા)

ધીરકે ધરૈયા ભવ નીરકે તરૈયા ભય ,
 ભીરકૈ હરૈયા બરબીર જ્યૌં ઉમહે હૈં ।
મારકે મરૈયા સુવિચારકે કરૈયા સુખ ,
 ઢારકે ઢરૈયા ગુન લૌસૌં લહલહે હૈં ।।
રૂપકે રિઝૈયા સબ નૈકે સમઝૈયા સબ , -
 હીકે લઘુ ભૈયા સબકે કુબોલ સહે હૈં ।
બામકે બમૈય દુખ દામકે દમૈયા એસે ,
 રામકે રમૈયા નર ગ્યાની જીવ કહે હૈં ।। ૪૬ ।।

શબ્દાર્થ:- ભવનીર = સંસાર-સમુદ્ર. ભીર = સમૂહ. બરબીર = મહાન યોદ્ધો. ઉમહે = ઉમંગ સહિત-ઉત્સાહિત. માર = કામની વાસના. લહલહે = લીલાછમ. રૂપકે રિઝૈયા = આત્મસ્વરૂપની રુચિવાળા. લઘુ ભૈયા = નાના બનીને નમ્રતાપૂર્વક ચાલનાર. કુબોલ = કઠોર વચન. બામ = વક્તા. દુખ દામકે દમૈયા = દુઃખોની પરંપરાનો નાશ કરનાર. રામકે રમૈયા = આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થનાર.

અર્થ:- જે ધૈર્ય ધારણ કરનાર છે, સંસાર-સમુદ્રને તરનાર છે, સર્વ પ્રકારના ભયોનો નાશ કરનાર છે, મહાયોદ્ધા સમાન ધર્મમાં ઉત્સાહી રહે છે, વિષય-વાસનાઓને બાળી નાખે છે, આત્મહિતનું ચિંતવન કર્યા કરે છે, સુખ-શાંતિની ચાલ ચાલે છે, સદ્ગુણોના પ્રકાશથી ઝગમગે છે, આત્મસ્વરૂપમાં રુચિ રાખે છે, બધા નયોનું રહસ્ય જાણે છે, એવા ક્ષમા શીલ છે કે બધાના નાના ભાઈ બનીને રહે છે અથવા તેમની સારી-નરસી વાતો સહન કરે છે, હૃદયની કુટિલતા છોડીને સરળ ચિત્તવાળા થયા છે, દુઃખ-સંતાપના માર્ગે ચાલતા નથી, આત્મસ્વરૂપમાં વિશ્રામ કર્યા કરે છે, એવા મહાનુભાવ જ્ઞાની કહેવાય છે. ૪૬.

सम्यक्त्वी ज्योत्सो महिमा (चोपाध)

जे समकिती जीव समचेती ।
तिनकी कथा कहौं तुमसेती ॥
जहां प्रमाद क्रिया नहि कोई ।
निरविकल्प अनुभौ पद सोई ॥ ४७ ॥
परिग्रह त्याग जोग थिर तीनों ।
करम बंध नहि होय नवीनों ॥
जहां न राग दोष रस मोहै ।
प्रगट मोख मारग मुख सोहै ॥ ४८ ॥
पूरव बंध उदय नहि व्यापै ।
जहां न भेद पुत्र अरु पापै ॥
दरव भाव गुन निरमल धारा ।
बोध विधान विविध विस्तारा ॥ ४९ ॥
जिन्हकी सहज अवस्था ऐसी ।
तिन्हकै हिरदै दुविधा कैसी ॥
जे मुनि छपक श्रेणि चढ़ि धाये ।
ते केवलि भगवान कहाये ॥ ५० ॥

शब्दार्थ:- समयेती = समता भाववाणा. कथा = वार्ता. तुमसेती = तमारथी. प्रमादक्रिया = शुभाचार. जोग थिर तीनों = मन-वचन-झायाना योगोन्नो निग्रह. नवीनों = नवो. पुत्र (पुण्य) = शुभोपयोग. द्रव्यभाव = आद्य अने अंतरंग. बोधि = रत्नत्रय. छपकश्रेणी = मोहकर्मनो नाश करवानी सीडी. धाये = यडे.

त्यक्त्वाऽशुद्धिविधायि तत्किल परद्रव्यं समग्रं स्वयं
स्वद्रव्ये रतिमेति यः स नियतं सर्वापराधच्युतः ।
बन्धध्वंसमुपेत्य नित्यमुदितः स्वज्योतिरच्छोच्छल-
च्चैतन्यामृतपूरपूर्णमहिमा शुद्धो भवन्मुच्यते ॥ १२ ॥

અર્થ:- હે ભવ્ય જીવો! સમતા સ્વભાવના ધારક સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોની દશા તમને કહું છું, જ્યાં શુભાચારની પ્રવૃત્તિ નથી ત્યાં નિર્વિકલ્પ અનુભવપદ રહે છે. ૪૭. જે સર્વ પરિગ્રહ છોડીને મન-વચન-કાયાના ત્રણે યોગોનો નિગ્રહ કરીને બંધ-પરંપરાનો સંવર કરે છે, જેમને રાગ-દ્વેષ-મોહ રહેતા નથી તેઓ સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગની સન્મુખ રહે છે. ૪૮. જે પૂર્વબંધના ઉદયમાં મમત્વ કરતા નથી, પુણ્ય-પાપને એકસરખા જાણે છે, અંતરંગ અને બાહ્યમાં નિર્વિકાર રહે છે. ^૧ જેમના સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ગુણ ઉન્નતિ પર છે. ૪૯. આવી જેમની સ્વાભાવિક દશા છે, તેમને આત્મસ્વરૂપની દુવિધા કેવી રીતે હોઈ શકે? તે મુનિઓ ક્ષપકશ્રેણી ઉપર ચડે છે અને કેવળી ભગવાન બને છે. ૫૦.

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને વંદન. (દોહરા)

**इहि विधि जे पूरन भये , अष्टकरम बन दाहि ।
तिन्हकी महिमा जो लखै , नमै बनारसि ताहि ॥ ५१ ॥**

શબ્દાર્થ:- પૂરન ભયે = પરિપૂર્ણ ઉન્નતિને પ્રાપ્ત થયા. દાહિ = બાળીને. લખૈ = જાણે.

અર્થ:- જે આ રીતે આઠ કર્મનું વન બાળીને પરિપૂર્ણ થયા છે, તેમનો મહિમા જે જાણે છે તેને પંડિત બનારસીદાસજી નમસ્કાર કરે છે. ૫૧.

મોક્ષપ્રાપ્તિનો ક્રમ (છપ્પા છંદ)

**भयौ सुद्ध अंकूर , गयौ मिथ्यात मूर नसि ।
क्रम क्रम होत उदोत ,
सहज जिम सुकल पक्ष ससि ॥**

૧. દેખાવમાં નેત્રોની લાલાશ અથવા ચહેરાની વક્તા રહિત શરીરની મુદ્રા રહે છે અને અંતરંગમાં ક્રોધાદિ વિકાર હોતા નથી.

बन्धच्छेदात्कलयदतुलं मोक्षमक्षप्यमेत-
त्रित्योद्योतस्फुटितसहजावस्थमेकान्तशुद्धम् ।
एकाकारस्वरसभरतोऽत्यन्तगम्भीरधीरं
पूर्णं ज्ञानं ज्वलितमचले स्वस्य लीनं महिम्नि ॥ १३ ॥

इति मोक्षो निष्क्रान्तः ॥ ९ ॥

કેવલ રૂપ પ્રકાસિ ,
ભાસિ સુખ રાસિ ધરમ ધ્રુવ ।
કરિ પૂરન થિતિ આરુ ,
ત્યાગિ ગત લાભ પરમ હુવ ॥
ઇહ વિધિ અનન્ય પ્રભુતા ધરત ,
પ્રગટિ બૂંદિ સાગર થયૌ ।
અવિચલ અખંડ અનુભય અખય ,
જીવ દરવ જગ મંહિ જયૌ ॥ ૫૨ ॥

શબ્દાર્થ:- અંકુર (અંકુર) = છોડ. મૂર (મૂલ) = મૂળમાંથી. સુકલ પક્ષ સસિ (શુકલ પક્ષ શશિ) = અજવાળિયાનો ચંદ્ર. અનન્ય = જેના સમાન બીજું ન હોય તે-સર્વશ્રેષ્ઠ.

અર્થ:- શુદ્ધતાનો અંકુર પ્રગટ થયો, મિથ્યાત્વ મૂળમાંથી દૂર થયું, શુકલ પક્ષના ચંદ્રમા સમાન ક્રમેક્રમે જ્ઞાનનો ઉદય વધ્યો, કેવળજ્ઞાનનો પ્રકાશ થયો, આત્માનો નિત્ય અને પૂર્ણ આનંદમય સ્વભાવ ભાસવા લાગ્યો, મનુષ્યના આયુષ્ય અને કર્મની સ્થિતિ પૂરી થઈ, મનુષ્ય ગતિનો અભાવ થયો અને પૂર્ણ પરમાત્મા બન્યા. આ રીતે સર્વશ્રેષ્ઠ મહિમા પ્રાપ્ત કરીને પાણીના ટીપામાંથી સમુદ્ર થવા સમાન અવિચળ, અખંડ, નિર્ભય અને અક્ષય જીવ પદાર્થ, સંસારમાં જયવંત થયો. પર.

આઠ કર્મો નાશ પામવાથી આઠ ગુણોનું પ્રગટ થવું.
(સવૈયા એકત્રીસા)

ગ્યાનાવરનીકૈ ગયૈ જાનિયૈ જુ હૈ સુ સબ ,
દર્સનાવરનકૈ ગયૈતૈ સબ દેખિયૈ ।
વેદની કરમકે ગયૈતૈ નિરાબાધ સુખ ,
મોહનીકે ગયૈ સુદ્ધ ચારિત વિસેખિયૈ ॥

**આડકર્મ ગયૈં અવગાહના અટલ હોઈ ,
નામકર્મ ગયૈતૈં અમૂરતીક પેખિયૈ ।
અગુરુ અલઘુરૂપ હોત ગોત્રકર્મ ગયૈં ,
અંતરાય ગયૈતૈં અનંત બલ લેખિયૈ ॥ ૫૩ ॥**

શબ્દાર્થ:- નિરાબાધ રસ = શાતા-અશાતાના ક્ષોભનો અભાવ. અટલ અવગાહના = ચારે ગતિના ભ્રમણનો અભાવ. અમૂરતીક = ચર્મચક્ષુઓથી અગોચર. અગુરુ અલઘુ = ન ઉંચ, ન નીચ.

અર્થ:- જ્ઞાનાવરણીય કર્મના અભાવથી કેવળજ્ઞાન, દર્શનાવરણીય કર્મના અભાવથી કેવળદર્શન, વેદનીય કર્મના અભાવથી નિરાબાધતા, મોહનીય કર્મના અભાવથી શુદ્ધ ચારિત્ર, આયુષ્ય કર્મના અભાવથી અટલ અવગાહના, નામકર્મના અભાવથી અમૂર્તિકપણું, ગોત્રકર્મના અભાવથી અગુરુલઘુત્વ અને અંતરાયકર્મનો નાશ થવાથી અનંતવીર્ય પ્રગટ થાય છે. આ રીતે સિદ્ધ ભગવાનમાં અષ્ટ કર્મ રહિત હોવાથી અષ્ટ ગુણ હોય છે. ૫૩.

નવમા અધિકારનો સાર

પ્રસિદ્ધ છે કે મિથ્યાત્વ જ આસ્રવ બંધ છે અને મિથ્યાત્વનો અભાવ અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ તે સંવર, નિર્જરા તથા મોક્ષ છે અને મોક્ષ આત્માનો નિજસ્વભાવ અર્થાત્ જીવની કર્મભળ રહિત અવસ્થા છે. વાસ્તવમાં વિચારવામાં આવે તો મોક્ષ થતો જ નથી, કેમકે નિશ્ચયનયમાં જીવ બંધાયો નથી-અબંધ છે, અને જ્યારે અબંધ છે ત્યારે છૂટશે શું? જીવનો મોક્ષ થયો એ કથન વ્યવહાર માત્ર છે, નહિ તો તે હમેશાં મોક્ષરૂપ જ છે.

આ વાત જગપ્રસિદ્ધ છે કે જે મનુષ્ય બીજાના ધન ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવે છે, તે મૂર્ખને લોકો અન્યાયી કહે છે. જો તે પોતાની જ સંપત્તિનો ઉપયોગ કરે છે તો લોકો તેને ન્યાયશીલ કહે છે. એવી જ રીતે જ્યારે આત્મા પરદ્રવ્યોમાં અહંકાર કરે છે, ત્યારે તે અજ્ઞાની, મિથ્યાત્વી થાય છે અને જ્યારે આવી ટેવ છોડીને તે આધ્યાત્મિક વિદ્યાનો અભ્યાસ કરે છે તથા આત્મિકરસનો સ્વાદ લે છે ત્યારે પ્રમાદનું પતન કરીને પુણ્ય-પાપનો ભેદ

મોક્ષ દ્વાર

૨૪૩

મટાડી દે છે અને ક્ષપકશ્રેણી ચડીને કેવળી ભગવાન બને છે. પછી થોડા જ સમયમાં આઠ કર્મ રહિત અને આઠ ગુણ સહિત સિદ્ધપદને પામે છે.

મુખ્ય અભિપ્રાય મમતા દૂર કરવાનો અને સમતા લાવવાનો છે. જેવી રીતે સોનીના સંગે સોનાની જુદી જુદી અવસ્થાઓ થાય છે પરંતુ તેનું સુવર્ણપણું ચાલ્યું જતું નથી, ગાળવાથી પાછું સોનાનું સોનું જ બન્યું રહે છે; તેવી જ રીતે આ જીવાત્મા અનાત્માના સંસર્ગથી અનેક વેશ ધારણ કરે છે, પરંતુ તેનું ચૈતન્યપણું કયાંય ચાલ્યું જતું નથી—તે તો બ્રહ્મનું બ્રહ્મ જ બન્યું રહે છે. તેથી શરીરનું મિથ્યા અભિમાન છોડીને આત્મસત્તા અને અનાત્મસત્તાનું પૃથક્કરણ કરવું જોઈએ, એમ કરવાથી થોડા જ સમયમાં આધુનિક બુંદ માત્ર જ્ઞાન અલ્પકાળમાં જ સમુદ્રરૂપ પરિણમન કરે છે અને અવિચળ, અખંડ, અક્ષય, અનભય અને શુદ્ધસ્વરૂપ થાય છે.

सर्वविशुद्धि द्वार (१०)

प्रतिज्ञा (दोडरा)

इति श्री नाटक ग्रंथमै , कहौ मोख अधिकार ।
अब बरनों संछेपसौं , सर्व विसुद्धी द्वार ॥ १ ॥

अर्थ:- नाटक समयसार ग्रंथना भोक्ष अधिकारनी पूर्णता करी. इवे सर्वविशुद्धि द्वार संक्षेपमां कहीअे छीअे. १.

सर्व उपाधि रहित शुद्ध आत्मानुं स्वरूप (सर्वैया अेकत्रीसा)

कर्मनिकौ करता है भोगनिकौ भोगता है ,
जाकी प्रभुतामै ऐसौ कथन अहित है ।
जामै एक इंद्रि आदि पंचधा कथन नांहि ,
सदा निरदोष बंध मोखसौं रहित है ॥
ग्यानकौ समूह ग्यानगम्य है सुभाव जाकौ ,
लोक व्यापी लोकातीत लोकमै महित है ।
सुद्ध बंस सुद्ध चेतनाकै रस अंस भरयौ ,
ऐसौ हंस परम पुनीतता सहित है ॥ २ ॥

शब्दार्थ:- प्रभुता = सामर्थ्य. अहित = बुरें करना. पंचधा = पांच प्रकारनी. लोकातीत = लोकथी पर. महित = पूजनीय. परम पुनीत = अत्यंत पवित्र.

नीत्वा सम्यक् प्रलयमखिलान् कर्तृभोक्त्रादिभावान्
दूरीभूतः प्रतिपदमयं बन्धमोक्षप्रक्लृप्तेः ।
शुद्धः शुद्धः स्वरसविसरापूर्णपुण्याचलार्चि-
हंकोत्कीर्णप्रकटमहिमा स्फूर्जति ज्ञानपुंजः ॥ १ ॥

સર્વવિશુદ્ધિ દ્વાર

૨૪૫

અર્થ:- જેના સામર્થ્યમાં (તે) કર્મનો કર્તા છે અને કર્મનો ભોક્તા છે એમ કહેવું હાનિકારક^૧ છે, પંચેન્દ્રિય ભેદનું કથન જેમાં નથી, જે સર્વ દોષ રહિત છે, જે ન કર્મથી બંધાય છે ન છૂટે છે, જે જ્ઞાનનો પિંડ અને જ્ઞાનગોચર છે, જે લોકવ્યાપી છે, લોકથી પર છે, સંસારમાં પૂજનીય અર્થાત્ ઉપાદેય છે, જેની જાતિ શુદ્ધ છે, જેમાં ચૈતન્યરસ ભર્યો છે, એવો હંસ અર્થાત્ આત્મા પરમ પવિત્ર છે. ૨.

વળી (દોહરા)

**જો નિહચૈ નિરમલ સદા , આદિ મધ્ય અરુ અંત ।
સો ચિદ્રૂપ બનારસી , જગત માંહિ જયવંત ॥૩॥**

શબ્દાર્થ:- નિહચૈ = નિશ્ચયનયથી. નિર્મલ = પવિત્ર. ચિદ્રૂપ = ચૈતન્યરૂપ.

અર્થ:- જે નિશ્ચયનયથી આદિ, મધ્ય અને અંતમાં સદૈવ નિર્મળ છે, પં. બનારસીદાસજી કહે છે કે તે ચૈતન્યપિંડ આત્મા જગતમાં સદા જયવંત રહે. ૩.

વાસ્તવમાં જીવ કર્મનો કર્તા-ભોક્તા નથી (ચોપાઈ)

**જીવ કરમ કરતા નહિ એસૈ ।
રસ ભોગતા સુભાવ ન તૈસૈ ॥
મિથ્યામતિસૌં કરતા હોઈ ।
ગણં અગ્યાન અકરતા સોઈ ॥ ૪ ॥**

અર્થ:- જીવ પદાર્થ વાસ્તવમાં કર્મનો કર્તા નથી અને ન કર્મરસનો ભોક્તા છે, મિથ્યામતિથી કર્મનો કર્તા-ભોક્તા થાય છે, અજ્ઞાન દૂર થતાં કર્મનો અકર્તા-અભોક્તા જ થાય છે. ૪.

૧. વ્યવહારનય જીવને કર્મનો કર્તા-ભોક્તા કહે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં જીવ કર્મનો કર્તા-ભોક્તા નથી, પોતાના જ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવનો કર્તા-ભોક્તા છે.

कर्तृत्वं न स्वभावोऽस्य चित्तो वेदयितृत्ववत् ।
अज्ञानादेव कर्तायं तदभावादकारकः ॥ २ ॥

અજ્ઞાનમાં જીવ કર્મનો કર્તા છે (સર્વેયા એકત્રીસા)

નિહચૈ નિહારત સુભાવ યાહિ આતમાકૌ,
આતમીક ધરમ પરમ પરકાસના ।
અતીત અનાગત બરતમાન કાલ જાકૌ,
કેવલ સ્વરૂપ ગુન લોકાલોક ભાસના ।।
સોઈ જીવ સંસાર અવસ્થા માંહિ કરમકૌ,
કરતાસૌ દીસૈ લીએ ભરમ ઉપાસના ।
યહૈ મહા મોહકૌ પસાર યહૈ મિથ્યાચાર,
યહૈ ભૌ વિકાર યહ વિવહાર વાસના ।। ૫ ।।

શબ્દાર્થ:- નિહારત = જોવાથી. ઉપાસના = સેવા. પસાર = વિસ્તાર. મિથ્યાચાર = નિજસ્વભાવથી વિપરીત આચરણ. ભૌ = જન્મ-મરણ-રૂપ સંસાર. વ્યવહાર = કોઈ નિમિત્તના વશે એક પદાર્થને બીજા પદાર્થરૂપ જાણનાર જ્ઞાનને વ્યવહારનય કહે છે, જેમ કે-માટીના ઘડાને ધીના નિમિત્તે ધીનો ઘડો કહેવો.

અર્થ:- નિશ્ચયનયથી જુઓ તો આ આત્માનો નિજસ્વભાવ પરમ પ્રકાશરૂપ છે અને જેમાં લોકાલોકના છએ દ્રવ્યોના ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાનના ત્રિકાળવર્તી અનંત ગુણ-પર્યાયો પ્રતિભાસિત થાય છે. તે જ જીવ સંસારી દશામાં મિથ્યાત્વની સેવા કરવાથી કર્મનો કર્તા દેખાય છે, આ મિથ્યાત્વની સેવા મોહનો વિસ્તાર છે, મિથ્યાચરણ છે, જન્મ-મરણરૂપ સંસારનો વિકાર છે, વ્યવહારના વિષયભૂત આત્માનો અશુદ્ધ સ્વભાવ છે. ૫.

જેમ જીવ કર્મનો અકર્તા છે તેમ અભોક્તા પણ છે (ચોપાઈ)

યથા જીવ કરતા ન કહાવૈ ।
તથા ભોગતા નામ ન પાવૈ ।

અકર્તા જીવોડયં સ્થિત ઇતિ વિશુદ્ધઃ સ્વરસતઃ
સ્ફુરત્ત્વિજ્જ્યોતિર્ભિશ્કુરિતભુવનાભોગભવનઃ ।
તથાપ્યસ્યાસૌ સ્યાદ્દિહ કિલ બન્ધઃ પ્રકૃતિભિઃ
સ ખલ્વજ્ઞાનસ્ય સ્ફુરતિ મહિમા કોડપિ ગહનઃ ।। ૩ ।।

है भोगी मिथ्यामति मांही ।

गयै मिथ्यात भोगता नांही ॥ ६ ॥

અર્થ:- જેવી રીતે જીવ કર્મનો કર્તા નથી તેવી જ રીતે ભોક્તા પણ નથી, મિથ્યાત્વના ઉદયમાં કર્મનો ભોક્તા છે, મિથ્યાત્વના અભાવમાં ભોક્તા નથી. ૬.

અજ્ઞાની જીવ વિષયનો ભોક્તા છે જ્ઞાની નથી, (સર્વેયા એકત્રીસા)

जगवासी अग्यानी त्रिकाल परजाइ बुद्धी ,

सो तौ विषै भोगनिकौ भोगता कहायौ है ।

समकिती जीव जोग भोगसौं उदासी तातैं ,

सहज अभोगता गरंथनिमैं गायौ है ॥

याही भांति वस्तुकी व्यवस्था अवधारि बुध ,

परभाउ त्यागि अपनौ सुभाउ आयौ है ।

निरविकल्प निरुपाधि आतम अराधि ,

साधि जोग जुगति समाधिमैं समायौ है ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ:- જગવાસી = સંસારી, વિષૈ (વિષય) = પાંચ ઈન્દ્રિય અને મનના ભોગ. ગરંથનિમૈં = શાસ્ત્રોમાં. અવધારિ = નિર્ણય કરીને. બુધ = જ્ઞાની. જોગ જુગતિ = યોગ નિગ્રહનો ઉપાય.

અર્થ:- શાસ્ત્રોમાં મનુષ્ય આદિ પર્યાયોમાં હંમેશાં અહંબુદ્ધિ રાખનાર અજ્ઞાની સંસારી જીવને પોતાના સ્વરૂપનો જ્ઞાતા ન હોવાથી વિષયભોગોનો ભોક્તા કહ્યો છે અને જ્ઞાની સમ્યક્દષ્ટિ જીવને ભોગોથી વિરક્તભાવ રાખવાને કારણે વિષય ભોગવવા છતાં પણ અભોક્તા કહ્યો છે. જ્ઞાનીઓ આ રીતે વસ્તુસ્વરૂપનો નિર્ણય કરીને વિભાવભાવ છોડી સ્વભાવનું ગ્રહણ કરે છે, અને વિકલ્પ તથા ઉપાધિ રહિત

भोक्तृत्वं न स्वभावोऽस्य स्मृतः कर्तृत्ववच्चितः।

अज्ञानादेव भोक्ताऽयं तदभावादवेदकः॥४॥

૨૪૮

સમયસાર નાટક

આત્માની આરાધના અથવા યોગ-નિગ્રહ માર્ગનું ગ્રહણ કરીને નિજ-સ્વરૂપમાં લીન થાય છે.૭.

જ્ઞાની કર્મના કર્તા-ભોક્તા નથી એનું કારણ. (સવૈયા એકત્રીસા)

ચિનમુદ્રાધારી ધ્રુવ ધર્મ અધિકારી ગુન,
રતન ભંડારી અપહારી કર્મ રોગકૌ ।
પ્યારૌ પંડિતનકૌ હુસ્યારૌ મોખ મારગમૈ,
ન્યારૌ પુદગલસૌં ઉજ્યારૌ ઉપયોગકૌ ।
જાનૈ નિજ પર તત્ત રહૈ જગમૈ વિરત્ત,
ગહૈ ન મમત્ત મન વચ કાય જોગકૌ ।
તા કારન ગ્યાની ગ્યાનાવરનાદિ કરમકૌ,
કરતા ન હોઝ ભોગતા ન હોઈ ભોગકૌ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:- ચિન્મુદ્રા = ચૈતન્ય, ચિહ્ન. ધ્રુવ = નિત્ય. અપહારી કર્મરોગકૌ = કર્મરૂપી રોગનો નાશ કરનાર. હુસ્યારૌ (હોશ્યાર) = પ્રવીણ. ઉજ્યારૌ = પ્રકાશ. ઉપયોગ = જ્ઞાનદર્શન. તત્ત (તત્ત્વ) = નિજસ્વરૂપ. વિરત્ત (વિરક્ત) = વૈરાગી. મમત્ત (મમત્વ) = પોતાપણું.

અર્થ:- ચૈતન્ય-ચિહ્નનો ધારક, પોતાના નિત્ય સ્વભાવનો સ્વામી, જ્ઞાન આદિ ગુણરૂપ રત્નોનો ભંડાર, કર્મરૂપ રોગોનો નાશ કરનાર, જ્ઞાનીઓને પ્રિય, મોક્ષમાર્ગમાં કુશળ, શરીર આદિ પુદ્ગલોથી ભિન્ન, જ્ઞાનદર્શનનો પ્રકાશક, નિજ-પર તત્ત્વનો જ્ઞાતા, સંસારથી વિરક્ત, મન-વચન-કાયાના યોગોના મમત્વ રહિત હોવાને કારણે જ્ઞાની જીવ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોનો કર્તા અને ભોગોનો ભોક્તા થતો નથી. ૮.

અજ્ઞાની પ્રકૃતિસ્વભાવનિરતો નિત્યં ભવેદ્વેદકો
જ્ઞાની તુ પ્રકૃતિસ્વભાવવિરતો નો જાતુચિદ્વેદકઃ ।
इत्येवं नियमं निरूप्य निपुणैरज्ञानिता त्यज्यतां
शुद्धैकात्ममये महस्यचलितैरासैव्यतां ज्ञानिता ॥ ५ ॥

(દોષ)

**નિરભિલાષ કરની કરૈ , ભોગ અરુચિ ઘટ માંહિ ।
તાતૈ સાધક સિદ્ધસમ , કરતા ભુગતા નાંહિ ॥ ૧ ॥**

શબ્દાર્થ:- નિરભિલાષ = ઇચ્છા રહિત. અરુચિ = અનુરાગનો અભાવ.
સાધક = મોક્ષનો સાધક સમ્યક્દષ્ટિ જીવ. ભુગતા (ભોક્તા) = ભોગવનાર.

અર્થ:- સમ્યક્દષ્ટિ જીવ ઇચ્છા રહિત ક્રિયા કરે છે અને અંતરંગ ભોગોથી વિરક્ત રહે છે, તેથી તેઓ સિદ્ધ ભગવાન સમાન માત્ર જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા છે, કર્તા-ભોક્તા નથી. ૯.

અજ્ઞાની જીવ કર્મનો કર્તા-ભોક્તા છે એનું કારણ. (કવિત્ત)

**જ્યૌં હિય અંધ વિકલ મિથ્યાત ધર ,
મૃષા સકલ વિકલપ ઉપજાવત ।
ગહિ એકંત પક્ષ આતમકૌ ,
કરતા માનિ અધોમુખ ધાવત ॥
ત્યૌં જિનમતી દરબચારિત્રી ,
કર કરની કરતાર કહાવત ।
વંછિત મુક્તિ તથાપિ મૂઢમતિ ,
વિન સમકિત ભવ પાર ન પાવત ॥ ૧૦ ॥**

અર્થ:- હૃદયનો અંધ અજ્ઞાની જીવ મિથ્યાત્વથી વ્યાકુળ થઈને મનમાં અનેક પ્રકારના જૂઠા વિકલ્પો ઉત્પન્ન કરે છે અને એકાંત પક્ષનું ગ્રહણ કરીને આત્માને

જ્ઞાની કરોતિ ન ન વેદયતે ચ કર્મ
જાનાતિ કેવલમયં કિલ તત્સ્વભાવમ્ ।
જાનન્પરં કરણવેદનયોરભાવા-
ચ્છુદ્ધસ્વભાવનિયતઃ સ હિ મુક્ત એવ ॥ ૬ ॥
યે તુ કર્તારમાત્માનં પશ્યન્તિ તમસા તતાઃ ।
સામાન્યજનવત્તેષાં ન મોક્ષોઽપિ મુમુક્ષતામ્ ॥ ૭ ॥

૨૫૦

સમયસાર નાટક

કર્મનો કર્તા માની નીચ ગતિનો પંથ પકડે છે. તે વ્યવહાર સમ્યક્ત્વી ભાવચારિત્ર વિના બાહ્ય ચારિત્રનો સ્વીકાર કરીને શુભ ક્રિયાથી કર્મનો કર્તા કહેવાય છે. તે મૂર્ખ મોક્ષ તો ચાહે છે પરંતુ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ વિના સંસાર-સમુદ્રને તરી શકતો નથી. ૧૦.

વાસ્તવમાં જીવ કર્મનો અકર્તા છે એનું કારણ.
(ચોપાઈ)

चेतन अंक जीव लखि लीन्हा ।
पुद्गल कर्म अचेतन चीन्हा ॥
बासी एक खेतके दोऊ ।
जदपि तथापि मिलैं नहिं कोऊ ॥ ११ ॥

અર્થ:- જીવનું ચૈતન્યચિહ્ન જાણી લીધું અને પુદ્ગલ કર્મને અચેતન ઓળખી લીધું. જો કે એ બન્ને એકક્ષેત્રાવગાહી છે તો પણ એકબીજાને મળતા નથી.

વળી-(દોહરા)

निज निज भाव क्रियासहित , व्यापक व्यापि न कोइ ।
कर्ता पुद्गल करमकौ , जीव कहांसौं होइ ॥ १२ ॥

શબ્દાર્થ:- વ્યાપક = જે વ્યાપે, પ્રવેશ કરે. વ્યાપિ = જેમાં વ્યાપે, જેમાં પ્રવેશ કરે.

અર્થ:- બન્ને દ્રવ્યો પોતપોતાના ગુણ-પર્યાયમાં રહે છે, કોઈ કોઈનું વ્યાપ્ય-વ્યાપક નથી, અર્થાત્ જીવમાં ન તો પુદ્ગલનો પ્રવેશ થાય છે અને ન પુદ્ગલમાં જીવનો પ્રવેશ થાય છે. તેથી જીવ પદાર્થ પૌદ્ગલિક કર્મનો કર્તા કેવી રીતે હોઈ શકે? ૧૨.

नास्ति सर्वोऽपि सम्बन्धः परद्रव्यात्मतत्त्वयोः ।
कर्तृकर्मत्वसम्बन्धाभावे तत्कर्तृता कुतः ॥ ८ ॥

અજ્ઞાનમાં જીવ કર્મનો કર્તા અને જ્ઞાનમાં અકર્તા છે. (સર્વેયા એકત્રીસા)

जीव अरु पुद्गल करम रहै एक खेत ,
जदपि तथापि सत्ता न्यारी न्यारी कही है ।
लक्षण स्वरूप गुन परजै प्रकृति भेद ,
दुहूमै अनादिहीकी दुविधा है रही है ॥
एतेपर भिन्नता न भासै जीव करमकी ,
जौलौं मिथ्याभाव तौलौं ओंघि बाउ बही है ।
ग्यानकै उदोत होत ऐसी सूधी द्रिष्टि भई ,
जीव कर्म पिंडकौ अकरतार सही है ॥१३॥

શબ્દાર્થ:- સત્તા = અસ્તિત્વ. દુવિધા = ભેદભાવ. ઓંધિ = ઉલટી. સૂધી દ્રિષ્ટિ = સાચી શ્રદ્ધા. સહી = ખરેખર.

અર્થ:- જો કે જીવ અને પૌદ્ગલિક કર્મ એકક્ષેત્રાવગાહ સ્થિત છે તોપણ બન્નેની સત્તા જુદી જુદી છે. તેમના લક્ષણ, સ્વરૂપ, ગુણ, પર્યાય, સ્વભાવમાં અનાદિનો જ ભેદ છે. આટલું હોવા છતાં પણ જ્યાં સુધી મિથ્યાભાવનો ઉલટો વિચાર ચાલે છે ત્યાં સુધી જીવ-પુદ્ગલની ભિન્નતા ભાસતી નથી, તેથી અજ્ઞાની જીવ પોતાને કર્મનો કર્તા માને છે, પણ જ્ઞાનનો ઉદય થતાં જ એવું સત્ય શ્રદ્ધાન થયું કે ખરેખર જીવ કર્મનો કર્તા નથી.

વિશેષ:- જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ છે, પુદ્ગલનું લક્ષણ સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ છે. જીવ અમૂર્તિક છે, પુદ્ગલ મૂર્તિક છે. જીવના ગુણ દર્શન, જ્ઞાન, સુખ આદિ છે, પુદ્ગલના ગુણ, સ્પર્શ, રસ, ગંધ વર્ણ આદિ છે. જીવની પર્યાયો નર-નારક આદિ છે, પુદ્ગલની પર્યાયો ઇંટ, પથ્થર, પૃથ્વી આદિ છે. જીવ અબંધ અને અખંડ દ્રવ્ય છે, પુદ્ગલમાં સ્નિગ્ધ-રુક્ષપણું છે. તેથી તેના પરમાણુ મળે છે અને છૂટા પડે છે. ભાવ એ છે કે બન્નેના દ્રવ્ય,

एकस्य वस्तुन इहान्यतरेण सार्धं
सम्बन्ध एव सकलोऽपि यतो निषिद्धः ।
तत्कर्तृकर्मघटनास्ति न वस्तुभेदे
पश्यन्त्वकर्तृ मुनयश्च जनाश्च तत्त्वम् ॥१॥

૨૫૨

સમયસાર નાટક

ક્ષેત્ર, કાળ, અને ભાવના ચતુષ્ટય જુદા જુદા છે અને જુદી જુદી સત્તા છે. બન્નેય પોતાના જ ગુણ-પર્યાયોના કર્તા-ભોક્તા છે, કોઈ કોઈ બીજાના કર્તા-ભોક્તા નથી. ૧૩.

વળી-(દોહરા)

**एक वस्तु जैसी जु है , तासौं मिलै न आन ।
जीव अकरता करमकौ , यह अनुभौ परवांन ॥ १४ ॥**

અર્થ:- જે પદાર્થ જેવો છે તે તેવો જ છે, તેમાં અન્ય પદાર્થ મળી શકતો નથી, તેથી જીવ કર્મનો અકર્તા છે, એ વિજ્ઞાનથી સર્વથા સત્ય છે. ૧૪.

અજ્ઞાની જીવ-અશુભ ભાવોનો કર્તા હોવાથી ભાવકર્મનો કર્તા છે. (ચોપાઈ)

**❖ जो दुरमती विकल अग्यानी ।
जिन्हि सु रीति पर रीति न जानी ॥
माया मगन भरमके भरता ।
ते जिय भाव करमके करता ॥ १५ ॥**

અર્થ:- જે દુર્બુદ્ધિથી વ્યાકુળ અને અજ્ઞાની છે તેઓ નિજ-પરિણતિ અને પર-પરિણતિને જાણતા નથી, માયામાં મગ્ન છે અને ભ્રમમાં ભૂલેલા છે તેથી તેઓ ભાવકર્મના કર્તા છે. ૧૫.

**जे मिथ्यामति तिमिरसौं , लखै न जीव अजीव ।
तेई भावित करमके , करता होंहि सदीव ॥ १६ ॥
जे असुद्ध परनति धरै , करै अहं परवांन ।
ते असुद्ध परिनामके , करता होंहिं अजान ॥ १७ ॥**

અર્થ:- જે મિથ્યાજ્ઞાનના અંધકારથી જીવ-અજીવને જાણતા નથી તેઓ જ

**❖ ये तु स्वभावनियमं कलयन्ति नेम-
मज्ञानमग्नमहसो बत ते वराकाः ।
कुर्वन्ति कर्म तत एव हि भावकर्म-
कर्ता स्वयं भवति चेतन एव नान्यः ॥ १० ॥**

સર્વવિશુદ્ધિ દ્વાર

૨૫૩

હંમેશાં ભાવકર્મના કર્તા છે. ૧૬. જેઓ વિભાવપરિણતિને કારણે પરપદાર્થોમાં અહંબુદ્ધિ કરે છે તે અજ્ઞાની અશુદ્ધ ભાવોના કર્તા હોવાથી ભાવકર્મોના કર્તા છે. ૧૭.

આ વિષયમાં શિષ્યનો પ્રશ્ન (દોહરા)

શિષ્ય કહૈ પ્રભુ તુમ કહ્યૌ , દુબિધિ કરમકૌ રૂપ ।
દરબ કર્મ પુદગલ મઈ , ભાવકર્મ ચિદ્રૂપ ॥ ૧૮ ॥
કરતા દરવિત કરમકૌ , જીવ ન હોઝ ત્રિકાલ ।
અબ યહ ભાવિત કરમ તુમ , કહૌ કૌનકી ચાલ ॥ ૧૯ ॥
કરતા યાકૌ કૌન હૈ , કૌન કરૈ ફલ ભોગ ।
કૈ પુદગલ કૈ આતમા , કૈ દુહુંકૌ સંજોગ ? ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:- શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે હે સ્વામી! આપે કહ્યું કે કર્મનું સ્વરૂપ બે પ્રકારનું છે, એક પુદ્ગલમય દ્રવ્યકર્મ છે અને બીજું ચૈતન્યના વિકારરૂપ ભાવકર્મ છે. ૧૮. આપે એમ પણ કહ્યું કે જીવ, દ્રવ્યકર્મોનો કર્તા કદી ત્રણ કાળમાં પણ થઈ શકતો નથી, તો હવે આપ કહો કે ભાવકર્મ કોની પરિણતિ છે? ૧૯. આ ભાવકર્મોનો કર્તા કોણ છે? અને તેમના ફળનો ભોક્તા કોણ છે? ભાવકર્મોનો કર્તા-ભોક્તા પુદ્ગલ છે અથવા જીવ છે અથવા બન્નેના સંયોગથી કર્તા-ભોક્તા છે? ૨૦.

આ વિષયમાં શ્રીગુરુ સમાધાન કરે છે. (દોહરા)

ક્રિયા એક કરતા જુગલ , યૌ ન જિનાગમ માંહિ ।
અથવા કરની ઔરકી , ઔર કરૈ યૌ નાંહિ ॥ ૨૧ ॥
કરૈ ઔર ફલ ભોગવૈ , ઔર બનૈ નહિ એમ ।
જો કરતા સો ભોગતા , યહૈ જથાવત જેમ ॥ ૨૨ ॥

कार्यत्वादकृतं न कर्म न च तज्जीवप्रकृत्योर्द्वयो-

रज्ञायाः प्रकृतेः स्वकार्यफलभुग्भावानुषंगत्कृतिः ।

नैकस्याः प्रकृतेरचित्तलसनाज्जीवोऽस्य कर्ता ततो

जीवस्यैव च कर्म तच्चिदनुगं ज्ञाता न यत्पुदगलः ॥ ११ ॥

ભાવકરમ કરતંવ્યતા, સ્વયંસિદ્ધ નહિ હોઈ ।
જો જગકી કરની કરૈ, જગવાસી જિય સોઈ ॥ ૨૩ ॥
જિય કરતા જિય ભોગતા, ભાવકરમ જિયચાલ ।
પુદગલ કરૈ ન ભોગવૈ, દુવિધા મિથ્યાજાલ ॥ ૨૪ ॥
તાતૈ ભાવિત કરમકૌ, કરૈ મિથ્યાતી જીવ ।
સુખ દુખ આપદ સંપદા, ભુંજૈ સહજ સદીવ ॥ ૨૫ ॥

શબ્દાર્થ:- જુગલ (યુગલ) = બે. જિનાગમ (જિન+આગમ) = જિનરાજનો ઉપદેશ. જથાવત = વાસ્તવમાં. કર્તવ્યતા = કાર્ય. સ્વયંસિદ્ધ = પોતાની મેળે. જગવાસી જિય = સંસારી જીવ. જિય ચાલ = જીવની પરિણતિ. દુવિધા = બન્ને તરફ ઝુકાવ હોવો. આપદ = ઇષ્ટ વિયોગ, અનિષ્ટ સંયોગ, સંપદા = અનિષ્ટ વિયોગ, ઇષ્ટ સંયોગ. ભુંજૈ = ભોગવે.

અર્થ:- ક્રિયા એક અને કર્તા બે એવું કથન જિનરાજના આગમમાં નથી, અથવા કોઈની ક્રિયા કોઈ કરે, એમ પણ બની શકતું નથી. ૨૧. ક્રિયા કોઈ કરે અને ફળ કોઈ ભોગવે એવું જિન-વચનમાં નથી કેમકે જે કર્તા હોય છે, તે જ વાસ્તવમાં ભોક્તા હોય છે. ૨૨. ભાવકર્મનો ઉત્પાદ પોતાની મેળે થતો નથી, જે સંસારની ક્રિયા-હલન, ચલન, ચતુર્ગતિ ભ્રમણ આદિ કરે છે, તે જ સંસારી જીવ ભાવકર્મનો કર્તા છે. ૨૩. ભાવકર્મનો કર્તા જીવ છે, ભાવકર્મનો ભોક્તા જીવ છે, ભાવકર્મ જીવની વિભાવપરિણતિ છે. એનો કર્તા-ભોક્તા પુદ્ગલ નથી. પુદ્ગલ તથા જીવ બન્નેને (કર્તા-ભોક્તા) માનવા તે મિથ્યા જંજાળ છે. ૨૪. તેથી સ્પષ્ટ છે કે ભાવકર્મનો કર્તા મિથ્યાત્વી જીવ છે અને તે જ તેના ફળ સુખ-દુઃખ અથવા સંયોગ-વિયોગને સદા ભોગવે છે. ૨૫.

કર્મના કર્તા-ભોક્તા બાબતમાં એકાંત પક્ષ ઉપર વિચાર. (સવૈયા એકત્રીસા)

**કેई मूढ़ विकल एकंत पच्छ गहै कहै,
आतमा अकरतार पूरन परम है ।**

कर्मेव प्रवितर्क्य कर्तृ हतकैः क्षिप्त्वात्मनः कर्तृतां
कर्तात्मैष कथंचिदित्यचलिता कैश्चिच्छ्रुतिः कोपिता ।
तेषामुद्धतमोहमुद्रितधियां बोधस्य संशुद्धये
स्याद्वादप्रतिबन्धलब्धविजया वस्तुस्थितिः स्तूयते ॥ १२ ॥

तिन्हिसौं जु कोऊ कहै जीव करता है तासौं ,
फेरि कहैं करमकौ करता करम है ॥
ऐसै मिथ्यामगन मिथ्यातो ब्रह्मघाती जीव ,
जिन्हिकै हिए अनादि मोहकौ भरम है ।
तिन्हिकौं मिथ्यात दूर करिबैकौं कहैं गुरु ,
स्यादवाद परवांन आतम धरम है ॥ २६ ॥

શબ્દાર્થ:- વિકલ = દુઃખી, એકાંત પક્ષ = પદાર્થના એક ધર્મને તેનું સ્વરૂપ માનવાની હઠ. બ્રહ્મઘાતી = પોતાના જીવનું અહિત કરનાર.

અર્થ:- અજ્ઞાનથી દુઃખી અનેક એકાંતવાદી કહે છે કે આત્મા કર્મનો કર્તા નથી, તે પૂર્ણ પરમાત્મા છે. અને તેમને કોઈ કહે કે કર્મોનો કર્તા જીવ છે, તો તે એકાંતપક્ષી^૧ કહે છે કે કર્મનો કર્તા કર્મ જ છે. આવા મિથ્યાત્વમાં લાગેલા મિથ્યાત્વી જીવો આત્માના ઘાતક છે, તેમના હૃદયમાં અનાદિકાળથી મોહકર્મજનિત ભૂલ ભરેલી છે. તેમનું મિથ્યાત્વ દૂર કરવાને માટે શ્રીગુરુએ સ્યાદ્વાદરૂપ આત્માના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે. ૨૬.

स्याद्वादमां आत्मानुं स्वरूप. (दोइरा)

चेतन करता भोगता , मिथ्या मगन अजान ।
नहि करता नहि भोगता , निहचै सम्यकवान ॥ २७ ॥

અર્થ:- મિથ્યાત્વમાં લાગેલો અજ્ઞાની જીવ કર્મનો કર્તા-ભોક્તા છે, નિશ્ચયનું અવલંબન લેનાર સમ્યક્દષ્ટિ કર્મનો ન કર્તા છે, ન ભોક્તા છે. ૨૭.

આ વિષયના એકાંતપક્ષનું ખંડન કરનાર સ્યાદ્વાદનો ઉપદેશ (સર્વેયા એકત્રીસા)

❀ जैसे सांख्यमती कहै अलख अकरता है ,
सर्वथा प्रकार करता न होइ कबहीं ।

૧. સાંખ્યમતી ઇત્યાદિ.

❀ माऽकर्तारममी स्पृशन्तु पुरुषं सांख्या इवाप्यार्हताः
कर्तारं कलयन्तु तं किल सदा भेदावबोधादधः ।
ऊर्ध्वं तूद्धतबोधधामनियतं प्रत्यक्षमेनं स्वयम्
पश्यन्तु च्युतकर्तृभावमचलं ज्ञातारमेकं परम् ॥ १३ ॥

तैसैं जिनमती गुरुमुख एक पक्ष सुनि,
याहि भांति मानै सौ एकंत तजौ अबहीं ॥
जौलौं दुरमती तौलौं करमकौ करता है,
सुमती सदा अकरतार कह्यौ सबहीं।
जाकै घटि ग्यायक सुभाउ जग्यौ जबहीसौं,
सो तौ जगजालसौं निरालौ भयौ तबहीं ॥ २८ ॥

શબ્દાર્થ:- જિનમતી = જિનરાજ કથિત સ્યાદ્વાદ વિધાના જ્ઞાતા.

અર્થ:- જેવી રીતે સાંખ્યમતી કહે છે કે આત્મા અકર્તા છે, કોઈ પણ હાલતમાં કદી કર્તા થઈ શકતો નથી. જૈનમતી પણ પોતાના ગુરુના મુખે એક નયનું કથન સાંભળીને આ જ રીતે માને છે, પણ આ એકાંતવાદને અત્યારે જ છોડી ઘો, સત્યાર્થ વાત એ છે કે જ્યાં સુધી અજ્ઞાન છે, ત્યાં સુધી જ જીવ કર્મનો કર્તા છે, સમ્યજ્ઞાનની સર્વ હાલતોમાં સદૈવ અકર્તા કહ્યો છે. જેના હૃદયમાં જ્યારથી જ્ઞાયકસ્વભાવ પ્રગટ થયો છે તે ત્યારથી જગતની જંજાળથી નિરાળો થયો છે—અર્થાત્ મોક્ષ સન્મુખ થયો છે. ૨૮.

આ વિષયમાં બૌદ્ધમત વાળાઓનો વિચાર (દોહરા)

बौध छिनकवादी कहै, छिनभंगुर तन मांहि।
प्रथम समय जो जीव है, दुतिय समय सो नांहि ॥ २९ ॥
तातैं मेरे मतविषैं, करै करम जो कोइ।
सो न भोगवै सरवथा, और भोगता होइ ॥ ३० ॥

અર્થ:- ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધમતવાળા કહે છે કે જીવ શરીરમાં ક્ષણભર રહે છે,

क्षणिकमिदमिहैकः कल्पयित्वात्मतत्त्वं
निजमनसि विधत्ते कर्तृभोक्त्रोर्विभेदम्
अपहरति विमोहं तस्य नित्यामृतौघैः
स्वयमयमभिषिञ्चंश्चिच्चमत्कार एव ॥ १४ ॥

સર્વવિશુદ્ધિ દ્વાર

૨૫૭

સદૈવ રહેતો નથી. પ્રથમ સમયે જે જીવ છે તે બીજા સમયે^૧ રહેતો નથી. ૨૯. તેથી મારા વિચાર પ્રમાણે જે કર્મ કરે છે તે કોઈ હાલતમાં પણ ભોક્તા થઈ શકતો નથી, ભોગવનાર બીજો જ હોય છે. ૩૦.

બૌદ્ધમતવાળાઓનો એકાંત વિચાર દૂર કરવા માટે દષ્ટાંત દ્વારા સમજાવે છે. (દોહરા)

यह एकंत मिथ्यात पख , दूर करनकै काज ।
चिद्विलास अविचल कथा , भाषै श्री जिनराज ॥ ३१ ॥
बालापन काहू पुरुष , देख्यौ पुर एक कोइ ।
तरुन भए फिरिकै लख्यौ , कहै नगर यह सोइ ॥ ३२ ॥
जो दुहु पनमें एक थौ तौ तिनि सुमिरन कीय ।
और पुरुषकौ अनुभव्यौ , और न जानै जीय ॥ ३३ ॥
जब यह वचन प्रगट सुन्यौ , सुन्यौ जैनमत सुद्ध ।
तब इकंतवादी पुरुष , जैन भयौ प्रतिबुद्ध ॥ ३४ ॥

અર્થ:- આ એકાંતવાદનો મિથ્યાપક્ષ દૂર કરવા માટે શ્રીમદ્ જિનેન્દ્રદેવ આત્માના નિત્ય સ્વરૂપનું કથન કરતાં કહે છે. ૩૧. કે કોઈ માણસે બાળપણમાં કોઈ શહેર જોયું અને પછી કેટલાક દિવસો પછી યુવાન અવસ્થામાં તે જ શહેર જોયું તો કહે છે કે આ તે જ શહેર છે જે પહેલાં જોયું હતું. ૩૨. બન્ને અવસ્થાઓમાં તે એક જ જીવ હતો તેથી તો એણે યાદ કર્યું, કોઈ બીજા જીવનું જાણેલું તે જાણી શકતો નહોતો. ૩૩. જ્યારે આ જાતનું સ્પષ્ટ કથન સાંભળ્યું અને સાચો જૈનમતનો ઉપદેશ મળ્યો ત્યારે તે એકાંતવાદી મનુષ્ય જ્ઞાની થયો અને તેણે જૈનમત અંગીકાર કર્યો. ૩૪.

૧. એક સેકન્ડમાં અસંખ્ય સમય હોય છે.

બૌદ્ધો પણ જીવ દ્રવ્યને ક્ષણભંગુર કેવી રીતે માની બેઠા એનું કારણ બતાવે છે.
(સવૈયા એકત્રીસા)

एक परजाइ एक समैमै विनसि जाइ ,
दूजी परजाइ दूजै समै उपजति है ।
ताकौ छल पकरिकै बौध कहै समै समै ,
नवौ जीव उपजै पुरातनकी छति है ॥
तातै मानै करमकौ करता है और जीव ,
भोगता है और वाकै हिए ऐसी मति है ।
परजौ प्रवांनकौ सरवथा दरब जानै ,
ऐसे दुरबुद्धिकौ अवसि दुरगति है ॥ ३५ ॥

શબ્દાર્થ:- પરજાઈ = અવસ્થા. પુરાતન = પ્રાચીન. છતિ (ક્ષતિ) = નાશ.
મતિ = સમજણ. પરજૌ પ્રવાંન = અવસ્થાઓ પ્રમાણે. દુરબુદ્ધિ = મૂર્ખ.

અર્થ:- જીવની એક પર્યાય એક સમયમાં નાશ પામે છે અને બીજા સમયે બીજી પર્યાય ઉપજે છે એવો જૈનમતનો સિદ્ધાંત પણ છે તેથી તે જ વાત પકડીને બૌદ્ધમત કહે છે કે ક્ષણે ક્ષણે નવો જીવ ઉપજે છે અને જૂનો નાશ પામે છે. તેથી તેઓ માને છે કે કર્મનો કર્તા બીજો જીવ છે અને ભોક્તા બીજો જ છે. એમના મનમાં આવી ઉલટી સમજણ બેસી ગઈ છે. શ્રી ગુરુ કહે છે કે જે પર્યાય પ્રમાણે જ દ્રવ્યને સર્વથા અનિત્ય માને છે એવા મૂર્ખની અવશ્ય કુગતિ થાય છે.

વિશેષ:- ક્ષણિકવાદી જાણે છે કે જે માંસ-ભક્ષણ આદિ અનાયારમાં વર્તનાર જીવ છે તે નષ્ટ થઈ જશે, અનાયારમાં વર્તનારને તો કાંઈ ભોગવવું જ નહિ પડે, તેથી મોજ કરે છે અને સ્વચ્છંદપણે વર્તે છે. પરંતુ કરેલું કર્મ ભોગવવું જ પડે છે. તેથી નિયમથી તેઓ પોતાના આત્માને કુગતિમાં નાખે છે. ૩૫.

वृत्त्यंशभेदतोऽत्यन्तं वृत्तिमन्नाशकल्पनात् ।
अन्यः करोति भुङ्क्तेऽन्य इत्येकान्तश्चकास्तु मा ॥ ३५ ॥

દુર્બુદ્ધિની દુર્ગતિ જ થાય છે. (દોહરા)

कहै अनातमकी कथा , चहै न आतम सुद्धि ।
रहै अध्यातमसौं विमुख , दुराराधि दुरबुद्धि ॥ ३६ ॥
दुरबुद्धी मिथ्यामती , दुरगति मिथ्याचाल ।
गहि एकंत दुरबुद्धिसौं , मुक्त न होइ त्रिकाल ॥ ३७ ॥

શબ્દાર્થ:- અનાતમ = અજીવ. અધ્યાતમ = આત્મજ્ઞાન. વિમુખ = વિરુદ્ધ. દુરારાધિ = કોઈ પણ રીતે ન સમજનાર. દુરબુદ્ધિ = મૂર્ખ.

અર્થ:- મૂર્ખ મનુષ્ય અનાત્માની ચર્ચા કર્યા કરે છે, આત્માનો અભાવ કહે છે-આત્મશુદ્ધિ ઇચ્છતો નથી. તે આત્મજ્ઞાનથી પરાડમુખ રહે છે, બહુ પરિશ્રમપૂર્વક સમજાવવા છતાં પણ સમજતો નથી. ૩૬. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ અજ્ઞાની છે અને તેની મિથ્યા પ્રવૃત્તિ દુર્ગતિનું કારણ છે, તે એકાંતપક્ષનું ગ્રહણ કરે છે અને એવી મૂર્ખાઈથી તે કદી પણ મુક્ત થઈ શકતો નથી. ૩૭.

દુર્બુદ્ધિની ભૂલ પર દષ્ટાંત (સવૈયા એકત્રીસા)

कायासौं विचारै प्रीति मायाहीसौं हारि जीति ,
लियै हठ रीति जैसे हारिलकी लकरी ।
चंगुलकै जोर जैसे गोह गहि रहै भूमि ,
त्यौंही पाइ गाड़ै पै न छाड़ै टेक पकरी ॥
मोहकी मरोरसौं भरमकौ न छोर पावै ,
धावै चहुं वौर ज्यों बढ़ावै जाल मकरी ।
ऐसी दुरबुद्धि भूली झूठकै झरोखे झूली ,
फूली फिरै ममता जंजीरनिसौं जकरी ॥ ३८ ॥

શબ્દાર્થ:- કાયા = શરીર. હઠ = દુરાગ્રહ. ગહિ રહૈ = પકડી રાખે. લકરી = લાઠી. ચંગુલ = પકડ. પાઈ ગાડૈ = દટતાથી ઊભો રહે છે. ટેક = હઠ. ધાવૈ = ભટકે.

અર્થ:- અજ્ઞાની જીવ શરીર ઉપર સ્નેહ કરે છે, ધન ઓછું થાય ત્યાં હાર અને ધન વધે તેમાં જીત માને છે. હઠીલો તો એટલો છે કે જેવી રીતે હરિયલ

પક્ષી પોતાના પગથી લાકડી ખૂબ મજબૂત પકડે છે અથવા જેવી રીતે ઘો^૧ જમીન અથવા દીવાલ પકડીને ચોંટી રહે છે, તેવી જ રીતે તે પોતાની કુટેવો છોડતો નથી. તેમાં જ અડગ રહે છે. મોહની લહેરોથી તેના ભ્રમનો છેડો મળતો નથી અર્થાત્ તેનું મિથ્યાત્વ અનંત હોય છે, તે ચાર ગતિમાં ભટકતો થકો કરોળિયાની જેમ જાળ વિસ્તારે છે. આવી રીતે તેની મૂર્ખાઈ અજ્ઞાનથી જૂઠા માર્ગમાં લહેરાય છે અને મમતાની સાંકળોથી જકડાયેલી વધી રહી છે. ૩૮.

દુર્બુદ્ધિની પરિણતિ (સર્વેયા એકત્રીસા)

બાત સુનિ ચૌંકિ ઉઠૈ બાતહીસૌં ભૌંકિ ઉઠૈ ,
બાતસૌં નરમ હોઝ બાતહીસૌં અકરી ।
નિંદા કરૈ સાધુકી પ્રસંસા કરૈ હિંસકકી ,
સાતા માનૈ પ્રભુતા અસાતા માનૈ ફકરી ।।
મોખ ન સુહાઝ દોષ દેખૈ તહાં પૈઠિ જાઝ ,
કાલસૌં હરાઝ જૈસૈં નાહરસૌં બકરી ।
એસી દુરબદ્ધિ ભૂલી ઝૂઠકૈ ઝરોખે ઝૂલી ,
ફૂલી ફિરૈ મમતા જંજીરનિસૌં જકરી ।। ૩૯ ।।

શબ્દાર્થ:- ચૌંકિ ઉઠે = ઉગ્ર બની જાય. ભૌંકિ ઉઠે = કૂતરાની જેમ ભસવા લાગે. અકરી = અકડાઈ જાય. પ્રભુતા = મોટાઈ. ફકરી (ફકીરી) = ગરીબી. કાલ = મૃત્યુ. નાહર = વાઘ, સિંહ.

અર્થ:- અજ્ઞાની જીવ હિતાહિતનો વિચાર કરતો નથી, વાત સાંભળતાં જ તપી જાય છે, વાત જ સાંભળીને કૂતરાની જેમ ભસવા માંડે છે, મનને રુચે તેવી વાત સાંભળીને નરમ થઈ જાય છે અને અણગમતી વાત હોય તો અક્કડ બની જાય છે. મોક્ષમાર્ગી સાધુઓની નિંદા કરે છે, હિંસક અધર્મીઓની પ્રશંસા કરે છે, શાતાના ઉદયમાં પોતાને મહાન અને અશાતાના ઉદયમાં તુચ્છ ગણે છે.

૧. ઘો એક પ્રકારનું પ્રાણી છે. ચોર તેને પાસે રાખે છે, જ્યારે તેમને ઊંચે મકાનોમાં ઉપર ચડવું હોય ત્યારે તેઓ ઘોની કેડે દોરી બાંધી તેને ઉપર ફેંકે છે ત્યારે તે ઉપરની જમીન અથવા ભીંતને ખૂબ મજબૂત પકડી લે છે અને ચોર લટકતી દોરી પકડીને ઉપર ચઢી જાય છે.

સર્વવિશુદ્ધિ દ્વાર

૨૬૧

તેને મોક્ષ ગમતો નથી, ક્યાંય દુર્ગુણ દેખે તો તેને તરત જ અંગીકાર કરી લે છે. શરીરમાં અહંબુદ્ધિ હોવાના કારણે મોતથી તો એવો ડરે છે જેમ વાઘથી બકરી ડરે છે, આ રીતે તેની મૂર્ખાઈ અજ્ઞાનથી જૂદા માર્ગમાં ઝૂલી રહી છે અને મમતાની સાંકળોથી જકડાયેલી વધી રહી છે.૩૯.

અનેકાંતનો મહિમા (કવિત્ત)

કેઈ કહૈં જીવ ક્ષનભંગુર ,
કેઈ કહૈં કરમ કરતાર ।
કેઈ કરમરહિત નિત જંપહિં ,
નય અનંત નાનાપરકાર ॥
જે એકાંત ગહૈં તે મૂરખ ,
પંડિત અનેકાંત પખ ધાર ।
જૈસૈં ભિન્ન ભિન્ન મુક્તાહલ ,
ગુનસૌં ગહત કહાવૈં હાર ॥ ૪૦ ॥

શબ્દાર્થ:- ક્ષનભંગુર = અનિત્ય. જંપહિં = કહે છે. એકાંત = એક જ નય. અનેકાંત = અપેક્ષિત અનેક નય. પખ ધાર = પક્ષ ગ્રહણ કરવો. મુક્તાહલ (મુક્તાફલ) = મોતી. ગુન = દોરો.

અર્થ:- બૌદ્ધમતી જીવને અનિત્ય જ કહે છે, મીમાંસક મતવાળા જીવને કર્મનો કર્તા જ કહે છે. સાંખ્યમતી જીવને કર્મરહિત જ કહે છે, આવા અનેક મતવાળા એક એક ધર્મ ગ્રહણ કરીને અનેક પ્રકારના કહે છે, પણ જે એકાંતનું ગ્રહણ કરે છે તે મૂર્ખ છે, વિદ્વાનો અનેકાંતનો સ્વીકાર કરે છે. જેવી રીતે મોતી જુદા જુદા હોય છે, પણ દોરામાં ગુંથવાથી હાર બની જાય છે. તેવી જ રીતે અનેકાંતથી

આત્માનં પરિશુદ્ધમીપ્સુભિરતિવ્યાપ્તિં પ્રપદ્યાન્ધકૈઃ

કાલોપાધિબલાદશુદ્ધિમધિકાંતત્રાપિ મત્વા પરૈઃ ।

ચૈતન્યં ક્ષણિકં પ્રકલ્પ્ય પૃથુકેઃ શુદ્ધર્જુસૂત્રે રતૈઃ

આત્મા વ્યુજ્જિત ઇષ હારવદહો નિઃસૂત્રમુક્તેક્ષિભિઃ ॥ ૧૬ ॥

૨૬૨

સમયસાર નાટક

પદાર્થની સિદ્ધિ થાય છે અને જેવી રીતે જુદા જુદા મોતી હારનું કામ આપતા નથી તેવી જ રીતે એક નયથી પદાર્થનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થતું નથી, બલકે વિપરીત થઈ જાય છે. ૪૦.

વળી-(દોહરા)

**યથા સૂત સંગ્રહ બિના , મુક્ત માલ નહિ હોઈ ।
તથા સ્યાદવાદી બિના , મોખ ન સાધૈ કોઈ ॥ ૪૧ ॥**

શબ્દાર્થ:- સંગ્રહ = એકઠા. મુક્ત માલ = મોતીની માળા.

અર્થ:- જેવી રીતે સૂતરમાં પરોવ્યા વિના મોતીઓની માળા બનતી નથી તેવી જ રીતે સ્યાદવાદી વિના કોઈ મોક્ષમાર્ગ સાધી શકતું નથી. ૪૧.

વળી-(દોહરા)

**પદ સુભાવ પૂરબ ઉદૈ , નિહચૈ ઉદ્યમ કાલ ।
પચ્છપાત મિથ્યાત પથ , સરવંગી સિવ ચાલ ॥ ૪૨ ॥**

શબ્દાર્થ:- પદ = પદાર્થ. સુભાવ (સ્વભાવ) = નિજધર્મ. ઉદ્યમ = પુરુષાર્થ. કાલ = સમય. પક્ષપાત = એક જ નયનું ગ્રહણ. સરવંગી = અનેક નયનું ગ્રહણ.

અર્થ:- કોઈ પદાર્થના સ્વભાવને જ, કોઈ પૂર્વકર્મના ઉદ્યમને જ, કોઈ માત્ર નિશ્ચયને, કોઈ પુરુષાર્થને અને કોઈ કાળને જ માને છે, પણ એક જ પક્ષની હઠ લેવી તે મિથ્યાત્વ છે અને અપેક્ષાથી સર્વનો સ્વીકાર કરવો તે સત્યાર્થ છે. ૪૨.

ભાવાર્થ:- કોઈ કહે છે કે જે કાંઈ થાય છે, તે સ્વભાવથી જ અર્થાત્ પ્રકૃતિથી જ થાય છે, કોઈ કહે છે કે જે કાંઈ થાય છે તે પ્રારબ્ધથી થાય છે; કોઈ કહે છે કે એક બ્રહ્મ જ છે, ન કાંઈ ઉત્પન્ન થાય છે ન કાંઈ નષ્ટ થાય છે, કોઈ કહે છે કે પુરુષાર્થ જ મુખ્ય છે, કોઈ કહે છે કે જે કાંઈ કરે છે તે કાળ જ કરે છે; પરંતુ આ પાંચેમાંથી કોઈ એકને જ માનવું બાકીના ચારનો અભાવ કરવો એ એકાંત છે.

कर्तुर्वेदयितुश्च युक्तिवशतो भेदोऽस्त्वभेदोऽपि वा

कर्ता वेदयिता च मा भवतु वा वस्त्वेव सञ्चिन्त्यताम् ।

प्रोता सूत्र इवात्मनीह निपुणैर्भक्तुं न शक्या क्वचि-

च्चिच्चिन्तामणिमालिकेयमभितोऽप्येका चकास्त्वेव नः ॥ ૧૭ ॥

७ अे मतवाणाओनो ञवपदार्थ विषे विचार (सवैया अेकत्रीसा)

एक जीव वस्तुके अनेक गुन रूप नाम,
निजजोग सुद्ध परजोगसौं असुद्ध है।
वेदपाठी ब्रह्म कहैं मीमांसक कर्म कहैं,
सिवमती सिव कहैं बौद्ध कहैं बुद्ध है।।
जैनी कहैं जिन न्यायवादी करतार कहैं,
छहौं दरसनमें वचनकौ विरुद्ध है।
वस्तुकौ सुरूप पहिचानै सोई परवीन,
वचनकै भेद भेद मानै सोई मुद्ध है।। ४३।।

शब्दार्थ:- निजजोग = निजस्वरूपथी. परजोग = अन्य पदार्थना संयोगथी.
दरसन (दर्शन) = मत. वस्तुकौ सुरूप = पदार्थनो निजस्वभाव. परवीन (प्रवीण)
= पंडित.

अर्थ:- अेक ञव पदार्थना अनेक गुण, अनेक रूप, अनेक नाम ऐ, ते परपदार्थना संयोग विना अर्थात् निजस्वरूपथी शुद्ध ऐ अने परद्रव्यना संयोगथी अशुद्ध ऐ. तेने वेदपाठी अर्थात् वेदांती ब्रह्म कहे ऐ, मीमांसक कर्म कहे ऐ, शैव-वैशेषिक मतवाणा शिव कहे ऐ, बौद्ध मतवाणा बुद्ध कहे ऐ, जैनो जिन कहे ऐ, नैयायिक कर्ता कहे ऐ. आ रीते छये मतना कथनमां वचननो विरोध ऐ. परंतु जे पदार्थनुं निज-स्वरूप जाणे ऐ ते ज पंडित ऐ अने जे वचनना भेदथी पदार्थमां भेद माने ऐ ते ज मूर्ख ऐ. ४३.

पांचे मतवाणा अेकांती अने जैनो स्याद्धादी ऐ. (सवैया अेकत्रीसा)

वेदपाठी ब्रह्म मांनि निहचै सुरूप गहैं,
मीमांसक कर्म मांनि उदैमै रहत है।

બૌદ્ધમતી બુદ્ધ માંનિ સૂચ્છમ સુભાવ સાધૈ ,
શિવમતી શિવરૂપ કાલકૌં કહત હૈ ।।
ન્યાય ગ્રંથકે પઢૈયા થાપૈ કરતાર રૂપ ,
ઉદ્દિમ ઉદીરિ ઉર આનંદ લહત હૈ ।
પાંચૌં દરસનિ તેતૌ પોષૈં એક એક અંગ ,
જૈની જિનપંથી સરવંગી નૈ ગહત હૈ ।। ૪૪ ।।

શબ્દાર્થ:- ઉદ્દિમ = ક્રિયા. આનંદ = હર્ષ. પૌષૈં = પુષ્ટ કરે. જિનપંથી = જૈન મતના ઉપાસક. સરવંગી નૈ = સર્વનય-સ્યાદ્વાદ.

અર્થ:- વેદાંતી જીવને નિશ્ચયનયની દષ્ટિએ જોઈને તેને સર્વથા બ્રહ્મ કહે છે, મીમાંસક જીવના કર્મ-ઉદય તરફ દષ્ટિ આપીને તેને કર્મ કહે છે, બૌદ્ધમતી જીવને બુદ્ધ માને છે અને તેનો ક્ષણભંગુર સૂક્ષ્મ સ્વભાવ સિદ્ધ કરે છે. શૈવ જીવને શિવ માને છે અને શિવને કાળરૂપ કહે છે; નૈયાયિક જીવને ક્રિયાનો કર્તા જોઈને આનંદિત થાય છે અને તેને કર્તા માને છે. આ રીતે પાંચે મતવાળા જીવના એક એક ધર્મની પુષ્ટિ કરે છે, પરંતુ જૈનધર્મના અનુયાયી જૈનો સર્વ નયના વિષયભૂત આત્માને જાણે છે અર્થાત્ જૈનમત જીવને અપેક્ષાએ બ્રહ્મ પણ માને છે, કર્મરૂપ પણ માને છે, અનિત્ય પણ માને છે, શિવસ્વરૂપ પણ માને છે, કર્તા પણ માને છે, નિષ્કર્મ પણ માને છે, પણ એકાન્તરૂપે નહિ. જૈનમત સિવાય બધા મત મતવાળા છે, સર્વથા એક પક્ષના પક્ષપાતી હોવાથી તેમને સ્વરૂપની સમજણ નથી. ૪૪.

પાંચે મતોના એક-એક અંગનું જૈનમત સમર્થન કરે છે. (સર્વૈયા એકત્રીસા)

નિહચૈ અભેદ અંગ ઉદૈ ગુનકી તરંગ ,
ઉદ્દિમકી રીતિ લિએ ઉદ્ધતા સકતિ હૈ ।
પરજાઝ રૂપકૌ પ્રવાન સૂચ્છમ સુભાવ ,
કાલકીસી ઢાલ પરિનામ ચક્ર ગતિ હૈ ।।

याही भांति आत्म दरबके अनेक अंग ,
एक मानै एककौं न मानै सो कुमति है ।
टेक डारि एकमै अनेक खोजै सो सुबुद्धि ,
खोजी जीवै वादी भरे सांचि कहवति है ॥ ४५ ॥

શબ્દાર્થ:- યાહી ભાંતિ = આ રીતે. કુમતિ = મિથ્યાજ્ઞાન. ખોજૈ = ગોતે. સુબુદ્ધિ = સમ્યજ્ઞાન. ખોજી = ઉઘોગી.

અર્થ:- જીવ પદાર્થના લક્ષણમાં ભેદ નથી, સર્વ જીવ સમાન છે, તેથી વેદાંતીનો માનેલો અદ્વૈતવાદ સત્ય છે. જીવના ઉદયમાં ગુણોના તરંગો ઉઠે છે, તેથી મીમાંસકનો માનેલો ઉદય પણ સત્ય છે. જીવમાં અનંત શક્તિ હોવાથી સ્વભાવમાં પ્રવર્તે છે, તેથી નૈયાયિકનું માનેલું, ઉદમ અંગ પણ સત્ય છે. જીવની પર્યાયો ક્ષણે ક્ષણે બદલે છે, તેથી બૌદ્ધમતીનો માનેલો ક્ષણિકભાવ પણ સત્ય છે. જીવના પરિણામ કાળના ચક્રની જેમ ફરે છે અને તે પરિણામોના પરિણમનમાં કાળદ્રવ્ય સહાયક છે, તેથી શૈવોનો માનેલો કાળ પણ સત્ય છે. આ રીતે આત્મપદાર્થના અનેક અંગ છે. એકને માનવું અને એકને ન માનવું એ મિથ્યાજ્ઞાન છે અને દુરાગ્રહ છોડીને એકમાં અનેક ધર્મો ગોતવા એ સમ્યજ્ઞાન છે. તેથી સંસારમાં જે કહેવત છે કે, ‘ખોજી પાવે વાદી મરે’ તે સત્ય છે. ૪૫.

स्याद्वादनं व्याख्यान (सवैया अकत्रीसा)

एकमै अनेक है अनेकहीमै एक है सो ,
एक न अनेक कछु कह्यो न परतु है ।
करता अकरता है भोगता अभोगता है ,
उपजै न उपजत मूएं न मरतु है ॥
बोलत विचारत न बोलै न विचारै कछू ,
भेखकौ न भाजन पै भेखसौ धरतु है ।

**ऐसौ प्रभु चेतन अचेतनकी संगतिसौं ,
उलट पलट नटबाजीसी करतु है ॥ ४६ ॥**

અર્થ:- જીવમાં અનેક પર્યાયો થાય છે તેથી એકમાં અનેક છે, અનેક પર્યાયો એક જ જીવદ્રવ્યની છે તેથી અનેકમાં એક છે, તેથી એક છે કે અનેક છે એમ કાંઈ કહી જ શકાતું નથી. એક પણ નથી, અનેક પણ નથી, અપેક્ષિત એક છે, અપેક્ષિત અનેક છે. તે વ્યવહારનયથી કર્તા છે નિશ્ચયથી અકર્તા છે, વ્યવહારનયથી કર્મોનો ભોક્તા છે, નિશ્ચયથી કર્મોનો અભોક્તા છે, વ્યવહારનયથી ઊપજે છે, નિશ્ચયનયથી ઊપજતો નથી-ઊપજતો નહોતો-અને ઊપજશે નહિ, વ્યવહારનયથી મરે છે નિશ્ચયનયથી અમર છે, વ્યવહારનયથી બોલે છે, વિચારે છે, નિશ્ચયનયથી ન બોલે છે, ન વિચારે છે, નિશ્ચયનયથી તેનું કોઈ રૂપ નથી, વ્યવહારનયથી અનેક રૂપોનો ધારક છે. એવો ચૈતન્યપરમેશ્વર પૌદ્ગલિક કર્મોની સંગતિથી ઉલટ-પલટ થઈ રહ્યો છે, જાણે નટ જેવો ખેલ ખેલી રહ્યો છે. ૪૬.

निर्विकल्प उपयोग ज अनुभववा योग्य છે. (દોહરા)

**नटबाजी^१ विकल्प दसा , नांही अनुभौ जोग ।
केवल अनुभौ करनकौ , निरविकल्प उपजोग ॥ ४७ ॥**

શબ્દાર્થ:- નટબાજી = નટનો ખેલ. જોગ = યોગ્ય.

અર્થ:- જીવની નટની જેમ ઉલટી-સુલટી સવિકલ્પ અવસ્થા છે તે અનુભવવા યોગ્ય નથી. અનુભવ કરવા યોગ્ય તો તેની ફક્ત નિર્વિકલ્પ અવસ્થા જ છે. ૪૭.

अनुभवमां विकल्प त्यागवानुं दष्टांत (सवैया अेकत्रीसा)

**जैसै काहू चतुर संवारी है मुक्त माल ,
मालाकीं क्रियामै नाना भांतिकौ विग्यान है ।
क्रियाकौ विकल्प न देखै पहिरनवारौ ,
मोतिनकी सोभामै मगन सुखवान है ॥**

૧. ' ઘટવાસી ' એવો પણ પાઠ છે.

तैसैं न करै न भुंजै अथवा करै सो भुंजै ,
और करै और भुंजै सब नय प्रवांन है ।
जदपि तथापि विकल्प विधि त्याग जोग ,
निरविकल्प अनुभौ अमृत पान है ॥ ४८ ॥

શબ્દાર્થ:- સંવારી = સજાવી. મુક્ત માલ = મોતીઓની માળા. વિગ્યાન = ચતુરાઈ. મગન = મસ્ત. અમૃત પાન = અમૃત પીવું તે.

અર્થ:- જેમ કોઈ ચતુર મનુષ્યે મોતીની માળા બનાવી, માળા બનાવવામાં અનેક પ્રકારની ચતુરાઈ કરવામાં આવી, પરંતુ પહેરનાર માળા બનાવવાની કારીગીરી ઉપર ધ્યાન દેતો નથી, મોતીની શોભામાં મસ્ત થઈને આનંદ માને છે; તેવી જ રીતે જોકે જીવ ન કર્તા છે, ન ભોક્તા છે, જે કર્તા છે તે જ ભોક્તા છે, કર્તા બીજો છે, ભોક્તા બીજો છે; આ બધા નય માન્ય છે તો પણ અનુભવમાં આ બધી વિકલ્પ-જાળ ત્યાગવા યોગ્ય છે, કેવળ નિર્વિકલ્પ અનુભવનું જ અમૃતપાન કરવાનું છે. ૪૮.

કયા નયથી આત્મા કર્મોનો કર્તા છે અને કયા નયથી નથી. (દોહરા)

दरब करम करता अलख , यह विवहार कहाउ ।
निहचै जो जैसौ दरब , तैसौ ताकौ भाउ ॥ ४९ ॥

શબ્દાર્થ:- દરબ કરમ (દ્રવ્યકર્મ) = જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોની ધૂળ. અલખ = આત્મા. તાકૌ = તેનો. ભાઉ = સ્વભાવ.

અર્થ:- દ્રવ્યકર્મનો કર્તા આત્મા છે એમ વ્યવહારનય કહે છે, પણ નિશ્ચયનયથી તો જે દ્રવ્ય જેવું છે તેનો તેવો જ સ્વભાવ હોય છે-અર્થાત્ અચેતન દ્રવ્ય અચેતનનો કર્તા છે અને ચેતનભાવનો કર્તા ચૈતન્ય છે. ૪૯.

व्यावहारिकदृशैव केवलं कर्तृ कर्म च विभिन्नमिष्यते ।
निश्चयेन यदि वस्तु चिन्त्यते कर्तृ कर्म च सदैकमिष्यते ॥ १८ ॥

જ્ઞાનનું જ્ઞેયાકારરૂપ પરિણમન હોય છે પણ તે જ્ઞેયરૂપ થઈ જતું નથી.
(સવૈયા એકત્રીસા)

ग्यानकौ सहज ज्ञेयाकार रूप परिणवै ,
यद्यपि तथापि ग्यान ग्यानरूप कह्यौ है ।
ज्ञेय ज्ञेयरूप यौं अनादिहीकी मरजाद ,
काहू वस्तु काहूकौ सुभाव नहि गह्यो है ॥
एतेपर कोऊ मिथ्यामती कहै ज्ञेयाकार ,
प्रतिभासनसौं ग्यान असुद्ध है रह्यौ है ।
याही दुरबुद्धिसौं विकल भयौ डोलत है ,
समुझै न धरम यौं भरम मांहे वह्यो है ॥ ५० ॥

શબ્દાર્થ:- જ્ઞેયાકાર = જ્ઞેયના આકાર. જ્ઞેય = જાણવા યોગ્ય ઘટ-પટાદિ પદાર્થ. મરજાદ (મર્યાદા) = સીમા. પ્રતિભાસના = છાયા પડવી. ભરમ = ભ્રાન્તિ.

અર્થ:- જો કે જ્ઞાનનો સ્વભાવ જ્ઞેયાકારરૂપ પરિણમન કરવાનો છે, તો પણ જ્ઞાન, જ્ઞાન જ રહે છે અને જ્ઞેય જ્ઞેય જ રહે છે. આ મર્યાદા અનાદિકાળથી ચાલી આવે છે, કોઈ કોઈના સ્વભાવનું ગ્રહણ કરતું નથી. અર્થાત્ જ્ઞાન જ્ઞેય થઈ જતું

ननु परिणाम एव किल कर्म विनिश्चयतः
स भवति नापरस्य परिणामिन एव भवेत् ।
न भवति कर्तृशून्यमिह कर्म न चैकतया
स्थितिरिह वस्तुनो भवतु कर्तृ तदेव ततः ॥

આ શ્લોક કલકતાની છાપેલી પરમાધ્યાત્મતરંગિણીમાં છે. પરંતુ તેની સંસ્કૃત ટીકા પ્રકાશકને ઉપલબ્ધ થઈ નથી. કાશીના છપાયેલા પ્રથમ ગુચ્છમાં આ શ્લોક નથી. ઇડર ભંડારની પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતિમાં પણ આ શ્લોક નથી અને એની કવિતા ય નથી.

बहिर्लुठति यद्यपि स्फुटदनन्तशक्तिः स्वयं
तथाऽप्यपरवस्तुनो विशति नान्यवस्त्वन्तरं ।
स्वभावनियतं यतः सकलमेव वस्त्विष्यते
स्वभावचलनाकुलः किमिह मोहितः क्लिश्यते ॥ १९ ॥

સર્વવિશુદ્ધિ દ્વાર

૨૬૯

નથી અને જ્ઞેય જ્ઞાન થઈ જતું નથી. આમ છતાં કોઈ મિથ્યામતી-વૈશેષિક આદિ કહે છે કે જ્ઞેયાકાર પરિણમનથી જ્ઞાન અશુદ્ધ થઈ રહ્યું છે, તેથી તેઓ આ જ મૂર્ખાઈથી વ્યાકુળ થઈ ભટકે છે-વસ્તુસ્વભાવને ન સમજતાં ભ્રમમાં ભૂલેલા છે.

વિશેષ:- વૈશેષિકોનો એકાંત સિદ્ધાંત છે કે જગતના પદાર્થો જ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેથી જ્ઞાન અશુદ્ધ થઈ જાય છે, જ્યાં સુધી અશુદ્ધતા નહિ મટે ત્યાં સુધી મુક્ત નહિ થાય. પરંતુ એમ નથી. જ્ઞાન સ્વચ્છ આરસી સમાન છે, તેના ઉપર પદાર્થોની છાયા પડે છે, તેથી વ્યવહારથી કહેવું પડે છે કે અમુક રંગનો પદાર્થ ઝળકવાથી કાચ અમુક રંગનો દેખાય છે, પણ વાસ્તવમાં છાયા પડવાથી કાચમાં કાંઈ પરિવર્તન થતું નથી, જેમનો તેમ બની રહે છે. ૫૦.

જગતના પદાર્થ પરસ્પર અવ્યાપક છે (ચોપાઈ)

સકલ વસ્તુ જગમૈં અસહાઈ ।

વસ્તુ વસ્તુસૌં મિલૈં ન કાઈ ॥

જીવ વસ્તુ જાનૈં જગ જેતી ।

સોઝ મિન્ન રહૈં સબ સેતી ॥ ૫૧ ॥

શબ્દાર્થ:- અસહાઈ = સ્વાધીન. જેતી = જેટલી.

અર્થ:- નિશ્ચયનયથી જગતમાં બધા પદાર્થો સ્વાધીન છે, કોઈ કોઈની અપેક્ષા રાખતા નથી અને ન કોઈ પદાર્થ કોઈ પદાર્થમાં મળે છે. જીવાત્મા, જગતના જેટલા પદાર્થો છે તેમને જાણે છે પણ તે બધા તેનાથી ભિન્ન રહે છે.

ભાવાર્થ:- વ્યવહારનયથી જગતના દ્રવ્યો એકબીજાને મળે છે, એકબીજામાં પ્રવેશ કરે છે અને એકબીજાને અવકાશ આપે છે પણ નિશ્ચયનયથી સર્વ નિજાશ્રિત છે, કોઈ કોઈને મળતું નથી. જીવના પૂર્ણ જ્ઞાનમાં તે બધા અને અપૂર્ણ જ્ઞાનમાં યથાસંભવ જગતના પદાર્થો પ્રતિભાસિત થાય છે, પણ જ્ઞાન તેમને મળતું નથી અને ન તે પદાર્થો જ્ઞાનને મળે છે. ૫૧.

વસ્તુ ચૈકમિહ નાન્યવસ્તુનો યેન તેન ખલુ વસ્તુ વસ્તુ તત્ ।

નિશ્ચયોડયમપરો પરસ્ય કઃ કિં કરોતિ હિ બહિર્લુઠન્નપિ ॥ ૨૦ ॥

કર્મ કરવું અને ફળ ભોગવવું એ જીવનું નિજસ્વરૂપ નથી. (દોહરા)

**કરમ करै फल भोगवै , जीव अग्यानी कोइ ।
यह कथनी विवहारकी , वस्तु स्वरूप न होइ ॥ ५२ ॥**

શબ્દાર્થ:- કથની = ચર્ચા. વસ્તુ = પદાર્થ.

અર્થ:- અજ્ઞાની જીવ કર્મ કરે છે અને તેનું ફળ ભોગવે છે, આ કથન વ્યવહારનયનું છે, પદાર્થનું નિજસ્વરૂપ નથી. ૫૨.

જ્ઞાન અને જ્ઞેયની ભિન્નતા (કવિત્ત)

**ज्ञेयाकार ग्यानकी परिणति ,
पै वह ग्यान ज्ञेय नहि होइ ।
ज्ञेय रूप षट दरब भिन्न पद ,
ग्यानरूप आतम पद सोइ ॥
जानै भेदभाउ सु विचच्छन ,
गुन लच्छन सम्यक्द्रिग जोइ ।
मूरख कहै ग्यानमय आकृति ,
प्रगट कलंक लखै नहि कोइ ॥ ५३ ॥**

શબ્દાર્થ:- જ્ઞાન = જાણવું. જ્ઞેય = જાણવા યોગ્ય પદાર્થ.

અર્થ:- જ્ઞાનની પરિણતિ જ્ઞેયના આકારે થયા કરે છે, પણ જ્ઞાન જ્ઞેયરૂપ થઈ જતું નથી, છયે દ્રવ્ય જ્ઞેય છે અને તે આત્માના નિજસ્વભાવ-જ્ઞાનથી ભિન્ન છે, જે જ્ઞેય-જ્ઞાયકનો ભેદભાવ ગુણ-લક્ષણથી જાણે છે તે ભેદવિજ્ઞાની સમ્યક્દ્રષ્ટિ

यत्तु वस्तु कुरुतेऽन्यवस्तुनः किञ्चनापि परिणामिनः स्वयम् ।
व्यावहारिकदृशैव तन्मतं नान्यदस्ति किमपीह निश्चयात् ॥ २१ ॥
शुद्धद्रव्यनिरूपणार्पितमतेस्तत्त्वं समुत्पश्यतो
नैकद्रव्यगतं चकास्ति किमपि द्रव्यान्तरं जातुचित् ।
ज्ञानं ज्ञेयमवैति यत्तु तदयं शुद्धस्वभावोदयः
किं द्रव्यान्तरचुम्बनाकुलधियस्तत्वाच्च्यवन्ते जनाः ॥ २२ ॥

સર્વવિશુદ્ધિ દ્વાર

૨૭૧

છે. વૈશેષિક આદિ અજ્ઞાની જ્ઞાનમાં આકારનો વિકલ્પ જોઈને કહે છે કે જ્ઞાનમાં જ્ઞેયની આકૃતિ છે, તેથી જ્ઞાન સ્પષ્ટપણે અશુદ્ધ થઈ જાય છે. લોકો આ અશુદ્ધતાને દેખતા નથી.

વિશેષ:- જીવ પદાર્થ જ્ઞાયક છે, જ્ઞાન તેનો ગુણ છે, તે પોતાના જ્ઞાનગુણથી જગતના છયે દ્રવ્યોને જાણે છે અને પોતાને પણ જાણે છે, તેથી જગતના સર્વ જીવ-અજીવ પદાર્થ ને પોતે આત્મા જ્ઞેય છે, અને આત્મા સ્વ-પરને જાણવાથી જ્ઞાયક છે, ભાવ એ છે આત્મા જ્ઞેય પણ છે, જ્ઞાયક પણ છે અને આત્મા સિવાય સર્વ પદાર્થો જ્ઞેય છે. તેથી જ્યારે કોઈ જ્ઞેય પદાર્થ જ્ઞાનમાં પ્રતિભાસિત થાય છે ત્યારે જ્ઞાનની જ્ઞેયાકાર પરિણતિ થાય છે, પણ જ્ઞાન જ્ઞાન જ રહે છે જ્ઞેય થઈ જતું નથી અને જ્ઞેય જ્ઞેય જ રહે છે, જ્ઞાન થઈ જતું નથી, ન કોઈ કોઈમાં મળે છે. જ્ઞેયના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ ચતુષ્ટય જુદા રહે છે અને જ્ઞાયકના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ ચતુષ્ટય જુદા રહે છે પરંતુ વિવેકશૂન્ય વૈશેષિક આદિ જ્ઞાનમાં જ્ઞેયની આકૃતિ જોઈને જ્ઞાનમાં અશુદ્ધતા ઠરાવે છે. ૫૩. તેઓ કહે છે કે:-

જ્ઞેય અને જ્ઞાન સંબંધમાં અજ્ઞાનીઓનો હેતુ (ચોપાઈ)

નિરાકાર જો બ્રહ્મ કહાવૈ ।

સો સાકાર નામ ક્યૌં પાવૈ ।।

જ્ઞેયાકાર ગ્યાન જબ તાંઈ ।

પૂરન બ્રહ્મ નાંહિ તબ તાંઈ ।। ૫૪ ।।

શબ્દાર્થ:- નિરાકાર = આકાર સહિત. બ્રહ્મ = આત્મા, ઈશ્વર. સાકાર = આકાર સહિત. પૂરન (પૂર્ણ) = પૂરું. તાંઈ = ત્યાં સુધી.

અર્થ:- જે નિરાકાર બ્રહ્મ છે તે સાકાર કેવી રીતે થઈ શકે? તેથી જ્યાં સુધી જ્ઞાન જ્ઞેયાકાર રહે છે ત્યાં સુધી પૂર્ણ બ્રહ્મ થઈ શકતું નથી. ૫૪.

આ વિષયમાં અજ્ઞાનીઓને સંબોધન (ચોપાઈ)

જ્ઞેયાકાર બ્રહ્મ મલ માનૈ ।

નાસ કરનકૌ ઉદ્દિમ ઠાનૈ ।

**વસ્તુ સુભાવ મિટૈ નહિ ક્યૌંહી ।
તાતૈં ખેદ કરૈં સઠ યૌંહી ॥ ૫૫ ॥**

શબ્દાર્થ:- મલ = દોષ. ઉદ્દિમ = પ્રયત્ન ક્યૌંહી = કોઈ પ્રકારે

અર્થ:- વૈશેષિક આદિ બ્રહ્મની જ્ઞેયાકાર પરિણતિને દોષ માને છે અને તેને મટાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યાં કોઈ પણ પ્રયત્ને વસ્તુનો સ્વભાવ મટી શકતો નથી તેથી તે મૂર્ખ નિરર્થક જ કષ્ટ કરે છે. ૫૫.

વળી-(દોહરા)

**મૂઢ મરમ જાનૈં નહીં , ગહૈં એકંત કુપક્ષ ।
સ્યાદવાદ સરવંગ નૈ , માનૈં દક્ષ પ્રતક્ષ ॥ ૫૬ ॥**

અર્થ:- અજ્ઞાનીઓ પદાર્થનું વાસ્તવિકપણું જાણતા નથી અને એકાંત કુટેવ પકડે છે, સ્યાદ્વાદી પદાર્થના સર્વ અંગોના જ્ઞાતા છે અને પદાર્થના સર્વ ધર્મોને સાક્ષાત્ માને છે.

ભાવાર્થ:- સ્યાદ્વાદ જ્ઞાનની નિરાકાર અને સાકાર બન્ને પરિણતિને માને છે. સાકાર તો તેથી કે જ્ઞાનની જ્ઞેયાકાર પરિણતિ થાય છે અને નિરાકાર એટલા માટે કે જ્ઞાનમાં જ્ઞેયજનિત કોઈ વિકાર થતો નથી. ૫૬.

સ્યાદ્વાદી સમ્યક્દષ્ટિની પ્રશંસા (દોહરા)

**સુદ્ધ દરબ અનુભૌ કરૈં , સુદ્ધદ્રિષ્ટિ ઘટમાંહિ ।
તાતૈં સમકિતવંત નર , સહજ ઉછેદક નાંહિ ॥ ૫૭ ॥**

શબ્દાર્થ:- ઘટ = હૃદય ઉછેદક = લોપ કરનાર

અર્થ:- સમ્યક્દષ્ટિ જીવ શુદ્ધ દ્રવ્યનો અનુભવ કરે છે અને શુદ્ધ વસ્તુ જાણવાથી હૃદયમાં શુદ્ધ દષ્ટિ રાખે છે, તેથી તેઓ સાહજિક સ્વભાવનો લોપ કરતા નથી; અભિપ્રાય એ છે કે જ્ઞેયાકાર થવું એ જ્ઞાનનો સહજ સ્વભાવ છે. તેથી સમ્યક્દષ્ટિ જીવના સ્વભાવનો લોપ કરતા નથી. ૫૭.

જ્ઞાન જ્ઞેયમાં અવ્યાપક છે એનું દષ્ટાંત
(સવૈયા એકત્રીસા)

❀ જૈસૈં ચંદ કિરનિ પ્રગટિ ભૂમિ સેત કરૈ ,
ભૂમિસી ન દીસૈ સદા જોતિસી રહતિ હૈ ।
તૈસૈં ગ્યાન સકતિ પ્રકાસૈ હેય ઉપાદેય ,
જ્ઞેયાકાર દીસૈ પૈ ન જ્ઞેયકૌં ગહતિ હૈ ॥
સુદ્ધ વસ્તુ સુદ્ધ પરજાઇરૂપ પરિનવૈ ,
સત્તા પરવાંન માહૈં ઢાહૈં ન ઢહતિ હૈ ।
સો તૌ ઔરરૂપ કબહૂં ન હોઇ સરવથા ,
નિહચૈ અનાદિ જિનવાની યૌં કહતિ હૈ ॥ ૫૮ ॥

શબ્દાર્થ:- પ્રગટિ = ઉદય થઈને. ભૂમિ = ધરતી. જોતિસી = કિરણરૂપ. પ્રકાસૈ = પ્રકાશિત કરે. સત્તા પરવાંન = પોતાના ક્ષેત્રાવગાહ પ્રમાણે. ઢાહૈં = વિચલિત કરવાથી. ન ઢહતિ હૈ = વિચલિત થતી નથી. કબહૂં = કદી પણ. સર્વથા = બધી હાલતમાં.

અર્થ:- જેવી રીતે ચંદ્રના કિરણો પ્રકાશિત થઈને ધરતીને સફેદ કરી નાખે છે પણ ધરતીરૂપ થઈ જતા નથી-જ્યોતિરૂપ જ રહે છે, તેવી જ રીતે જ્ઞાનશક્તિ હેય-ઉપાદેયરૂપ જ્ઞેય પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે, પણ જ્ઞેયરૂપ થઈ જતી નથી; શુદ્ધવસ્તુ શુદ્ધપર્યાયરૂપ પરિણમન કરે છે અને નિજસત્તાપ્રમાણ રહે છે, તે કદી પણ કોઈ પણ હાલતમાં અન્યરૂપ થતી નથી એ વાત નિશ્ચિત છે અને અનાદિકાળની જિનવાણી એમ કહી રહી છે. ૫૮.

❀ શુદ્ધદ્રવ્યસ્વરસભવનાત્કિં સ્વભાવસ્ય શેષ-
મન્યદ્રવ્યં ભવતિ યદિ વા તસ્ય કિં સ્વાત્સ્વભાવઃ ।
જ્યોત્સ્નારૂપં સ્નપયતિ ભુવં નૈવ તસ્યાસ્તિ ભૂમિ-
જ્ઞાનં જ્ઞેયં કલયતિ સદા જ્ઞેયમસ્યાસ્તિ નૈવ ॥ ૨૩ ॥

આત્મપદાર્થનું યથાર્થ સ્વરૂપ (સર્વૈયા તેવીસા)

રાગ વિરોધ ઉદૈ જબલૌં તબલૌં ,
યહ જીવ મૃષા મગ ધાવૈ ।
ગ્યાન જગ્યૌ જબ ચેતનકૌ તબ ,
કર્મ દસા પર રૂપ કહાવૈ ॥
કર્મ વિલેછિ કરૈ અનુભૌ તહાં ,
મોહ મિથ્યાત પ્રવેશ ન પાવૈ ।
મોહ ગયૈં ઉપજૈ સુખ કેવલ ,
સિદ્ધ ભયૌ જગમાંહિ ન આવૈ ॥ ૫૧ ॥

શબ્દાર્થ:- વિરોધ = દ્વેષ. મૃષા મગ = મિથ્યામાર્ગ. ધાવૈ = દોડે છે.

અર્થ:- જ્યાં સુધી આ જીવને મિથ્યાજ્ઞાનનો ઉદય રહે છે, ત્યાં સુધી તે રાગ-દ્વેષમાં વર્તે છે, પરંતુ જ્યારે તેને જ્ઞાનનો ઉદય થઈ જાય છે, ત્યારે તે કર્મપરિણતિને પોતાનાથી ભિન્ન ગણે છે અને જ્યારે કર્મપરિણતિ તથા આત્મપરિણતિનું પૃથક્કરણ કરીને આત્મ-અનુભવ કરે છે, ત્યારે મિથ્યામોહનીયને સ્થાન મળતું નથી. અને મોહ પૂર્ણપણે નષ્ટ થતાં કેવળજ્ઞાન તથા અનંતસુખ પ્રગટ થાય છે, જેથી સિદ્ધપદની પ્રાપ્તિ થાય છે અને પછી જન્મ-મરણરૂપ સંસારમાં આવવું પડતું નથી. ૫૮.

પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિનો માર્ગ (છપ્પા છંદ)

જીવ કરમ સંજોગ , સહજ મિથ્યાતરૂપ ધર ।
રાગ દોષ પરનતિ પ્રભાવ , જાનૈ ન આપ પર ॥

રાગદ્વેષદ્વયમુદયતે તાવદેતન્ન યાવત્
જ્ઞાનં જ્ઞાનં ભવતિ ન પુનર્બોધતાં યાતિ બોધ્યમ્ ।
જ્ઞાનં જ્ઞાનં ભવતુ તદિદં ન્યક્કૃતાજ્ઞાનભાવં
ભાવાભાવૌ ભવતિ તિરયન્ યેન પૂર્ણસ્વભાવઃ ॥ ૨૪ ॥
રાગદ્વેષાવિહ હિ ભવતિ જ્ઞાનમજ્ઞાનભાવાત્
તૌ વસ્તુત્વપ્રણિહિતદ્દશા દ્દશ્યમાનૌ ન કિચ્ચિત્ ।
સમ્યગ્દષ્ટિઃ ક્ષપયતુ તતસ્તત્ત્વદ્દષ્ટયા સ્ફુટન્તૌ
જ્ઞાનજ્યોતિર્જ્વલતિ સહજં યેન પૂર્ણાચ્ચલાર્ચિઃ ॥ ૨૫ ॥

તમ મિથ્યાત મિટિ ગયૌ , હુવો સમકિત ઉદોત સસિ ।
રાગ દોષ કછુ વસ્તુ નાંહિ , છિન માંહિ ગયે નસિ ॥
અનુભૌ અભ્યાસ સુખ રાસિ રમિ ,
ભયૌ નિપુન તારન તરન ।
પૂરન પ્રકાસ નિહચલ નિરચિ ,
બાનારસિ વંદત ચરન ॥ ૬૦ ॥

શબ્દાર્થ:- ઉદોત = ઉદય. સસિ = શશિ (ચંદ્રમા). નિપુન = પૂર્ણ જ્ઞાતા.
તરન તારન = સંસાર સાગરથી સ્વયં તરનાર અને બીજાઓને તારનાર.

અર્થ:- જીવાત્માનો અનાદિકાળથી કર્મોની સાથે સંબંધ છે, તેથી તે સહજ જ મિથ્યાભાવને પ્રાપ્ત થાય છે અને રાગ-દ્વેષ પરિણતિને કારણે સ્વ-પર સ્વરૂપને જાણતો નથી. પણ મિથ્યાત્વરૂપ અંધકારનો નાશ અને સમ્યક્ત્વશશિનો ઉદય થતાં રાગ-દ્વેષનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી-ક્ષણવારમાં નાશ પામી જાય છે, જેથી આત્મ-અનુભવના અભ્યાસરૂપ સુખમાં લીન થઈને તારણતરણ પૂર્ણ પરમાત્મા થાય છે. એવા પૂર્ણ પરમાત્માના નિશ્ચય-સ્વરૂપનું અવલોકન કરીને પં. બનારસીદાસજી ચરણવંદના કરે છે. ૬૦.

રાગ-દ્વેષનું કારણ મિથ્યાત્વ છે (સવૈયા એકત્રીસા)

કોઠુ સિષ્ય કહૈ સ્વામી રાગ દોષ પરિનામ ,
તાકૌ મૂલ પ્રેરક કહહુ તુમ કૌન હૈ ।
પુગલ કરમ જોગ કિંધૌં ઇંદ્રિનિકૌ ભોગ ,
કિંધૌં ધન કિંધૌં પરિજન કિંધૌં ભૌન હૈ ॥
ગુરુ કહૈ છહૌં દર્વ અપને અપને રૂપ ,
સબનિકૌ સદા અસહાઈ પરિનૌન હૈ ।

રાગદ્વેષોત્પાદકં તત્ત્વદૃષ્ટયા નાન્યદ્દ્રવ્યં વીક્ષ્યતે કિચ્ચનાપિ ।
સર્વદ્રવ્યોત્પત્તિરન્તશ્ચકાસ્તિ વ્યક્તાત્યન્તં સ્વસ્વભાવેન યસ્માત્ ॥ ૨૬ ॥

**કોઝ દરબ કાહૂકૌ ન પ્રેરક કદાચિ તાતૈં ,
રાગ દોષ મોહ મૃષા મદિરા અચૌન હૈ ॥ ૬૧ ॥**

શબ્દાર્થ:- મૂલ = અસલી. પ્રેરક = પ્રેરણા કરનાર. પરિજન = ઘરના માણસો. ભૌન (ભવન) = મકાન. પરિનૌન = પરિણમન. મદિરા = શરાબ. અચૌન (અચવન) = પીવું તે.

અર્થ:- શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે હે સ્વામી, રાગ-દ્વેષ પરિણામોનું મુખ્ય કારણ શું છે? પૌદ્ગલિક કર્મ છે? કે ઇન્દ્રિયોના ભોગ છે? કે ધન છે? કે ઘરના માણસો છે? કે ઘર છે? તે આપ કહો. ત્યાં શ્રીગુરુ સમાધાન કરે છે કે છયે દ્રવ્ય પોતપોતાના સ્વરૂપમાં સદા નિજાશ્રિત પરિણમન કરે છે, કોઈ એક દ્રવ્ય કોઈ દ્રવ્યની પરિણતિને કદી પણ પ્રેરક થતું નથી, માટે રાગ-દ્વેષનું મૂળ કારણ મોહ મિથ્યાત્વનું મદિરાપાન છે. ૬૧.

અજ્ઞાનીઓના વિચારમાં રાગ-દ્વેષનું કારણ (દોહરા)

**કોઝ મૂરખ યૌં કહૈ , રાગ દોષ પરિનામ ।
પુગ્ગલકી જોરાવરી , વરતૈ , આતમરામ ॥ ૬૨ ॥
જ્યૌં જ્યૌં પુગ્ગલ બલ કરૈ , ધરિધરિ કર્મજ ભેષ ।
રાગદોષકૌ પરિનમન , ત્યૌં ત્યૌં હોઝ વિશેષ ॥ ૬૩ ॥**

શબ્દાર્થ:- પરિનામ = ભાવ. જોરાવરી = જબરદસ્તી. ભેષ (વેષ) = રૂપ. વિશેષ = વધારે.

અર્થ:- કોઈ કોઈ મૂર્ખ એમ કહે છે કે આત્મામાં રાગ-દ્વેષભાવ પુદ્ગલની જબરદસ્તીથી થાય છે. હર. તેઓ કહે છે કે પુદ્ગલ કર્મરૂપ પરિણમનના ઉદયમાં જેમ જેમ જોર કરે છે, તેમ તેમ અતિશયપણે રાગ-દ્વેષ પરિણામ થાય છે. ૬૩.

यदिह भवति रागद्वेषदोषप्रसूतिः

कतरदपि परेषां दूषणं नास्ति तत्र ।

स्वयमयमपराधी तत्र सर्पत्यबोधो

भवतु विदितमस्तं यात्वबोधोऽस्मि बोधः ॥ २७ ॥

અજ્ઞાનીઓને સત્યમાર્ગનો ઉપદેશ (દોહરા)

इहिविधि जो विपरीत पख , गहै सदहै कोइ ।
सो नर राग विरोधसौ , कबहूं भिन्न न होइ ॥ ६४ ॥
❖ सुगुरु कहै जगमै रहै , पुगल संग सदीव ।
सहज सुद्ध परिनमनिकौ , औसर लहै न जीव ॥ ६५ ॥
तातैं चिदभावनि विषै , समरथ चेतन राउ ।
राग विरोध मिथ्यातमै , समकितमै सिव भाउ ॥ ६६ ॥

શબ્દાર્થ:- વિપરીત પખ = ઉલટી હઠ. પરિણામ = ભાવ. ઔસર = તક. ચિદ્ભાવનિ વિષૈ = ચૈતન્યભાવોમાં. અશુદ્ધદશામાં રાગ-દ્વેષ જ્ઞાનાવરણીય આદિ અને શુદ્ધ દશામાં પૂર્ણજ્ઞાન, પૂર્ણ આનંદ આદિ. સમરથ (સમર્થ) = બળવાન. ચેતન રાઉ = ચૈતન્ય રાજા. સિવ ભાઉ = મોક્ષના ભાવ-પૂર્ણજ્ઞાન, પૂર્ણ દર્શન, પૂર્ણ આનંદ, સમ્યક્ત્વ, સિદ્ધત્વ આદિ.

અર્થ:- શ્રી ગુરુ કહે છે કે જે કોઈ આ રીતે ઉલટી હઠ પકડીને શ્રદ્ધાન કરે છે તેઓ કદી પણ રાગ-દ્વેષ-મોહથી છૂટી શકતા નથી. ૬૪. અને જો જગતમાં જીવોને પુદ્ગલ સાથે હંમેશાં જ સંબંધ રહે, તો તેને શુદ્ધ ભાવોની પ્રાપ્તિનો કોઈ પણ અવસર નથી-અર્થાત્ તે શુદ્ધ થઈ જ નથી શકતો. ૬૫. તેથી ચૈતન્યભાવ ઉપજાવવામાં ચૈતન્યરાજા જ સમર્થ છે, મિથ્યાત્વની દશામાં રાગ-દ્વેષભાવ ઉપજે છે અને સમ્યક્ત્વદશામાં શિવભાવ અર્થાત્ જ્ઞાન, દર્શન, સુખ આદિ ઉપજે છે. ૬૬.

જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય (દોહરા)

ज्यों दीपक रजनी समै , चहुं दिसि करै उदोत ।
प्रगतै घटपटरूपमै , घटपटरूप न होत ॥ ६७ ॥

❖ रागजन्मनि निमित्ततां परद्रव्यमेव कलयन्ति ये तु ते ।
उत्तरन्ति न हि मोहवाहिनीं शुद्धबोधविधुरान्धबुद्धयः ॥ २८ ॥
पूर्णेकाच्युतशुद्धबोधमहिमा बोधा न बोध्यादयं
यायात्कामपि विक्रियां तत इतो दीपः प्रकाश्यादिव ।
तद्वस्तुस्थितिबोधबन्धधिषणा एते किमज्ञानिनो
रागद्वेषमयीभवन्ति सहजां मुञ्चन्त्युदासीनताम् ॥ २९ ॥

त्यों सुग्यान जानै सकल , ज्ञेय वस्तुको मर्म ।
ज्ञेयाकृति परिनवै पै , तजै न आत्म-धर्म ॥ ६८ ॥
ग्यानधर्म अविचल सदा , गहै विकार न कोइ ।
राग विरोध विमोहमय , कबहुं भूलि न होइ ॥ ६९ ॥
ऐसी महिमा ग्यानकी , निहचै है घट मांहि ।
मूरख मिथ्याद्रिष्टिसौं , सहज विलोकै नांहि ॥ ७० ॥

અર્થ:- જેવી રીતે રાત્રે દીપક ચારે તરફ પ્રકાશ પહોંચાડે છે અને ઘટ, પટ પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે, પણ ઘટ-પટરૂપ થઈ જતો નથી. ૬૭. તેવી જ રીતે જ્ઞાન સર્વ જ્ઞેય પદાર્થોને જાણે છે અને જ્ઞેયાકાર પરિણમન કરે છે તોપણ પોતાના નિજસ્વભાવને છોડતું નથી. ૬૮. જ્ઞાનનો જાણવાનો સ્વભાવ સદા અચળ રહે છે, તેમાં કદી કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર થતો નથી અને ન તે કદી ભૂલથી પણ રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ થાય છે. ૬૯. નિશ્ચયનયથી આત્મામાં જ્ઞાનનો એવો મહિમા છે, પરંતુ અજ્ઞાની મિથ્યાદ્રિષ્ટિ આત્મસ્વરૂપ તરફ દેખતા પણ નથી. ૭૦.

અજ્ઞાની જીવ પરદ્રવ્યમાં જ લીન રહે છે (દોહરા)

**पर सुभावमै मगन है , ठानै राग विरोध ।
धरै परिग्रह धारना , करै न आत्म सोध ॥ ७१ ॥**

શબ્દાર્થ:- પર સુભાવ = આત્મસ્વભાવ વિનાના સર્વ અચેતન ભાવ. ઠાનૈ = કરે. રાગ વિરોધ = રાગ દ્વેષ. સોધ = ખોજ.

અર્થ:- અજ્ઞાની જીવ પરદ્રવ્યોમાં મસ્ત રહે છે, રાગ-દ્વેષ કરે છે અને પરિગ્રહની ઇચ્છા કરે છે પરંતુ આત્મસ્વભાવની ખોજ કરતા નથી. ૭૧.

અજ્ઞાનીને કુમતિ અને જ્ઞાનીને સુમતિ ઊપજે છે (ચોપાઈ)

**मूरखकै घट दुरमति भासी ।
पंडित हियें सुमति परगासी ॥**

**દુરમતિ કુબિજા કરમ કમાવૈ ।
સુમતિ રાધિકા રામ રમાવૈ ॥ ૭૨ ॥**

(દોહરા)

**કુબિજા કારી કૂબરી , કરૈ જગતમૈં ખેદ ।
અલખ અરાધૈ રાધિકા , જાનૈ નિજ પર ભેદ ॥ ૭૩ ॥**

અર્થ:- મૂર્ખના હૃદયમાં કુમતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને જ્ઞાનીઓના હૃદયમાં સુમતિનો પ્રકાશ રહે છે. દુર્બુદ્ધિ કુબ્જા^૧ સમાન છે, નવા કર્મોનો બંધ કરે છે અને સુબુદ્ધિ રાધિકા છે, આત્મરામમાં રમણ કરાવે છે. ૭૨. કુબુદ્ધિ કાળી કૂબડી કુબ્જા સમાન છે, સંસારમાં સંતાપ ઉપજાવે છે અને સુબુદ્ધિ રાધિકા સમાન છે, નિજઆત્માની ઉપાસના કરાવે છે તથા સ્વપરનો ભેદ જાણે છે. ૭૩.

દુર્મતિ અને કુબ્જાની સમાનતા (સવૈયા)

**કુટિલ કુરૂપ અંગ લગી હૈ પરાયે સંગ ,
અપુનૌ પ્રવાંન કરિ આપુહી બિકાઈ હૈ ।
ગહૈ ગતિ અંધકીસી સકતિ કબંધકીસી ,
બંધકૌ બઢાઝ કરૈ ધંધહીમૈં ધાઈ હૈ ।
રાંડકીસી રીત લિયૈં માંડકીસી મતવારી ,
સાંડ જ્યૌં સુછંદ ડોલૈ માંડકીસી જાઈ હૈ ।
ઘરકો ન જાનૈ ભેદ કરૈ પરાધીન ખેદ ,
યાતૈં દુરબુદ્ધિ દાસી કુબજા કહાઈ હૈ ॥ ૭૪ ॥**

શબ્દાર્થ:- કુટિલ = કપટી. પરાયે = બીજાના. સંગ = સાથે. કબંધ = એક રાક્ષસનું નામ. માંડ (માણ) = શરાબ. સુછંદ = સ્વતંત્ર. જાઈ = પેદા થઈ. યાતૈં = એથી.

અર્થ:- કુબુદ્ધિ માયાનો ઉદય રહેતાં થાય છે તેથી તે કુટિલા છે, અને કુબ્જા

૧. હિન્દુ ધર્મમાં દેવી-ભાગવત આદિ ગ્રંથોનું કથન છે કે કુબ્જા કંસની દાસી હતી. તેનું શરીર કુરૂપ, ક્રાંતિહીન હતું. રાજા શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર પોતાની સ્ત્રી રાધિકાથી અલગ થઈને તેનામાં ફસાઈ ગયા હતા. રાધિકાએ ઘણા પ્રયત્નો કરતાં તેઓ સન્માર્ગે આવ્યા. તેનું અહીં દષ્ટાંત માત્ર લીધું છે.

માયાચારિણી હતી, તેણે બીજાના પતિને વશ કરી રાખ્યો હતો. કુબુદ્ધિ જગતને અણગમતી લાગે છે તેથી કુરૂપા છે, કુબ્જા કાળી, કાંતિહીન જ હતી તેથી કુરૂપા હતી. કુબુદ્ધિ પરદ્રવ્યોને અપનાવે છે; કુબ્જા બીજાના પતિ સાથે સંબંધ રાખતી હતી તેથી બન્ને વ્યભિચારિણી થઈ. કુબુદ્ધિ પોતાની અશુદ્ધતાથી વિષયોને આધીન થાય છે તેથી વેચાઈ ગયેલા જેવી છે, કુબ્જા પરવશ પડી હતી તેથી બીજાના હાથે વેચાઈ^૧ જ ગઈ હતી. દુર્બુદ્ધિને અથવા કુબ્જાને પોતાનું ભલું-બૂરું દેખાતું નથી તેથી બન્નેની દશા આંધળા જેવી થઈ. કુબુદ્ધિ પરપદાર્થોમાં અહંબુદ્ધિ કરવામાં સમર્થ છે, કુબ્જા પણ કૃષ્ણને કબજામાં રાખવા માટે સમર્થ હતી તેથી બન્ને કબંધ^૨ સમાન બળવાન છે. બન્ને કર્મોનો બંધ વધારે છે. બન્નેની પ્રવૃત્તિ ઉપદ્રવ તરફ રહે છે. કુબુદ્ધિ પોતાના પતિ આત્મા તરફ નથી જોતી, કુબ્જા પણ પોતાના પતિ તરફ જોતી ન હતી, તેથી બન્નેની રાંડ જેવી રીત છે. બન્નેય શરાબી સમાન પાગલ થઈ રહી છે. દુર્બુદ્ધિમાં કોઈ ધાર્મિક નિયમ આદિનું બંધન નથી, કુબ્જા પણ પોતાના પતિ આદિની આજ્ઞામાં રહેતી નહોતી, તેથી બન્ને સાંઠ સમાન સ્વતંત્ર છે, બન્ને ભાંડની સંતતિ સમાન નિર્લજ્જ છે. દુર્બુદ્ધિ પોતાના આત્મક્ષેત્રરૂપ ઘરનો મર્મ જાણતી નથી, કુબ્જા પણ દુરાચારમાં રત રહેતી હતી, ઘરની દશા જોતી ન હતી. દુર્બુદ્ધિ કર્મને આધીન છે, કુબ્જા પરપતિને આધીન, તેથી બન્ને પરાધીનતાના કલેશમાં છે. આ રીતે દુર્બુદ્ધિને કુબ્જા^૩ દાસીની ઉપમા આપી છે. ૭૪.

૧. વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓ પોતાના મોઢે પોતાના શરીરનું મૂલ્ય કરે છે-અર્થાત્ પોતાનું અમૂલ્ય શીલ વેચી દે છે, આ વાત ધ્યાનમાં રાખીને કવિએ કહ્યું છે કે, 'અપુનો પ્રવાંન કરિ આપુહી બિકાઈ હૈ.'
૨. આ પણ હિન્દુ-ધર્મશાસ્ત્રોનું દષ્ટાંત માત્ર લીધું છે કે કબંધ પૂર્વ જન્મમાં ગંધર્વ હતો, તેણે દુર્વાસા ઋષિને ગીત સંભળાવ્યું, પણ તેઓ કાંઈ પ્રસન્ન ન થયા, ત્યારે તેણે મુનિની મશ્કરી કરી, તેથી દુર્વાસાએ ક્રોધે ભરાઈને શાપ આપ્યો કે તું રાક્ષસ થઈ જા. બસ પછી શું થાય? તે રાક્ષસ થઈ ગયો. તેને એક એક યોજનના હાથ હતા અને તે ખૂબ જ બળવાન હતો. તે પોતાના હાથથી એક યોજન દૂરના જીવોને પણ ખાઈ જતો હતો અને ખૂબ ઉપદ્રવ કરતો હતો, તેથી ઈન્દ્રે તેને વજ્ર માર્યું તેથી તેનું માથું તેના જ પેટમાં ધૂસી ગયું પણ તે શાપને કારણે મર્યો નહિ ત્યારથી તેનું નામ કબંધ પડ્યું. એક દિવસ વનમાં ફરતા રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈ એના સપાટામાં આવી ગયા અને તેમને પણ ખાવાની તેણે ઈચ્છા કરી ત્યારે રામચંદ્રજીએ તેના હાથ કાપી નાખ્યા અને તેને સ્વર્ગમાં પહોંચાડી દીધો.
૩. દાસી = વિવાહ-વિધિ વિના જ ધર્મવિરુદ્ધ રાખેલી સ્ત્રી.

સુબુદ્ધિ સાથે રાધિકાની તુલના (સવૈયા એકત્રીસા)

રૂપકી રસીલી ભ્રમ કુલફકી કીલી સીલ ,
સુધાકે સમુદ્ર ઝીલી સીલી સુખદાઈ હૈ ।
પ્રાચી ગ્યાનભાનકી , અજાચી હૈ નિદાનકી ,
સુરાચી નિરવાચી ઢૌર સાચી ઠકુરાઈ હૈ ।।
ધામકી ખબરદારિ રામકી રમનહારિ ,
રાધા રસ-પંથનિકે ગ્રંથનિમૈ ગાઈ હૈ ।
સંતનકી માની નિરબાની નૂરકી નિસાની ,
યાતૈ સદબુદ્ધિ રાની રાધિકા કહાઈ હૈ ।। ૭૫ ।।

શબ્દાર્થ:- કુલફ = તાળું. કીલી = ચાવી. ઝીલી = સ્નાન કરેલી. સીલી = ભીંજાયેલી. પ્રાચી = પૂર્વ દિશા. અજાચી = ન માગનારી. નિદાન = આગામી વિષયોની અભિલાષા. નિરવાચી (નિરવાચ્ય) = વચન-અગોચર. ઠકુરાઈ = સ્વામીપણું. ધામ = ઘર. રમનહારિ = મોજ કરનારી. રસ-પંથનિકે ગ્રંથનિમૈ = રસ-માર્ગના શાસ્ત્રોમાં. નિરબાની = ગંભીર. નૂરકી નિસાની = સૌંદર્યનું ચિહ્ન.

અર્થ:- સુબુદ્ધિ આત્મસ્વરૂપમાં સરસ છે, રાધિકા પણ રૂપવતી છે. સુબુદ્ધિ અજ્ઞાનનું તાળું ખોલવાની ચાવી છે, રાધિકા પણ પોતાના પતિને શુભ-સંમતિ આપે છે. સુબુદ્ધિ અને રાધિકા બન્ને શીલરૂપી સુધાના સમુદ્રમાં સ્નાન કરેલી છે, બન્ને શાંતસ્વભાવવાળી સુખ આપનારી છે. જ્ઞાનરૂપી સૂર્યનો ઉદય કરવામાં બન્ને પૂર્વ દિશા સમાન છે, સુબુદ્ધિ આગામી વિષયભોગોની વાંછા રહિત છે, રાધિકા પણ આગામી ભોગોની યાચના કરતી નથી. સુબુદ્ધિ આત્મસ્વરૂપમાં સારી રીતે રાચે છે, રાધિકા પણ પતિ પ્રેમમાં લાગે છે. સુબુદ્ધિ અને રાધિકા રાણી બન્નેના સ્થાનનો મહિમા વચન-અગોચર અર્થાત્ મહાન છે, સુબુદ્ધિનું આત્મા ઉપર સાચું સ્વામિત્વ છે, રાધિકાની પણ પોતાના ઘર ઉપર માલિકી છે. સુબુદ્ધિ પોતાના ઘર અર્થાત્ આત્માની સાવધાની રાખે છે, રાધિકા પણ ઘરની દેખરેખ રાખે છે. સુબુદ્ધિ પોતાના આત્મરામમાં રમણ કરે છે, રાધિકા પોતાના પતિ કૃષ્ણની સાથે રમણ કરે છે.

૨૮૨

સમયસાર નાટક

સુબુદ્ધિનો મહિમા અધ્યાત્મરસના ગ્રંથોમાં વખાણવામાં આવ્યો છે અને રાધિકાનો મહિમા શૃંગારરસ આદિ ગ્રંથોમાં કહેવામાં આવ્યો છે. સુબુદ્ધિ સાધુજનો દ્વારા આદરણીય છે, રાધિકા જ્ઞાનીઓ દ્વારા માન્ય છે. સુબુદ્ધિ અને રાધિકા બન્ને ક્ષોભરહિત અર્થાત્ ગંભીર છે. સુબુદ્ધિ શોભાસંપન્ન છે, રાધિકા પણ કાંતિવાન છે. આ રીતે સુબુદ્ધિને રાધિકા રાનીની ઉપમા આપવામાં આવી છે. ૭૫.

કુમતિ અને સુમતિનું કાર્ય (દોહરા)

વહ કુબિજા વહ રાધિકા , દોઝ ગતિ મતિવાનિ ।

વહ અધિકારનિ કરમકી , વહ વિવેકકી ખાનિ ।। ૭૬ ।।

અર્થ:- કુબુદ્ધિ કુબ્જા છે, સુબુદ્ધિ રાધિકા છે, કુબુદ્ધિ સંસારમાં ભ્રમણ કરાવનારી છે અને સુબુદ્ધિ વિવેકવાળી છે. દુર્બુદ્ધિ કર્મબંધને યોગ્ય છે અને સુબુદ્ધિ સ્વ-પર વિવેકની ખાણ છે. ૭૬.

દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ અને વિવેકનો નિર્ણય (દોહરા)

દરબકરમ પુગલ દસા , ભાવકરમ મતિ વક્ર ।

જો સુગ્યાનકૌ પરિનમન , સો વિવેક ગુરુ ચક્ર ।। ૭૭ ।।

શબ્દાર્થ:- દરબકર્મ (દ્રવ્યકર્મ) = જ્ઞાનાવરણીય આદિ. ભાવકર્મ = રાગ-દ્વેષ આદિ. મતિ વક્ર = આત્માનો વિભાવ. ગુરુ ચક્ર = મોટો સમૂહ.

અર્થ:- જ્ઞાનાવરણીય આદિ દ્રવ્યકર્મ પુદ્ગલની પર્યાયો છે, રાગ-દ્વેષ આદિ ભાવકર્મ આત્માના વિભાવ છે અને સ્વ-પર વિવેકની પરિણતિ જ્ઞાનનો મોટો સમૂહ છે. ૭૭.

કર્મના ઉદય ઉપર ચોપાટનું દષ્ટાંત (કવિત્ત)

જૈસૈં નર ખિલાર ચૌપરિકૌ ,

લાભ વિચારિ કરૈ ચિત્તચાઉ ।

ધરૈ સંવારિ સારિ બુધિબલસૌં ,

પાસા જો કુછ પરૈ સુ દાઉ ।।

तैसैं जगत जीव स्वारथकौ ,
करि उद्दिम चिंतवै उपाउ ।
लिख्यौ ललाट होई सोई फल ,
करम चक्रकौ यही सुभाउ ॥ ७८ ॥

શબ્દાર્થ:- ચિતયાઉ = ઉત્સાહ. સારિ = સોગઠી. ઉપાઉ (ઉપાય) = પ્રયત્ન.
લિખ્યૌ લલાટ = કપાળે લખ્યું હોય તે-પ્રારબ્ધ.

અર્થ:- જેવી રીતે ચોપાટ રમનારો મનમાં જીતવાનો ઉત્સાહ રાખીને પોતાની બુદ્ધિના બળે સંભાળપૂર્વક બરાબર રીતે સોગઠી ગોઠવે છે, પણ દાવ તો પાસાને આધીન છે. તેવી જ રીતે જગતના જીવ પોતાના પ્રયોજનની સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન વિચારે છે પણ જેવો કર્મનો ઉદય હોય તેવું જ થાય છે, કર્મપરિણતિની એવી જ રીત છે. ઉદયાવળીમાં આવેલું કર્મ ફળ આપ્યા વિના અટકતું નથી. ૭૮.

विवेक-यकना स्वभाव उपर शतरंजनुं दृष्टांत (कवित्त)

जैसे नर खिलार सतरंजकौ ,
समुझै सब सतरंजकी घात ।
चलै चाल निरखै दोऊ दल ,
मौंहरा गिनै विचारै मात ॥
तैसैं साधु निपुन सिवपथमै ,
लच्छन लखै तजै उतपात ।
साधै गुन चिंतवै अभयपद ,
यह सुविवेक चक्रकी बात ॥ ७९ ॥

શબ્દાર્થ:- ઘાત = દાવ પેચ. નિરખૈ = જુએ. મૌંહરા = હાથી, ઘોડા વગેરે.
માત = ચાલ બંધ કરવી-હરાવવું.

અર્થ:- જેવી રીતે શેતરંજનો ખેલાડી શેતરંજના સર્વ દાવ-પેચ સમજે છે અને બન્ને દળ ઉપર નજર રાખીને ચાલે છે, અથવા હાથી, ઘોડા, વજીર, પ્યાદા,

૨૮૪

સમયસાર નાટક

આદિની ચાલ ધ્યાનમાં રાખતો થકો જીતવાનો વિચાર કરે છે, તેવી જ રીતે મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવીણ જ્ઞાની પુરુષ સ્વરૂપની ઓળખાણ કરે છે અને બાધક કારણોથી બચે છે. તે આત્મગુણોને નિર્મળ કરે છે અને જીવ અર્થાત્ નિર્ભયપદનું ચિંતવન કરે છે. આ જ્ઞાનપરિણતિના ફાલ છે. ૭૯.

કુમતિ કુબ્જા અને સુમતિ રાધિકાનું કાર્ય (દોહરા)

સતરંગ ખેલૈ રાધિકા , કુબિજા ખેલૈ સારિ ।
યાકૈ નિસિદિન જીતવૌ , વાકૈ નિસિદિન હારિ ॥ ૮૦ ॥
જાકે ડર કુબિજા બસૈ , સોઈ અલખ અજાન ।
જાકૈ હિરદે રાધિકા , સો બુધ સમ્યકવાન ॥ ૮૧ ॥

શબ્દાર્થ:- નિસિદિન = સદા. સારિ = ચોપાટ. અલખ = જે દેખાય નહિ તે આત્મા.

અર્થ:- રાધિકા અર્થાત્ સુબુદ્ધિ શેતરંજ ખેલે છે તેથી તેની સદા જીત રહે છે અને કુબ્જા અર્થાત્ દુર્બુદ્ધિ ચોપાટ રમે છે તેથી તેની હંમેશા હાર રહે છે. ૮૦. જેના હૃદયમાં કુબ્જા અર્થાત્ દુર્બુદ્ધિનો વાસ છે, તે જીવ અજ્ઞાની છે, અને જેના હૃદયમાં રાધિકા અર્થાત્ સુબુદ્ધિ છે, તે જ્ઞાની સમ્યક્દષ્ટિ છે. ૮૧.

ભાવાર્થ:- અજ્ઞાની જીવ કર્મચક્ર ઉપર ચાલે છે; તેથી હારે છે—અર્થાત્ સંસારમાં ભટકે છે અને પંડિતો વિવેકપૂર્વક ચાલે છે તેથી વિજય પામે છે અર્થાત્ મુક્ત થાય છે.

જ્યાં શુદ્ધજ્ઞાન છે ત્યાં ચારિત્ર છે. (સર્વેયા એકત્રીસા)

जहाँ सुद्ध ग्यानकी कला उदोत दीसै तहाँ ,
सुद्धता प्रवांन सुद्ध चारितकौ अंस है ।

રાગદ્વેષવિભાવમુક્તમહસો નિત્યં સ્વભાવસ્પૃશઃ
પૂર્વાગામિસમસ્તકર્મવિકલા ભિન્નાસ્તદાત્વોદયાત્ ।
દૂરારૂઢચરિત્રવૈભવબલાચ્ચઞ્ચિવદર્ચિર્મયીં
વિન્દન્તિ સ્વરસાભિષિક્તભુવનાં જ્ઞાનસ્ય સંચેતનાં ॥ ૩૦ ॥

તા કારન ગ્યાની સબ જાનૈ જ્ઞેય વસ્તુ મર્મ ,
વૈરાગ વલાસ ધર્મ વાકૌ સરવંસ હૈ ॥
રાગ દોષ મોહકી દસાસૌં ભિન્ન રહૈ યાતૈ ,
સર્વથા ત્રિકાલ કર્મ જાલકૌ વિધુંસ હૈ ।
નિરુપાધિ આતમ સમાધિમૈં બિરાજૈ તાતૈ ,
કહિણ પ્રગટ પૂરન પરમ હંસ હૈ ॥૮૨॥

શબ્દાર્થ:- સરવંસ (સર્વસ્વ) = પૂર્ણ સંપત્તિ. જાનૈ જ્ઞેય વસ્તુ મર્મ = ત્યાગવા યોગ્ય અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય પદાર્થોને જાણે છે.

અર્થ:- જ્યાં શુદ્ધ જ્ઞાનની કળાનો પ્રકાશ દેખાય છે ત્યાં તે પ્રમાણે ચારિત્રનો અંશ રહે છે તેથી જ્ઞાની જીવ સર્વ હેય-ઉપાદેયને સમજે છે, તેમનું સર્વસ્વ વૈરાગ્યભાવ જ રહે છે, તેઓ રાગ-દ્વેષ-મોહથી ભિન્ન રહે છે, તેથી તેમના પહેલાનાં બાંધેલા કર્મ ખરે છે અને વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં કર્મબંધ થતો નથી. તેઓ શુદ્ધ આત્માની ભાવનામાં સ્થિર થાય છે, તેથી સાક્ષાત્ પૂર્ણ પરમાત્મા જ છે. ૮૨.

વળી-(દોહરા)

ગ્યાયક ભાવ જહાँ તहाँ , સુદ્ધ ચરનકી ચાલ ।
તાતૈ ગ્યાન વિરાગ મિલિ , સિવ સાધૈ સમકાલ ॥ ૮૩ ॥

શબ્દાર્થ:- જ્ઞાયકભાવ = આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન. ચરન = ચારિત્ર. સમકાલ = એક જ સમયમાં.

અર્થ:- જ્યાં જ્ઞાનભાવ છે ત્યાં શુદ્ધ ચારિત્ર રહે છે, તેથી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એકસાથે મળીને મોક્ષ સાધે છે. ૮૩.

જ્ઞાનસ્ય સંચેતનયૈવ નિત્યં પ્રકાશતે જ્ઞાનમતીવ શુદ્ધં ।
અજ્ઞાનસંચેતનયા તુ ધાવન્ બોધસ્ય શુદ્ધિં નિરુણદ્ધિ બન્ધઃ ॥ ૩૧ ॥

જ્ઞાન અને ચારિત્ર ઉપર પાંગળા અને આંધળાનું દષ્ટાંત (દોહરા)

જથા અંધકે કંધપર, ચઢે પંગુ નર કોઈ।
વાકે દગ વાકે ચરન, હોંહિ પથિક મિલિ દોઈ ॥ ૮૪ ॥
જહાં ગ્યાન કિરિયા મિલૈ, તહાં મોખ-મગ સોઈ।
વહ જાનૈ પદકૌ મરમ, વહ પદમૈ થિર હોઈ ॥ ૮૫ ॥

શબ્દાર્થ:- પંગુ = લંગડો. વાકે = તેના. દગ = આંખ. ચરન = પગ. પથિક = રસ્તે ચાલનાર. ક્રિયા = ચારિત્ર. પદકૌ મરમ = આત્માનું સ્વરૂપ. પદમૈ થિર હોઈ = આત્મામાં સ્થિર થાય.

અર્થ:- જેવી રીતે કોઈ લંગડો મનુષ્ય આંધળાના ખભા ઉપર બેસે, તે લંગડાની આંખો અને આંધળાના પગના સહકારથી બન્નેનું ગમન થાય છે. ૮૪. તેવી જ રીતે જ્યાં જ્ઞાન અને ચારિત્રની એકતા છે ત્યાં મોક્ષમાર્ગ છે; જ્ઞાન આત્માનું સ્વરૂપ જાણે છે અને ચારિત્ર આત્મામાં સ્થિર થાય છે. ૮૫.

જ્ઞાન અને ક્રિયાની પરિણતિ (દોહરા)

ગ્યાન જીવકી સજગતા^૧, કરમ જીવકી ભૂલ।
ગ્યાન મોખ અંકૂર હૈ, કરમ જગતકૌ મૂલ ॥ ૮૬ ॥
ગ્યાન ચેતનાકે જગૈ, પ્રગટૈ કેવલરામ।
કર્મ ચેતનામૈં બસૈ, કર્મબંધ પરિનામ ॥ ૮૭ ॥

શબ્દાર્થ:- સજગતા = સાવધાની. અંકૂર = છોડ. કેવલરામ = આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ. કર્મચેતના = જ્ઞાનરહિત ભાવ. પરિનામ = ભાવ.

અર્થ:- જ્ઞાન જીવની સાવધાનતા છે અને શુભાશુભ પરિણતિ તેને ભૂલાવે છે. જ્ઞાન મોક્ષનું ઉત્પાદક છે અને કર્મ જન્મ-મરણરૂપ સંસારનું કારણ છે. ૮૬. જ્ઞાનચેતનાનો ઉદય થવાથી શુદ્ધ પરમાત્મા પ્રગટ થાય છે. અને શુભાશુભ પરિણતિથી બંધ યોગ્ય ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. ૮૭.

૧. 'સહજગતિ' એવો પણ પાઠ છે.

કર્મ અને જ્ઞાનનો ભિન્ન ભિન્ન પ્રભાવ (ચોપાઈ)

જબલગ ગ્યાન ચેતના ન્યારી^૧ ।
તબલગ જીવ વિકલ સંસારી ॥
જબ ઘટ ગ્યાન ચેતના જાગી ।
તબ સમકિતી સહજ વૈરાગી ॥ ૮૮ ॥
સિદ્ધ સમાન રૂપ નિજ જાનૈ ।
પર સંજોગ ભાવ પરમાનૈ ॥
સુદ્ધાતમ અનુભૌ અભ્યાસૈ ।
ત્રિવિધિ કર્મકી મમતા નાસૈ ॥ ૮૯ ॥

અર્થ:- જ્યાંસુધી જ્ઞાનચેતના પોતાથી ભિન્ન છે અર્થાત્ જ્ઞાન-ચેતનાનો ઉદય થયો નથી ત્યાં સુધી જીવ દુઃખી અને સંસારી રહે છે અને જ્યારે હૃદયમાં જ્ઞાનચેતના જાગે છે ત્યારે તે પોતાની મેળે જ જ્ઞાની વૈરાગી થાય છે. ૮૮. તે પોતાનું સ્વરૂપ સિદ્ધ સમાન શુદ્ધ જાણે છે અને પરના નિમિત્તે ઉત્પન્ન ભાવોને પર-સ્વરૂપ માને છે. તે શુદ્ધ આત્માના અનુભવનો અભ્યાસ કરે છે અને ભાવકર્મ, દ્રવ્યકર્મ તથા નોકર્મને પોતાના માનતો નથી. ૮૯.

જ્ઞાનીની આલોચના (દોહરા)

❀ ગ્યાનવંત અપની કથા , કહૈ આપસૌં આપ ।
મૈ મિથ્યાત દસાવિષૈ કીને બહુવિધિ પાપ ॥ ૯૦ ॥

અર્થ:- જ્ઞાની જીવ પોતાની કથા પોતાને કહે છે, કે મેં મિથ્યાત્વની દશામાં અનેક પ્રકારના પાપ કર્યાં. ૯૦.

૧. ' જારી ' એવો પણ પાઠ આવે છે.

કૃતકારિતાનુમનનૈસ્ત્રિકાલવિષયં મનોવચનકાયૈઃ ।
પરિહૃત્ય કર્મ સર્વં પરમં નૈષ્કર્મ્યમવલમ્બે ॥ ૩૨ ॥

❀ યદહમકાર્ષં યદહમચીકરં યત્કુર્વન્તમપ્યન્યં સમન્વજ્ઞાસિષં , મનસા ચ વાચા ચ કાયેન ચ તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ।

વળી-(સવૈયા એકત્રીસા)

હિરદૈ હમારે મહા મોહકી વિકલતાઈ ,
તાતૈં હમ કરુના ન કીની જીવઘાતકી ।
આપ પાપ કીનૈં ઔરનિકૌં ઉપદેસ દીનૈં ,
હુતી અનુમોદના હમારે યાહી બાતકી ॥
મન વચ કાયામૈં મગન હૈ કમાયે કર્મ ,
ધાયે ભ્રમજાલમૈં કહાયે હમ પાતકી ।
ગ્યાનકે ઉદય ભૈ હમારી દસા એસી ભૈ ,
જૈસૈં ભાનુ ભાસત અવસ્થા હોત પ્રાતકી ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:- અમારા હૃદયમાં મહામોહ-જનિત ભ્રમ હતો, તેથી અમે જીવો પર દયા ન કરી. અમે પોતે પાપ કર્યા, બીજાઓને પાપનો ઉપદેશ આપ્યો અને કોઈને પાપ કરતા જોયા તો તેનું સમર્થન કર્યું, મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિના નિજત્વમાં મગ્ન થઈને કર્મબંધ કર્યા અને ભ્રમજાળમાં ભટકીને અમે પાપી કહેવાયા. પરંતુ જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી અમારી એવી અવસ્થા થઈ ગઈ, જેવી સૂર્યનો ઉદય થવાથી પ્રભાતની થાય છે-અર્થાત્ પ્રકાશ ફેલાઈ જાય અને અંધકાર નષ્ટ થઈ જાય છે. ૯૧.

જ્ઞાનનો ઉદય થતાં અજ્ઞાનદશા દૂર થઈ જાય છે. (સવૈયા એકત્રીસા)

ગ્યાનભાન ભાસત પ્રવાન ગ્યાનવાન કહૈ ,
કરુના-નિધાન અમલાન મેરૌ રૂપ હૈ ।
કાલસૌં અતીત કર્મજાલસૌં અજીત જોગ-
જાલસૌં અભીત જાકી મહિમા અનૂપ હૈ ॥
મોહકૌ વિલાસ યહ જગતકૌ વાસ મૈં તૌ ,
જગતસૌં સુન્ન પાપ પુન્ન અંધ કૂપ હૈ ।

મોહાદ્યદહમકાર્ષ સમસ્તમપિ કર્મ તત્પ્રતિક્રમ્ય ।
આત્મનિ ચૈતન્યાત્મનિ નિષ્કર્મણિ નિત્યમાત્મના વર્તે ॥ ૩૩ ॥

**पाप किनि कियौ कौन करै करिहै सु कौन ,
क्रियाकौ विचार सुपिनेकी दौर धूप है ॥ ९२ ॥**

શબ્દાર્થ:- અભીત = નિર્ભય. કિનિ = કોણે ? સુપિને = સ્વપ્ન.

અર્થ:- જ્ઞાનસૂર્યનો ઉદય થતાં જ જ્ઞાની એમ વિચારે છે કે મારું સ્વરૂપ કરુણામય અને નિર્મળ છે; તેનામાં મૃત્યુની પહોંચ નથી, તે કર્મ-પરિણતિને જીતી લે છે, તે યોગ-સમૂહથી નિર્ભય છે, તેનો મહિમા અપરંપાર છે, આ જગતની જંજાળ મોહજનિત છે, હું તો સંસાર અર્થાત્ જન્મ-મરણથી રહિત છું અને શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ અંધ-કૂપ સમાન છે. કોણે પાપ કર્યાં? પાપ કોણ કરે છે? પાપ કોણ કરશે? આ જાતની ક્રિયાનો વિચાર જ્ઞાનીને સ્વપ્નની જેમ મિથ્યા દેખાય છે.

કર્મ-પ્રપંચ મિથ્યા છે. (દોહરા)

**मैं कीनों मैं यौं करौं, अब यह मेरौ काम ।
मन वच कायामैं बसै, ए मिथ्या परिणाम ॥ ९३ ॥
मनवचकाया करमफल, करम-दसा जड़ अंग ।
दरबित पुग्गल पिंडमय, भावित भरम तरंग ॥ ९४ ॥
तातैं आतम धरमसौं, करम सुभाउ अपूठ ।
कौन करावै कौ करै, कोसल है सब झूठ ॥ ९५ ॥**

શબ્દાર્થ:- અપૂઠ = અજાણ. કોસલ (કૌશલ) = ચતુરાઈ.

અર્થ:- મેં આ કર્યું, હવે આમ કરીશ, આ મારું કાર્ય છે, આ સર્વ મિથ્યાભાવ મન-વચન-કાયામાં નિવાસ કરે છે. ૯૩. મન-વચન-કાયા કર્મ-જનિત છે, કર્મ-પરિણતિ જડ છે, દ્રવ્યકર્મ પુદ્ગલના પિંડ છે અને ભાવકર્મ અજ્ઞાનની લહેર છે. ૯૪. આત્માથી કર્મસ્વભાવ વિપરીત છે, તેથી કર્મ કોણ કરાવે? કોણ કરે? આ બધી ચતુરાઈ મિથ્યા છે. ૯૫.

૧. એ જાણે છે કે મન, વચન, કાયાના યોગ પુદ્ગલના છે, મારા સ્વરૂપને બગાડી શકતા નથી.

ન કરોમિ ન કારયામિ ન કુર્વન્તમપ્યન્યં समनुजानामि मनसा च वाचा च कायेन चेति ।

મોક્ષમાર્ગમાં ક્રિયાનો નિષેધ (દોડરા)

કરની હિત હરની સદા , મુક્તિ વિતરની નાંહિ ।
ગની બંધ-પદ્ધતિ વિષે , સની મહાદુઃખમાંહિ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:- ક્રિયા આત્માનું અહિત કરનાર છે, મોક્ષ આપનાર નથી, તેથી ક્રિયાની ગણતરી બંધ-પદ્ધતિમાં કરવામાં આવી છે, એ મહા દુઃખથી લિપ્ત છે. ૯૬.

ક્રિયાની નિંદા (સવૈયા એકત્રીસા)

કરનીકી ધરનીમૈ મહા મોહ રાજા બસૈ ,
કરની અગ્યાન ભાવ રાકિસકી પુરી હૈ ।
કરની કરમ કાયા પુગ્ગલકી પ્રતિછાયા ,
કરની પ્રગટ માયા મિસરીકી છુરી હૈ ॥
કરનીકે જાલમૈ ઉરઝિ રહ્યૌ ચિદાનંદ ,
કરનીકી વોટ ગ્યાનભાન દુતિ દુરી હૈ ।
આચારજ કહૈ કરનીસૌં વિવહારી જીવ ,
કરની સદૈવ નિહચૈ સુરૂપ બુરી હૈ ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થ:- રાકિસ = રાક્ષસ. વોટ (ઓટ) = આડે. દુરી હૈ = દુરપાયેલી છે.

મોહવિલાસવિજૃમ્ભિતમિદમુદયત્કર્મ સકલમાલોચ્ય ।

આત્મનિ ચૈતન્યાત્મનિ નિષ્કર્મણિ નિત્યમાત્મના વર્તે ॥ ૩૪ ॥

ન કરિષ્યામિ ન કારયિષ્યામિ ન કુર્વન્તમપ્યન્યં સમનુજ્ઞાસ્યામિ મનસા ચ વાચા ચ કાયેન ચેતિ ।

આ પ્રકારના ઉપર ત્રણ ઠેકાણે સંસ્કૃત ગદ્ય આપવામાં આવ્યા છે. આ ગદ્ય બન્ને મુદ્રિત પ્રતિઓમાં નથી, પણ ઇડરની પ્રતિમાંથી ઉપલબ્ધ થયેલ છે. આ ગદ્યોના અર્થ સાથે કવિતાના અર્થનો બરાબર મેળ થતો નથી. ઇડરની પ્રતિમા ક્યાંકથી ઉદ્ધૃત કરવામાં આવેલ છે એમ લાગે છે.

સર્વવિશુદ્ધિ દ્વાર

૨૯૧

અર્થ:- ક્રિયાની ભૂમિ ઉપર મોહ મહારાજાનો નિવાસ છે, ક્રિયા અજ્ઞાનભાવરૂપ રાક્ષસનું નગર છે, ક્રિયા, કર્મ અને શરીર આદિ પુદ્ગલોની મૂર્તિ છે, ક્રિયા સાક્ષાત્ માયારૂપ સાકર લપેટેલી છરી છે, ક્રિયાની જંજાળમાં આત્મા ફસાઈ ગયો છે, ક્રિયાની આડ જ્ઞાન-સૂર્યના પ્રકાશને છુપાવી દે છે. શ્રી ગુરુ કહે છે કે ક્રિયાથી જીવ કર્મનો કર્તા થાય છે, નિશ્ચય સ્વરૂપથી જુઓ તો ક્રિયા સદૈવ દુઃખદાયક છે. ૯૭.

જ્ઞાનીઓનો વિચાર (ચોપાઈ)

**મૃષા મોહકી પરનતિ ફૈલીં ।
તાતૈં કરમ ચેતના મૈલી ।
ગ્યાન હોત હમ સમઙ્ગી ઇતી ।
જીવ સદીવ ભિન્ન પરસેતી ॥ ૧૮ ॥**

(દોહા)

**જીવ અનાદિ સરૂપ મમ , કરમ રહિત નિરૂપાધિ ।
અવિનાસી અસરન સદા , સુખમય સિદ્ધ સમાધિ ॥ ૧૯ ॥**

અર્થ:- પહેલાં જૂઠા મોહનો ઉદય ફેલાઈ રહ્યો હતો, તેનાથી મારી ચેતના કર્મસંહિત હોવાથી મલિન થઈ રહી હતી, હવે જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી અમે સમજી ગયા કે આત્મા સદા પરપરિણતિથી ભિન્ન છે. ૯૮. અમારું સ્વરૂપ ચૈતન્ય છે, અનાદિ છે, કર્મરહિત છે, શુદ્ધ છે, અવિનાશી છે, સ્વાધીન છે, નિર્વિકલ્પ અને સિદ્ધ સમાન સુખમય છે. ૯૯.

પ્રત્યાખ્યાય ભવિષ્યત્કર્મ સમસ્તં નિરસ્તસમ્મોહઃ ।
આત્મનિ ચૈતન્યાત્મનિ નિષ્કર્મણિ નિત્યમાત્મના વર્તે ॥ ૩૫ ॥
સમસ્તમિત્યેવમપાસ્ય કર્મ ત્રૈકાલિકં શુદ્ધનયાવલમ્બી ।
વિલીનમોહો રહિતં વિકારૈશ્ચિન્માત્રમાત્માનમથાવલમ્બે ॥ ૩૬ ॥

૫ળી-(ચોપાઈ)

❀ મૈં ત્રિકાલ કરનીસૌં ન્યારા ।
ચિદવિલાસ પદ જગ ઉજયારા ।।
રાગ વિરોધ મોહ મમ નાંહી ।
મેરૌ અવલંબન મુઝમાંહી ।। ૧૦૦ ।।

અર્થ:- હું સદૈવ કર્મથી ભિન્ન છું, મારો ચૈતન્ય પદાર્થ જગતનો પ્રકાશક^૧ છે, રાગ-દ્વેષ-મોહ મારા નથી, મારું સ્વરૂપ મારામાં જ છે. ૧૦૦.

(સવૈયા તેવીસા)

સમ્યકવંત કહૈ અપને ગુન ,
મૈં નિત રાગ વિરોધસૌં રીતૌ ।
મૈં કરતૂતિ કરૂં નિરવંછક ,
મોહિ વિષૈ રસ લાગત તીતૌ ।।
સુદ્ધ સુચેતનકૌ અનુભૌ કરિ ,
મૈં જગ મોહ મહા ભટ જીતૌ ।
મોખ સમીપ ભયૌ અબ મોકહૂં ,
કાલ અનંત ઈહીં વિધિ બીતૌ ।। ૧૦૧ ।।

શબ્દાર્થ:- રીતૌ = રહિત. મોહિ = મને. તીતૌ (તિક્ત) = તીખો.

અર્થ:- સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પોતાનું સ્વરૂપ વિચારે છે કે હું સદા રાગ-દ્વેષ-મોહથી રહિત છું, હું લૌકિક ક્રિયાઓ ઇચ્છા વિના કરું છું, મને વિષયરસ તીખો લાગે છે, મેં જગતમાં શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ કરીને મોહરૂપી મહાયોદ્ધાને જીત્યો છે, મોક્ષ તદ્દન મારી સમીપ થયો છે, હવે મારો અનંતકાળ આ જ રીતે પસાર થાવ. ૧૦૧.

૧. જો જ્ઞાન ઢંકાઈ જાય, તો સમસ્ત સંસાર અંધકારમય જ છે.

❀ વિગલન્તુ કર્મવિષતરુફલાનિ મમ ભુક્તિમન્તરેણૈવ ।
સંચેતયેઽહમચલં ચૈતન્યાત્માનમાત્માનમ્ ।। ૨૭ ।।

(दोडरा)

कहै विचच्छन मैं रह्यौ , सदा ग्यान रस राचि ।
सुद्धातम अनुभूतिसौं , खलित न होहुं कदाचि ॥ १०२ ॥
पुव्वकरम विषतरु भए , उदै भोग फलफूल ।
मैं इनको नहि भोगता , सहज होहु निरमूल ॥ १०३ ॥

शब्दार्थ:- विचच्छन = ज्ञानी पुरुष. राचि = रमण. खलित = भ्रष्ट.

अर्थ:- ज्ञानी जेव विचारे छे के हुं इमेशां ज्ञानरसमां रमण करुं छुं अने शुद्ध आत्मा-अनुभवथी कही पण छूटतो नथी. १०२. पूर्वकृत कर्म विषवृक्ष समान छे, तेमनो उदय झण-झूल समान छे, हुं अमने भोगवतो नथी तेथी पोतानी भेजे ज नष्ट थछ जशे. १०३.

वैराग्यनो भङ्गिमा (दोडरा)

जो पूरवकृत करम-फल , रुचिसौं भुंजै नांहि ।
मगन रहै आठौं पहर , सुद्धातम पद मांहि ॥ १०४ ॥
सो बुध करमदसा रहित , पावै मोख तुरंत ।
भुंजै परम समाधि सुख , आगम काल अनंत ॥ १०५ ॥

शब्दार्थ:- भुंजै = भोगवे. आगत काल = आगामी काल.

निःशेषकर्मफलसंन्यसनात्मनैवं
सर्वक्रियान्तरविहारनिवृत्तवृत्तेः ।
चैतन्यलक्ष्म भजतो भृशमात्मतत्त्वं
कालावलीयमचलस्य वहत्वनन्ता ॥ ३८ ॥
यः पूर्वभावकृतकर्मविषद्रुमाणां
भुङ्क्ते फलानि न खलु स्वतः एव तृप्तः ।
आपातकालरमणीयमुदर्करम्यं
निष्कर्मशर्ममयमेति दशान्तरं सः ॥ ३९ ॥

અર્થ:- જે જ્ઞાની જીવ પૂર્વે મેળવેલા શુભાશુભ કર્મફળને અનુરાગપૂર્વક ભોગવતા નથી અને હંમેશાં શુદ્ધ આત્મ-પદાર્થમાં મસ્ત રહે છે, તે તરત જ કર્મપરિણતિરહિત મોક્ષપદને પ્રાપ્ત કરે છે અને આગામી કાળમાં પરમ જ્ઞાનનો આનંદ અનંત કાળ સુધી ભોગવે છે. ૧૦૪. ૧૦૫.

જ્ઞાનીની ઉન્નતિનો ક્રમ (છપ્પા)

જો પૂરવકૃતકરમ, વિરખ-વિષ-ફલ નહિ ભુંજૈ ।
જોગ જુગતિ કારિજ કરંતિ, મમતા ન પ્રયુંજૈ ।।
રાગ વિરોધ નિરોધિ, સંગ વિકલપ સબ છંડઙ્ ।
સુદ્ધાતમ અનુભૌ અભ્યાસિ, સિવ નાટક મંડઙ્ ।।
જો ગ્યાનવંત ઇહિ મગ ચલત, પૂરન હૈ કેવલ લહૈ ।
સો પરમ અતીંદ્રિય સુખ વિષૈ, મગન રૂપ સંતત રહૈ ।। ૧૦૬ ।।

શબ્દાર્થ:- વિરખ-વિષ-ફળ = વિષવૃક્ષના ફળ. કારિજ = કાર્ય. પ્રયુંજૈ = કરે. છંડઙ્ = છોડે. મંડઙ્ = કરે. સંતત = સદૈવ.

અર્થ:- જે પૂર્વે કમાયેલા કર્મરૂપ વિષવૃક્ષના વિષફળ ભોગવતા નથી અર્થાત્ શુભફળમાં રતિ અને અશુભ ફળમાં અરતિ કરતા નથી, જે મન-વચન-કાયાના યોગોનો નિગ્રહ કરતા થકા વર્તે છે અને મમતા રહિત રાગ-દ્વેષ રોકીને પરિગ્રહજનિત સર્વ વિકલ્પોનો ત્યાગ કરે છે તથા શુદ્ધ આત્માના અનુભવનો અભ્યાસ કરીને મુક્તિનું નાટક ખેલે છે, તે જ્ઞાની ઉપર કહેલા માર્ગનું ગ્રહણ કરીને પૂર્ણસ્વભાવ પ્રાપ્ત કરી કેવળજ્ઞાન પામે છે અને સદૈવ ઉત્કૃષ્ટ અતીન્દ્રિય સુખમાં મસ્ત રહે છે. ૧૦૬.

અત્યન્તં ભાવયિત્વા વિરતિમવિરતં કર્મણસ્તત્ફલાચ્ચ
પ્રસ્પષ્ટં નાટયિત્વા પ્રલયનમખિલાજ્ઞાનસંચેતનાયાઃ ।
પૂર્ણં કૃત્વા સ્વભાવં સ્વરસપરિગતં જ્ઞાનસંચેતનાં સ્વાં
સાનન્દં નાટયન્તઃ પ્રશમરસમિતઃ સર્વકાલં પિબન્તુ ।। ૪૦ ।।

शुद्धात्म द्रव्यने नमस्कार (सवैया अेकत्रीसा)

❖ निरभै निराकुल निगम वेद निरभेद,
जाके परगासमै जगत माइयतु है।
रूप रस गंध फास पुदगलकौ विलास,
तासौ उदवास जाकौ जस गाइयतु है।
विग्रहसौं विरत परिग्रहसौं न्यारौ सदा,
जामै जोग निग्रह चिहन पाइयतु है।
सो है ग्यान परवांन चेतन निधान ताहि,
अविनासी ईस जानि सीस नाईयतु है ॥ १०७ ॥

शब्दार्थ:- निराकुल = क्षोभरहित. निगम = उत्कृष्ट. निरभै (निर्भय) = भय रहित. परगास = प्रकाश. माइयतु है = समाय छे. उदवास = रहित. विग्रह = शरीर. निग्रह = निराणुं. चिहन = लक्षण.

अर्थ:- आत्मा निर्भय, आनंदमय, सर्वोत्कृष्ट, ज्ञानरूप अने भेदरहित छे. तेना ज्ञानरूप प्रकाशमां त्रिषलोकनो समावेश थाय छे. स्पर्श, रस, गंध, वर्ण अे पुद्गलना गुण छे, अेनाथी तेनो महिमा जुद्धो कहेवामां आय्यो छे. तेनुं लक्षण शरीरथी भिन्न, परिग्रह रहित, मन-वचन-क्रियाना योगोथी निराणुं छे, ते ज्ञानस्वरूप चैतन्यपिंड छे, तेने अविनाशी छधर मानीने मस्तक नमावुं छुं. १०७.

शुद्ध आत्मद्रव्य अर्थात् परमात्मानुं स्वरूप (सवैया अेकत्रीसा)

जैसौ निरभेदरूप निहचै अतीत हुतौ,
तैसौ निरभेद अब भेद कौन कहैगौ।

❖ इतः पदार्थप्रथनावगुण्ठनाद्विना कृतेरेकमनाकुलं ज्वलत्।
समस्तवस्तुव्यतिरेकनिश्चयाद्विवेचितं ज्ञानमिहावतिष्ठते ॥ ४१ ॥
अन्येभ्यो व्यतिरिक्तमात्मनियतं बिभ्रत् पृथग्वस्तुता-
मादानोज्जनशून्यमैतदमलं ज्ञानं तथावस्थितम्।
मध्याद्यन्तविभागमुक्तसहजस्फारप्रभाभासुरः
शुद्धज्ञानघनो यथास्य महिमा नित्योदितस्तिष्ठति ॥ ४२ ॥

दीसै कर्म रहित सहित सुख समाधान ,
पायौ निजस्थान फिर बाहरि न बहैगौ ।।
कबहूँ कदाचि अपनौ सुभाव त्यागि करि ,
राग रस राचिकै न पर वस्तु गहैगौ ।
अमलान ग्यान विद्यमान परगट भयौ ,
याही भांति आगम अनंत काल रहैगौ ।। १०८ ।।

શબ્દાર્થ:- નિરભેદ = ભેદરહિત. અતીત = પહેલાં. રાચિકૈ = લીન થઈને.
અમલાન = મળ રહિત. આગમ = આગામી.

અર્થ:- પૂર્વે અર્થાત્ સંસારી દશામાં નિશ્ચયનયથી આત્મા જેવો અભેદરૂપ હતો, તેવો પ્રગટ થઈ ગયો. તે પરમાત્માને હવે ભેદરૂપ કોણ કહેશે? અર્થાત્ કોઈ નહિ. જે કર્મ રહિત અને સુખશાંતિ સહિત દેખાય છે તથા જેણે નિજસ્થાન અર્થાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરી છે તે બહાર અર્થાત્ જન્મ-મરણરૂપ સંસારમાં નહિ આવે. તે કદી પણ પોતાનો નિજસ્વભાવ છોડીને, રાગ-દ્વેષમાં લાગીને પરપદાર્થ અર્થાત્ શરીર આદિનું ગ્રહણ નહિ કરે, કારણ કે વર્તમાનકાળમાં જે નિર્મળ પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રગટ થયું છે, તે તો આગામી અનંત કાળ સુધી એવું જ રહેશે. ૧૦૮.

વળી-(સવૈયા એકત્રીસા)

जबहीतैं चेतन विभावसौं उलटि आपु ,
समै पाइ अपनौ सुभाउ गहि लीनौ है ।
तबहीतैं जो जो लेने जोग सो सो सब लीनौ ,
जो जो त्यागजोग सो सो सब छांड़ि दीनौ है ।।
लैबेकौं न रही ठौर त्यागिवेकौं नांहि और ,
बाकी कहा उबस्यौ जु कारजु नवीनौ है ।

उन्मुक्तमुन्मोच्यमशेषतस्तत्तथात्तमादेयमशेषतस्तत् ।
यदात्मनः संहृतसर्वशक्तेः पूर्णस्य सन्धारणमात्मनीह ।। ४३ ।।

**સંગ ત્યાગિ અંગ ત્યાગિ વચન તરંગ ત્યાગિ ,
મન ત્યાગિ બુદ્ધિ ત્યાગિ આપા સુદ્ધ કીનોૈ હૈ ॥ ૧૦૯ ॥**

શબ્દાર્થ:- ઉલટિ = વિમુખ થઈને. સમૈ (સમય) = અવસર. ઉબરયૌ = બાકી રહ્યું. કારણુ (કાર્ય) = કામ. સંગ = પરિગ્રહ. અંગ = શરીર. તરંગ = લહેર. બુદ્ધિ = ઇન્દ્રિયજનિત જ્ઞાન. આપા = નિજ-આત્મા.

અર્થ:- અવસર મળતાં જ્યારથી આત્માએ વિભાવ પરિણતિ છોડીને નિજસ્વભાવનું ગ્રહણ કર્યું છે, ત્યારથી જે જે વાતો ઉપાદેય અર્થાત્ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય હતી તે તે બધીનું ગ્રહણ કર્યું છે અને જે જે વાતો હેય અર્થાત્ ત્યાગવા યોગ્ય હતી તે બધી છોડી દીધી છે. હવે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અને છોડવા યોગ્ય કાંઈ રહી ગયું નથી અને નવું કામ કરવાનું બાકી હોય એવું પણ કાંઈ બાકી રહ્યું નથી. પરિગ્રહ છોડી દીધો, શરીર છોડી દીધું, વચનની ક્રિયાથી રહિત થયો, મનના વિકલ્પો છોડી દીધા, ઇન્દ્રિયજનિત જ્ઞાન છોડ્યું અને આત્માને શુદ્ધ કર્યો. ૧૦૯.

મુક્તિનું મૂળકારણ દ્રવ્યલિંગ નથી (દોહરા)

સુદ્ધ ગ્યાનકૈ દેહ નહિ , મુદ્રા ભેષ ન કોઝ ।

તાતૈ કારન મોખકૌ , દરબલિંગ નહિ હોઝ ॥ ૧૧૦ ॥

❖ દરબલિંગ ન્યારૌ પ્રગટ , કલા વચન વિગ્યાન ।

અષ્ટ મહારિધિ અષ્ટ સિધિ , એક હોહિ ન ગ્યાન ॥ ૧૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:- મુદ્રા = આકૃતિ. ભેસ (વેષ) = બનાવટ. દરબલિંગ = બાહ્ય વેશ. પ્રગટ = સ્પષ્ટ. એકી = આ.

અર્થ:- આત્મા શુદ્ધજ્ઞાનમય છે અને શુદ્ધ જ્ઞાનને શરીર નથી અને ન આકાર-વેશ આદિ છે; તેથી દ્રવ્યલિંગ મોક્ષનું કારણ નથી. ૧૧૦. બાહ્ય વેશ જુદા છે,

વ્યતિરિક્તં પરદ્રવ્યાદેવં જ્ઞાનમવસ્થિતમ્ ।

કથમાહારકં તત્સ્યાદેન દેહોઽસ્ય શક્યતે ॥ ૪૪ ॥

❖ એવં જ્ઞાનસ્ય શુદ્ધસ્ય દેહ એવ ન વિદ્યતે ।

તતો દેહમયં જ્ઞાતુર્ન લિજ્ઞં મોક્ષકારણમ્ ॥ ૪૫ ॥

૨૯૮

સમયસાર નાટક

કળા-કૌશલ જુદા છે, વચનચાતુરી જુદી છે, આઠ મહા ઋદ્ધિઓ^૧ જુદી છે, સિદ્ધિઓ^૨ જુદી છે અને આ કોઈ જ્ઞાન નથી. ૧૧૧.

આત્મા સિવાય બીજે જ્ઞાન નથી (સર્વેયા એકત્રીસા)

ભેષમૈ ન ગ્યાન નહિ ગ્યાન ગુરુ વર્તનમૈ ,
મંત્ર જંત્ર તંત્રમૈ ન ગ્યાનકી કહાની હૈ ।
ગ્રંથમૈ ન ગ્યાન નહિ ગ્યાન કવિ ચાતુરીમૈ ,
બાતનિમૈ ગ્યાન નહિ ગ્યાન કહા બાની હૈ ।।
તાતૈ ભેષ ગુરુતા કવિત્ત ગ્રંથ મંત્ર બાત ,
ઇનતૈ અતીત ગ્યાન ચેતના નિસાની હૈ ।
ગ્યાનહીમૈ ગ્યાન નહિ ગ્યાન ઠૌર કહૂં ,
જાકૈ ઘટ ગ્યાન સોઈ ગ્યાનકા નિદાની હૈ ।। ૧૧૨ ।।

શબ્દાર્થ:- મંત્ર = ઝાપટવું, કુંકવું. જંત્ર = તાવીજ. તંત્ર = ટોટકા. કહાની = વાત. ગ્રંથ = શાસ્ત્ર. નિસાની = ચિહ્ન. બાની = વચન. ઠૌર = સ્થાન. નિદાની = કારણ.

અર્થ:- વેશમાં જ્ઞાન નથી, મહંતજી બનીને ફરવામાં જ્ઞાન નથી, મંત્ર, તંત્ર, જંત્રમાં જ્ઞાનની વાત નથી, શાસ્ત્રમાં જ્ઞાન નથી, કવિતા-કૌશલ્યમાં જ્ઞાન નથી, વ્યાખ્યાનમાં જ્ઞાન નથી, કારણ કે વચન જડ છે, તેથી વેશ, ગુરુપણું, કવિતા, શાસ્ત્ર, મંત્ર-તંત્ર, વ્યાખ્યાન એનાથી ચૈતન્યલક્ષણનું ધારક જ્ઞાન જુદું છે. જ્ઞાન જ્ઞાનમાં જ છે, બીજે નથી. જેમના હૃદયમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે તે જ જ્ઞાનનું મૂળકારણ અર્થાત્ આત્મા છે. ૧૧૨.

૧. આઠ ઋદ્ધિઓ-

દોહા - અણિમા મહિમા ગરમિતા , લઘિમા પ્રાપ્તી કામ ।
વશીકરણ અરુ ઈશતા , અષ્ટ રિદ્ધિકે નામ ।।

૨. આઠ સિદ્ધિઓ-આચાર, શ્રુત, શરીર, વચન, વાયન, બુદ્ધિ, ઉપયોગ અને સંગ્રહ સંલીનતા.

જ્ઞાન વિના વેશધારી વિષયના ભિખારી છે (સર્વેયા એકત્રીસા)

ભેષ ધરી લોકનિકૌં બંચે સૌ ધરમ ઠગ ,
ગુરુ સો કહાવૈ ગુરુવાઈ જાહિ ચહિયે ।
મંત્ર તંત્ર સાધક કહાવૈ ગુની જાદૂગર ,
પંડિત કહાવૈ પંડિતાઈ જામૈ લહિયે ।।
કવિત્તકી કલામૈ પ્રવીન સો કહાવૈ કવિ ,
બાત કહિ જાનૈ સો પવારગીર કહિયે ।
એતૌ સબ વિષૈકે ભિખારી માયાધારી જીવ ,
ઇન્હકૌં વિલોકિકૈ દયાલરૂપ રહિયે ।। ૧૧૩ ।।

શબ્દાર્થ:- બંચૈ = ઠગે. પ્રવીન = ચતુર. પવારગીર = વાત-ચીતમાં હોશિયાર-સભાચતુર. વિલોકિકૈ = જોઈને.

અર્થ:- જે વેષ બનાવીને લોકોને ઠગે છે, તે ધર્મ-ઠગ કહેવાય છે, જેમાં લોકો મોટાઈ હોય છે તે મોટો કહેવાય છે, જેનામાં મંત્ર-તંત્ર સાધવાનો ગુણ છે તે જાદૂગર કહેવાય છે, જે કવિતામાં હોશિયાર છે તે કવિ કહેવાય છે, જે વાતચીતમાં ચતુર છે તે વ્યાખ્યાતા કહેવાય છે. આ બધા કપટી જીવ વિષયના ભિખારી છે, વિષયોની પૂર્તિ માટે યાચના કરતા ફરે છે, એમનામાં સ્વાર્થત્યાગનો અંશ પણ નથી. એમને જોઈને દયા આવવી જોઈએ. ૧૧૩.

અનુભવની યોગ્યતા (દોહરા)

જો દયાલતા ભાવ સો , પ્રગટ ગ્યાનકૌ અંગ ।
પૈ તથાપિ અનુભૌ દસા , વરતૈ વિગત તરંગ ।। ૧૧૪ ।।
દરસન ગ્યાન ચરન દસા , કરૈ એક જો કોઝ ।
થિર હૈ સાધૈ મોખ-મગ , સુધી અનુભવી સોઝ ।। ૧૧૫ ।।

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રત્રયાત્મા તત્ત્વમાત્મનઃ ।
એક એવ સદા સેવ્યો મોક્ષમાર્ગો મુમુક્ષુણા ।। ૪૬ ।।

શબ્દાર્થ:- પ્રગટ = સાક્ષાત્. તથાપિ = તોપણ. વિગત = રહિત. તરંગ = વિકલ્પ. સુધી = ભેદવિજ્ઞાની.

અર્થ:- જોકે કરુણાભાવ જ્ઞાનનું સાક્ષાત્ અંગ છે, તોપણ અનુભવની પરિણતિ નિર્વિકલ્પ રહે છે. ૧૧૪. જે સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતાપૂર્વક આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થઈને મોક્ષમાર્ગને સાધે છે, તે જ ભેદવિજ્ઞાની અનુભવી છે. ૧૧૫.

આત્મ-અનુભવનું પરિણામ. (સવૈયા એકત્રીસા)

**જોઈ દ્રિગ ગ્યાન ચરનાતમમૈં બૈઠિ ઠૌર ,
ભયૌ નિરદૌર પર વસ્તુકૌં ન પરસૈ ।
સુદ્ધતા વિચારૈ ધ્યાવૈ સુદ્ધતામૈં કેલિ કરૈ ,
સુદ્ધતામૈં થિર હૈ અમૃત-ધારા વરસૈ ।।
ત્યાગિ તન કષ્ટ હૈ સપષ્ટ અષ્ટ કરમકૌ ,
કરિ થાન ભ્રષ્ટ નષ્ટ કરૈ ઔર કરસૈ ।
સૌ તૌ વિકલપ વિજઈ અલપ કાલ માંહિ ,
ત્યાગિ ભૌ વિધાન નિરવાન પદ પરસૈ ।। ૧૧૬ ।।**

શબ્દાર્થ:- નિરદૌર = પરિણામોની ચંચળતા રહિત. થાન (સ્થાન) = ક્ષેત્ર. પરસૈ (સ્પર્શ) = અડે. કેલિ = મોજ. સપષ્ટ (સ્પષ્ટ) = ખુલાસો. કરસૈ (કૃશ કરે) = જીર્ણ કરે. વિકલપ વિજઈ = વિકલ્પોની જાળને જીતનાર. અલપ (અલ્પ) = થોડું. ભૌ વિધાન = જન્મ-મરણના ફેરા. નિરવાન (નિર્વાણ) = મોક્ષ.

અર્થ:- જે કોઈ સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ આત્મામાં અત્યંત દૃઢ સ્થિર થઈને વિકલ્પ જાળને દૂર કરે છે અને તેના પરિણામે પરપદાર્થોને અડતા પણ નથી. જે આત્મશુદ્ધિની ભાવના અને ધ્યાન કરે છે અથવા શુદ્ધ આત્મામાં મોજ કરે છે અથવા એમ કહો કે શુદ્ધ આત્મામાં સ્થિર થઈને આત્મીય આનંદની અમૃત ધારા વરસાવે છે, તે શારીરિક કષ્ટોને ગણતા નથી અને સ્પષ્ટપણે આઠે કર્મોની સત્તાને શિથિલ અને વિચલિત કરી નાંખે છે, તથા તેમની નિર્જરા અને નાશ કરે છે. તે નિર્વિકલ્પ જ્ઞાની થોડા જ સમયમાં જન્મ-મરણરૂપ સંસાર છોડીને પરમધામ અર્થાત્ મોક્ષ પામે છે. ૧૧૬.

आत्म-अनुभव करवानो उपदेश (चोपाध)

गुन परजैमें द्विष्टि न दीजै ।

निरविकल्प अनुभौ-रस पीजै ॥

आप समाइ आपमै लीजै ।

तनुपौ मेटि अपनुपौ कीजै ॥ ११७ ॥

शब्दार्थ:- द्विष्टि = नजर. रस = अमृत. तनुपौ = शरीरमां अहंकार. अपनुपौ = आत्माने पोतानो मानवो.

अर्थ:- आत्माना अनेक गुण-पर्यायोना विकल्पमां न पडतां निर्विकल्प आत्म-अनुभवनुं अमृत पीओ. तमे पोताना स्वरूपमां लीन थछ जव, अने शरीरमां अहंबुद्धि छोडीने निज आत्माने अपनावो. ११७.

वणी-(दोडरा)

तजि विभाउ हूजै मगन , सुद्धातम पद मांहि ।

एक मोख-मारग यहै , और दूसरौ नांहि ॥ ११८ ॥

अर्थ:- राग-द्वेष आदि विभावपरिणति दूर करीने शुद्ध आत्मपदमां लीन थाव, ओ ज अेक मोक्षनो रस्तो छे, बीजो मार्ग कोछ नथी. ११८.

आत्म-अनुभव विना बाह्य चारित्र छोवा छतां पण जव अग्रती छे (सवैया अेकत्रीसा)

❀ केई मिथ्याद्रिष्टी जीव धरै जिनमुद्रा भेष ,
क्रियामै मगन रहै कहै हम जती हैं ।

एको मोक्षपथो य एष नियतो दृग्ज्ञप्तिवृत्त्यात्मक-
स्तत्रैव स्थितिमेति यस्तमनिशं ध्यायेच्च तं चेतति ।
तस्मिन्नेव निरन्तरं विहरति द्रव्यान्तराण्यस्पृशन्
सोऽवश्यं समयस्य सारमचिरान्नित्योदयं विन्दति ॥ ४७ ॥
❀ ये त्वेनं परिहृत्य संवृतिपथप्रस्थापितेनात्मना
लिङ्गे द्रव्यमये वहन्ति ममतां तत्त्वावबोधच्युताः ।
नित्योद्योतमखण्डमेकमतुलालोकं स्वभावप्रभा-
प्राग्भारं समयस्य सारममलं नाद्यापि पश्यन्ति ते ॥ ४८ ॥

અતુલ અખંડ મલ રહિત સદા ઉદોત ,
એસે ગ્યાન ભાવસૌં વિમુખ મૂઢમતી હૈં ॥
આગમ સંભાલૈં દોસ ટાલૈં વિવહાર ભાલૈં ,
પાલૈં વ્રત જદપિ તથાપિ અવિરતી હૈં ।
આપુકૌં કહાવૈં મોખ મારગકે અધિકારી ,
મોખસૌં સદીવ રુષ્ટ દુષ્ટ દુરમતીં હૈં ॥ ૧૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:- ક્રિયા = બાહ્ય ચારિત્ર. જતી (યતિ) = સાધુ. અતુલ = ઉપમા રહિત. અખંડ = નિત્ય. સદા ઉદોત = હંમેશાં પ્રકાશિત રહેનાર. વિમુખ = પરાડ્મુખ. મૂઢમતી = અજ્ઞાની. આગમ = શાસ્ત્ર. ભાલૈં = દેખે. અવિરતિ (અવ્રતી) = વ્રત રહિત. રુષ્ટ = નારાજ. દુરમતી = ખોટી બુદ્ધિવાળા.

અર્થ:- કેટલાક મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ જિનલિંગ ધારણ કરીને શુભાચારમાં લાગ્યા રહે છે અને કહે છે કે અમે સાધુ છીએ. તે મૂર્ખ, અનુપમ, અખંડ, અમલ, અવિનાશી અને સદા પ્રકાશવાન એવા જ્ઞાનભાવથી સદા પરાડ્મુખ છે. જોકે તેઓ સિદ્ધાંતનું અધ્યયન કરે છે, નિર્દોષ આહાર-વિહાર કરે છે, અને વ્રતોનું પાલન કરે છે, તોપણ અવ્રતી છે. તેઓ પોતાને મોક્ષમાર્ગના અધિકારી કહે છે, પરંતુ તે દુષ્ટો મોક્ષમાર્ગથી વિમુખ છે અને દુર્મતિ છે. ૧૧૯.

વળી-(ચોપાઈ)

જૈસૈં મુગધ ધાન પહિચાનૈં ।
તુષ તંદુલકૌ ભૈદ ન જાનૈં ॥
તૈસૈં મૂઢમતી વિવહારી ।
લખૈં ન બંધ મોખ ગતિ ન્યારી ॥ ॥ ૧૨૦ ॥

અર્થ:- જેવી રીતે ભોળો મનુષ્ય અનાજને ઓળખે અને ફોતરા તથા

૧. 'દુરગતી' એવો પણ પાઠ છે.

વ્યવહારવિમૂઢદૃષ્ટયઃ પરમાર્થ કલયન્તિ નો જનાઃ ।
તુષબોધવિમુગ્ધબુદ્ધયઃ કલયન્તીહ તુષં ન તણ્ડુલમ્ ॥ ૪૧ ॥

सर्वविशुद्धि द्वार

303

अज्ञाना दाशानो भेद न ज्ञाने, तेवी ज रीते बाह्य-क्रियामां लीन रहेनार अज्ञानी
बंध अने मोक्षनी भिन्नता ज्ञानतो नथी. १२०.

वणी-(दोडरा)

जे विवहारी मूढ़ नर , परजै बुद्धी जीव ।
तिन्हेकौं बाहिज क्रियाविषै , है अवलंब सदीव ॥ १२१ ॥
कुमती बाहिज दृष्टिसौं , बाहिज क्रिया करंत ।
मानै मोख परंपरा , मनमै हरष धरंत ॥ १२२ ॥
सुद्धातम अनुभौ कथा , कहै समकित्ती कोइ ।
सो सुनिकै तासौं कहै , यह सिवपंथ न होइ ॥ १२३ ॥

अर्थ:- जे व्यवहारमां लीन अने पर्यायमां ज अहंबुद्धि करनार भोणा
मनुष्यो छे, तेमने हमेशां बाह्य क्रियाकांडनुं ज बण रहे छे. १२१. जे बहिर्दृष्टि अने
अज्ञानी छे तेओ बाह्य चारित्रने ज अंगीकार करे छे अने मनमां प्रसन्न थछने
तेने मोक्षमार्ग समजे छे. १२२. जो कोछ सम्यग्दृष्टि छव ते मिथ्यात्वीओ साथे शुद्ध
आत्म-अनुभवनी वार्ता करे तो ते सांभणीने तेओ कहे छे के आ मोक्षमार्ग नथी.
१२३.

अज्ञानी अने ज्ञानीओनी परिश्रतिमां भेद छे (कवित्त)

❀ जिन्हके देहबुद्धि घट अंतर ,
मुनि-मुद्रा धरि क्रिया प्रवांनहि ।
ते हिय अंध बंधके करता ,
परम तत्तकौ भेद न जानहि ॥
जिन्हके हिए सुमतिकी कनिका ,
बाहिज क्रिया भेष परमानहि ।

❀ द्रव्यलिङ्गमकारमीलितैर्दृश्यते समयसार एव न ।
द्रव्यलिङ्गमिह यत्किलान्यतो ज्ञानमेकमिदमेव हि स्वतः ॥ ५० ॥

**તે સમકિતી મોખ મારગ મુખ ,
કરિ પ્રસ્થાન ભવસ્થિતિ ભાનહિ ॥ ૧૨૪ ॥**

શબ્દાર્થ:- દેહબુદ્ધિ = શરીરને પોતાનું માનવું. પ્રમાનહિ = સત્ય માનવું. હિય = હૃદય. પરમતત્ત = આત્મપદાર્થ. કનિકા = કિરણ. ભવસ્થિતિ = સંસારની સ્થિતિ. ભાનહિ = નષ્ટ કરે છે.

અર્થ:- જેમના હૃદયમાં શરીર ઉપર અહંબુદ્ધિ છે, તે મુનિનો વેશ ધારણ કરીને બાહ્ય ચારિત્રને જ સત્ય માને છે. તે હૃદયના આંધળા બંધના કર્તા છે, આત્મ-પદાર્થનો મર્મ જાણતા નથી, અને જે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોના હૃદયમાં સમ્યગ્જ્ઞાનનું કિરણ પ્રકાશિત થયું છે, તેઓ બાહ્યક્રિયા અને વેષને પોતાનું નિજસ્વરૂપ સમજતા નથી, તેઓ મોક્ષમાર્ગની સન્મુખ ગમન કરીને ભવસ્થિતિને નષ્ટ કરે છે. ૧૨૪.

સમયસારનો સાર (સવૈયા એકત્રીસા)

**આચારજ કહેँ जिन वचनकौ विसतार ,
अगम अपार है कहैंगे हम कितनौ ।
बहुत बोलिबेसौँ न मकसूद चुप्प भली ,
बोलिये सुवचन प्रयोजन है जितनौ ॥
नानारूप जलपसौँ नाना विकल्प उठैँ ,
तातैँ जेतौ कारज कथन भलौ तितनौ ।
सुद्ध परमातमाकौ अनुभौ अभ्यास कीजैँ ,
यहैँ मोख-पंथ परमारथ हैँ इतनौ ॥ १२५ ॥**

શબ્દાર્થ:- વિસતાર (વિસ્તાર) = ફેલાવો. અગમ = અથાહ. મકસૂદ = ઈષ્ટ. જલપ = બકવાદ. કારજ = કામ. પરમારથ (પરમાર્થ) = પરમ પદાર્થ.

अलमलमतिजल्पैर्दुर्विकल्पैरनल्पै-
रयमहि परमार्थश्चेत्यतां नित्यमेकः।
स्वरसविसरपूर्णज्ञानविस्फूर्तिमात्रा-
न्न खलु समयसारादुत्तरं किञ्चिदस्ति ॥ ५१ ॥

સર્વવિશુદ્ધિ દ્વાર

૩૦૫

અર્થ:- શ્રીગુરુ કહે છે કે જિનવાણીનો વિસ્તાર વિશાળ અને અપરંપાર છે, અમે ક્યાં સુધી કહીશું વધારે બોલવું અમારે યોગ્ય નથી, તેથી હવે મૌન થઈ રહેવું સારું છે, કારણ કે વચન એટલા જ બોલવા જોઈએ, જેટલાથી પ્રયોજન સધાય. અનેક પ્રકારનો બકવાદ કરવાથી અનેક વિકલ્પ ઊઠે છે, તેથી તેટલું જ કથન કરવું બરાબર છે જેટલાનું કામ હોય. બસ, શુદ્ધ પરમાત્માના અનુભવનો અભ્યાસ કરો, એ જ મોક્ષમાર્ગ છે અને એટલો જ પરમાર્થ છે. ૧૨૫.

વળી-(દોહરા)

**સુદ્ધાતમ અનુભૌ ક્રિયા , સુદ્ધ ગ્યાન દ્રિગ દૌર ।
મુક્તિ-પંથ સાધન યહૈ , વાગજાલ સબ ઔર ॥ ૧૨૬ ॥**

શબ્દાર્થ:- ક્રિયા = ચારિત્ર. દ્રિગ = દર્શન. વાગજાલ = વચનોનો આડંબર.

અર્થ:- શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ કરવો તે જ સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે, બાકી બધો વચનનો આડંબર છે. ૧૨૬.

અનુભવ યોગ્ય શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ. (દોહરા)

**જગત ચક્ષુ આનંદમય , ગ્યાન ચેતનાભાસ ।
નિરવિકલપ સાસુત સુથિર , કીજૈ અનુભૌ તાસ ॥ ૧૨૭ ॥
અચલ અખંડિત ગ્યાનમય , પૂરન વીત મમત્વ ।
ગ્યાન ગમ્ય બાધા રહિત , સૌ હૈ આતમ તત્ત્વ ॥ ૧૨૮ ॥**

અર્થ:- આત્મપદાર્થ જગતના સર્વ પદાર્થોને દેખવા માટે નેત્ર છે, આનંદમય છે, જ્ઞાન-ચેતનાથી પ્રકાશિત છે, સંકલ્પ-વિકલ્પ રહિત છે, સ્વયંસિદ્ધ છે, અવિનાશી

इदमेकं जगच्चक्षुरक्षयं याति पूर्णताम् ।
विज्ञानघनमानन्दमयमध्यक्षतां नयत् ॥ ५२ ॥
इतीदमात्मनस्तत्त्वं ज्ञानमात्रमवस्थितम् ।
अखण्डमेकमचलं स्वसंवेद्यमबाधितम् ॥ ५३ ॥
इति सर्वविशुद्धिज्ञानाधिकारः ॥ १० ॥

૩૦૬

સમયસાર નાટક

છે, અચળ છે, અખંડિત છે, જ્ઞાનનો પિંડ છે, સુખ આદિ અનંત ગુણોથી પરિપૂર્ણ છે, વીતરાગ છે, ઈન્દ્રિયોથી અગોચર છે, જ્ઞાનગોચર છે, જન્મ-મરણ અથવા ક્ષુધા-તૃષ્ણા આદિની બાધાથી રહિત નિરાબાધ છે. આવા આત્મ-તત્ત્વનો અનુભવ કરો. ૧૨૭. ૧૨૮.

(દોહરા)

**સર્વ વિસુદ્ધિ દ્વાર યહ , કહ્યૌ પ્રગટ સિવપંથ ।
કુંદકુંદ મુનિરાજ કૃત , પૂરન ભયૌ ગરંથ ॥ ૧૨૯ ॥**

અર્થ:- સાક્ષાત્ મોક્ષનો માર્ગ (એવો) આ સર્વવિશુદ્ધિ અધિકાર કલ્પો અને સ્વામી કુંદકુંદમુનિ રચિત શાસ્ત્ર સમાપ્ત થયું. ૧૨૯.

ગ્રંથકર્તાનું નામ અને ગ્રંથનો મહિમા (ચોપાઈ)

**કુંદકુંદ મુનિરાજ પ્રવીના ।
તિન્હ યહ ગ્રંથ ઇહાંલૌ કીના ॥
ગાથા બદ્ધ સુપ્રાકૃત વાની ।
ગુરુપરંપરા રીતિ બખાની ॥ ૧૩૦ ॥
ભયૌ ગિરંથ જગત વિખ્યાતા ।
સુનત મહા સુખ પાવહિ ગ્યાતા ॥
જે નવ રસ જગમાંહિ બખાનૈ ।
તે સબ સમયસાર રસ સાનૈ ॥ ૧૩૧ ॥**

અર્થ:- આધ્યાત્મિક વિદ્યામાં કુશળ સ્વામી કુંદકુંદ મુનિએ આ ગ્રંથ અહીં સુધી રચ્યો છે, અને તે ગુરુ-પરંપરાના કથન અનુસાર પ્રાકૃત ભાષામાં ગાથાબદ્ધ કથન કર્યું છે. ૧૩૦. આ ગ્રંથ જગત્પ્રસિદ્ધ છે, એને સાંભળી જ્ઞાનીઓ પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરે છે. લોકોમાં જે નવરસ પ્રસિદ્ધ છે તે બધા આ સમયસારના રસમાં સમાયેલા છે. ૧૩૧

૧. ' માનૈ ' એવો પણ પાઠ છે.

વળી-(દોહરા)

**પ્રગટરૂપ સંસારમૈ, નવ રસ નાટક હોઈ ।
નવરસ ગર્ભિત ગ્યાનમય, વિરલા જાનૈ કોઈ ॥ ૧૩૨ ॥**

અર્થ:- સંસારમાં પ્રસિદ્ધ છે કે નાટક નવરસ સહિત હોય છે, પણ જ્ઞાનમાં નવેય રસ ગર્ભિત છે, એ વાત કોઈ વિરલા જ જાણે છે.

ભાવાર્થ:- નવરસોમાં બધાનો નાયક શાંતરસ છે અને શાંતરસ જ્ઞાનમાં છે. ૧૩૨.

નવ રસોના નામ (કવિત્ત)

**પ્રથમ સિંગાર વીર દૂજૌ રસ ,
ત્રીજૌ રસ કરુના સુખદાયક ।
હાસ્ય ચતુર્થ રુદ્ર રસ પંચમ ,
છઠ્ઠમ રસ બીભચ્છ વિભાયક ॥
સપ્તમ ભય અદ્ભુત રસ અદ્ભુત ,
નવમો શાંત રસનિકૌ નાયક ।
એ નવ રસ એઈ નવ નાટક ,
જો જહં મગન સોઈ તિહિ લાયક ॥ ૧૩૩ ॥**

અર્થ:- પહેલો શૃંગાર, બીજો વીરરસ, ત્રીજો સુખદાયક કરુણારસ, ચોથો હાસ્ય, પાંચમો રૌદ્ર રસ, છઠ્ઠો ઘૃણાસ્પદ બીભત્સ રસ, સાતમો ભયાનક, આઠમો અદ્ભુત અને નવમો સર્વ રસોનો શિરતાજ શાંતરસ છે. આ નવ રસ છે. અને એ જ નાટકરૂપ છે. જે, જે રસમાં મગ્ન થાય તેને તે જ રુચિકર લાગે છે. ૧૩૩.

નવ રસોના લૌકિક સ્થાન (સવૈયા એકત્રીસા)

**સોભામૈ સિંગાર બસૈ વીર પુરુષારથમૈ ,
કોમલ હિએમૈ કરુના રસ બખાનિયે ।**

આનંદમૈં હાસ્ય રુંડ મુંડમૈં વિરાજૈં રુદ્ર ,
બીભત્સ તહાં જહાં ગિલાની મન આનિયે ॥
ચિંતામૈં ભયાનક અથાહતામૈં અદભુત ,
માયાકી અરુચિ તામૈં સાંત રસ માનિયે ।
ઐઁ નવ રસ ભવરૂપ ઐઁ ભાવરૂપ ,
ઙ્ઙનિકૌ વિલેછિન સુદ્રિષ્ટિ જાગૈં જાનિયે ॥ ૧૩૪ ॥

શબ્દાર્થ:- રુંડ-મુંડ = રણ-સંગ્રામ. વિલેછિન = પૃથક્કરણ.

અર્થ:- શોભામાં શૃંગાર, પુરુષાર્થમાં વીર, ક્રોમળ હૃદયમાં કરુણા, આનંદમાં હાસ્ય, રણ-સંગ્રામમાં રૌદ્ર, ગ્લાનિમાં બીભત્સ, શોક મરણાદિની ચિંતામાં ભયાનક, આશ્ચર્યમાં અદ્ભુત અને વૈરાગ્યમાં શાંતરસનો નિવાસ છે. આ નવ રસ લૌકિક છે અને પારમાર્થિક છે, એનું પૃથક્કરણ જ્ઞાનદ્રષ્ટિનો ઉદય થતાં થાય છે. ૧૩૪.

નવ રસોના પારમાર્થિક સ્થાન (છપ્પા)

ગુન વિચાર સિંગાર , વીર ઉદ્દમ ઉદાર રુખ ।
કરુના સમરસ રીતિ , હાસ હિરદૈં ઉછાહ સુખ ॥
અષ્ટ કરમ દલમલન , રુદ્ર વરતૈં તિહિ થાનક ।
તન વિલેછ બીભચ્છ , ડુંદ મુખ દસા ભયાનક ॥
અદભુત અનંત બલ ચિંતવન , સાંત સહજ વૈરાગ ધ્રુવ ।
નવ રસ વિલાસ પરગાસ તબ ,
જબ સુબોધ ઘટ પ્રગટ હુવ ॥ ૧૩૫ ॥

શબ્દાર્થ:- ઉછાહ = ઉત્સાહ. દલમલન = નષ્ટ કરવું. વિલેછ = અશુચિ.

અર્થ:- આત્માને જ્ઞાનગુણથી વિભૂષિત કરવાનો વિચાર તે શૃંગાર રસ છે, કર્મ-નિર્જરાનો ઉદ્દમ તે વીરરસ છે, પોતાના જ જેવા સર્વ જીવોને સમજવા તે કરુણા રસ છે, મનમાં આત્મ-અનુભવનો ઉત્સાહ તે હાસ્યરસ છે, આઠ કર્મોનો

સર્વવિશુદ્ધિ દ્વાર

૩૦૯

નાશ કરવો તે રૌદ્ર રસ છે, શરીરની અશુચિનો વિચાર કરવો તે બીભત્સ રસ છે, જન્મ-મરણ આદિનું દુઃખ ચિંતવવું તે ભયાનક રસ છે, આત્માની અનંત શક્તિનું ચિંતવન કરવું તે અદ્ભુત રસ છે, દૃઢ વૈરાગ્ય ધારણ કરવો તે શાંત રસ છે. જ્યારે હૃદયમાં સમ્યજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે ત્યારે આ રીતે નવરસનો વિલાસ પ્રકાશિત થાય છે. ૧૩૫.

(ચોપાઈ)

જબ સુબોધ ઘટમૈ પરગાસૈ ।
તબ રસ વિરસ વિષમતા નાસૈ ॥
નવ રસ લખૈ એક રસ માંહી ।
તાતૈ વિરસ ભાવ મિટિ જાંહી ॥ ૧૩૬ ॥

શબ્દાર્થ:- સુબોધ = સમ્યજ્ઞાન. વિષમતા = ભેદ.

અર્થ:- જ્યારે હૃદયમાં સમ્યજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે, ત્યારે રસ-વિરસનો ભેદ મટી જાય છે. એક જ રસમાં નવ રસ દેખાય છે, તેથી વિરસભાવ નષ્ટ થઈને એક શાંત રસમાં જ આત્મા વિશ્રામ લે છે. ૧૩૬.

(દોહરા)

સબરસગર્ભિત મૂલ રસ , નાટક નામ ગરંથ ।
જાકે સુનત પ્રવાંન જિય , સમુઝૈ પંથ કુપંથ ॥ ૧૩૭ ॥

શબ્દાર્થ:- મૂલ રસ = પ્રધાનરસ. કુપંથ = મિથ્યામાર્ગ.

અર્થ:- આ નાટક સમયસાર ગ્રંથ સર્વ રસોથી ગર્ભિત આત્માનુભવરૂપ મૂળ રસમય છે, તે સાંભળતા જ જીવ સન્માર્ગ અને ઉન્માર્ગને સમજી જાય છે. ૧૩૭.

(ચોપાઈ)

વરતૈ ગ્રંથ જગત હિત કાજા ।
પ્રગટે અમૃતચંદ્ર મુનિરાજા ॥
તબ તિન્હિ ગ્રંથ જાનિ અતિ નીકા ।
રચી બનાઈ સંસકૃત ટીકા ॥ ૧૩૮ ॥

અર્થ:- આ જગદ્દિકારી ગ્રંથ પ્રાકૃત ભાષામાં હતો, અમૃતચંદ્ર સ્વામીએ તેને અત્યંત શ્રેષ્ઠ જાણીને એની સંસ્કૃત ટીકા બનાવી. ૧૩૮.

(દોહરા)

**સરબ વિસુદ્ધી દ્વારલૌં, આણ કરત બખાન ।
તબ આચારજ ભગતિસૌં, કરૈ ગ્રંથ ગુન ગાન ।। ૧૩૯ ।।**

અર્થ:- અમૃતચંદ્ર સ્વામીએ સર્વવિશુદ્ધિ દ્વાર સુધી આ ગ્રંથનું સંસ્કૃત ભાષામાં વ્યાખ્યાન કર્યું છે અને ભક્તિપૂર્વક ગુણાનુવાદ ગાયા છે. ૧૩૯.

દસમા અધિકારનો સાર

અનંતકાળથી જન્મ-મરણરૂપ સંસારમાં નિવાસ કરતાં આ મોહી જીવે પુદ્ગલોના સમાગમથી કદી પોતાના સ્વરૂપનો આસ્વાદ લીધો નથી; અને રાગ-દ્વેષ આદિ મિથ્યાભાવોમાં તત્પર રહ્યો. હવે સાવધાન થઈને નિજાત્મઅભિરુચિરૂપ સુમતિ રાધિકા સાથે સંબંધ કરવો અને પરપદાર્થોમાં અહંબુદ્ધિરૂપ કુમતિ કુબ્જાથી વિરક્ત થવું ઉચિત છે. સુમતિ રાધિકા શેતરંજના ખેલાડી સમાન પુરુષાર્થને મુખ્ય કરે છે અને કુમતિ કુબ્જા ચોપાટના ખેલાડીની જેમ 'પાસા પડે સો દાવ'ની નીતિથી ભાગ્યનું અવલંબન લે છે. આ દષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ છે કે નીતિથી પોતાના બુદ્ધિબળ અને બાહ્ય સાધનોનો સંગ્રહ કરીને ઉદ્યોગમાં તત્પર થવાની શિષ્યામણ આપવામાં આવી છે. નસીબની વાત છે, કર્મ જેવો રસ આપશે તે થશે, ભાગ્યમાં નથી, ઇત્યાદિ ભાગ્યને રોવું તેને અજ્ઞાનભાવ કહ્યો છે, કારણ કે ભાગ્ય આંધળું છે અને પુરુષાર્થ દેખતો છે.

આત્મા પૂર્વકર્મરૂપ વિષવૃક્ષોનો કર્તા-ભોક્તા નથી, આ જાતનો વિચાર દઢ રાખવાથી અને શુદ્ધાત્મપદમાં મસ્ત રહેવાથી તે કર્મ-સમૂહ પોતાની મેળે નષ્ટ થઈ જાય છે. જો આંધળો મનુષ્ય લંગડા મનુષ્યને પોતાના ખભા ઉપર લઈ લે, તો આંધળો લંગડાના જ્ઞાન અને લંગડો આંધળાના પગની મદદથી રસ્તો પસાર કરી શકે છે. પરંતુ આંધળો એકલો જ રહે અને લંગડો પણ તેનાથી જુદો રહે તો, તે બન્ને ઇચ્છિત ક્ષેત્રે પહોંચી શકતા નથી અને વિપત્તિ ઉપર વિજય મેળવી શકતા નથી. એ જ દશા જ્ઞાન અને ચારિત્રની છે. સાચું પૂછો તો, જ્ઞાન વિના ચારિત્ર ચારિત્ર જ નથી, અને ચારિત્ર વિના જ્ઞાન જ્ઞાન જ નથી, કારણ

સર્વવિશુદ્ધિ દ્વાર

૩૧૧

કે જ્ઞાન વિના પદાર્થનું સ્વરૂપ કોણ ઓળખશે અને ચારિત્ર વિના સ્વરૂપમાં વિશ્રામ કેવી રીતે મળશે? તેથી સ્પષ્ટ છે કે જ્ઞાન-વૈરાગ્યની જોડી છે. ક્રિયાના ફળમાં લીન થવાનો જૈનમતમાં કાંઈ મહિમા નથી, તેને “ કરની હિત હરની સદા, મુક્તિ વિતરની નાંહિ ” કહ્યું છે. તેથી જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનગોચર અને જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનો જ અનુભવ કરે છે.

યાદ રહે કે જ્ઞાન આત્માનો અસાધારણ ગુણ છે, જ્યારે તે જ્ઞેયનું ગ્રહણ કરે છે અર્થાત્ જાણે છે, ત્યારે તેની પરિણતિ જ્ઞેયાકાર થાય છે કારણ કે જ્ઞાન સવિકલ્પ છે, દર્શન સમાન નિર્વિકલ્પ નથી, અર્થાત્ જ્ઞાન જ્ઞેયના આકાર આદિનો વિકલ્પ કરે છે કે આ નાનું છે, આ મોટું છે, વાંકું છે, સીધું છે, ઊંચું છે, નીચું છે, ગોળ છે, ત્રિકોણ છે, મીઠું છે, કડવું છે, સાધક છે, બાધક છે, હેય છે, ઉપાદેય છે, ઇત્યાદિ. પરંતુ જ્ઞાન જ્ઞાન જ રહે છે, જ્ઞેયનું જ્ઞાયક હોવાથી અથવા જ્ઞેયાકારે પરિણમવાથી જ્ઞેયરૂપ થતું નથી, પરંતુ જ્ઞાનમાં જ્ઞેયની આકૃતિ પ્રતિબિંબિત થવાથી અથવા તેમાં આકાર આદિનો વિકલ્પ થવાથી અજ્ઞાનીઓ જ્ઞાનનો દોષ સમજે છે અને કહે છે કે જ્યારે આ જ્ઞાનની સવિકલ્પતા મટી જશે-અર્થાત્ આત્મા શૂન્ય જડ જેવો થઈ જશે, ત્યારે જ્ઞાન નિર્દોષ થશે, પરંતુ ‘વસ્તુભાવ મિટૈ નહિ કયોંહી’ની નીતિથી તેમનો વિચાર નિષ્ફળ છે. ઘણુંખરું જોવામાં આવ્યું છે કે આપણે કાંઈ ને કાંઈ ચિંતવન કર્યા જ કરીએ છીએ, તેનાથી ખેદખિન્ન થયા કરીએ છીએ અને ઇચ્છીએ છીએ કે આ ચિંતવન ન થયા કરે. એ માટે આપણો અનુભવ એવો છે કે ચેતયિતા ચેતન તો ચેતતો જ રહે છે, ચેતતો હતો અને ચેતતો રહેશે, તેનો ચેતના સ્વભાવ મટી શકતો નથી. “તાતૈ ખેદ કરૈ સઠ યોંહી”ની નીતિથી ખિન્નતા પ્રતીત થાય છે, માટે ચિંતવન, ધર્મ-ધ્યાન અને મંદકષાયરૂપ થવું જોઈએ. એમ કરવાથી ઘણી શાંતિ મળે છે તથા સ્વભાવનો સ્વાદ મળવાથી સાંસારિક સંતાપ સતાવી શકતા નથી, તેથી સદા સાવધાન રહીને ઇષ્ટ-વિયોગ, અનિષ્ટ-સંયોગ પરિગ્રહ-સંગ્રહ આદિને અત્યંત ગૌણ કરીને નિર્ભય, નિરાકુળ, નિગમ, નિર્ભેદ આત્માના અનુભવનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

स्याद्वाद દ્વાર

(૧૧)

સ્વામી અમૃતચંદ્ર મુનિની પ્રતિષ્ઠા (ચોપાઈ)

અદ્ભુત ગ્રંથ અધ્યાત્મ વાની ।
સમુદ્ગૃહ કોઠા વિરલા ગ્યાની ॥
યામૈ સ્યાદવાદ અધિકારા ।
તાકૌ જો કીજૈ બિસતારા ॥ ૧ ॥
તો ગરંથ અતિ સોભા પાવૈ ।
વહ મંદિર યહુ કલસ કહાવૈ ॥
તબ ચિત અમૃત વચન ગઢિ ખોલે ।
અમૃતચંદ્ર આચારજ બોલે ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:- અદ્ભુત = અથાહ. બિરલા = કોઈ કોઈ. ગઢિ = રચીને.

અર્થ:- આ અધ્યાત્મ-કથનનો ગહન ગ્રંથ છે. એને કોઈ વિરલા મનુષ્ય જ સમજી શકે છે. જો એમાં સ્યાદ્વાદ અધિકાર વધારવામાં આવે તો આ ગ્રંથ અત્યંત સુંદર થઈ જાય, અર્થાત્ જો કુંદકુંદસ્વામી રચિત ગ્રંથની રચના મંદિરવત્ છે, તો તેના ઉપર સ્યાદ્વાદનું કથન કળશ સમાન સુશોભિત થશે. એવો વિચાર કરીને અમૃત-વચનોની રચના કરીને અમૃતચંદ્ર સ્વામી કહે છે. ૧.૨.

૫ળી-(દોહરા)

કુંદકુંદ નાટક વિષૈ, કહ્યો દરબ અધિકાર ।
સ્યાદવાદ નૈ સાધિ મૈ, કહૌ અવસ્થા દ્વાર ॥ ૩ ॥
કહૌ મુક્તિ-પદકી કથા, કહૌ મુક્તિકૌ પંથ ।
જૈસૈ ઘૃત કારજ જહાં, તહાં કારન દધિ મંથ ॥ ૪ ॥

સ્યાદ્વાદ દ્વાર

૩૧૩

અર્થ:- સ્વામી કુન્દકુન્દાચાર્યે નાટક ગ્રંથમાં જીવ-અજીવ દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે, હવે હું સ્યાદ્વાદ, નય અને સાધ્ય-સાધક અધિકાર કહું છું. ૩. સાધ્ય-સ્વરૂપ મોક્ષપદ અને સાધક-સ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગનું કથન કરું છું, જેવી રીતે ઘી-રૂપ પદાર્થની પ્રાપ્તિ માટે દહીં વલોવવું તે કારણ છે. ૪.

ભાવાર્થ:- જેવી રીતે દધિમંથનરૂપ કારણ મળવાથી ઘૃત પદાર્થની પ્રાપ્તિરૂપ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, તેવી જ રીતે મોક્ષમાર્ગનું ગ્રહણ કરવાથી મોક્ષપદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. મોક્ષમાર્ગ કારણ છે અને મોક્ષપદાર્થ કાર્ય છે. કારણ વિના કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી, તેથી કારણસ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગ અને કાર્યસ્વરૂપ મોક્ષ બન્નેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

(ચોપાઈ)

અમૃતચંદ્ર બોલે મૃદુવાની ।
સ્યાદવાદકી સુનૌ કહાની ॥
કોઝ કહૈ જીવ જગ માંહી ।
કોઝ કહૈ જીવ હૈ નાંહી ॥ ૫ ॥

(દોહરા)

एकरूप कोऊ कहै, कोऊ अगनित अंग ।
छिनभंगुर कोऊ कहै, कोऊ कहै अभंग ॥ ६ ॥
नै अनंत इहबिधि, कही मिलै न काहू कोइ ।
जो सब नै साधन करै, स्यादवाद है सोई ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ:- કહાની = કથન. અગનિત અંગ = અનેક રૂપ. છિનભંગુર = અનિત્ય. અભંગ = નિત્ય.

અર્થ:- અમૃતચંદ્ર સ્વામીએ મૂઢુ વચનોમાં કહ્યું કે સ્યાદ્વાદનું કથન સાંભળો; કોઈ કહે છે કે સંસારમાં જીવ છે, કોઈ કહે છે કે જીવ નથી. ૫. કોઈ જીવને એકરૂપ અને કોઈ અનેકરૂપ કહે છે, કોઈ જીવને અનિત્ય અને કોઈ નિત્ય કહે છે. ૬. આ રીતે અનેક નય છે, કોઈ કોઈમાં મળતા નથી, પરસ્પર વિરુદ્ધ છે અને જે સર્વ નયોને સાધે છે તે સ્યાદ્વાદ છે. ૭.

વિશેષ:- કોઈ જીવ પદાર્થને અસ્તિસ્વરૂપ અને કોઈ જીવ પદાર્થને નાસ્તિસ્વરૂપ કહે છે. અદ્વૈતવાદી જીવને એક બ્રહ્મરૂપ કહે છે, નૈયાયિક જીવને અનેકરૂપ કહે છે, બૌદ્ધમતવાળા જીવને અનિત્ય કહે છે, સાંખ્યમતવાળા શાશ્વત અર્થાત્ નિત્ય કહે છે. અને આ સર્વ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, કોઈ કોઈને મળતા નથી, પણ સ્યાદ્વાદી સર્વ નયોને અવિરુદ્ધ સાધે છે.

સ્યાદ્વાદ સંસાર-સાગરથી તારનાર છે (દોહરા)

**સ્યાદવાદ અધિકાર અબ, कहाँ जैनकौ मूल।
जाके जानत जगत जन, लहैं जगत-जल-कूल॥ ८॥**

શબ્દાર્થ:- મૂલ = મુખ્ય. જગત-જન = સંસારના મનુષ્ય. કૂલ = કિનારો.

અર્થ:- જૈનમતનો મૂળ સિદ્ધાંત 'સ્યાદ્વાદ અધિકાર' કહું છું, જેનું જ્ઞાન થવાથી જગતના મનુષ્ય સંસાર-સાગરથી પાર થાય છે. ૮.

નય સમૂહ વિષે શિષ્યની શંકા અને ગુરુનું સમાધાન (સવૈયા એકત્રીસા)

**शिष्य कहै स्वामी जीव स्वाधीन कि पराधीन,
जीव एक है किधौं अनेक मानि लीजिए।
जीव है सदीव किधौं नांही है जगत मांहि,
जीव अविनश्वर कि नश्वर कहीजिए॥
सतगुरु कहै जीव है सदीव निजाधीन,
एक अविनश्वर दरव-द्रिष्टि दीजिए।
जीव पराधीन छिनभंगुर अनेक रूप,
नांही जहां तहां परजै प्रवांन कीजिए॥ ९॥**

अत्र स्याद्वादशुद्ध्यर्थं वस्तुतत्त्वव्यवस्थितिः।
उपायोपेयभावश्च मनाग्भूयोऽपि चिंत्यते॥१॥
ब्राह्मार्थः परिपीतमुज्झितनिजप्रव्यक्तिरिक्तीभवद्
विश्रान्तं पररूप एव परितो ज्ञानं पशोः सीदति।
यत्तत्तदिह स्वरूपत इति स्याद्वादिनस्तत्पुन-
र्दूरोन्मग्नघनस्वभावभरतः पूर्णं समुन्मज्जति॥२॥

સ્યાદાદ દ્વાર

૩૧૫

શબ્દાર્થ:- અવિનશ્વર = નિત્ય. નશ્વર = અનિત્ય. નિજાધીન = પોતાને આધીન. પરાધીન = બીજાને આધીન. નાંહી = નષ્ટ થનાર.

અર્થ:- શિષ્ય પૂછે છે કે હે સ્વામી! જગતમાં જીવ સ્વાધીન છે કે પરાધીન? જીવ એક છે અથવા અનેક? જીવ સદાકાળ છે અથવા કોઈવાર જગતમાં નથી રહેતો? જીવ અવિનાશી છે અથવા નાશવાન છે? શ્રીગુરુ કહે છે કે દ્રવ્યદષ્ટિથી જુઓ તો જીવ સદાકાળ છે, સ્વાધીન છે, એક છે અને અવિનાશી છે. પર્યાયદષ્ટિએ પરાધીન, ક્ષણભંગુર, અનેકરૂપ અને નાશવાન છે, તેથી જ્યાં જે અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યું હોય તેને પ્રમાણ કરવું જોઈએ.

વિશેષ:- જ્યારે જીવની કર્મરહિત શુદ્ધ અવસ્થા ઉપર દષ્ટિ મૂકવામાં આવે છે, ત્યારે તે સ્વાધીન છે, જ્યારે તેની કર્માધીન દશા ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવે છે, ત્યારે તે પરાધીન છે. લક્ષણની દષ્ટિએ સર્વ જીવદ્રવ્ય એક છે, સંખ્યાની દષ્ટિએ અનેક છે. જીવ હતો, જીવ છે, જીવ રહેશે, એ દષ્ટિએ જીવ સદાકાળ છે, જીવ એક ગતિમાંથી બીજી ગતિમાં જાય છે, તેથી એક ગતિમાં સદાકાળ નથી. જીવ પદાર્થ કદી નષ્ટ થઈ જતો નથી, તેથી તે અવિનાશી છે, ક્ષણે-ક્ષણે પરિણમન કરે છે તેથી તે અનિત્ય છે. ૯.

પદાર્થ સ્વ-ચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વરૂપ અને પર-ચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ નાસ્તિરૂપ છે.
(સર્વેયા એકત્રીસા)

दर्व खेत काल भाव च्यारौं भेद वस्तुहीमैं ,
अपने चतुष्क वस्तु अस्तिरूप मानियै ।
परके चतुष्क वस्तु नासति नियत अंग ,
ताकौ भेद दर्व-परजाइ मध्य जानियै ।।
दरब तौ वस्तु खेत सत्ताभूमि काल चाल ,
स्वभाव सहज मूल सकति बखानियै ।
याही भांति पर विकल्प बुद्धि कल्पना ,
विवहारद्रिष्टि अंस भेद परवांनियै ।। १० ।।

શબ્દાર્થ:- ચતુષ્ક = ચાર-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ. અસ્તિ = છે. નાસતિ = નથી. નિયત = નિશ્ચય. પરજાઈ = અવસ્થા. સત્તાભૂમિ = ક્ષેત્રાવગાહ.

અર્થ:- દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ એ ચારે વસ્તુમાં જ છે, તેથી પોતાના ચતુષ્ક અર્થાત્ સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર સ્વકાળ અને સ્વભાવની અપેક્ષાએ વસ્તુ અસ્તિરૂપ છે અને પરચતુષ્ક અર્થાત્ પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પરકાળ અને પરભાવની અપેક્ષાએ વસ્તુ નાસ્તિરૂપ છે. આ રીતે નિશ્ચયથી દ્રવ્ય અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ છે. તેમના ભેદ દ્રવ્ય અને પર્યાયમાં જાણી શકાય છે. વસ્તુને દ્રવ્ય, સત્તાભૂમિને ક્ષેત્ર, વસ્તુના પરિણમનને કાળ અને વસ્તુના મૂળ સ્વભાવને ભાવ કહે છે. આ રીતે બુદ્ધિથી સ્વચતુષ્ટય અને પરચતુષ્ટયની કલ્પના કરવી તે વ્યવહારનયનો ભેદ છે.

વિશેષ:- ગુણ-પર્યાયોના સમૂહને વસ્તુ કહે છે, એનું જ નામ દ્રવ્ય છે. પદાર્થ આકાશમાં જે પ્રદેશોને રોકીને રહે છે અથવા જે પ્રદેશોમાં પદાર્થ રહે છે, તે સત્તાભૂમિને ક્ષેત્ર કહે છે. પદાર્થના પરિણમન અર્થાત્ પર્યાયથી પર્યાયાંતર થવું તેને કાળ કહે છે. અને પદાર્થના નિજસ્વભાવને ભાવ કહે છે. આ જ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ પદાર્થનું ચતુષ્ક અથવા ચતુષ્ટય કહેવાય છે. આ પદાર્થનું ચતુષ્ટય સદા પદાર્થમાં જ રહે છે, તેનાથી ભિન્ન થતું નથી. જેમ કે-ઘટમાં સ્પર્શ, રસ અથવા રુક્ષ, કઠોર, રક્ત આદિ ગુણપર્યાયોનો સમુદાય દ્રવ્ય છે, જે આકાશના પ્રદેશોમાં ઘટ સ્થિત છે અથવા ઘટના પ્રદેશો તેનું ક્ષેત્ર છે, ઘટના ગુણ-પર્યાયોનું પરિવર્તન તેનો કાળ છે, ઘટની જળધારણની શક્તિ તેનો ભાવ છે. એવી જ રીતે પટ પણ એક પદાર્થ છે, ઘટની જેમ પટમાં પણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ છે. ઘટના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ ઘટમાં છે. પટમાં નથી; તેથી ઘટ પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવથી અસ્તિરૂપ છે અને પટના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવથી નાસ્તિરૂપ છે. એવી જ રીતે પટના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવથી અસ્તિરૂપ છે, પટના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ ઘટમાં નથી, તેથી પટ, ઘટના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવથી નાસ્તિરૂપ છે. ૧૦.

સ્યાદ્વાદના સાત ભંગ (દોહરા)

है नांही नांही सु है , है है नांही नांही ।

यह सरवंगी नय धनी , सब मानै सबमांही ॥ ११ ॥

સ્યાદ્વાદ દ્વાર

૩૧૭

શબ્દાર્થ:- હૈ = છે. નાંહિ = નથી. હૈ નાંહી = છે-નથી. નાંહી સુ હૈ = અવક્તવ્ય.

અર્થ:- અસ્તિ, નાસ્તિ, અસ્તિ-નાસ્તિ, અવક્તવ્ય, અસ્તિ-અવક્તવ્ય, નાસ્તિ-અવક્તવ્ય અને અસ્તિ-નાસ્તિ અવક્તવ્ય, આવી રીતે સાત ભંગ થાય છે. એને સર્વાંગ નયના સ્વામી સ્યાદ્વાદ સર્વ વસ્તુમાં માને છે.

વિશેષ:- સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવ આ પોતાના ચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ તો દ્રવ્ય અસ્તિસ્વરૂપ છે અર્થાત્ પોતા સમાન છે. પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પરકાળ અને પરભાવ આ પરચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય નાસ્તિસ્વરૂપ છે અર્થાત્ પરસમાન નથી. ઉપર્યુક્ત સ્વચતુષ્ટય પરચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ ક્રમથી ત્રણે કાળે પોતાના ભાવોથી અસ્તિ-નાસ્તિસ્વરૂપ છે અર્થાત્ પોતા સમાન છે-પર સમાન નથી. અને સ્વચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય એક જ કાળે વચનગોચર નથી, આ કારણે અવક્તવ્ય છે અર્થાત્ કહેવામાં આવી શકતું નથી. અને તે જ સ્વચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ અને એક જ કાળે સ્વ-પર ચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય અસ્તિસ્વરૂપ છે તો પણ અવક્તવ્ય છે અને તેજ દ્રવ્ય પરચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ અને એકજ કાળે સ્વપર ચતુષ્ટયના અપેક્ષાએ નાસ્તિસ્વરૂપ છે તોપણ કહી શકાતું નથી. અને તે જ દ્રવ્ય સ્વચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ અને પરચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ અને એક જ કાળે સ્વપરચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ આસ્તિ-નાસ્તિસ્વરૂપ છે, તોપણ અવક્તવ્ય છે. જેમકે- એક જ પુરુષ પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા કહેવાય છે અને તે જ પુરુષ પોતાના પિતાની અપેક્ષાએ પુત્ર કહેવાય છે. તે જ પુરુષ મામાની અપેક્ષાએ ભાણેજ કહેવાય છે અને ભાણેજની અપેક્ષાએ મામા કહેવાય છે, સ્ત્રીની અપેક્ષાએ પતિ કહેવાય છે, બહેનની અપેક્ષાએ ભાઈ કહેવાય છે તથા તે જ પુરુષ પોતાના વેરીની અપેક્ષાએ શત્રુ કહેવાય છે અને ઈષ્ટની અપેક્ષાએ મિત્ર પણ કહેવાય છે. ઇત્યાદિ અનેક સંબંધોથી એક જ પુરુષ કથંચિત્ અનેક પ્રકારે કહેવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે એક દ્રવ્ય સાત ભંગ દ્વારા સાધવામાં આવે છે. આ સાત ભંગોનું વિશેષ સ્વરૂપ સપ્તભંગીતરંગિણી આદિ અન્ય જૈનશાસ્ત્રોમાંથી સમજવું જોઈએ. ૧૧.

એકાંતવાદીઓના ચૌદ નય-ભેદ (સવૈયા એકત્રીસા)

**ग्यानकौ कारन ज्ञेय आतमा त्रिलोकमय ,
ज्ञेयसौं अनेक ग्यान मेल ज्ञेय छांही है ।**

जौलौं ज्ञेय तौलौं ग्यान सर्व दर्दमें विग्यान,
ज्ञेय क्षेत्र मान ग्यान जीव वस्तु नांही है ॥
देह नसै जीव नसै देह उपजत लसै,
आतमा अचेतना है सत्ता अंस मांही है ।
जीव छिनभंगुर अग्यायक सहजरूपी^१ ग्यान,
ऐसी ऐसी एकान्त अवस्था मूढ पांही है ॥ १२ ॥

અર્થ:- (૧) જ્ઞેય, (૨) ત્રૈલોક્યમય, (૩) અનેક જ્ઞાન, (૪) જ્ઞેયનું પ્રતિબિંબ, (૫) જ્ઞેય કાળ, (૬) દ્રવ્યમય જ્ઞાન, (૭) ક્ષેત્રયુત જ્ઞાન, (૮) જીવ નાસ્તિ, (૯) જીવ વિનાશ, (૧૦) જીવ ઉત્પાદ, (૧૧) આત્મા અચેતન, (૧૨) સત્તા અંશ, (૧૩) ક્ષણભંગુર અને (૧૪) અજ્ઞાયક. આવી રીતે ચૌદ નય છે. જે કોઈ એક નયનું ગ્રહણ કરે અને બાકીનાને છોડે, તે એકાંતી મિથ્યાદષ્ટિ છે.

- (૧) જ્ઞેય-એક પક્ષ એ છે કે જ્ઞાન માટે જ્ઞેય કારણ છે.
- (૨) ત્રૈલોક્ય પ્રમાણ-એક પક્ષ એ છે કે આત્મા ત્રણ લોક બરાબર છે.
- (૩) અનેક જ્ઞાન-એક પક્ષ એ છે કે જ્ઞેયમાં અનેકતા હોવાથી જ્ઞાન પણ અનેક છે.
- (૪) જ્ઞેયનું પ્રતિબિંબ-એક પક્ષ એ છે કે જ્ઞાનમાં જ્ઞેય પ્રતિબિંબિત થાય છે.
- (૫) જ્ઞેય કાળ-એક પક્ષ એ છે કે જ્યાં સુધી જ્ઞેય છે ત્યાં સુધી જ્ઞાન છે જ્ઞેયનો નાશ થવાથી જ્ઞાનનો પણ નાશ છે.
- (૬) દ્રવ્યમય જ્ઞાન-એક પક્ષ એ છે કે સર્વ દ્રવ્ય બ્રહ્મથી અભિન્ન છે, તેથી બધા પદાર્થો જ્ઞાનરૂપ છે.
- (૭) ક્ષેત્રયુત જ્ઞાન-એક પક્ષ એ છે કે જ્ઞેયના ક્ષેત્ર બરાબર જ્ઞાન છે એનાથી બહાર નથી.

૧. 'સુરૂપી જ્ઞાન' એવો પણ પાઠ છે.

સ્યાદાદ દ્વાર

૩૧૯

- (૮) જીવ નાસ્તિ-એક પક્ષ એ છે કે જીવ પદાર્થનું અસ્તિત્વ જ નથી.
(૯) જીવ વિનાશ-એક પક્ષ એ છે કે દેહનો નાશ થતાં જ જીવનો નાશ થઈ જાય છે.
(૧૦) જીવ ઉત્પાદ-એક પક્ષ એ છે કે શરીરની ઉત્પત્તિ થતાં જ જીવની ઉત્પત્તિ થાય છે.
(૧૧) આત્મા અચેતન-એક પક્ષ એ છે કે આત્મા અચેતન છે, કેમકે જ્ઞાન અચેતન છે.
(૧૨) સત્તા અંશ-એક પક્ષ એ છે કે આત્મા સત્તાનો અંશ છે.
(૧૩) ક્ષણભંગુર-એક પક્ષ એ છે કે જીવનું સદા પરિણમન થાય છે, તેથી ક્ષણભંગુર છે.
(૧૪) અજ્ઞાયક-એક પક્ષ એ છે કે જ્ઞાનમાં જાણવાની શક્તિ નથી, તેથી અજ્ઞાયક છે. ૧૪.

પ્રથમ પક્ષનું સ્પષ્ટીકરણ અને ખંડન (સર્વેયા એકત્રીસા)

कोऊ मूढ़ कहै जैसेँ प्रथम सवांरी भीँति ,
पाछैँ ताकैँ ऊपर सुचित्र आछ्यौँ लेखिए ।
तैसेँ मूल कारन प्रगट घट पट जैसेँ ,
तैसेँ तहां ग्यानरूप कारज वैसेँखिए ।।
ग्यानी कहै जैसेँ वस्तु तैसेँ ही सुभाव ताकौँ ,
तातैँ ग्यान ज्ञेय भिन्न भिन्न पद पेखिए ।
कारन कारज दोऊ एकहीमैँ निहचैँ पैँ ,
तेरौँ मत साचौँ विवहारदृष्टि देखिए ।। १३ ।।

શબ્દાર્થ:- ભીંતિ = દીવાલ. આછ્યૌ = ઉત્તમ. મૂલ કારન = મુખ્ય કારણ.
કારજ = કાર્ય. નિહચૈ = નિશ્ચયનયથી.

અર્થ:- કોઈ અજ્ઞાની (મીમાંસક) આદિ કહે છે કે પહેલાં દીવાલ સાફ કરીને પછી તેના ઉપર ચિત્રકામ કરવાથી ચિત્ર સારું થાય છે અને જો દીવાલ ખરાબ હોય તો ચિત્ર પણ ખરાબ ઉઘડે છે; તેવી જ રીતે જ્ઞાનના મૂળ કારણ ઘટ-પટ આદિ જ્ઞેય જેવા હોય છે તેવું જ્ઞાનરૂપ કાર્ય થાય છે, તેથી સ્પષ્ટ છે કે જ્ઞાનનું કારણ જ્ઞેય છે અને સ્યાદ્વાદી જ્ઞાની સંબોધન કરે છે કે જે જેવો પદાર્થ હોય છે, તેવો જ તેનો સ્વભાવ હોય છે, તેથી જ્ઞાન અને જ્ઞેય ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થ છે. નિશ્ચયનયથી કારણ અને કાર્ય બન્ને એક જ પદાર્થમાં છે, તેથી તારું જે મંતવ્ય છે તે વ્યવહારનયથી સત્ય છે. ૧૩.

બીજા પક્ષનું સ્પષ્ટીકરણ અને ખંડન (સવૈયા એકત્રીસા)

**कोऊ मिथ्यामती लोकालोक व्यापि ग्यान मानि ,
समुझै त्रिलोक पिंड आतम दरब है।
याहीतैं सुछंद भयौ डोलै मुखहू न बोलै ,
कहै या जगतमैं हमारोई परब है।।
तासौं ग्याता कहै जीव जगतसौं भिन्न पै ,
जगतकौ विकासी तौही याहीतैं गरब है।
जो वस्तु सो वस्तु पररूपसौं निराली सदा ,
निहचै प्रमान स्यादवादमैं सरब है।। १४।।**

શબ્દાર્થ:- લોક = જ્યાં છ દ્રવ્યો પ્રાપ્ત થાય. અલોક = લોકથી બહારનું ક્ષેત્ર. સુછંદ = સ્વતંત્ર. ગરબ = અભિમાન.

અર્થ:- કોઈ અજ્ઞાની (નૈયાયિક આદિ) જ્ઞાનને લોકાલોક વ્યાપી જાણીને

विश्वं ज्ञानमिति प्रतर्क्य सकलं दृष्ट्वा स्वतत्त्वाशया
भूत्वा विश्वमयः पशुः पशुरिव स्वच्छन्दमाचेष्टते।
यत्तत्त्परूपतो न तदिति स्याद्वाददर्शी पुन-
र्विश्वाद् भिन्नमविश्वविश्वघटितं तस्य स्वतत्त्वं स्पृशेत्।। ३।।

સ્યાદ્વાદ દ્વાર

૩૨૧

આત્મ-પદાર્થને ત્રૈલોક્ય-પ્રમાણ સમજી બેઠા છે, તેથી પોતાને સર્વવ્યાપી સમજીને સ્વતંત્ર વર્તે છે; અને અભિમાનમાં મસ્ત થઈને બીજાને મૂર્ખ સમજે છે, કોઈની સાથે વાત પણ કરતા નથી અને કહે છે કે સંસારમાં અમારો જ સિદ્ધાંત સાચો છે. તેમને સ્યાદ્વાદી કહે છે કે જીવ જગતથી જુદો છે, પરંતુ તેનું જ્ઞાન ત્રણ લોકમાં પ્રસારિત થાય છે તેથી તને ઈશ્વરપણાનું અભિમાન છે, પરંતુ પદાર્થ પોતાના સિવાય અન્ય પદાર્થોથી સદા નિરાળો રહે છે, તેથી નિશ્ચયનયથી સ્યાદ્વાદમાં સર્વ ગર્ભિત છે. ૧૪.

તૃતીયા પક્ષનું સ્પષ્ટીકરણ અને ખંડન (સવૈયા એકત્રીસા)

कोऊ पसु ग्यानकी अनंत विचित्राई देखै ,
ज्ञेयके अकार नानारूप विसतर्यौ है ।
ताहीको विचारि कहै ग्यानकी अनेक सत्ता ,
गहिकै एकंत पच्छ लोकनिसौं लर्यौ है ॥
ताकौ भ्रम भंजिवेकौ ग्यानवंत कहै ग्यान ,
अगम अगाध निराबाध रस भर्यौ है ।
ज्ञायक सुभाइ परजायसौं अनेक भयौ ,
जद्यपि तथापि एकतासौं नहिं टर्यौ है ॥ १५ ॥

શબ્દાર્થ:- પસુ = મૂર્ખ. વિસતર્યૌ = ફેલાયો. લર્યૌ = ઝગડે છે. ભંજિવેકૌ = નષ્ટ કરવા માટે.

અર્થ:- અનંત જ્ઞેયના આકારરૂપ પરિણમન કરવાથી જ્ઞાનમાં અનેક વિચિત્રતાઓ દેખાય છે, તેનો વિચાર કરીને કોઈ કોઈ પશુવત્ અજ્ઞાની કહે છે

बाह्यार्थग्रहणस्वभावभरतो विष्वग्विचित्रोल्लसद्-
ज्ञेयाकारविशीर्णशक्तिरभितस्त्रुट्यन्पशुर्नश्यति ।
एकद्रव्यतया सदा व्युदितया भेदभ्रमं ध्वंसय-
न्नेकं ज्ञानमबाधितानुभवनं पश्यत्यनेकान्तवित् ॥ ४ ॥

૩૨૨

સમયસાર નાટક

કે જ્ઞાન અનેક છે અને એનો એકાંત પક્ષ ગ્રહણ કરીને લોકો સાથે ઝગડે છે. તેમનું અજ્ઞાન દૂર કરવા માટે સ્યાદ્વાદી જ્ઞાની કહે છે કે જ્ઞાન અગમ્ય, ગંભીર અને નિરાબાધ રસથી પરિપૂર્ણ છે. તેનો જ્ઞાયક સ્વભાવ છે, તે જોકે પર્યાયદષ્ટિથી અનેક છે, તોપણ દ્રવ્યદષ્ટિથી એક જ છે. ૧૫.

ચતુર્થપક્ષનું સ્પષ્ટીકરણ અને ખંડન (સર્વેયા એકત્રીસા)

कोऊ कुधी कहै ग्यान मांहि ज्ञेयकौ अकार ,
प्रतिभासि रह्यौ है कलंक ताहि धोइयै ।
जब ध्यान जलसौं पखारिकै धवल कीजै ,
तब निराकार सुद्ध ग्यानमय होइयै ॥
तासौं स्यादवादी कहै ग्यानकौ सुभाउ यहै ,
ज्ञेयकौ अकार वस्तु मांहि कहां खोइयै ।
जैसे नानारूप प्रतिबिंबकी झलक दीखै ,
जद्यपि तथापि आरसी विमल जोइयै ॥ १६ ॥

શબ્દાર્થ:- કુધી = મૂર્ખ. પ્રતિભાસિ = ઝળકવું. કલંક = દોષ. પખારિકે = ઘોઈને. ધવલ = ઉજ્જવળ. આરસી = દર્પણ. જોઈયે = દેખીએ.

અર્થ:- કોઈ અજ્ઞાની કહે છે કે જ્ઞાનમાં જ્ઞેયનો આકાર ઝળકે છે, એ જ્ઞાનનો દોષ છે. જ્યારે ધ્યાનરૂપ જળથી જ્ઞાનનો આ દોષ ઘોઈને સાફ કરવામાં આવે ત્યારે શુદ્ધ જ્ઞાન નિરાકાર થાય છે. તેને સ્યાદ્વાદી જ્ઞાની કહે છે કે જ્ઞાનનો એવો જ સ્વભાવ છે, જ્ઞેયનો આકાર જે જ્ઞાનમાં ઝળકે છે, તે ક્યાં કાઢી મુકાય? જેવી રીતે દર્પણમાં જોકે અનેક પદાર્થો પ્રતિબિંબિત થાય છે, તોપણ દર્પણ જેમનું તેમ

ज्ञेयाकारकलङ्कमेचकचिति प्रक्षालनं कल्पय-

न्नेकाकारचिकीर्षया स्फुटमपि ज्ञानं पशुर्नेच्छति ।

वैचित्र्यऽप्यविचित्रतामुपगतं ज्ञानं स्वतः क्षालितं

पर्यायैस्तदनेकतां परिमृशन्पश्यत्यनेकान्तवित् ॥ ५ ॥

સ્વચ્છ જ બી રહે છે, તેમાં કાંઈ પણ વિકાર થતો નથી. ૧૬.

પંચમ પક્ષનું સ્પષ્ટીકરણ અને ખંડન (સવૈયા એકત્રીસા)

कोऊ अज्ञ कहै ज्ञेयाकार ग्यान परिनाम,
जौलौं विद्यमान तौलौं ग्यान परगट है।
ज्ञेयके विनास होत ग्यानकौ विनास होइ,
ऐसी वाकै हिरदै मिथ्यातकी अलट है।।
तासौं समकितवं कहै अनुभौ कहानि,
पर्जय प्रवांन ग्यान नानाकार नट है।
निरविकल्प अविनस्वर दरबरूप,
ग्यान ज्ञेय वस्तुसौं अव्यापक अघट है।। १७।।

શબ્દાર્થ:- અજ્ઞ = અજ્ઞાની. વિદ્યમાન = મૌજૂદ. કહાનિ = કથા. પર્જય પ્રવાંન = પર્યાય જેવડું. નાનાકાર = અનેક આકૃતિ. અવ્યાપક = એકમેક નહિ થનાર. અઘટ = ઘટતી નથી અર્થાત્ બેસતી નથી.

અર્થ:- કોઈ કોઈ અજ્ઞાની કહે છે કે જ્ઞાનનું પરિણામન જ્ઞેયના આકારે થાય છે, જ્યાં સુધી જ્ઞેય વિદ્યમાન રહે છે ત્યાં સુધી જ્ઞાન પ્રગટ રહે છે અને જ્ઞેયનો વિનાશ થતાં જ જ્ઞાન નષ્ટ થઈ જાય છે, આ રીતે તેના હૃદયમાં મિથ્યાત્વનો દુરાગ્રહ છે. તેથી ભેદવિજ્ઞાની અનુભવની વાત કહે છે કે જેવી રીતે એક નટ અનેક સ્વાંગ બનાવે છે, તેવી જ રીતે એક જ જ્ઞાન પર્યાયો-અનુસાર અનેકરૂપ ધારણ કરે છે. વાસ્તવમાં જ્ઞાન નિર્વિકલ્પ અને નિત્ય પદાર્થ છે, તે જ્ઞેયમાં પ્રવેશ નથી કરતું, તેથી જ્ઞાન અને જ્ઞેયની એકતા ઘટતી નથી. ૧૭.

प्रत्यक्षालिखितस्फुटस्थिरपरद्रव्यास्तित्तावञ्चितः

स्वद्रव्यानवलोकनेन परितः शून्यः पशुर्नश्यति।

स्वद्रव्यास्तितया निरूप्य निपुणं सद्यः समुन्मज्जता

स्याद्वादी तु विशुद्धबोधमहसा पूर्णो भवन् जीवति।। ६।।

છદ્ધ પક્ષનું સ્પષ્ટીકરણ અને ખંડન (સવૈયા એકત્રીસા)

कोऊ मंद कहै धर्म अधर्म आकास काल,
पुद्गल जीव सब मेरो रूप जगमै ।
जानै न मरम निज मानै आपा पर वस्तु,
बांधै द्रिढ़ करम धरम खोवै डगमै ॥
समकिती जीव सुद्ध अनुभौ अभ्यासै तातै,
परकौ ममत्व त्याग करे पग पगमै ।
अपने सुभावमै मगन रहै आठौं जाम,
धारावाही पंथक कहावै मोख मगमै ॥ १८ ॥

શબ્દાર્થ:- દ્રિઢ = પાકા. ધરમ = પદાર્થનો નિજસ્વભાવ. ડગ = કદમ. જામ = પ્રહર. આઠૌં જામ = હંમેશાં. પંથક = મુસાફર.

અર્થ:- કોઈ બ્રહ્મ અદ્વૈતવાદી મૂર્ખ કહે છે કે ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-કાળ-પુદ્ગલ અને જીવ આ સર્વ જગત જ મારું સ્વરૂપ છે, અર્થાત્ સર્વ દ્રવ્યમય બ્રહ્મ છે, તેઓ પોતાનું નિજસ્વરૂપ જાણતા નથી અને પરપદાર્થોને નિજ-આત્મા માને છે, તેથી તેઓ સમયે સમયે કર્મોનો દંઢ બંધન કરીને પોતાનું સ્વરૂપ મલિન કરે છે. પણ સમ્યક્જ્ઞાની જીવ શુદ્ધ આત્મ-અનુભવ કરે છે, તેથી ક્ષણે-ક્ષણે પર પદાર્થોમાંથી મમત્વ દૂર કરે છે અને મોક્ષમાર્ગના ધારાપ્રવાહી પથિક કહેવાય છે. ૧૮.

સાતમા પક્ષનું સ્પષ્ટીકરણ અને ખંડન (સવૈયા એકત્રીસા)

कोऊ सठ कहै जेतौ ज्ञेयरूप परवांन,
तेतौ ग्यान तातै कहूं अधिक न और है ।

सर्वद्रव्यमयं प्रपद्य पुरुषं दुर्वासनावासितः

स्वद्रव्यभ्रमतः पशुः किल परद्रव्येषु विश्राम्यति ।

स्याद्वादी तु समस्तवस्तुषु परद्रव्यात्मना नास्तितां

जानन्निर्मलशुद्धबोधमहिमा स्वद्रव्यमेवाश्रयेत् ॥ ७ ॥

भिन्नक्षेत्रनिषण्णबोध्यनियतव्यापारनिष्ठः सदा

सीदत्येव बहिः पतन्तमभितः पश्यन्पुमांसं पशुः ।

स्वक्षेत्रास्तितया निरुद्धरभसः स्याद्वादवेदी पुन-

स्तिष्ठत्यात्मनिखातबोध्यनियतव्यापारशक्तिर्भवन् ॥ ८ ॥

તિહું કાલ પરક્ષેત્રવ્યાપી પરનયૌ માને ,
આપા ન પિછાને એસી મિથ્યાદ્વગ દૌર હૈ ॥
જૈનમતી કહૈ જીવ સત્તા પરવાંન ગ્યાન ,
જ્ઞેયસૌં અવ્યાપક જગત સિરમૌર હૈ ।
ગ્યાનકી પ્રભામૈ પ્રતિબિંબિત વિવિધ જ્ઞેય ,
જદપિ તથાપિ થિતિ ન્યારી ન્યારી ઠૌર હૈ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:- દૌર = ભટકવું. સિરમૌર = પ્રધાન. થિતિ = સ્થિતિ.

અર્થ:- કોઈ મૂર્ખ કહે છે કે જેટલું નાનું અથવા મોટું જ્ઞેયનું સ્વરૂપ હોય છે, તેટલું જ જ્ઞાન હોય છે, તેનાથી વધતું-ઓછું નથી હોતું, આ રીતે તેઓ સદૈવ જ્ઞાનને પરક્ષેત્ર વ્યાપી અને જ્ઞેય સાથે તન્મય માને છે, તેથી કહેવું જોઈએ કે તેઓ આત્માનું સ્વરૂપ સમજી શક્યા નથી, મિથ્યાત્વની એવી જ ગતિ છે. તેમને સ્યાદ્વાદી જૈની કહે છે કે જ્ઞાન આત્મસત્તા બરાબર છે, તે ઘટ-પટાદિ જ્ઞેય સાથે તન્મય થતું નથી, જ્ઞાન જગતનો ચૂડામણિ છે, તેની પ્રભામાં જોકે અનેક જ્ઞેય પ્રતિબિંબિત થાય છે તોપણ બન્નેની સત્તાભૂમિ જુદી જુદી છે. ૧૮.

આઠમા પક્ષનું સ્પષ્ટીકરણ અને ખંડન (સવૈયા એકત્રીસા)

કોઝ સુંનવાદી કહૈ જ્ઞેયકે વિનાસ હોત ,
ગ્યાનકૌ વિનાસ હોઝ કહૌ કૈસે જીજિયે ।
તાતૈ જીવતવ્યતાકી થિરતા નિમિત્ત સબ ,
જ્ઞેયાકાર પરિનામનિકૌ નાસ કીજિયે ॥
સત્યવાદી કહૈ ભૈયા હૂજે નાંહિ ખેદ ખિન્ન ,
જ્ઞેયસૌ વિરચિ ગ્યાન ભિન્નમાનિ લીજિયે ।

સ્વક્ષેત્રસ્થિતયે પૃથગ્વિઘપરક્ષેત્રસ્થિતાર્થોઽજ્ઞનાત્
તુચ્છીભૂય પશુઃ પ્રણશ્યતિ ચિદાકારાન્ સહાર્થૈર્વમન્ ॥
સ્યાદ્વાદી તુ વસન્ સ્વધામનિ પરક્ષેત્રે વિદન્નાસ્તિતાં
ત્યક્તાર્થોઽપિ ન તુચ્છતામનુભવત્યાકારકર્ષી પરાન્ ॥ ૧ ॥

**ग्यानकी सकती साधि अनुभौ दसा अराधि ,
करमकौं त्यागिकै परम रस पीजिये ॥ २० ॥**

શબ્દાર્થ:- જીજિયે = જીવવું? ખેદખિન્ન = દુઃખી. વિરચિ = વિરક્ત થઈને. અરાધિ = આરાધના કરીને. સત્યવાદી = પદાર્થના યથાર્થ સ્વરૂપનું કથન કરનાર.

અર્થ:- કોઈ કોઈ શૂન્યવાદી અર્થાત્ નાસ્તિક કહે છે, જ્ઞેયનો નાશ થવાથી જ્ઞાનનો નાશ સંભવ છે અને જ્ઞાન જીવનું સ્વરૂપ છે, તેથી જ્ઞાનનો નાશ થવાથી જીવનો નાશ થાય તે સ્પષ્ટ છે, તો પછી એવી દશામાં કેવી રીતે જીવન રહી શકે? માટે જીવની નિત્યતા માટે જ્ઞાનમાં જ્ઞેયાકાર પરિણમનનો અભાવ માનવો જોઈએ. ત્યાં સત્યવાદી જ્ઞાની કહે છે કે ભાઈ! તમે વ્યાકુળ ન થાવ, જ્ઞેયથી ઉદાસીન થઈને જ્ઞાનને તેનાથી ભિન્ન માનો, તથા જ્ઞાનની જ્ઞાયકશક્તિ સિદ્ધ કરીને અનુભવનો અભ્યાસ કરો અને કર્મબંધનથી મુક્ત થઈને પરમાનંદમય અમૃતરસનું પાન કરો. ૨૦.

नवमा पक्षनुं स्पष्टीकरुण अने ખંડન (સવૈયા એકત્રીસા)

**कोऊ क्रूर कहै काया जीव दोऊ एक पिंड ,
जब देह नसैगी तबही जीव मरैगौ ।
छायाकौसौ छल किधौं मायाकौसौ परपंच ,
कायामै समाइ फिरि कायाकौ न धरैगौ ॥
सुधी कहै देहसौं अव्यापक सदीव जीव ,
समै पाइ परकौ ममत्व परिहरैगौ ।
अपने सुभाई आइ धारना धरामै धाइ ,
आपमै मगन हैकै आप सुद्ध करैगौ ॥ २१ ॥**

पूर्वालम्बितबोधयनाशसमये ज्ञानस्य नाशं विदन्,
सीदत्येव न किञ्चनापि कलयन्नत्यन्ततुच्छः पशुः ।
अस्तित्वं निजकालतोऽस्य कलयन् स्याद्वादवेदी पुनः
पूर्णस्तिष्ठति बाह्यवस्तुषु मुहुर्भूत्वा विनश्यत्स्वपि ॥ १० ॥

स्याद्वाद દ્વાર

૩૨૭

શબ્દાર્થ:- કૂર = મૂર્ખ. પરપંચ = ઠગાઈ. સુધી = સમ્યગ્જ્ઞાની. પરિહરૈગૌ = છોડશે. ધરા = ધરતી.

અર્થ:- કોઈ કોઈ મૂર્ખ ચાર્વાક કહે છે કે શરીર અને જીવ બન્નેનો એક પિંડ છે, એટલે જ્યારે શરીર નાશ પામશે ત્યારે જીવ પણ નાશ પામી જશે; જેવી રીતે વૃક્ષનો નાશ થવાથી છાયાનો નાશ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે શરીરનો નાશ થવાથી જીવનો પણ નાશ થઈ જશે. આ ઇન્દ્રજાળિયાની માયા સમાન કૌતુક થઈ રહ્યું છે, જીવાત્મા દીપકની જ્યોતના પ્રકાશ સમાન શરીરમાં સમાઈ જશે. પછી શરીર ધારણ નહીં કરે. આ બાબતમાં સમ્યગ્જ્ઞાની કહે છે કે જીવ પદાર્થ શરીરથી સદૈવ ભિન્ન છે, તે કાળલબ્ધિ પામીને પરપદાર્થો પ્રત્યે મમત્વ છોડશે અને પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈને નિજાત્મભૂમિમાં વિશ્રામ કરીને તેમાં જ લીન થઈને પોતાને પોતે જ શુદ્ધ કરશે. ૨૧.

વળી-(દોહરા)

**ज्यों तन कंचुक त्यागसौं , विनसै नांहि भुजंग ।
त्यौं सरीरके नासतैं , अलख अखंडित अंग ॥ २२ ॥**

શબ્દાર્થ:- કંચુક = કાંચળી. ભુજંગ = સાપ. અખંડિત = અવિનાશી.

અર્થ:- જેવી રીતે કાંચળીનો ત્યાગ કરવાથી સાપ નાશ પામતો નથી, તેવી જ રીતે શરીરનો નાશ થવાથી જીવ પદાર્થ નાશ પામતો નથી. ૨૨.

दसमा पक्षनुं स्पष्टीकरण अने ખંડન (સવૈયા એકત્રીસા)

**कोऊ दुरबुद्धी कहै पहले न हुतौ जीव ,
देह उपजत अब उपज्यौ है आइकै ।**

अर्थालम्बनकाल एव कलयन् ज्ञानस्य सत्त्वं बहि-

ज्ञयालम्बनलालसेन मनसा भ्राम्यन् पशुर्नश्यति ।

नास्तित्वं परकालतोऽस्य कलयन् स्याद्वादवेदी पुन-

स्तिष्ठत्यात्मनिखातनित्यसहजज्ञानैकपुञ्जीभवन् ॥ ३१ ॥

जौलों देह तौलों देहधारी फिर देह नसै ,
रहैगौ अलख जोति जोतिमें समाइकै ॥
सदबुद्धि कहै जीव अनादिकौ देहधारी ,
जब ग्यानी होइगौ कबहूँ काल पाइकै ।
तबहीसौं पर तजि अपनौ सरूप भजि ,
पावैगौ परमपद करम नसाइकै ॥ २३ ॥

અર્થ:- કોઈ કોઈ મૂર્ખ કહે છે કે પહેલાં જીવ ન હતો, પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ-આ પાંચ તત્ત્વમય શરીર ઉત્પન્ન થતાં જ્ઞાનશક્તિરૂપ જીવ ઉપજે છે, જ્યાં સુધી શરીર રહે છે ત્યાં સુધી જીવ રહે છે અને શરીરનો નાશ થતાં જીવાત્માનો પ્રકાશ પ્રકાશમાં સમાઈ જાય છે. આ વિષયમાં સમ્યગ્જ્ઞાની કહે છે કે જીવ પદાર્થે અનાદિકાળથી દેહ ધારણ કરેલ છે, જીવ નવો ઉપજતો નથી અને ન દેહનો નાશ થવાથી તે નાશ પામે છે. કોઈવાર અવસર પામીને જ્યારે શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરશે, ત્યારે પરપદાર્થોમાં અહંબુદ્ધિ છોડીને આત્મસ્વરૂપનું ગ્રહણ કરશે અને આઠ કર્મોનો નાશ કરીને નિર્વાણપદ પામશે. ૨૩.

અગિયારમા પક્ષનું સ્પષ્ટીકરણ અને ખંડન (સવૈયા એકત્રીસા)

कोऊ पक्षपाती जीव कहै ज्ञेयकै अकार ,
परिनयौ ग्यान तातै चेतना असत है ।
ज्ञेयके नसत चेतनाकौ नास ता कारन ,
आतमा अचेतन त्रिकाल मेरे मत है ॥
पंडित कहत ग्यान सहज अखंडित है ,
ज्ञेयकौ आकार धरै ज्ञेयसौं विरत है ।

विश्रान्तः परभावभावकलनान्नित्यं बहिर्वस्तुषु
नश्यत्येव पशुः स्वभावमहिमन्त्येकान्तनिश्चेतनः ।
सर्वस्मान्नियतस्वभावभवनज्ञानाद्विभक्तो भवन्
स्याद्वादी तु न नाशमेति सहजस्पष्टीकृतप्रत्ययः ॥ १२ ॥

**चेतनाकौ नास होत सत्ताकौ विनास होइ ,
यातै ग्यान चेतना प्रवांन जीव तत है ॥ २४ ॥**

શબ્દાર્થ:- પક્ષપાતી = હઠાગ્રહી. અસત = સત્તા રહિત. સહજ = સ્વાભાવિક. વિરત = વિરક્ત. તત = તત્ત્વ.

અર્થ:- કોઈ કોઈ હઠાગ્રહી કહે છે કે જ્ઞેયના આકારે જ્ઞાનનું પરિણમન થાય છે અને જ્ઞાનાકાર પરિણમન અસત્ છે, તેથી ચેતનાનો અભાવ થયો, જ્ઞેયનો નાશ થવાથી ચેતનાનો નાશ થાય છે, તેથી મારા સિદ્ધાંતમાં આત્મા સદા અચેતન છે. આમાં સ્યાદ્વાદી જ્ઞાની કહે છે કે જ્ઞાન સ્વભાવથી જ અવિનાશી છે, તે જ્ઞેયાકાર પરિણમન કરે છે પરંતુ જ્ઞેયથી ભિન્ન છે, જો જ્ઞાનચેતનાનો નાશ માનશો તો આત્મસત્તાનો નાશ થઈ જશે તેથી જીવતત્ત્વને જ્ઞાનચેતનાયુક્ત માનવું તે સમ્યજ્ઞાન છે. ૨૪.

બારમા પક્ષનું સ્પષ્ટીકરણ અને ખંડન (સવૈયા એકત્રીસા)

**कोऊ महामूरख कहत एक पिंड मांहि ,
जहांलौं अचित चित अंग लहलहै है ।
जोगरूप भोगरूप नानाकार ज्ञेयरूप ,
जेते भेद करमके तेते जीव कहै है ॥
मतिमान कहै एक पिंड मांहि एक जीव ,
ताहीके अनंत भाव अंस फैलि रहै है ।
पुगलसौं भिन्न कर्म जोगसौं अखिन्न सदा ,
उपजै विनसै थिरता सुभाव गहै है ॥ २५ ॥**

अध्यास्यात्मनि सर्वभावभवनं शुद्धस्वभावच्युतः

सर्वत्राप्यनिवारितो गतभयः स्वैरं पशुः क्रीडति ।

स्याद्वादी तु विशुद्ध एव लसति स्वस्य स्वभावं भरा-

दारुढः परभावभावविरहव्यालोकनिष्कम्पितः ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થ:- અચિત = અચેતન-જડ. ચિત = ચેતન. મતિમાન = બુદ્ધિમાન-સમ્યજ્ઞાની.

અર્થ:- કોઈ કોઈ મૂર્ખ કહે છે કે એક શરીરમાં જ્યાં સુધી ચેતન-અચેતન પદાર્થોના તરંગ ઉઠે છે, ત્યાં સુધી જે જોગરૂપ પરિણમે તે જોગી જીવ અને જે ભોગરૂપ પરિણમે તે ભોગી જીવ છે, આવી રીતે શેયરૂપ ક્રિયાના જેટલા ભેદ થાય છે, જીવના તેટલા ભેદ એક દેહમાં ઊપજે છે તેથી આત્મસત્તાના અનંત અંશ થાય છે. તેમને સમ્યજ્ઞાની કહે છે કે એક શરીરમાં એક જ જીવ છે, તેના જ્ઞાનગુણના પરિણમનથી અનંત ભાવરૂપ અંશ પ્રગટ થાય છે. આ જીવ શરીરથી ભિન્ન છે, કર્મસંયોગથી રહિત છે અને સદા ઉત્પાદ-વ્યય-દ્રૌવ્યગુણ-સમ્પન્ન છે. ૨૫.

તેરમા પક્ષનું સ્પષ્ટીકરણ અને ખંડન (સવૈયા એકત્રીસા)

કોઠુ એક છિનવાદી કહૈ એક પિંડ માંહિ ,
એક જીવ ઉપજત એક વિનસત હૈ ।
જાહી સમૈ અંતર નવીન ઉતપતિ હોઈ ,
તાહી સમૈ પ્રથમ પુરાતન બસત હૈ ।।
સરવાંગવાદી કહૈ જૈસૈ જલ વસ્તુ એક ,
સોઈ જલ વિવિધ તરંગનિ લસત હૈ ।
તૈસૈ એક આતમ દરબ ગુન પરજૈસૌં ,
અનેક થયૌ પૈ એકરૂપ દરસત હૈ ।। ૨૬ ।।

શબ્દાર્થ:- સરવાંગવાદી = અનેકાંતવાદી. તરંગનિ = લહેરો.

અર્થ:- કોઈ કોઈ ક્ષણિકવાદી-બૌદ્ધ કહે છે કે એક શરીરમાં એક જીવ ઉપજે છે અને એક નાશ પામે છે, જે ક્ષણે નવો જીવ ઉત્પન્ન થાય છે તેના પહેલાના સમયમાં પ્રાચીન જીવ હતો. તેમને સ્યાદ્વાદી કહે છે કે જેવી રીતે પાણી એક પદાર્થ

પ્રાદુર્ભાવવિરામમુદ્રિતવહજ્ઞાનાંશનાનાત્મના

નિર્જાનાત્ક્ષણભજ્જસજ્જપતિતઃ પ્રાયઃ પશુર્નશ્યતિ ।

સ્યાદ્વાદી તુ ચિદાત્મના પરિમૃશંશ્ચિદ્વસ્તુ નિત્યોદિતં

ટક્કોત્કીર્ણઘનસ્વભાવમહિમજ્ઞાનં ભવત્ જીવતિ ।। ૧૪ ।।

स्याद्वाद द्वार

૩૩૧

છે તે જ અનેક લહેરરૂપ થાય છે, તેવી જ રીતે આત્મદ્રવ્ય પોતાના ગુણ-પર્યાયોથી અનેકરૂપ થાય છે, પણ નિશ્ચયનયથી એકરૂપ દેખાય છે. ૨૬.

शौद्धमा पक्षनुं स्पष्टीकरणा अने ખંડન (સર્વેયા એકત્રીસા)

कोऊ बालबुद्धी कहै ग्यायक सकति जौलौं ,
तौलौं ग्यान असुद्ध जगत मध्य जानियै ।
ज्ञायक सकति काल पाइ मिटि जाइ जब ,
तब अविरोध बोध विमल बखानियै ॥
परम प्रविन कहै ऐसी तौ न बनै बात ,
जैसै बिन परगास सूरज न मानिये ।
तैसै बिन ग्यायक सकति न कहावै ग्यान ,
यह तौ न परोच्छ परतच्छ परवांनियै ॥ २७ ॥

शब्दार्थ:- बालबुद्धि = अज्ञानी. परम प्रवीन = सम्यग्ज्ञानी. परगास (प्रकाश) = अजवाणुं. परतच्छ = साक्षात्.

अर्थ:- કોઈ કોઈ અજ્ઞાની કહે છે કે જ્યાં સુધી જ્ઞાનમાં જ્ઞાયકશક્તિ છે ત્યાંસુધી તે જ્ઞાન સંસારમાં અશુદ્ધ કહેવાય છે; ભાવ એ છે કે જ્ઞાયકશક્તિ જ્ઞાનનો દોષ છે અને જ્યારે સમય પામીને જ્ઞાયકશક્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે ત્યારે જ્ઞાન નિર્વિકલ્પ અને નિર્મળ થઈ જાય છે. ત્યાં સમ્યગ્જ્ઞાની કહે છે કે આ વાત અનુભવમાં આવતી નથી, કેમકે જેવી રીતે પ્રકાશ વિના સૂર્ય હોતો નથી તેવી જ રીતે જ્ઞાયકશક્તિ વિના જ્ઞાન હોઈ શકતું નથી, તેથી તમારો પક્ષ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બાધિત છે. ૨૭.

टङ्कोत्कीर्णविशुद्धबोधविसराकारात्मतत्त्वाशया
वाञ्छत्युच्छलदच्छचित्परिणतेर्भिन्नं पशुः किञ्चन ।
ज्ञानं नित्यमनित्यतापरिगमेऽप्यासादयत्युज्ज्वलं
स्याद्वादी तदनित्यतां परिमृशंश्चिद्वस्तुवृत्तिक्रमात् ॥ १५ ॥

સ્યાદ્વાદની પ્રશંસા (દોહરા)

इहि विधि आतम ग्यान हित , स्यादवाद परवांन ।
जाके वचन विचारसौं , मूरख होइ सुजान ॥ २८ ॥

स्यादवाद आतम दशा , ता कारन बलवान ।
सिवसाधक बाधा रहित , अखै अखंडित आन ॥ २९ ॥

અર્થ:- આ રીતે આત્મજ્ઞાન માટે સ્યાદ્વાદ જ સમર્થ છે, એના વચનો સાંભળવાથી અને એનું અધ્યયન કરવાથી અજ્ઞાનીઓ પંડિત બની જાય છે. ૨૮. સ્યાદ્વાદથી આત્માનું સ્વરૂપ ઓળખાય છે, તેથી આ જ્ઞાન બહુ બળવાન છે, મોક્ષનું સાધક છે, અનુમાન-પ્રમાણની બાધારહિત છે, અક્ષય છે, એને આજ્ઞાવાદી પ્રતિવાદી ખંડિત કરી શકતા નથી. ૨૯.

अगियारमा अधिकारनो सार

જૈનધર્મના મહત્વપૂર્ણ અનેક સિદ્ધાંતોમાં સ્યાદ્વાદ મુખ્ય છે, જૈનધર્મનું જે કાંઈ ગૌરવ છે, તે સ્યાદ્વાદનું છે. આ સ્યાદ્વાદ અન્ય ધર્મોને નિર્મૂળ કરવા માટે સુદર્શન-ચક્ર સમાન છે. આ સ્યાદ્વાદનું રહસ્ય સમજવું કઠિન નથી. પરંતુ ગૂઢ અવશ્ય છે અને એટલું ગૂઢ છે કે એને સ્વામી શંકરાચાર્ય અથવા સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી જેવા અજૈન વિદ્વાનો સમજી શક્યા નહિ અને સ્યાદ્વાદનું ઉલટું ખંડન કરીને જૈનધર્મને મોટો ઘક્કો પહોંચાડી ગયા. એટલું જ નહીં, કેટલાક આધુનિક વિદ્વાનો આ ધર્મ ઉપર નાસ્તિકપણાનું લાંછન લગાડે છે.

પદાર્થમાં જે અનેક ધર્મો હોય છે, તે બધા એક સાથે કહી શકાતા નથી, કેમકે શબ્દમાં એટલી શક્તિ નથી કે જે અનેક ધર્મોને એકસાથે કહી શકે, તેથી કોઈ એક ધર્મને મુખ્ય અને બાકીનાને ગૌણ કરીને કથન કરવામાં આવે છે. ‘સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા’માં

इत्यज्ञानविमूढानां ज्ञानमात्रं प्रसाधयन्
आत्मतत्त्वमनेकान्तः स्वयमेवानुभूयते ॥ १६ ॥
एवं तत्त्वव्यवस्थित्या स्वं व्यवस्थापयन्स्वयम् ।
अलंध्यं शासनं जैनमनेकान्तो व्यवस्थितः ॥ १७ ॥

इति स्याद्वादाधिकारः ।

स्याद्वाद द्वार

૩૩૩

કહ્યું છે:-

**णाणाधम्मजुदं पि य एवं धम्मं पि वच्चदे अत्थं ।
तस्सेयविक्खादो णत्थि विवक्खाहु सेसाणं ॥ २६४ ॥**

અર્થ:- તેથી જે ધર્મનું જે અપેક્ષાએ કથન કરવામાં આવ્યું હોય તે ધર્મ, જે શબ્દથી કથન કરવામાં આવ્યું હોય તે શબ્દ, અને તેને જાણનાર જ્ઞાન-એ ત્રણે નય છે. કહ્યું પણ છે કે:-

**सो चिय इक्को धम्मो वाचयसद्दो वि तस्स धमस्स ।
तं जाणदि तं णाणं ते तिण्णि विणय विसेसा य ॥**

અર્થ:- આપણી નિત્યની વાતચીત પણ નય-ગર્ભિત હોય છે, જેમકે જ્યારે કોઈ મરણ-સન્મુખ હોય છે ત્યારે તેને હિંમત આપવામાં આવે છે કે જીવ નિત્ય છે, જીવ તો મરતો નથી, શરીરરૂપ વસ્ત્રનો તેની સાથે સંબંધ છે, તેથી વસ્ત્ર સમાન શરીર બદલવું પડે છે. ન તો જીવ જન્મે છે, ન મરે છે અને ન ધન, સંતાન, કુટુંબ આદિ સાથે તેમનો સંબંધ છે. આ જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તે જીવ પદાર્થના નિત્યધર્મ તરફ દ્રષ્ટિ રાખીને કહેવામાં આવ્યું છે. પછી જ્યારે તે મરી જાય છે અને એના સંબંધીઓને સંબોધન કરે છે ત્યારે કહે છે કે સંસાર અનિત્ય છે, જે જન્મે છે તે મરે જ છે, પર્યાયોનું પલટવું એ જીવનો સ્વભાવ જ છે, આ કથન પદાર્થના અનિત્ય ધર્મ તરફ દ્રષ્ટિ રાખીને કહ્યું છે. કુંદકુંદસ્વામીએ પંચાસ્તિકાયમાં આ વિષયને ખૂબ સ્પષ્ટ કરેલ છે. સ્વામીજીએ કહ્યું છે કે જીવના ચેતના, ઉપયોગ આદિ ગુણ છે, નર, નારક આદિ પર્યાયો છે, જ્યારે કોઈ જીવ મનુષ્ય પર્યાયમાંથી દેવ પર્યાયમાં જાય છે ત્યારે મનુષ્ય પર્યાયનો અભાવ (વ્યય) અને દેવ પર્યાયનો સદ્ભાવ (ઉત્પાદ) થાય છે, પરંતુ જીવ ન ઊપજ્યો છે કે ન મર્યો છે, આ તેનો ધ્રુવધર્મ છે. બસ! આનું જ નામ ઉત્પાદ-વ્યય-ઘૌવ્ય છે.

**सो चेव जादि मरणं जादि ण णव्वो ण चेव उप्पण्णो ।
उप्पण्णो य विणव्वो देवो मणुसुत्ति पज्जाओ ॥ १८ ॥**

(પંચાસ્તિકાય પૃ. ૩૮)

અર્થ:- તે જ જીવ ઉપજે છે કે જે મરણને પ્રાપ્ત થાય છે, સ્વભાવથી તે જીવ ન વિનાશ પામ્યો છે અને નિશ્ચયથી ન ઊપજ્યો છે, સદા એકરૂપ છે. ત્યારે કોણ ઊપજ્યું અને વિણસ્યું છે? પર્યાય જ ઊપજી છે અને પર્યાય જ વિણસી છે. જેમ કે દેવ પર્યાય ઉત્પન્ન થઈ છે, મનુષ્ય પર્યાય નાશ પામી છે, એ પર્યાયનો ઉત્પાદ-વ્યય છે. જીવને ધ્રૌવ્ય જાણવો.

एवं भावमभावं भावाभावं अभावभावं च।

गुणपज्जयेहिं सहिदो संसरमाणो कुणदि जीवो ॥ ૨૧ ॥

(પંચાસ્તિકાય પૃ. ૪૫)

અર્થ:- પર્યાયાર્થિક નયની વિવક્ષાથી પંચપરાવર્તનરૂપ સંસારમાં ભ્રમણ કરતો આ આત્મા દેવાદિ પર્યાયોને ઉત્પન્ન કરે છે, મનુષ્યાદિ પર્યાયોનો નાશ કરે છે, તથા વિદ્યમાન દેવાદિ પર્યાયોના નાશનો આરંભ કરે છે અને જે વિદ્યમાન નથી તે મનુષ્યાદિ પર્યાયના ઉત્પાદનો આરંભ કરે છે.

ખૂબ યાદ રાખવું કે નયનું કથન અપેક્ષિત હોય છે અને ત્યારે જ તે સુનય કહેવાય છે, જો અપેક્ષારહિત કથન કરવામાં આવે તો તે નય નથી, કુનય છે.

ते साविक्खा सुणया गिरविक्खा ते वि दुण्णया होंति ।

सयलववहारसिद्धी सुणयादो होदि णियमेण ॥

અર્થ:- આ નય પરસ્પર અપેક્ષા સહિત હોય ત્યારે તો સુનય છે અને તે જ જ્યારે અપેક્ષારહિત લેવામાં આવે ત્યારે કુનય છે. સુનયથી સર્વ વ્યવહારની સિદ્ધિ થાય છે.

અન્ય મતાવલંબી પણ જીવ પદાર્થના એક જ ધર્મ ઉપર દષ્ટિ રાખીને મસ્ત થઈ ગયા છે, તેથી જૈનમતમાં તેમને ‘મતવાળા’^૧ કહ્યા છે. આ અધિકારમાં ચૌદ મતવાળાઓને સંબોધન કર્યું છે અને એમના માનેલા પ્રત્યેક ધર્મનું સમર્થન કરતાં સ્યાદ્વાદને પુષ્ટ કરેલ છે.

૧. પાગલ.

સાધ્ય-સાધક દ્વાર

(૧૨)

પ્રતિજ્ઞા (દોહરા)

સ્યાદ્વાદ અધિકાર યહ , કહ્યૌ અલપ વિસતાર ।
અમૃતચંદ મુનિવર કહૈ , સાધક સાધ્ય દુવાર ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:- સાધ્ય = જે સિદ્ધ કરવા યોગ્ય છે તે ઇષ્ટ. સાધક = જે સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે તે.

અર્થ:- આ સ્યાદ્વાદ અધિકારનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કર્યું; હવે શ્રી અમૃતચંદ્ર મુનિરાજ સાધ્ય-સાધક દ્વારનું વર્ણન કરે છે. ૧.

(સવૈયા એકત્રીસા)

જોઈ જીવ વસ્તુ અસ્તિ પ્રમેય અગુરુલઘુ,
અભોગી અમૂરતીક પરદેસવંત હૈ ।
ઉતપતિરૂપ નાસરૂપ અવિચલરૂપ,
રતનત્રયાદિ ગુનભેદસૌં અનંત હૈ ॥
સોઈ જીવ દરબ પ્રમાન સદા એકરૂપ,
એસૌ સુદ્ધ નિહચૈ સુભાઉ નિરતંત હૈ ।
સ્યાદવાદ માંહિ સાધ્ય પદ અધિકાર કહ્યૌ,
અબ આગૈ કહિવૈકૌં સાધક સિદ્ધંત હૈ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:- અસ્તિ = હતું, છે અને રહેશે. પ્રમેય = પ્રમાણમાં આવવા યોગ્ય. અગુરુલઘુ

૧. સમ્યગ્જ્ઞાનં પ્રમાણં ।

इत्याद्यनेकनिजशक्तिमुनिर्भरोऽपि
यो ज्ञानमात्रमयतां न जहाति भावः ।
एवं क्रमाक्रमविवर्तिविवर्तचित्रं
तद्द्रव्यपर्ययमयं चिदिहास्ति वस्तु ॥ १ ॥

૩૩૬

સમયસાર નાટક

= ન ભારે ન હલકું. ઉત્પત્તિ = નવી પર્યાયનું પ્રગટ થવું. નાસ = પૂર્વ પર્યાયોનો અભાવ. અવિચલ = ધ્રોવ્ય.

અર્થ:- આ જીવ પદાર્થ અસ્તિત્વ, પ્રમેયત્વ, અગુરુલઘુત્વ, અભોક્તૃત્વ, અમૂર્તિકત્વ, પ્રદેશત્વ સહિત છે. ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્ય અથવા દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર આદિ ગુણોથી અનંતરૂપ છે, નિશ્ચયનયમાં તે જીવ પદાર્થોનો સ્વાભાવિક ધર્મ સદા સત્ય અને એકરૂપ છે. તેને સ્યાદ્વાદ અધિકારમાં સાધ્ય-સ્વરૂપ કહ્યો, હવે આગળ એને સાધકરૂપ કહે છે. ૨.

જીવની સાધ્ય-સાધક અવસ્થાઓનું વર્ણન (દોહરા)

સાધ્ય સુદ્ધ કેવલ દશા , અથવા સિદ્ધ મહંત ।

સાધક અવિરત આદિ બુધ , છીન મોહ પરજંત ।। ૩ ।।

શબ્દાર્થ:- સુદ્ધ કેવલ દશા = તેરમા અને ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી અરિહંત. સિદ્ધ મહંત = જીવની આઠ કર્મ રહિત શુદ્ધ અવસ્થા. અવિરત બુધ = ચોથા ગુણસ્થાનવર્તી અવ્રત સમ્યગ્દષ્ટિ. ખીનમોહ (ક્ષીણમોહ) = બારમા ગુણસ્થાનવર્તી સર્વથા નિર્મોહી.

અર્થ:- કેવળજ્ઞાની અરિહંત અથવા સિદ્ધ પરમાત્મપદ સાધ્ય છે અને અવ્રત સમ્યગ્દષ્ટિ અર્થાત્ ચોથા ગુણસ્થાનથી માંડીને ક્ષીણમોહ અર્થાત્ બારમા ગુણસ્થાન સુધી નવ ગુણસ્થાનોમાંથી કોઈ પણ ગુણસ્થાનના ધારક જ્ઞાની જીવ સાધક છે. ૩.

સાધક અવસ્થાનું સ્વરૂપ (સર્વેયા એકત્રીસા)

जाकौ अधो अपूरब अनिवृति करनकौ ,

भयौ लाभ भई गुरुवचनकी बोहनी ।

जाकै अनंतानुबंधी क्रोध मान माया लोभ ,

अनादि मिथ्यात मिश्र समकित मोहनी ।।

सातौं परकिति खपीं किंवा उपसमी जाके ,

जगी उर मांहि समकित कला सोहनी ।

सोई मोख साधक कहायौ ताकै सरवंग ,

प्रगटी सकति गुन थानक अरोहनी ।। ४ ।।

સાધ્ય-સાધક દ્વાર

૩૩૭

શબ્દાર્થ:- ^૧અધઃકરણ = જે કરણમાં (પરિણામ-સમૂહમાં) ઉપરિતનસમયવર્તી તથા અધસ્તનસમયવર્તી જીવોના પરિણામ સદશ તથા વિસદશ હોય. ^૨અપૂર્વકરણ = જે કરણમાં ઉત્તરોત્તર અપૂર્વ અપૂર્વ પરિણામ થતા જાય, આ કરણમાં ભિન્ન સમયવર્તી જીવોના પરિણામ સદા વિસદશ જ રહે છે અને એક સમયવર્તી જીવોના પરિણામ સદશ પણ રહે છે અને વિસદશ પણ રહે છે. ^૩અનિવૃત્તિકરણ = જે કરણમાં ભિન્નસમયવર્તી જીવોના પરિણામ વિસદશ જ હોય અને એકસમયવર્તી જીવોના પરિણામ સદશ જ હોય. બોહની (બોધની) = ઉપદેશ. ખર્પી = સમૂળ નાશ પામી. કિંવા = અથવા. સોહની = શોભાયમાન. અરોહની = ચડવાની.

અર્થ:- જે જીવને અધઃકરણ, અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણરૂપ^૧ કરણલબ્ધિની પ્રાપ્તિ થઈ છે અને શ્રીગુરુનો સત્ય ઉપદેશ મળ્યો છે, જેની અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ તથા મિથ્યાત્વ, મિશ્ર, સમ્યક્ત્વમોહનીય-એવી સાત પ્રકૃતિઓનો સર્વથા ક્ષય અથવા ઉપશમ થયો છે અથવા અંતરંગમાં સમ્યગ્દર્શનના સુંદર કિરણો જાગૃત થયા છે તે જ જીવ સમ્યગ્દષ્ટિ-મોક્ષનો સાધક કહેવાય છે. તેના અંતર અને બાહ્ય, સર્વ અંગમાં ગુણસ્થાન ચઢવાની શક્તિ પ્રગટ થાય છે. ૪.

(સોરઠા)

**જાકે મુક્તિ સમીપ , ભઈ ભવસ્થિતિ ઘટ ગઈ ।
તાકી મનસા સીપ , સુગુરુ મેઘ મુક્તા વચન ॥ ૫ ॥**

શબ્દાર્થ:- ભવસ્થિતિ = ભવ-ભ્રમણનો કાળ. મુક્તા = મોતી.

અર્થ:- જેની ભવસ્થિતિ ઘટી જવાથી અર્થાત્ કિંચિત્ ન્યૂન અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તનકાળ માત્ર શેષ રહેવાથી મોક્ષ અવસ્થા સમીપ આવી ગઈ છે, તેના મનરૂપ છીપમાં સદ્ગુરુ મેઘરૂપ અને તેમના વચન મોતીરૂપ પરિણમન કરે છે. ભાવ એ છે કે આવા જીવોને જ શ્રીગુરુના વચનો રુચિકર થાય છે. ૫.

૧-૨-૩. એને વિશેષપણે સમજવા માટે ગોમ્મટસાર જીવકાંડનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. અને સુશીલા ઉપન્યાસના પૃ. ૨૪૭ થી ૨૬૩ સુધીના પૃષ્ઠોમાં એનું વિસ્તારથી વર્ણન છે.
૪. આ ત્રણે કરણોના પરિણામ પ્રતિસમય અનંતગુણી વિશુદ્ધતા સહિત હોય છે.

સદ્ગુરુને મેઘની ઉષમા (દોહરા)

ज्यों वरषै वरषा समै, मेघ अखंडित धार।
त्यों सदगुरु वानी खिरै, जगत जीव हितकार॥ ६॥

શબ્દાર્થ:- અખંડિત ધાર = સતત. વાની (વાણી) = વચનો.

અર્થ:- જેવી રીતે ચોમાસામાં વરસાદની ધારાપ્રવાહ વૃષ્ટિ થાય છે, તેવી જ રીતે શ્રી ગુરુનો ઉપદેશ સંસારી જીવોને હિતકારી થાય છે.

ભાવાર્થ:- જેવી રીતે જળવૃદ્ધિ જગતને હિતકારી છે તેવી જ રીતે સદ્ગુરુની વાણી સર્વ જીવોને હિતકારી છે. ૬.

धन-संपत्तिथी मोह दूर करवानो उपाय (सवैया तेवीसा)

चेतनजी तुम जागि विलोकहु,
लागी रहे कहा मायाके ताई।
आए कहींसौं कहीं तुम जाहुगे,
माया रमेगी जहांकी तहांई॥
माया तुम्हारी न जाति न पांति न,
वंसकी वेलि न अंसकी झांई।
दासी कियै विनु लातनि मारत,
ऐसी अनीति न कीजै गुसांई॥ ७॥

શબ્દાર્થ:- વિલોકહુ = જુઓ. માયા = ધન-સંપત્તિ. ઝાંઈ = પડછાયો-પ્રતિબિંબ. દાસી = નોકરડી. ગુંસાઈ = મહંત.

અર્થ:- હે આત્મન્! તમે મોહનિદ્રા છોડીને સાવધાન થાવ, અને જુઓ, તમે ધન-સંપત્તિરૂપ માયામાં કેમ ભૂલી રહ્યા છો? તમે ક્યાંથી આવ્યા છો અને ક્યાં ચાલ્યા જશો અને દોલત જ્યાંની ત્યાં પડી રહેશે. લક્ષ્મી તમારી નાત-જાતની નથી, વંશ-પરંપરાની નથી, બીજું તો શું? તમારા એક પ્રદેશનું પણ પ્રતિરૂપ નથી. જો એને તમે નોકરડી બનાવીને ન રાખી તો એ તમને લાત મારશે, માટે મહાન થઈને તમારે આવો અન્યાય કરવો યોગ્ય નથી. ૭.

વળી-(દોહરા)

માયા છાયા એક હૈ, ઘટૈ બઢૈ છિન માંહિ ।
ઇન્હકી સંગતિ જે લગૈ, તિન્હહિં કહૂં સુખ નાંહિ ॥ ૮ ॥

અર્થ:- લક્ષ્મી અને છાયા એકસરખી છે, ક્ષણમાં વધે છે અને ક્ષણમાં ઘટે છે, જે એના સંગમાં જોડાય છે અર્થાત્ સ્નેહ કરે છે, તેમને કદી ચેન પડતું નથી. ૮.

કુટુંબી વગેરેનો મોહ દૂર કરવાનો ઉપદેશ (સવૈયા તેવીસા)

લોકનિસૌં કછુ નાતૌ ન તેરૌ ન,
તોસૌં કછુ ઇહ લોકકૌ નાતૌ ।
એ તૌ રહૈ રમિ સ્વારથકે રસ,
તૂ પરમારથકે રસ માતૌ ॥
યે તનસૌં તનમૈ તનસે જઢ,
ચેતન તૂ તિનસૌં નિત હાંતૌ ।
હોહુ સુખી અપનૌ બલ ફેરિકૈ,
તોરિકૈ રાગ વિરોધકૌ તાંતૌ ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થ:- લોકનિસૌં = કુટુંબ આદિ માણસોથી. નાતૌ = સંબંધ. રહે રમિ = લીન થયા. પરમારથ = આત્મહિત. માતૌ = મસ્ત. તનમૈ (તન્મય) = લીન. હાંતૌ = ભિન્ન. ફેરિકૈ = પ્રગટ કરીને. તોરિકૈ = તોડીને. તાંતૌ (તંતુ) = દોરો.

અર્થ:- હે જીવ! કુટુંબી આદિ લોકોનો તારી સાથે કાંઈ સંબંધ નથી, અને ન તારું એમની સાથે કાંઈ આ લોક સંબંધી પ્રયોજન છે, એ તો પોતાના સ્વાર્થ માટે તારા શરીર ઉપર પ્રેમ રાખે છે અને તું તારા આત્મહિતમાં મગ્ન થા. એ લોકો શરીરમાં તન્મય થઈ રહ્યા છે, તેથી શરીરના જેવા જ જડબુદ્ધિ છે અને તું ચૈતન્ય છો, એમનાથી જુદો છો તેથી રાગ-દ્વેષનો સંબંધ તોડીને પોતાનું આત્મબળ પ્રગટ કર અને સુખી થા. ૯.

ઈન્દ્રાદિ ઊંચ પદની ઇચ્છા અજ્ઞાન છે (સોરઠા)

जे दुरबुद्धि जीव , ते उतंग पदवी चहैं।
जे समरसी सदीव , तिनकौं कछू न चाहिये ॥ १० ॥

અર્થ:- જે અજ્ઞાની જીવ છે તે ઇન્દ્રાદિ ઊંચ પદની અભિલાષા કરે છે, પરંતુ જે સદા સમતારસના રસિયા છે, તે સંસાર સંબંધી કોઈ પણ વસ્તુ ઇચ્છતા નથી.
૧૦.

માત્ર સમતાભાવમાં જ સુખ છે (સવૈયા એકત્રીસા)

हांसीमैं विषाद बसै विद्यामैं विवाद बसै ,
कायामैं मरन गुरु वर्तनमैं हीनता।
सुचिमैं गिलानि बसै प्रापतिमैं हानि बसै ,
जैमैं हारि सुंदर दसामैं छबि छीनता ॥
रोग बसै भोगमैं संजोगमैं वियोग बसै ,
गुनमैं गरब बसै सेवा मांही हीनता।
और जग रीति जेती गर्भित असाता सेती ,
साताकी सहेली है अकेली उदासीनता ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થ:- વિષાદ = રંજ, ખેદ. વિવાદ = ઉત્તર-પ્રત્યુત્તર. છબિ = ક્રાંતિ. ધીનતા = તંગી, ઓછપ. ગરબ = ધમંડ. સાતા = સુખ. સહેલી = સાથ આપનાર.

અર્થ:- જો હાસ્યમાં સુખ માનવામાં આવે તો હાસ્યમાં લડાઈ થવાનો સંભવ છે, જો વિદ્યામાં સુખ માનવામાં આવે તો વિદ્યામાં વિવાદનો નિવાસ છે, જો શરીરમાં સુખ માનવામાં આવે તો જે જન્મે છે તે અવશ્ય મરે છે, જો મોટાઈમાં સુખ માનવામાં આવે તો તેમાં નીચપણાનો વાસ છે, જો પવિત્રતામાં સુખ માનવામાં આવે તો પવિત્રતામાં ગ્લાનિનો વાસ છે, જો લાભમાં સુખ માનવામાં આવે તો જ્યાં નફો છે ત્યાં નુકસાન પણ છે, જો જીતમાં સુખ માનવામાં આવે

૧. 'પ્રીતિમાં અપ્રીતિ' એવો પાઠ પણ છે.

૨. લૌકિક પવિત્રતા નિત્ય નથી, તેનો નાશ થતાં મલિનતા આવી જાય છે.

સાધ્ય-સાધક દ્વાર

૩૪૧

તો જ્યાં જીત છે ત્યાં હાર પણ છે, જો સુંદરતામાં સુખ માનવામાં આવે તો તે સદા એકસરખી રહેતી નથી-બગડે પણ છે, જો ભોગોમાં સુખ માનવામાં આવે તો તે રોગના કારણ છે, જો ઇષ્ટ સંયોગમાં સુખ માનવામાં આવે તો જેનો સંયોગ થાય છે તેનો વિયોગ પણ છે, જો ગુણોમાં સુખ માનવામાં આવે તો ગુણોમાં ઘમંડનો નિવાસ છે, જો નોકરી-ચાકરીમાં સુખ માનવામાં આવે તો તે હીનતા (ગુલામી) જ છે. એ સિવાય બીજા પણ જે લૌકિક કાર્યો છે તે બધા અશાતામય છે, તેથી સ્પષ્ટ છે કે શાતાનો સંયોગ મેળવવા માટે ઉદાસીનતા સખી સમાન છે. ભાવ એ છે કે માત્ર સમતાભાવ જ જગતમાં સુખદાયક છે. ૧૧.

જે ઉન્નતિની પછી અવનતિ (આવે) છે તે ઉન્નતિ નથી. (દોહરા)

**जिहि उत्तंग चढ़ि फिर पतन , नहि उत्तंग वह कूप ।
जिहि सुख अंतर भय बसै , सो सुख है दुखरूप ॥ १२ ॥**

**जो विलसै सुख संपदा , गये तहां दुख होइ ।
जो धरती बहु तृनवती , जरै अगनिसौं सोइ ॥ १३ ॥**

શબ્દાર્થ:- ઉતંગ = ઊંચે. પતન = પડવું તે. કૂપ = કૂવો. વિલસૈ = ભોગવે. તૃનવતી = ઘાસવાળી. જરૈ = બળે છે.

અર્થ:- જે ઊંચા સ્થાન ઉપર પહોંચીને પછી પડવું પડે છે, તે ઊંચ પદ નથી, ઊંડો કૂવો જ છે. તેવી જ રીતે જે સુખ પ્રાપ્ત થઈને તેના નષ્ટ થવાનો ભય છે તે સુખ નથી, દુઃખરૂપ છે. ૧૨. કારણ કે લૌકિક સુખ-સંપત્તિનો વિલાસ નષ્ટ થતાં પછી દુઃખ જ પ્રાપ્ત થાય છે, જેવી રીતે કે ગીચ ઘાસવાળી ધરતી જ અગ્નિથી બળી જાય છે. ૧૩.

શ્રીગુરુના ઉપદેશમાં જ્ઞાનીજીવ રચિ કરે છે અને મૂર્ખ સમજતા જ નથી. (દોહરા)

**सबद मांहि सतगुरु कहै , प्रगट रूप निज धर्म ।
सुनत विचच्छन सदहै , मूढ़ न जानै मर्म ॥ १४ ॥**

૧. ' સુખમૈ ફિર દુઃખ બસૈ ' એવો પણ પાઠ છે.

અર્થ:- શ્રીગુરુ આત્મ-પદાર્થના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે, તે સાંભળીને બુદ્ધિમાન માણસો ધારણ કરે છે અને મૂર્ખાઓ તેનો મર્મ જ સમજતા નથી. ૧૪.

ઉપરના દોહરાનું દષ્ટાંત દ્વારા સમર્થન (સવૈયા એકત્રીસા)

**जैसे काहू नगरके वासी द्वै पुरुष भूले ,
तामै एक नर सुष्ट एक दुष्ट उरकौ ।
दोउ फिरै पुरके समीप परे ऊटवमै ,
काहू और पथिकसौं पूछै पंथ पुरकौ ॥
सो तौ कहै तुमारौ नगर है तुमारे ढिग ,
मारग दिखावै समुझावै खोज पुरकौ ।
एतेपर सुष्ट पहचानै पै न मानै दुष्ट ,
हिरदै प्रवांन तैसे उपदेस गुरुकौ ॥ १५ ॥**

શબ્દાર્થ:- વાસી = રહેનાર. સુષ્ટ = સમજણો. દુષ્ટ = દુર્બુદ્ધિ. ઊટવ = ઊલટો રસ્તો. ઢિગ = પાસે.

અર્થ:- જેવી રીતે કોઈ શહેરના રહેવાસી બે પુરુષો વસ્તીની સમીપમાં રસ્તો ભૂલી ગયા, તેમાં એક સજ્જન અને બીજો હૃદયનો દુર્જન હતો. રસ્તો ભૂલીને પાછા ફર્યા અને કોઈ ત્રીજા મુસાફરને પોતાના નગરનો રસ્તો પૂછ્યો તથા તે મુસાફરે તેમને રસ્તો સમજાવીને બતાવ્યો અને કહ્યું કે આ તમારું નગર તમારી નજીક જ છે. ત્યાં તે બન્ને પુરુષોમાં જે સજ્જન છે તે તેની વાત સાચી માને છે અર્થાત્ પોતાનું નગર ઓળખી લે છે અને મૂર્ખ તેને માનતો નથી; એવી રીતે જ્ઞાની શ્રીગુરુના ઉપદેશને સત્ય માને છે પણ અજ્ઞાનીઓના સમજવામાં આવતું નથી. ભાવ એ છે કે ઉપદેશની અસર શ્રોતાઓના પરિણામ-અનુસાર જ થાય છે.^૧ ૧૫.

**जैसे काहू जंगलमै पासकौ समै पाइ ,
अपनै सुभाव महामेघ बरषतु है ।**

૧. ચોપાઈ-સુગુરુ સિખાવહિં બારહિં બારા, સૂઝ પરૈ તઉ મતિ અનુસારા.

આમલ કષાય કટુ તીખન મધુર ખાર ,
તૈસૌ રસ બાઢૈ જહાં જૈસૌ દરખતુ હૈ ।।
તૈસૈં ગ્યાનવંત નર ગ્યાનકૌ બખાન કરૈ ,
રસકૌ ઉમાહૂ હૈ ન કાહૂ પરખતુ હૈ ।
વહૈ ધૂનિ સુનિ કોઝુ ગહૈ કોઝુ રહૈ સોઝ ,
કાહૂકૌ વિખાદ હોઝુ કોઝુ હરખતુ હૈ ।। ૧૬ ।।

શબ્દાર્થ:- પાવસ = વરસાદ. આમલ = ખાટું. કષાય = કષાયેલું. કટુ = કડવું. તીખન (તીક્ષ્ણ) = તીખું. મધુર = મિષ્ટ. ખાર (ક્ષાર) = ખારું. દરખતુ (દરખત) = વૃક્ષ. ઉમાહૂ = ઉત્સાહિત. ન પરખતુ હૈ = પરીક્ષા કરતો નથી. ધુનિ (ધ્વનિ) = શબ્દ. વિખાદ (વિષાદ) = ખેદ. હરખતુ = હર્ષિત.

અર્થ:- જેવી રીતે કોઈ વનમાં વરસાદના દિવસોમાં પોતાની મેળે પાણી પડે છે તો ખાટું, કષાયેલું, કડવું, તીખું, મીઠું કે ખારું જે રસનું વૃક્ષ હોય છે તે પાણી પણ તે જ રસરૂપ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનના વ્યાખ્યાનમાં પોતાના અનુભવ પ્રગટ કરે છે, પાત્ર-અપાત્રની પરીક્ષા કરતા નથી, તે વાણી સાંભળી કોઈ તો ગ્રહણ કરે છે, કોઈ ઊંઘે છે, કોઈ ખેદ પામે છે અને કોઈ આનંદિત થાય છે.

ભાવાર્થ:- જેવી રીતે વરસાદ પોતાની મેળે વરસે છે અને તે લીમડાના વૃક્ષ ઉપર પડવાથી કડવું, લીંબુના વૃક્ષ ઉપર પડવાથી ખાટું, શેરડી ઉપર પડવાથી મધુર, મરચાના છોડ ઉપર પડવાથી તીખું, ચણાના છોડ પર પડવાથી ખારું અને બાવળના વૃક્ષ પર પડવાથી કષાયેલું થઈ જાય છે. તેવી જ રીતે જ્ઞાનીઓ ખ્યાતિ, લાભાદિની અપેક્ષા રહિત મધ્યસ્થભાવથી તત્ત્વના સ્વરૂપનું કથન કરે છે, તે સાંભળીને કોઈ શ્રોતા પરમાર્થનું ગ્રહણ કરે છે, કોઈ સંસારથી ભયભીત થઈને યમ-નિયમ લે છે, કોઈ ઝગડો કરે છે, કોઈ ઊંઘે છે, કોઈ કુતર્ક કરે છે, કોઈ નિંદા-સ્તુતિ કરે છે અને કોઈ વ્યાખ્યાન પૂરું થવાની જ રાહ જોયા કરે છે. ૧૬.

(દોહરા)

ગુરુ ઉપદેશ કહા કરૈ , દુરારાધ્ય સંસાર ।
બસૈ સદા જાકૈ ઉદર , જીવ પંચ પરકાર ।। ૧૭ ।।

અર્થ:- જેમાં પાંચ પ્રકારના જીવ નિવાસ કરે છે તે સંસાર જ ઘણો દુસ્તર છે, તેમાં શ્રીગુરુનો ઉપદેશ શું કરે? ૧૭.

પાંચ પ્રકારના જીવ (દોહરા)

**ડૂંઘા પ્રભુ ચૂંઘા ચતુર , સૂંઘા રૂંચક સુદ્ધ ।
ઁંઘા દુરબુદ્ધિ વિકલ , ઘૂંઘા ઘોર અબુદ્ધ ॥ ૧૮ ॥**

શબ્દાર્થ:- રુંચક = રુચિવાળા. અબુદ્ધિ = અજ્ઞાની.

અર્થ:- ડૂંઘા જીવ પ્રભુ છે, ચૂંઘા જીવ ચતુર છે, સૂંઘા જીવ શુદ્ધ રુચિવાળા છે, ઁંઘા જીવ દુર્બુદ્ધિ અને દુઃખી છે અને ઘૂંઘા જીવ મહા અજ્ઞાની છે. ૧૮.

ડૂંઘા જીવનું લક્ષણ (દોહરા)

**જાકી પરમ દસા વિષૈ , કરમ કલંક ન હોઈ ।
ડૂંઘા અગમ અગાધપદ , વચન અગોચર સોઈ ॥ ૧૯ ॥**

અર્થ:- જેમને કર્મ-કાલિમા રહિત અગમ્ય, અગાધ અને વચન-અગોચર ઉત્કૃષ્ટ પદ છે તે સિદ્ધ ભગવાન ડૂંઘા^૧ જીવ છે. ૧૯.

ચૂંઘા જીવનું લક્ષણ (દોહરા)

**જો ઉદાસ હૈ જગતસૌં , ગૈ પરમ રસ પ્રેમ ।
સો ચૂંઘા ગુરુકે વચન , ચૂંઘૈ બાલક જેમ ॥ ૨૦ ॥**

શબ્દાર્થ:- ઉદાસ = વિરક્ત. પરમ રસ = આત્મ-અનુભવ. ચૂંઘૈ = ચૂસે.

અર્થ:- જે સંસારથી વિરક્ત થઈને આત્મ-અનુભવનો રસ સપ્રેમ ગ્રહણ કરે છે અને શ્રીગુરુના વચન બાળકની જેમ દૂધની પેઠે ચૂસે છે તે ચૂંઘા જીવ છે. ૨૦.

સૂંઘા જીવનું લક્ષણ (દોહરા)

**જો સુવચન રુચિસૌં સુનૈ , હિયૈ દુષ્ટતા નાંહિ ।
પરમારથ સમુઝૈ નહીં , સો સૂંઘા જગમાંહિ ॥ ૨૧ ॥**

૧. આ કથન પં. બનારસીદાસજીએ પોતાની કલ્પનાથી કર્યું છે, કોઈ ગ્રંથના આધારે નહિ.

સાધ્ય-સાધક દ્વાર

૩૪૫

શબ્દાર્થ:- રુચિસૌં = પ્રેમથી. પરમારથ = આત્મતત્ત્વ.

અર્થ:- જે ગુરુના વચન પ્રેમપૂર્વક સાંભળે છે અને હૃદયમાં દુષ્ટતા નથી-ભદ્ર છે, પણ આત્મસ્વરૂપને ઓળખતા નથી એવા મંદ કષાયી જીવ સૂંઘા છે. ૨૧.

ઊંઘા જીવનું લક્ષણ (દોહરા)

**जाकौं विकथा हित लगै, आगम अंग अनिष्ट ।
सो ऊंघा विषयी विकल, दुष्ट रुष्ट पापिष्ट ॥ २२ ॥**

શબ્દાર્થ:- વિકથા = ખોટી વાર્તા. અનિષ્ટ = અપ્રિય. દુષ્ટ = દ્વેષી. રુષ્ટ = ક્રોધી. પાપિષ્ટ = અધર્મી.

અર્થ:- જેને સત્શાસ્ત્રનો ઉપદેશ તો અપ્રિય લાગે છે અને વિકથાઓ પ્રિય લાગે છે તે વિષયાભિલાષી, દ્વેષી-ક્રોધી અને અધર્મી જીવ ઊંઘા છે. ૨૨.

ઘૂંઘા જીવનું લક્ષણ (દોહરા)

**जाकै वचन श्रवन नहीं, नहि मन सुरति विराम ।
जड़तासौं जड़वत भयौ, घूंघा ताकौ नाम ॥ २३ ॥**

શબ્દાર્થ:- સુરતિ = સ્મૃતિ. વિરામ = અપ્રતી.

અર્થ:- વચન રહિત અર્થાત્ એકેન્દ્રિય, શ્રવણરહિત અર્થાત્ દ્વિ, ત્રિ, ચતુરિન્દ્રિય, મનરહિત અર્થાત્ અસંજી પંચેન્દ્રિય અને અપ્રતી અજ્ઞાની જીવ જે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના તીવ્ર ઉદયથી જડ થઈ ગયા છે તે ઘૂંઘા છે. ૨૩.

ઉપર્યુક્ત પાંચ પ્રકારના જીવોનું વિશેષ વર્ણન (ચોપાઈ)

**डूँघा सिद्ध कहै सब कोऊ ।
सूँघा ऊंघा मूरख दोऊ ॥
घूंघा घोर विकल संसारी ।
चूंघा जीव मोख अधिकारी ॥ २४ ॥**

અર્થ:- ડૂંઘા જીવને સર્વ કોઈ સિદ્ધ કહે છે, સૂંઘા અને ઊંઘા બંને મૂર્ખ છે, ઘૂંઘા ઘોર સંસારી છે અને ચૂંઘા જીવ મોક્ષના પાત્ર છે. ૨૪.

ચૂંઘા જીવનું વર્ણન (દોહરા)

**ચૂંઘા સાધક મોખકૌ , કરૈ દોષ દુખ નાસ ।
લહૈ મોખ સંતોષસૌ , વરનોં લચ્છન તાસ ॥ ૨૫ ॥**

અર્થ:- ચૂંઘા જીવ મોક્ષના સાધક છે, દોષ અને દુઃખોના નાશક છે, સંતોષથી પરિપુર્ણ રહે છે, તેના ગુણોનું વર્ણન કરું છું. ૨૫.

(દોહરા)

**કૃપા પ્રસમ સંવેગ દમ , અસ્તિભાવ વૈરાગ્ય ।
યે લચ્છન જાકે હિયૈ , સપ્ત વ્યસનકૌ ત્યાગ ॥ ૨૬ ॥**

શબ્દાર્થ:- કૃપા = દયા. પ્રસમ (પ્રશમ) = કષાયોની મંદતા. સંવેગ = સંસારથી ભયભીત. દમ = ઇન્દ્રિયોનું દમન. અસ્તિભાવ (આસ્તિક્ય) = જિનવચનોમાં શ્રદ્ધા. વૈરાગ્ય = સંસારથી વિરક્તિ.

અર્થ:- દયા, પ્રશમ, સંવેગ, ઇન્દ્રિયદમન, આસ્તિક્ય, વૈરાગ્ય અને સાત વ્યસનોનો ત્યાગ-આ ચૂંઘા અર્થાત્ સાધક જીવના ચિહ્ન છે. ૨૬.

સાત વ્યસનના નામ (ચોપાઈ)

**જૂવા આમિષ મદિરા દારી ।
આખેટક ચોરી પરનારી ॥
ઈ સાત વિસન દુખદાર્ઈ ।
દુરિત મૂલ દુરગતિકે ભાર્ઈ ॥ ૨૭ ॥**

શબ્દાર્થ:- આમિષ = માંસ. મદિરા = શરાબ. દારી = વેશ્યા. આખેટક = શિકાર. પરનારી = પરાઈ સ્ત્રી. દુરિત = પાપ. મૂલ = જડ.

અર્થ:- જુગાર રમવો, માંસ ખાવું, દારૂ પીવો, વેશ્યા સેવન કરવું, શિકાર કરવો, ચોરી અને પરસ્ત્રીનું સેવન કરવું-આ સાતે વ્યસન દુઃખદાયક છે, પાપનું મૂળ છે અને કુગતિમાં લઈ જનાર છે. ૨૭.

વ્યસનોના દ્રવ્ય અને ભાવરૂપ ભેદ (દોહરા)

**દરવિત યે સાતૌં વસન , દુરાચાર દુખધામ ।
ભાવિત અંતર કલપના , મૃષા મોહ પરિનામ ॥ ૨૮ ॥**

અર્થ:- આ સાતે વ્યસન જે શરીરથી સેવવામાં આવે છે તે દુરાચાર રૂપ દ્રવ્ય-વ્યસન છે અને જૂઠા મોહ-પરિણામની અંતરંગ કલ્પના તે ભાવ-વ્યસન છે. દ્રવ્ય અને ભાવ બન્નેય દુઃખોના ઘર છે. ૨૮.

સાત ભાવ-વ્યસનોનું સ્વરૂપ (સવૈયા એકત્રીસા)

**અશુભમૈ હારિ શુભજીતિ યહૈ દૂત કર્મ ,
દેહકી મગનતાઈ યહૈ માંસ ભખિવૌ ।
મોહકી ગહલસૌં અજાન યહૈ સુરાપાન ,
કુમતિકી રીતિ ગનિકાકૌ રસ ચખિવૌ ॥
નિરદૈ હૈ પ્રાનઘાત કરવૌ યહૈ સિકાર ,
પરનારી સંગ પરબુદ્ધિકૌ પરખિવૌ ।
પ્યારસૌં પરાઈ સૌંજ ગહિવેકી યાહ ચોરી ,
ઈ સાતૌં વસન બિડારૈં બ્રહ્મ લખિવૌ ॥ ૨૯ ॥**

શબ્દાર્થ:- દૂત (ધૂત) = જુગાર. ગહલ = મૂર્છા. અજાન = અચેત. સુરા = શરાબ. પાન = પીવું. ગનિકા = વેશ્યા. સૌંજ = વસ્તુ. બિડારૈં = વિદારણ કરે.

અર્થ:- અશુભ કર્મના ઉદયમાં હાર અને શુભ કર્મના ઉદયમાં વિજય માનવો એ ભાવ-જુગાર છે, શરીરમાં લીન થવું એ ભાવ-માંસભક્ષણ છે, મિથ્યાત્વથી મૂર્ચ્છિત થઈને સ્વરૂપને ભૂલી જવું એ ભાવ-મદપાન છે, કુબુદ્ધિના રસ્તે ચાલવું એ ભાવ-વેશ્યાસેવન છે, કઠોર પરિણામ રાખીને પ્રાણીનો ઘાત કરવો એ ભાવશિકાર છે, દેહાદિ પરવસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ રાખવી તે ભાવ-પરસ્ત્રીસંગ છે, અનુરાગપૂર્વક પર પદાર્થોનું ગ્રહણ કરવાની અભિલાષા તે ભાવ-ચોરી છે. આ જ સાતે ભાવ-વ્યસન આત્મજ્ઞાનનું વિદારણ કરે છે અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન થવા દેતા નથી. ૨૯.

સાધક જીવનો પુરુષાર્થ (દોહરો)

વિસન ભાવ જામૈં નહીં , પૌરુષ અગમ અપાર ।
કિયે પ્રગટ ઘટ સિંધુમૈં , ચૌદહ રતન ઉદાર ॥ ૩૦ ॥

શબ્દાર્થ:- સિંધુ = સમુદ્ર. ઉદાર = મહાન.

અર્થ:- જેમના ચિત્તમાં ભાવ-વ્યસનોનો લેશ પણ રહેતો નથી તે અતુલ્ય અને અપરંપાર પુરુષાર્થના ધારક હૃદયરૂપ સમુદ્રમાં ચૌદ મહારત્ન પ્રગટ કરે છે. ૩૦.

ચૌદ ભાવરત્ન (સવૈયા એકત્રીસા)

લક્ષ્મી સુબુદ્ધિ અનુભૂતિ કણસ્તુભ મનિ ,
વૈરાગ કલપવૃચ્છ સંખ સુવચન હૈ ।
ऐरावत उद्धिम प्रतीति रंभा उदै विष ,
कामधेनु निर्जरा सुधा प्रमोद धन है ॥
ध्यान चाप प्रेमरीति मदिरा विवेक वैद्य ,
सुद्धभाव चन्द्रमा तुरंगरूप मन है ।
चौदह रतन ये प्रगट होंहि जहां तहां ,
ग्यानके उदोत घट सिंधुकौ मथन है ॥ ३१ ॥

શબ્દાર્થ:- સુધા = અમૃત. પ્રમોદ = આનંદ. ચાપ = ધનુષ્ય. તુરંગ = ઘોડો.

અર્થ:- જ્યાં જ્ઞાનના પ્રકાશમાં ચિત્તરૂપ સમુદ્રનું મંથન કરવામાં આવે છે ત્યાં સુબુદ્ધિરૂપ લક્ષ્મી, અનુભૂતિરૂપ કૌસ્તુભમણિ, વૈરાગ્યરૂપ કલ્પવૃક્ષ, સત્ય વચનરૂપ શંખ, ઐરાવત હાથીરૂપ ઉદમ, શ્રદ્ધારૂપ રંભા, ઉદયરૂપ વિષ, નિર્જરારૂપ કામધેનુ, આનંદરૂપ અમૃત, ધ્યાનરૂપ ધનુષ્ય, પ્રેમરૂપ મદિરા, વિવેકરૂપ વૈદ્ય, શુદ્ધભાવરૂપ ચંદ્રમા અને મનરૂપ ઘોડો-આવી રીતે ચૌદ રત્ન પ્રગટ થાય છે. ૩૧.

ચૌદ રત્નોમાં કયું હેય અને કયું ઉપાદેય છે (દોહરા)

કિયે અવસ્થામૈ^૧ પ્રગટ , ચૌદહ રતન રસાલ ।
કછુ ત્યાગૈ કછુ સંગ્રહૈ , વિધિનિષેધકી ચાલ ॥ ૩૨ ॥
રમા સંખ વિષ ધનુ સુરા , વૈદ્ય ધેનુ હય હેય ।
મનિ રંભા ગજ કલપતરુ , સુધા સોમ આદેય ॥ ૩૩ ॥
ઙહ વિધિ જો પરભાવ વિષ , વમૈ રમૈ નિજરૂપ ।
સો સાધક સિવપંથકૌ , ચિદ વેદક ચિદ્રૂપ ॥ ૩૪ ॥

શબ્દાર્થ:- સંગ્રહૈ = ગ્રહણ કરે. વિધિ = ગ્રહણ કરવું. નિષેધ = છોડવું. રમા = લક્ષ્મી. ધનુ = ધનુષ્ય. સુરા = શરાબ. ધેનુ = ગાય. હય = ઘોડો. રંભા = અપ્સરા. સોમ = ચંદ્રમા. આદેય = ગ્રહણ કરવા યોગ્ય. વમૈ = છોડે.

અર્થ:- સાધકદશામાં જે ચૌદ રત્નો પ્રગટ કર્યા તેમાંથી જ્ઞાની જીવ વિધિ-નિષેધની રીત પર કેટલાકનો ત્યાગ કરે છે અને કેટલાકનું ગ્રહણ કરે છે. ૩૨. અર્થાત્ સુબુદ્ધિરૂપ લક્ષ્મી, ^૨સત્યવચનરૂપ શંખ, ઉદયરૂપ વિષ, ધ્યાનરૂપ ધનુષ્ય, પ્રેમરૂપ મદિરા, વિવેકરૂપ ધન્વંતરિ, નિર્જરારૂપ કામધેનુ અને મનરૂપ ઘોડો-આ આઠ અસ્થિર છે તેથી ત્યાગવા યોગ્ય છે, તથા અનુભૂતિરૂપ મણિ, પ્રતીતિરૂપ રંભા, ઉદમરૂપ હાથી, વૈરાગ્યરૂપ કલ્પવૃક્ષ, આનંદરૂપ અમૃત, શુદ્ધભાવરૂપ ચંદ્રમા-આ છ રત્ન ઉપાદેય છે. ૩૩. આ રીતે જે પરભાવરૂપ વિષવિકારનો ત્યાગ કરીને નિજ-સ્વરૂપમાં મગ્ન થાય છે તે નિજ-સ્વરૂપનો ભોક્તા ચૈતન્ય આત્મા મોક્ષમાર્ગનો ^૩સાધક છે. ૩૪.

૧. સાધક દશા.

૨. સત્ય વચન પણ હેય છે, જૈનમતમાં તો મૌનની જ પ્રશંસા છે.

૩. સાત ભાવ-વ્યસન અને ચૌદ રત્નોની કવિતા પં. બનારસીદાસજીએ સ્વતંત્ર રચી છે.

મોક્ષમાર્ગના સાધક જીવોની અવસ્થા (કવિત્ત)
ગ્યાન દ્રિષ્ટિ જિન્હકે ઘટ અંતર ,
નિરખૈં દરવ સુગુન પરજાઈ ।
જિન્હકૈં સહજરૂપ દિન દિન પ્રતિ ,
સ્યાદવાદ સાધન અધિકાઈ ।।
જે કેવલિ પ્રનીત મારગ મુખ ,
ચિતૈં ચરન રાખૈં ઠહરાઈ ।
તે પ્રવીન કરિ ખીન મોહમલ ,
અવિચલ હોઈં પરમપદ પાઈ ।। ૩૫ ।।

શબ્દાર્થ:- નિરખૈં = અવલોકન કરે. પ્રનીત (પ્રણીત) = રચિત.

અર્થ:- જેમના અંતરંગમાં જ્ઞાનદ્રિષ્ટિ દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયોનું અવલોકન કરે છે, જેઓ સ્વયમેવ દિન-પ્રતિદિન સ્યાદ્વાદ દ્વારા પોતાનું સ્વરૂપ અધિકાધિક જાણે છે, જે કેવળી-કથિત ધર્મમાર્ગમાં શ્રદ્ધા કરીને તે અનુસાર આચરણ કરે છે, તે જ્ઞાની મનુષ્યો મોહકર્મનો મળ નષ્ટ કરે છે અને પરમ પદ પ્રાપ્ત કરીને સ્થિર થાય છે. ૩૫.

શુદ્ધ અનુભવથી મોક્ષ અને મિથ્યાત્વથી સંસાર છે. (સવૈયા એકત્રીસા)

❀ ચાકસૌ ફિરત જાકૌ સંસાર નિકટ આયૌ ,
પાયૌ જિન સમ્યક મિથ્યાત નાસ કરિકૌ ।

નૈકાન્તસજ્જત્તદશા સ્વયમેવ વસ્તુ-
તત્ત્વવ્યવસ્થિતિમિતિ પ્રવિલોકયન્તઃ ।
સ્યાદ્વાદશુદ્ધિમધિકામધિગમ્ય સન્તો
જ્ઞાનીભવન્તિ જિનનીતિમલંધયન્તઃ ।। ૨ ।।
(આ શ્લોક ઈડરની પ્રતિમાં નથી.)

❀ યે જ્ઞાનમાત્રનિજભાવમયીમકમ્પાં
ભૂમિં શ્રયન્તિ કથમપ્યપનીતમોહાઃ ।
તે સાધકત્વમધિગમ્ય ભવન્તિ સિદ્ધા
મૂઢાસ્ત્વમૂમનુપલભ્ય પરિભ્રમન્તિ ।। ૩ ।।

નિરદુન્દ મનસા સુભૂમિ સાધિ લીની જિન ,
કીની મોખકારન અવસ્થા ધ્યાન ધરિકૈ ॥
સો હી સુદ્ધ અનુભૌ અભ્યાસી અવિનાસી ભયૌ ,
ગયૌ તાકૌ કરમ ભરમ રોગ ગરિકૈ ।
મિથ્યામતી અપનૌ સરૂપ ન પિછાનૈ તાતૈ ,
ડોલૈ જગજાલમૈ અનંત કાલ ભરિકૈ ॥ ૩૬ ॥

શબ્દાર્થ:- ચાક = ચક્ર. નિરદુન્દ (નિરદુન્દ) = દુવિધા રહિત. ગરિકૈ (ગલિકૈ)
= ગળીને નાશ પામ્યું. પિછાનૈ = ઓળખે.

અર્થ:- ચાકડાની જેમ ધૂમતા ધૂમતા જેને સંસારનો અંત નજીક આવી ગયો છે, જેણે મિથ્યાત્વનો નાશ કરીને સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત કર્યું છે, જેણે રાગ-દ્વેષ છોડીને મનરૂપ ભૂમિને શુદ્ધ કરી છે અને ધ્યાન દ્વારા પોતાને મોક્ષને યોગ્ય બનાવેલ છે, તે જ શુદ્ધ અનુભવનો અભ્યાસ કરનાર અવિચળ પદ પામે છે અને તેના કર્મ નાશ પામે છે, તથા અજ્ઞાનરૂપી રોગ દૂર થઈ જાય છે. પરંતુ મિથ્યાદષ્ટિ પોતાનું સ્વરૂપ ઓળખતા નથી તેથી તેઓ અનંતકાળ સુધી જગતની જાળમાં ભટકે છે અને જન્મ-મરણના ફેરા કરે છે. ૩૬.

આત્મ-અનુભવનું પરિણામ (સર્વેયા એકત્રીસા)

જે જીવ દરબરૂપ તથા પરજાયરૂપ ,
દોરુ નૈ પ્રવાંન વસ્તુ સુદ્ધતા ગહતુ હૈ ।
જે અસુદ્ધ ભાવનિકે ત્યાગી ભયે સરવથા ,
વિષૈસૌ વિમુખ હૈ વિરાગતા બહતુ હૈ ॥

સ્યાદ્વાદકૌશલસુનિશ્ચલસંયમાભ્યાં

યો ભાવયત્યહરહઃ સ્વમિહોપયુક્તઃ ।

જ્ઞાનક્રિયાનયપરસ્પરતીવ્રમૈત્રી-

પાત્રીકૃતઃ શ્રયતિ ભૂમિમિમાં સ એકઃ ॥ ૪ ॥

जे जे ग्राह्यभाव त्यागभाव दोऊ भावनिकौं ,
अनुभौ अभ्यास विषै एकता करतु हैं ।
तेई ग्यान क्रियाके आराधक सहज मोख ,
मारगके साधक अबाधक महतु हैं ॥ ३७ ॥

અર્થ:- જે જીવોએ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક બન્ને નયો દ્વારા પદાર્થોનું સ્વરૂપ સમજીને આત્માની શુદ્ધતા ગ્રહણ કરી છે, જે અશુદ્ધભાવોના સર્વથા ત્યાગી છે, ઇન્દ્રિય-વિષયોથી પરાડમુખ થઈને વીતરાગી થયા છે, જેમણે અનુભવના અભ્યાસમાં ઉપાદેય અને હેય બન્ને પ્રકારના ભાવોને એકસરખા જાણ્યા છે, તે જ જીવો જ્ઞાનક્રિયાના ઉપાસક છે, મોક્ષમાર્ગના સાધક છે, કર્મબાધા રહિત છે અને મહાન છે. ૩૭.

જ્ઞાનક્રિયાનું સ્વરૂપ (દોહરા)

विनसि अनादि असुद्धता , होइ सुद्धता पोख ।
ता परनतिको बुध कहै , ग्यान क्रियासौं मोख ॥ ३८ ॥

શબ્દાર્થ:- વિનસિ = નષ્ટ થઈને. પોખ = પુષ્ટ. પરનતિ = ચાલ.

અર્થ:- જ્ઞાનીઓ કહે છે કે અનાદિકાળની અશુદ્ધતા નષ્ટ કરનાર અને શુદ્ધતાને પુષ્ટ કરનાર પરિણતિ જ્ઞાનક્રિયા છે અને તેનાથી જ મોક્ષ થાય છે. ૩૮.

સમ્યક્ત્વથી ક્રમે ક્રમે જ્ઞાનની પૂર્ણતા થાય છે (દોહરા)

जगी सुद्ध समकित कला , बगी मोख मग जोइ ।
वहै करम चूरन करै , क्रम क्रम पूरन होइ ॥ ३९ ॥
जाके घट ऐसी दसा , साधक ताकौ नाम ।
जैसै जो दीपक धरै , सो उजियारौ धाम ॥ ४० ॥

શબ્દાર્થ:- બગી = ચાલી.

સાધ્ય-સાધક દ્વાર

૩૫૩

અર્થ:- સમ્યગ્દર્શનનું જે કિરણ પ્રગટ થાય છે અને મોક્ષનાં માર્ગમાં ચાલે છે તે ધીરે ધીરે કર્મોનો નાશ કરતું પરમાત્મા બને છે. ૩૯. જેના ચિત્તમાં આવા સમ્યગ્દર્શનના કિરણનો ઉદય થયો છે તેનું જ નામ સાધક છે, જેમ કે જે ઘરમાં દીપક સળગાવવામાં આવે છે તે જ ઘરમાં અજવાળું થાય છે. ૪૦.

સમ્યક્ત્વનો મહિમા (સવૈયા એકત્રીસા)

જાકે ઘટ અંતર મિથ્યાત અંધકાર ગયૌ,
ભયૌ પરગાસ સુદ્ધ સમકિત ભાનકૌ ।
જાકી મોહનિદ્રા ઘટી મમતા પલક ફટી,
જાન્યૌ જિન મરન અવાચી ભગવાનકૌ ।।
જાકૌ ગ્યાન તેજ બગ્યૌ ઉદ્દિમ ઉદાર જગ્યૌ,
લગૌ સુખ પોખ સમરસ સુધા પાનકૌ ।
તાહી સુવિચ્છનકૌ સંસાર નિકટ આયૌ,
પાયૌ તિન મારગ સુગમ નિરવાનકૌ ।। ૪૧ ।।

શબ્દાર્થ:- અવાચી = વચનાતીત. બગ્યૌ = વધ્યું.

અર્થ:- જેના હૃદયમાં મિથ્યાત્વનો અંધકાર નષ્ટ થવાથી શુદ્ધ સમ્યગ્દર્શનનો સૂર્ય પ્રકાશિત થયો, જેની મોહનિદ્રા દૂર થઈ ગઈ અને મમતાની પલકો ઊઘડી ગઈ, જેણે વચનાતીત પોતાના પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ ઓળખી લીધું છે, જેના જ્ઞાનનું તેજ પ્રકાશિત થયું, જે મહાન ઉદ્દમમાં સાવધાન થયો, જે સામ્યભાવના અમૃતરસનું પાન કરીને પુષ્ટ થયો, તે જ જ્ઞાનીને સંસારનો અંત સમીપ આવ્યો છે અને તેણે જ નિર્વાણનો સુગમ માર્ગ પ્રાપ્ત કર્યો છે. ૪૧.

ચિત્પિણ્ડચણ્ડિમવિલાસિવિકાસહાસ:

શુદ્ધપ્રકાશભરનિર્ભરસુપ્રભાત: ।

આનન્દસુસ્થિતસદાસ્ખલિતૈકરૂપ-

સ્તસ્યૈવ ચાયમુદયત્યચલાર્ચિરાત્મા ।। ૫ ।।

સમ્યજ્ઞાનનો મહિમા (સવૈયા એકત્રીસા)

जाके हिरदैमैं स्याद्वाद साधना करत ,
सुद्ध आतमाकौ अनुभौ प्रगट भयौ है ।
जाके संकल्प विकल्पके विकार मिति ,
सदाकाल एकीभाव रस परिनयौ है ॥
जिन बंध विधि परिहार मोख अंगीकार ,
ऐसौ सुविचार पच्छ सोऊ छांड़ि दयौ है ।
ताकौ ग्यान महिमा उदोत दिन दिन प्रति ,
सोही भवसागर उलंघि पार गयौ है ॥ ४२ ॥

શબ્દાર્થ:- પરિનયૌ = થયો. પરિહાર = નષ્ટ. અંગીકાર = સ્વીકાર. પાર = કિનારે.

અર્થ:- સ્યાદ્વાદના અભ્યાસથી જેના અંતઃકરણમાં શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ પ્રગટ થયો, જેના સંકલ્પ-વિકલ્પના વિકાર નષ્ટ થઈ ગયા અને સદૈવ જ્ઞાનભાવરૂપ થયો, જેણે બંધવિધિના ત્યાગ અને મોક્ષના સ્વીકારનો સદ્વિચાર પણ ધોડી દીધો છે, જેના જ્ઞાનનો મહિમા દિવસે-દિવસે પ્રગટ થયો છે, તે જ સંસારસાગરથી પાર થઈને તેના કિનારે પહોંચ્યો છે. ૪૨.

અનુભવમાં નયપક્ષ નથી. (સવૈયા એકત્રીસા)

अस्तिरूप नासति अनेक एक थिररूप ,
अथिर इत्यादि नानारूप जीव कहियै ।

स्याद्वाददीपितलसन्महसि प्रकाशे
शुद्धस्वभावमहिमन्युदिते मयीति ।
किं बन्धमोक्षपथपातिभिरन्यभावे-
नित्योदयः परमयं स्फुरतु स्वभावः ॥ ६ ॥
चित्रात्मशक्तिसमुदायमयोऽयमात्मा
सद्यः प्रणश्यति नयेक्षणखण्ड्यमानः ।
तस्मादखण्डमनिराकृतखण्डमेक-
मेकान्तशान्तमचलं चिदहं महोऽस्मि ॥ ७ ॥

दीसै एक नैकी प्रतिपच्छी न अपर दूजी,
नैकौ न दिखाइ वाद विवादमै रहियै ॥
थिरता न होइ विकल्पकी तरंगनिमै,
चंचलता बढ़ै अनुभौ दसा न लहियै।
तातै जीव अचल अबाधित अखंड एक,
ऐसौ पद साधिकै समाधि सुख गहियै ॥ ४३ ॥

શબ્દાર્થ:- થિર = સ્થિર. અથિર = ચંચળ. પ્રતિપચ્છી = વિપરીત. અપર = બીજું. થિરતા = શાંતિ. સમાધિ = અનુભવ.

અર્થ:- જીવ પદાર્થ નયની અપેક્ષાએ અસ્તિ-નાસ્તિ, એક-અનેક, સ્થિર-અસ્થિર આદિ અનેક રૂપે કહેવામાં આવ્યો છે. જો એક નયથી વિપરીત બીજો નય ન બતાવવામાં આવે તો વિપરીતતા દેખાય છે અને વાદ-વિવાદ ઉપસ્થિત થાય છે. એવી દશામાં અર્થાત્ નયની વિકલ્પજાળમાં પડવાથી ચિત્તને વિશ્રામ મળતો નથી અને ચંચળતા વધવાથી અનુભવ ટકી શકતો નથી, તેથી જીવ પદાર્થને અચળ, અબાધિત, અખંડિત અને એક સાધીને અનુભવનો આનંદ લેવો જોઈએ.

ભાવાર્થ:- એક નય પદાર્થને અસ્તિરૂપ કહે છે તો બીજો નય તે જ પદાર્થને નાસ્તિરૂપ કહે છે, એક નય તેને એકરૂપ કહે છે તો બીજો નય તેને અનેક કહે છે, એક નય નિત્ય કહે છે તો બીજો નય તેને અનિત્ય કહે છે, એક નય શુદ્ધ કહે છે તો બીજો નય તેને અશુદ્ધ કહે છે, એક નય જ્ઞાની કહે છે તો બીજો નય તેને અજ્ઞાની કહે છે, એક નય સંબંધ કહે છે તો બીજો નય તેને અબંધ કહે છે, આવી રીતે પરસ્પર વિરુદ્ધ અનેક ધર્મોની અપેક્ષાએ પદાર્થ અનેકરૂપ કહેવાય છે. જ્યારે પહેલો નય કહેવામાં આવ્યો હોય ત્યારે તેનો વિરોધી બતાવવામાં ન આવે તો વિવાદ ઊભો થાય છે અને નયોના ભેદ વધવાથી અનેક વિકલ્પો ઉત્પન્ન થાય છે જેનાથી ચિત્તમાં ચંચળતા વધવાથી અનુભવ નષ્ટ થઈ જાય છે, તેથી પ્રથમ અવસ્થામાં તો નયોને જાણવા આવશ્યક છે. પછી તેમના દ્વારા પદાર્થનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નક્કી કર્યા પછી એક શુદ્ધ બુદ્ધ આત્મા જ ઉપાદેય છે. ૪૩.

આત્મા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવથી અખંડિત છે (સર્વેયા એકત્રીસા)

जैसे एक पाकौ आंबफल ताके चार अंस,
रस जाली गुठली छीलक जब मानियै।
याँतौ न बनै पै ऐसे बनै जैसे वहै फल,
रूप रस गंध फास अखंड प्रमानियै॥
तैसे एक जीवकौ दरव खेत काल भाव,
अंस भेद करि भिन्न भिन्न न बखानियै।
दर्वरूप खेतरूप कालरूप भावरूप,
चारौरूप अलख अखंड सत्ता मानियै॥ ४४॥

શબ્દાર્થ:- આંબફળ = કેરી. ફાસ = સ્પર્શ. અખંડ = અભિન્ન. અલખ = આત્મા.

અર્થ:- કોઈ એમ સમજે કે જેવી રીતે પાકા આમ્રફળમાં રસ, જાળી, ગોટલી અને છાલ એવી રીતે ચાર અંશ છે, તેવી જ રીતે પદાર્થમાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ એ ચાર અંશ છે—એમ નથી. આ રીતે છે કે જેવી રીતે આમ્રફળ છે અને તેના સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ, તેનાથી અભિન્ન છે, તેવી જ રીતે જીવપદાર્થના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ તેનાથી અભિન્ન છે અને આત્મસત્તા પોતાના સ્વચતુષ્ટયથી સદા અખંડિત છે.

ભાવાર્થ:- જો કોઈ ઇચ્છે કે અગ્નિથી ઉષ્ણતા ભિન્ન કરવામાં આવે, અર્થાત્ કોઈ તો અગ્નિ પોતાની પાસે રાખે અને બીજાની પાસે ઉષ્ણતા સોંપે તો તેમ બની શકતું નથી, તેવી જ રીતે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવને પદાર્થથી અભિન્ન જાણવા જોઈએ. ૪૪.

જ્ઞાન અને જ્ઞેયનું સ્વરૂપ (સર્વેયા એકત્રીસા)

कोऊ ग्यानवान कहै ग्यान तौ हमारो रूप,
ज्ञेय षट् दर्व सो हमारौ रूप नाहीं है।

न द्रव्येण खण्डयामि, न क्षेत्रेण खण्डयामि न कालेन खण्डयामि, न भावेन खण्डयामि; सुविशुद्ध एको ज्ञानमात्रभावोऽस्मि॥ -आ संस्कृत अंश मुद्रित बन्ने प्रतिओमां नथी, पञ्च षट्ठनी प्रतिमां છે.

योऽयं भावो ज्ञानमात्रोऽहमस्मि ज्ञेयो ज्ञेयज्ञानमात्रः स नैव।

ज्ञेयो ज्ञेयज्ञानकल्लोलवल्गान् ज्ञानज्ञेयज्ञातृमद्वस्तुमात्रः॥ ८॥

एक नै प्रवांन ऐसे दूजी अब कहूं जैसे ,
सरस्वती अक्खर अरथ एक ठाहीं है ॥
तैसे ग्याता मेरौ नाम ग्यान चेतना विराम ,
ज्ञेयरूप सकति अनंत मुझ पांही है ।
आ कारन वचनके भेद भेद कहै कोरु ,
ग्याता ग्यान ज्ञेयकौ विलास सत्ता मांही है ॥ ४५ ॥

અર્થ:- કોઈ જ્ઞાની કહે છે કે જ્ઞાન મારું રૂપ છે અને જ્ઞેય-છ દ્રવ્ય મારું સ્વરૂપ નથી. ત્યાં શ્રીગુરુ સંબોધન કરે છે કે એક નય અર્થાત્ વ્યવહાર નયથી તમારું કહેવું સત્ય છે અને બીજો નિશ્ચયનય હું કહું છું તે આ રીતે છે કે જેવી રીતે વિદ્યા, અક્ષર અને અર્થ એક જ સ્થાનમાં છે, ભિન્ન નથી; તેવી જ રીતે જ્ઞાતા આત્માનું નામ છે અને જ્ઞાન ચેતનનો પ્રકાર છે તથા તે જ્ઞાન જ્ઞેયરૂપ પરિણમન કરે છે તે જ્ઞેયરૂપ પરિણમન કરવાની અનંતશક્તિ આત્મામાં જ છે, તેથી વચનના ભેદથી ભલે ભેદ કહો, પણ નિશ્ચયથી જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેયનો વિલાસ એક આત્મસત્તામાં જ છે. ૪૫.

(ચોપાઈ)

स्वपर प्रकासक सकति हमारी ।
तातै वचन भेद भ्रम भारी ॥
ज्ञेय दशा दुविधा परगासी ।
निजरूपा पररूपा भासी ॥ ४६ ॥

અર્થ:- આત્માની જ્ઞાન શક્તિ પોતાનું સ્વરૂપ જાણે છે અને પોતાના સિવાય અન્ય પદાર્થોને પણ જાણે છે, તેથી જ્ઞાન અને જ્ઞેયનો વચન-ભેદ મૂખાઓને મોટો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે. જ્ઞેય અવસ્થા બે પ્રકારની છે-એક તો સ્વજ્ઞેય અને બીજી પરજ્ઞેય. ૪૬.

૧. ચેતના બે પ્રકારની છે-જ્ઞાનચેતના અને દર્શનચેતના.

(દોહરા)

નિજરૂપા આતમ સકતિ, પરરૂપા પર વસ્ત ।

જિન લખિ લીનો પેંચ યહ, તિન લખિ લિયૌ સમસ્ત ॥ ૪૭ ॥

અર્થ:- સ્વજ્ઞેય આત્મા છે અને પરજ્ઞેય આત્મા સિવાયના જગતના સર્વ પદાર્થો છે, જેણે આ સ્વજ્ઞેય અને પરજ્ઞેયની ગૂંચવણ (કોયડો) સમજી લીધી છે તેણે બધું જ જાણી લીધું છે એમ સમજો. ૪૭.

સ્યાદ્વાદમાં જીવનું સ્વરૂપ (સર્વેયા એકત્રીસા)

કરમ અવસ્થામૈ અસુદ્ધસૌ વિલોકિયત,

કરમ કલંકસૌ રહિત સુદ્ધ અંગ હૈ ।

ઉભૈ નૈ પ્રવાંન સમકાલ સુદ્ધાસુદ્ધ રૂપ,

એસૌ પરજાઈ ધારી જીવ નાના રંગ હૈ ।

એક હી સમૈમૈ ત્રિધારૂપ પૈ તથાપિ યાકી,

અખંડિત ચેતના સકતિ સરવંગ હૈ ॥

યહૈ સ્યાદવાદ યાકૌ ભેદ સ્યાદવાદી જાનૈ,

મૂરખ ન માનૈ જાકૌ હિયૌ દગભંગ હૈ ॥ ૪૮ ॥

શબ્દાર્થ:- અવસ્થા = દશા. વિલોકિયત = દેખાય છે. ઉભૈ (ઉભય) = બે. નૈ = નય. પરજાઈ ધારી = શરીર સહિત, સંસારી. રંગ = ધર્મ. ત્રિધા = ત્રણ. દગ ભંગ = આંધળો.

અર્થ:- જો જીવની કર્મસહિત અવસ્થા ઉપર દષ્ટિ દેવામાં આવે તો તે વ્યવહારનયથી અશુદ્ધ દેખાય છે, જો નિશ્ચયનયથી કર્મમળ રહિત અવસ્થાનો વિચાર કરવામાં આવે તો તે નિર્દોષ છે, અને જો એ બન્ને નયોનો એકસાથે વિચાર કરવામાં આવે તો શુદ્ધાશુદ્ધરૂપ જણાય છે, -આ રીતે સંસારી જીવની વિચિત્ર ગતિ

ક્વચિલ્લસતિ મેચકં ક્વચિન્મેચકામેચકં

ક્વચિત્પુનરમેચકં સહજમેવ તત્ત્વં મમ ।

તથાપિ ન વિમોહયત્યમલમેધસાં તન્મનઃ

પરસ્પરસુસંહતપ્રકટશક્તિચક્રં સ્ફુરત્ ॥ ૧ ॥

સાધ્ય-સાધક દ્વાર

૩૫૯

છે. જોકે તે એક ક્ષણમાં શુદ્ધ, અશુદ્ધ અને શુદ્ધાશુદ્ધ એવા ત્રણરૂપે છે તોપણ આ ત્રણે રૂપોમાં તે અખંડ ચૈતન્યશક્તિથી સર્વાંગ સમ્પન્ન છે. આ જ સ્યાદ્વાદ છે, આ સ્યાદ્વાદનો મર્મ સ્યાદ્વાદી જ જાણે છે, જે મૂર્ખ દૃઢ્યના આંધળા છે તે આ અર્થ સમજતા નથી.

**निहचै दरवद्रिष्टि दीजै तब एक रूप ,
गुन परजाइ भेद भावसौं बहुत है ।
असंख्य परदेस संजुगत सत्ता परमान ,
ग्यानकी प्रभासौं लोका लोक मानयुत है ॥
परजै तरंगनिके अंग छिनभंगुर है ,
चेतना सकतिसौं अखंडित अचुत है ।
सो है जीव जगत विनायक जगतसार ,
जाकी मौज महिमा अपार अदभुत है ॥ ४९ ॥**

શબ્દાર્થ:- ભેદભાવ = વ્યવહારનય. સંજુગત (સંયુક્ત) = સહિત. જુત (યુક્ત) = સહિત. અચુત = અચળ. વિનાયક = શિરોમણિ. મૌજ = સુખ.

અર્થ:- આત્મા નિશ્ચયનય અને દ્રવ્યદષ્ટિથી એકરૂપ છે, ગુણપર્યાયોના ભેદ અર્થાત્ વ્યવહારનયથી અભેદરૂપ છે. અસ્તિત્વની દષ્ટિથી નિજ ક્ષેત્રાવગાહમાં સ્થિત છે, પ્રદેશોની દષ્ટિએ લોક-પ્રમાણ અસંખ્યપ્રદેશી છે, જ્ઞાયકદષ્ટિએ ^૧લોકાલોક પ્રમાણ છે. પર્યાયોની દષ્ટિએ ક્ષણભંગુર છે, અવિનાશી ચેતનાશક્તિની દષ્ટિએ નિત્ય છે. તે જીવ જગતમાં શ્રેષ્ઠ અને સાર પદાર્થ છે, તેના સુખગુણનો મહિમા અપરંપાર અને અદ્ભુત છે. ૪૯.

૧. લોક અને અલોકમાં તેના જ્ઞાનની પહોંચ છે.

इतो गतमनेकतां दधदितः सदाप्येकता-
मितः क्षणविभङ्गुरं ध्रुवमितः सदैवोदयात् ।
इतः परमविस्तृतं धृतमितः प्रदेशैर्निजै-
रहो सहजमात्मनस्तदिदमदभुतं वैभवम् ॥ १० ॥

વિભાવ સકતિ પરનતિસૌં વિકલ દીસૈ ,
સુદ્ધ ચેતના વિચારતૈં સહજ સંત હૈ ॥
કરમ સંજોગસૌં કહાવૈ ગતિ જોનિ વાસી ,
નિહચૈ સુરૂપ સદા મુક્ત મહંત હૈ ॥
જ્ઞાયક સુભાઝ ધરૈ લોકાલોક પરગાસી ,
સત્તા પરવાંન સત્તા પરગાસવંત હૈ ।
સો હૈ જીવ જાનત જહાન કૌતુક મહાન ,
જાકી કિરતિ કહાં ન અનાદિ અનંત હૈ ॥ ૫૦ ॥

શબ્દાર્થ:- વિકલ = દુઃખી. સહજ સંત = સ્વાભાવિક શાંત. વાસી = રહેનાર. જહાન = લોક. કીરતિ (કીર્તિ) = યશ. કહાં ન = ક્યાં નથી.

અર્થ:- આત્મા વિભાવ-પરિણતિથી દુઃખી દેખાય છે, પણ તેની શુદ્ધ ચૈતન્યશક્તિનો વિચાર કરો તો તે સાહજિક શાંતિમય જ છે. તે કર્મના સંયોગથી ગતિ યોનિનો પ્રવાસી કહેવાય છે, પણ તેનું નિશ્ચય સ્વરૂપ જુઓ તો કર્મબંધનથી મુક્ત પરમેશ્વર જ છે. તેની જ્ઞાયક શક્તિ ઉપર દષ્ટિ મૂકો તો તે લોકાલોકનો જ્ઞાતાદ્રષ્ટા છે, જો તેના અસ્તિત્વ ઉપર ધ્યાન આપો તો નિજ ક્ષેત્રાવગાહ-પ્રમાણ જ્ઞાનનો પિંડ છે. આવો જીવ જગતનો જ્ઞાતા છે. તેની લીલા વિશાળ છે, તેની કીર્તિ ક્યાં નથી ? અનાદિકાળથી ચાલી આવે છે અને અનંતકાળ સુધી ચાલશે. ૫૦.

૧. ' કહાન ' એવો પણ પાઠ છે. કહાન = કહાણી-વાર્તા.

કષાયકલિરેકતઃ સ્ખલતિ શાન્તિરસ્ત્યેકતો
ભવોપહતિરેકતઃ સ્પૃશતિ મુક્તિરપ્યેકતઃ ।
જગત્ત્રિતયમેકતઃ સ્ફુરતિ ચિચ્ચકાસ્ત્યેકતઃ
સ્વભાવમહિમાત્મનો વિજયતેઽદ્ભુતાદ્દ્ભુતઃ ॥ ૧૧ ॥

साध्यस्वरूप केवलज्ञाननुं वर्णन (सवैया अेकत्रीसा)

पंच परकार ग्यानावरनकौ नास करि ,
प्रगटी प्रसिद्ध जग मांहि जगमगी है ।
ज्ञायक प्रभामै नाना ज्ञेयकी अवस्था धरि ,
अनेक भई पै एकताके रस पगी है ॥
याही भांति रहेगी अनंत काल परजंत ,
अनंत सकति फोरि अनंतसौं लगी है ।
नरदेह देवलमै केवल सरूप सुद्ध ,
ऐसी ग्यानज्योतिकी सिखा समाधि जगी है ॥ ५१ ॥

शब्दार्थ:- झोरि = स्फुरित करीने. देवल = मंदिर. सिखा (शिखा) =
ज्वाला. समाधि = अनुभव.

अर्थ:- जगतमां जे ज्ञायक ज्योति पांच प्रकारना ज्ञानावरणीय कर्मोनी नाश करीने यमकती प्रगट थछ छे अने अनेक प्रकारे ज्ञेयाकारे परिशमन करवा छतां पश जे अेकरूप थछ रडी छे ते ज्ञायकशक्ति आपी ज रीते अनंतकाल सुधी रहेशे अने अनंत वीर्यनी स्फुरणा करीने अक्षयपद प्राप्त करशे. ते शुद्ध केवलज्ञानरूप प्रभा मनुष्य-देहरूप मंदिरमां परम शांतिमय प्रगट थछ छे. ५१.

अमृतयंद्र कणाना त्रश अर्थ (सवैया अेकत्रीसा)

अच्छर अरथमै मगन रहै सदा काल ,
महासुख देवा जैसी सेवा कामगविकी ।

जयति सहजतेजःपुञ्जमज्जत्त्रिलोकी-
स्खलदखिलविकल्पोऽप्येक एकस्वरूपः ।
स्वरसविसरपूर्णाच्छिन्नतत्त्वोपलम्भः
प्रसभनियमितार्चिश्चिच्चमत्कार एषः ॥ १२ ॥
अविचलितचिदात्मन्यात्मनात्मानमात्म-
न्यनवरतनिमग्नं धारयद् ध्वस्तमोहः ।
उदितममृतचन्द्रज्योतिरेतत्समन्ता-
ज्वलतु विमलपूर्णं निःसपत्नस्वभावम् ॥ १३ ॥

અમલ અબાધિત અલખ ગુન ગાવના હૈ ,
પાવના પરમ સુદ્ધ ભાવના હૈ ભવિકી ॥
મિથ્યાત તિમિર અપહારા વર્ધમાન ધારા ,
જૈસી ઉમૈ જામલૌં કિરણ દીપૈ રવિકી ।
એસી હૈ અમૃતચન્દ્ર કલા ત્રિધારૂપ ધરૈ ,
અનુભૌ દસા ગરંથ ટીકા બુદ્ધિ કવિકી ॥ ૫૨ ॥

શબ્દાર્થ:- કામગવિ = કામધેનુ. અલખ = આત્મા. પાવના = પવિત્ર. અપહારા = નાશ કરનારી. વર્ધમાન = ઉન્નતિરૂપ. ઉમૈ જામ = બે પહોર. ત્રિધારૂપ = ત્રણ પ્રકારની.

અર્થ:- અમૃતચંદ્રસ્વામીની ચંદ્રકળા અનુભવની, ટીકાની અને કવિતાની-એમ ત્રણ રૂપે છે તે સદાકાળ અક્ષર અર્થ અર્થાત્ મોક્ષપદાર્થથી ભરપૂર છે, સેવા કરવાથી કામધેનુ સમાન મહાસુખદાયક છે, એમાં નિર્મળ અને શુદ્ધ પરમાત્માના ગુણસમૂહનું વર્ણન છે, પરમ પવિત્ર છે, નિર્મળ છે અને ભવ્યજીવોને ચિંતવન કરવા યોગ્ય છે, મિથ્યાત્વનો અંધકાર નષ્ટ કરનાર છે, બપોરના સૂર્ય સમાન ઉન્નતિશીલ છે. પર.

(દોહરા)

નામ સાધ્ય સાધક કહ્યૌ , દ્વાર દ્વાદસમ ઠીક ।
સમયસાર નાટક સકલ , પૂરન ભયૌ સટીક ॥ ૫૩ ॥

અર્થ:- સાધ્ય-સાધક નામના બારમા અધિકારનું વર્ણન કર્યું અને શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય કૃત સમયસારજી સમાપ્ત થયું. ૫૩.

ગ્રંથના અંતમાં ગ્રંથકારની આલોચના (દોહરા)

અબ કવિ નિજ પૂરબ દસા , કહૈ આપસૌં આપ ।
સહજ હરખ મનમૈ ધરૈ , કરૈ ન પશ્ચાતાપ ॥ ૫૪ ॥

અર્થ:- સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી પ્રસન્નતા પ્રગટ થઈ છે અને સંતાપનો અભાવ થયો છે તેથી હવે કાવ્યકર્તા પોતે જ પોતાની પૂર્વદેશાની આલોચના કરે છે. ૫૪.

(सवैया अेकत्रीसा)

जो मैं आपा छांड़ि दीनौ पररूप गहि लीनौ ,
कीनौ न बसेरौ तहां जहां मेरौ थल है ।
भोगनिकौ भोगी है करमकौ करता भयौ ,
हिरदै हमारे राग द्वेष मोह मल है ॥
ऐसी विपरीत चाल भई जो अतीत काल ,
सो तो मेरे क्रियाकी ममताहीकौ फल है ।
ग्यान दृष्टि भासी भयौ क्रियासौं उदासी वह ,
मिथ्या मोह निद्रामै सुपनकोसौ छल है ॥ ५५ ॥

शब्दार्थ:- बसेरौ = निवास. थल = स्थान. अतीत काल = पूर्व समय.

अर्थ:- में पूर्व मारा स्वरूपनुं ग्रहण कर्युं नहोतुं, परपदार्थोने पोताना मान्या अने परम समाधिमां लीन न थयो, भोगोनी भोक्ता थएने कर्मोनी कर्ता थयो अने हृदय राग-द्वेष-मोहना मणथी मलिन रह्युं. आवी विभाव परिणतिमां अमे ममत्वभाव राष्यो अर्थात् विभावपरिणतिने आत्मपरिणति समझ्या, तेना इणथी अमारी आ दशा थए. इवे ज्ञाननी उदय थवाथी क्रियाथी विरज्जत थयो छुं, आगण कहेलुं जे कांछ थयुं ते मिथ्यात्वनी मोहनिद्रामां स्वप्न जेवुं छण थयुं छे, इवे निद्रा गिरी गछ. ५५.

(दोहरा)

अमृतचंद्र मुनिराजकृत , पूरन भयौ गिरंथ ।
समयसार नाटक प्रगट , पंचम गतिको पंथ ॥ ५६ ॥

यस्माद्द्वैतमभूत्पुरा स्वपरयोर्भूतं यतोऽत्रान्तरं
रागद्वेषपरिग्रहे सति यतो जातं क्रियाकारकैः ।
भुञ्जाना च यतोऽनुभूतिरखिलं खिन्नं क्रियायाः फलं
तद्विज्ञानघनौघमग्नमधुना किञ्चिन्न किञ्चित्किल ॥ १४ ॥
स्वशक्तिसंसूचितवस्तुतत्त्वैर्व्याख्या कृतेयं समयस्य शब्दैः ।
स्वरूपगुप्तस्य न किञ्चिदस्ति कर्तव्यमेवामृतचन्द्रसूरेः ॥ १५ ॥

इती समयसारकलशाः समाप्ताः ॥

અર્થ:- સાક્ષાત્ મોક્ષનો માર્ગ બતાવનાર શ્રી અમૃતચંદ્ર મુનિરાજકૃત નાટક 'સમયસાર ગ્રંથ' સંપૂર્ણ થયો. ૫૬.

બારમા અધિકારનો સાર

-જે સાધે તે સાધક, જેને સાધવામાં આવે તે સાધ્ય છે. મોક્ષમાર્ગમાં "મૈં સાધ્ય સાધક મૈં અબાધક"ની નીતિથી આત્મા જ સાધ્ય છે અને આત્મા જ સાધક છે, ભેદ એટલો જ છે કે ઊંચી અવસ્થા સાધ્ય અને નીચલી અવસ્થા સાધક છે, તેથી કેવળજ્ઞાની અર્હંત સિદ્ધ પર્યાય સાધ્ય અને સમ્યગ્દષ્ટિ શ્રાવક સાધુ (વગેરે) અવસ્થાઓ સાધક છે.

અનંતાનુબંધીની ચોકડી અને દર્શનમોહનીયત્રયનો અનુદય થવાથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે અને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થતાં જ જીવ ઉપદેશનો વાસ્તવિક પાત્ર થાય છે, તેથી મુખ્ય ઉપદેશ તન, ધન, જન આદિ તરફથી રાગ દૂર કરવાનો અને વ્યસન તથા વિષય-વાસનાઓથી વિરક્ત થવાનો છે. જ્યારે લૌકિક સંપત્તિ અને વિષય-વાસનાઓથી ચિત્ત વિરક્ત થઈ જાય છે ત્યારે ઇન્દ્ર, અહમિંદ્રની સમ્પદા પણ વિરસ અને નિસ્સાર જણાવા લાગે છે તેથી જ્ઞાનીઓ સ્વર્ગાદિની અભિલાષા કરતા નથી કારણ કે જ્યાંસુધી (ઉપર) ચડીને 'દેવ ઇક ઇન્દ્રી ભયા'ની ઉક્તિ અનુસાર ફરી નીચે પડે છે તેને ઉન્નતિ જ કહેતા નથી અને જે સુખમાં દુઃખનો સમાવેશ છે તે સુખ નથી દુઃખ જ છે, તેથી વિવેકી જીવ સ્વર્ગ અને નરક બન્નેને એક સરખા ગણે જ છે.

આ સર્વથા અનિત્ય સંસારમાં કોઈ પણ વસ્તુ એવી નથી જેના પ્રત્યે અનુરાગ કરવામાં આવે; કારણ કે ભોગોમાં રોગ, સંયોગમાં વિયોગ, વિદ્યામાં વિવાદ, શુચિમાં ગ્વાનિ, જયમાં હાર પ્રાપ્ત થાય છે. ભાવએ છે કે સંસારની જેટલી સુખ સામગ્રી છે તે દુઃખમય જ છે, તેથી સુખની સહેલી એકલી ઉદાસીનતા જાણીને તેની જ ઉપાસના કરવી જોઈએ.

સ્વ. કવિવર પં. બનારસીદાસજી વિરચિત
ચૌદ ગુણસ્થાનાધિકાર
(૧૩)

મંગળાચરણ (દોહરા)

જિન-પ્રતિમા જિન-સારખી , નમૈ બનારસિ તાહિ ।
જાકી ભક્તિ પ્રભાવસૌં , કીનૌ ગ્રન્થ નિવાહિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:- સારખી = જેવી. નિવાહિ = નિર્વાહ.

અર્થ:- જેની ભક્તિના પ્રસાદથી આ ગ્રંથ નિર્વિઘ્ન સમાપ્ત થયો એવી જિનરાજ-સમાન જિન-પ્રતિમાને પં. બનારસીદાસજી નમસ્કાર કરે છે. ૧.

જિન-પ્રતિબિંબનું માહાત્મ્ય (સવૈયા એકત્રીસા)

જાકે મુખ દરસસૌં ભગતકે નૈનનિકૌં ,
થિરતાકી બાની બઢૈ ચંચલતા વિનસી ।
મુદ્રા દેખિ કેવલીકી મુદ્રા યાદ આવૈ જહાં ,
જાકે આગૈ ઙ્દ્રકી વિભૂતિ દીસૈ તિનસી ॥
જાકૌ જસ જપત પ્રકાસ જગૈ હિરદેમૈ ,
સોઙ સુદ્ધમતિ હોઙ હુતી જુ મલિનસી ।
કહત બનારસી સુમહિમા પ્રગટ જાકી ,
સોહૈ જિનકી છબિ સુવિદ્યમાન જિનસી ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:- બાનિ = આદત. વિનસી = નષ્ટ થઈ. વિભૂતિ = સમ્પત્તિ.
તિનસી (તૃણસી) = તણખલા સમાન. મલિનસી (મલીનસી) = મેલા જેવી.
જિનસી = જિનદેવ જેવી.

અર્થ:- જેમના મુખનું દર્શન કરવાથી ભક્તજનોના નેત્રોની ચંચળતા નષ્ટ

૧. ' કુમતિ મલિનસી ' એવો પણ પાઠ છે.

થાય છે અને સ્થિર થવાની આદત વધે છે અર્થાત્ એકદમ ટકટકી લગાવીને જોવા લાગે છે; જે મુદ્રા જોવાથી કેવળી ભગવાનનું સ્મરણ થઈ જાય છે, જેની સામે સુરેન્દ્રની સંપત્તિ પણ તણખલા સમાન તુચ્છ ભાસવા લાગે છે, જેના ગુણોનું ગાન કરવાથી હૃદયમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે અને જે બુદ્ધિ મલિન હતી તે પવિત્ર થઈ જાય છે. પં. બનારસીદાસજી કહે છે કે જિનરાજના પ્રતિબિંબનો પ્રત્યક્ષ મહિમા છે, જિનેન્દ્રની મૂર્તિ સાક્ષાત્ જિનેન્દ્ર સમાન સુશોભિત થાય છે. ૨.

જિન-મૂર્તિપૂજકોની પ્રશંસા (સર્વેયા એકત્રીસા)

जाके उर अंतर सुद्रिष्टिकी लहर लसी ,
विनसी मिथ्यात मोहनिद्राकी ममारखी ।
सैली जिनशासनकी फैली जाकै घट भयौ ,
गरबकौ त्यागी षट-दरवकौ पारखी ॥
आगमकै अच्छर परे हैं जाके श्रवनमै ,
हिरदै-भंडारमै समानी वानी आरखी ।
कहत बनारसी अलप भवथिति जाकी ,
सोई जिन प्रतिमा प्रवांनै जिन सारखी ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ:- સુદ્રિષ્ટિ = સમ્યગ્દર્શન. મમારખી = મૂર્છા-અચેતનપણું. સૈલી (શૈલી) = પદ્ધતિ. ગરવ (ગર્વ) = અભિમાન. પારખી = પરીક્ષક. શ્રવન = જ્ઞાન. સમાની = પ્રવેશ કરી ગઈ. આરખી (આર્ષિત) ઋષિ પ્રણીત. અલપ (અલ્પ) = થોડી.

અર્થ:- પં. બનારસીદાસજી કહે છે કે જેના અંતરંગમાં સમ્યગ્દર્શનની લહેરો ઉત્પન્ન થઈને મિથ્યાત્વમોહનીયજનિત નિદ્રાની અસાવધાની નષ્ટ થઈ ગઈ છે, જેમના હૃદયમાં જૈનમતની પદ્ધતિ પ્રગટ થઈ છે, જેમણે મિથ્યાભિમાનનો ત્યાગ કર્યો છે, જેમને છ દ્રવ્યોના સ્વરૂપની ઓળખાણ થઈ છે, જેમને અરહંત કથિત આગમનો ઉપદેશ શ્રવણગોચર થયો છે, જેમના હૃદયરૂપ ભંડારમાં જૈનઋષિઓના વચનો પ્રવેશ કરી ગયા છે, જેમનો સંસાર નિકટ આવ્યો છે, તેઓ જ જિન-પ્રતિમાને જિનરાજ સમાન માને છે. ૩

પ્રતિજ્ઞા (ચોપાઈ)

જિન-પ્રતિમા જન દોષ નિકંદૈ ।
સીસ નમાઝ બનારસિ બંદૈ ॥
ફિરિ મનમાંહિ વિચારૈ એસા ।
નાટક ગરંથ પરમ પદ જૈસા ॥ ૪ ॥
પરમ તત્ત પરચૈ ઇસ માંહી ।
ગુનથાનકકી રચના નાંહી ॥
યામૈ ગુનથાનક રસ આવૈ ।
તો ગરંથ અતિ સોભા પાવૈ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:- નિકંદૈ = નષ્ટ કરે. ગુનથાનક (ગુણસ્થાન) = મોહ અને યોગના નિમિત્તથી સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપ આત્માના ગુણોની તારતમ્યરૂપ અવસ્થા-વિશેષને ગુણસ્થાન કહે છે. યામૈ = આમાં.

અર્થ:- જિનરાજની પ્રતિમા ભક્તોનું મિથ્યાત્વ દૂર કરે છે. તે જિનપ્રતિમાને પં. બનારસીદાસજીએ નમસ્કાર કરીને મનમાં એવો વિચાર કર્યો કે નાટક સમયસાર ગ્રંથ પરમપદરૂપ છે અને આમાં આત્મતત્ત્વનું વ્યાખ્યાન તો છે, પરંતુ ગુણસ્થાનોનું વર્ણન નથી. જો આમાં ગુણસ્થાનોની ચર્ચા ઉમેરાય તો ગ્રંથ બહુ જ ઉપયોગી થઈ શકે. ૪. ૫.

(દોહરા)

ઇહ વિચારિ સંછેપસૌં, ગુનથાનક રસ ચોજ ।
વરનન કરૈ બનારસી, કારન સિવ-પથ ખોજ ॥ ૬ ॥
નિયત એક વિવહારસૌં, જીવ ચતુર્દસ ભેદ ।
રંગ જોગ બહુ વિધિ ભયૌ, જ્યૌં પટ સહજ સુફેદ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ:- સંછેપસૌં = થોડામાં. જોગ (યોગ) = સંયોગ. પટ = વસ્ત્ર.

અર્થ:- આમ વિચારીને પંડિત બનારસીદાસજી મોક્ષમાર્ગને શોધવામાં કારણભૂત ગુણસ્થાનોનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરે છે. દ. જીવપદાર્થ નિશ્ચયનયથી એકરૂપ છે અને વ્યવહારનયથી ગુણસ્થાનોના ભેદથી ચૌદ પ્રકારનો છે. જેવી રીતે શ્વેત વસ્ત્ર રંગોના સંયોગથી અનેક રંગનું થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે મોહ અને યોગના સંયોગથી સંસારી જીવોમાં ચૌદ અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. ૭.

ચૌદ ગુણસ્થાનોનાં નામ (સવૈયા એકત્રીસા)

**પ્રથમ મિથ્યાત દૂજૌ સાસાદાન તીજૌ મિશ્ર ,
ચતુર્થ અવ્રત પંચમૌ વિરત રંચ હૈ ।
છઠ્ઠૌ પરમત્ત નામ સાતમૌ અપરમત્ત ,
આઠમૌ અપૂરવકરન સુખ સંચ હૈ ॥
નૌમૌ અનિવૃત્તિભાવ દશમૌ સૂચ્છમ લોભ ,
एकादशमो सु उपशांत मोह बंच है ।
द्वादशमो खीनमोह तेरहो सजोगी जिन ,
चौदहो अजोगी जाकी थिति अंक पंच है ॥ ८ ॥**

શબ્દાર્થ:- રંચ = જરા પણ. સુખ સંચ = આનંદનો સંગ્રહ, વંચ (વંચકતા) = ઠગાઈ-દગો. થિતિ = સ્થિતિ. અંક પંચ = પાંચ અક્ષર.

અર્થ:- પહેલું મિથ્યાત્વ, બીજું સાસાદન, ત્રીજું મિશ્ર, ચોથું અવ્રતસમ્યગ્દષ્ટિ, પાંચમું દેશવ્રત, છઠ્ઠું પ્રમત્તમુનિ, સાતમું અપ્રમત્તમુનિ, આઠમું અપૂર્વકરણ, નવમું અનિવૃત્તિકરણ, દશમું સૂક્ષ્મલોભ, અગિયારમું ઉપશાંતમોહ, બારમું ક્ષીણમોહ, તેરમું સયોગી જિન અને ચૌદમું અયોગી જિન જેની સ્થિતિ અ, ઇ, ઉ, ઋ, લૃ-આ પાંચ અક્ષરોના ઉચ્ચારણના સમય જેટલી છે. ૮.

મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનોનું વર્ણન (દોહરા)

**बरनै सब गुनथानके , नाम चतुर्दस सार ।
अब बरनों मिथ्यातके , भेद पंच परकार ॥ ९ ॥**

ચતુર્દશ ગુણસ્થાનાધિકાર

૩૬૯

અર્થ:- ગુણસ્થાનોના ચૌદ મુખ્ય નામ બતાવ્યા, હવે પાંચ પ્રકારના મિથ્યાત્વનું વર્ણન કરે છે. ૯.

મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનમાં પાંચ પ્રકારના મિથ્યાત્વનો ઉદય રહે છે. (સવૈયા એકત્રીસા)

પ્રથમ એકાંત નામ મિથ્યાત્વ અભિગ્રહીત,
દૂજૌ વિપરીત અભિનિવેશિક ગોત્તૈ
ત્રીજૌ વિનૈ મિથ્યાત્વ અનાભિગ્રહ નામ જાકૌ,
ચૌથૌ સંસૈ જહાં ચિત્ત ભૌરકૌસૌ પોત્તૈ ॥
પાંચમૌ અગ્યાન અનાભોગિક ગહલરૂપ,
જાકૌ ઉદૈ ચેતન અચેતસૌ હોત્તૈ
ઈ પાંચૌ મિથ્યાત્વ જીવકૌ જગમૈ ભ્રમાવૈ,
ઇનકૌ વિનાસ સમકિતકૌ ઉદોત્તૈ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:- ગોત્તૈ = નામ. ભૌર = વમળ. પોત્તૈ = વહાણ. ગહલ = અચેતનપણું. ઉદોત્તૈ = પ્રગટ થવું.

અર્થ:- પહેલું અભિગ્રહીત અર્થાત્ એકાંત મિથ્યાત્વ છે, બીજું અભિનિવેશિક અર્થાત્ વિપરીત મિથ્યાત્વ છે, ત્રીજું અનાભિગ્રહ અર્થાત્ વિનય મિથ્યાત્વ છે, ચોથું ચિત્તને વમળમાં પડેલા વહાણની જેમ ડામાડોળ કરનાર સંશય મિથ્યાત્વ છે, પાંચમું અનાભોગિક અર્થાત્ અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ સર્વથા અસાવધાનીની મૂર્તિ છે. આ પાંચેય મિથ્યાત્વ જીવને સંસારમાં ભ્રમણ કરાવે છે અને એનો નાશ થવાથી સમ્યક્દર્શન પ્રગટ થાય છે. ૧૦.

એકાંત મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ (દોહરા)

જો એકાંત નય પચ્છ ગહિ, છકૌ કહાવૈ દચ્છ
સો એકાંતવાદી પુરુષ, મૃષાવંત પરતચ્છ ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ:- મૃષાવંત = જૂઠો. પરતચ્છ (પ્રત્યક્ષ) = સાક્ષાત્.

૩૭૦

સમયસાર નાટક

અર્થ:- જે કોઈ એક નયની હઠ પકડીને, તેમાં જ લીન થઈને પોતાને તત્ત્વજ્ઞાની કહે છે. તે પુરુષ એકાંતવાદી સાક્ષાત્ મિથ્યાત્વી છે. ૧૧.

વિપરીત મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ (દોહરા)

**ગ્રંથ ઉક્ત પથ ઉથપિ જો , થાપૈ કુમત સ્વકીડ ।
સુજસ હેતુ ગુરુતા ગૃહૈ , સો વિપરીતી જીડ ॥ ૧૨ ॥**

શબ્દાર્થ:- ઉક્ત = કહેલું. ઉથપિ = ખંડન કરીને. ગુરુતા = બડાઈ.

અર્થ:- જે આગમકથિત માર્ગનું ખંડન કરીને સ્નાન, સ્પર્શ, અસ્પર્શ આદિમાં ધર્મ બતાવીને પોતાનું કપોલકલ્પિત પાખંડ પુષ્ટ કરે છે અને પોતાની પ્રસિદ્ધિ માટે મોટો બનીને ફરે છે તે જીવ વિપરીત મિથ્યાત્વી છે. ૧૨.

વિનય મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ (દોહરા)

**દેવ કુદેવ સુગુરુ કુગુરુ , ઠાનૈ સમાન જુ કોઝ ।
નમૈ ભગતિસૌં સબનિકૌં , વિનૈ મિથ્યાતી સોઝ ॥ ૧૩ ॥**

અર્થ:- જે સુદેવ-કુદેવ, સુગુરુ-કુગુરુ, સત્શાસ્ત્ર-કુશાસ્ત્ર, બધાને એક સરખા ગણે છે અને વિવેક વિના બધાની ભક્તિ, વંદન કરે છે તે જીવ વિનય મિથ્યાત્વી છે. ૧૩.

સંશય મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ (દોહરા)

**જો નાના વિકલપ ગૃહૈ , રૃહૈ હિયૈ હૈરાન ।
થિર હૈ તત્ત્વ ન સદૃહૈ , સો જિય સંસયવાન ॥ ૧૪ ॥**

અર્થ:- જે જીવ અનેક પ્રકારનું અવલંબન કરીને ચંચળ ચિત્તવાળો રહે છે અને સ્થિરચિત્ત થઈને પદાર્થનું યથાર્થ શ્રદ્ધાન કરતો નથી તે સંશય મિથ્યાત્વી છે. ૧૪.

અજ્ઞાન મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ (દોહરા)

**જાકૌ તન દુખ દહલસૌં , સુરત હોત નહિ રંચ ।
ગહલ રૂપ વરતૈ સદા , સો અગ્યાન તિરજંચ ॥ ૧૫ ॥**

ચતુર્દશ ગુણસ્થાનાધિકાર

૩૭૧

શબ્દાર્થ:- સુરત = ભાન, રંચ = જરાપણ. ગહલ = અચેતનપણું.

અર્થ:- જેને શારીરિક કષ્ટના ઉદ્દેગથી જરાપણ ભાન (રહ્યું) નથી અને સદૈવ તત્ત્વજ્ઞાનથી અજાણ રહે છે, તે જીવ અજ્ઞાની છે, પશુ સમાન છે. ૧૫.

મિથ્યાત્વના બે ભેદ (દોહરા)

**પંચ ભેદ મિથ્યાતકે , કહૈ જિનાગમ જોઈ ।
સાદિ અનાદિ સરૂપ અબ , કહૂં અવસ્થા દોઈ ॥ ૧૬ ॥**

અર્થ:- જૈનશાસ્ત્રોમાં જે પાંચ પ્રકારના મિથ્યાત્વનું વર્ણન કર્યું છે તેના સાદિ અને અનાદિ બન્નેનું સ્વરૂપ કહું છું. ૧૬.

સાદિ મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ (દોહરા)

**જો મિથ્યા દલ ઉપસમૈ , ગ્રંથિ ભેદિ બુધ હોઈ ।
ફિર આવૈ મિથ્યાતમૈ , સાદિ મિથ્યાતી સોઈ ॥ ૧૭ ॥**

અર્થ:- જે જીવ દર્શનમોહનીયના દળને અર્થાત્ મિથ્યાત્વ, સમ્યક્-મિથ્યાત્વ અને સમ્યક્-પ્રકૃતિને ઉપશમ કરીને મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનથી ચઢીને સમ્યક્ત્વનો સ્વાદ લે છે અને પછી મિથ્યાત્વમાં પડે છે તે સાદિ મિથ્યાત્વી છે. ૧૭.

અનાદિ મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ (દોહરા)

**જિનિ ગ્રંથી ભેદી નહીં , મમતા મગન સદીવ ।
સો અનાદિ મિથ્યામતી , વિકલ બહિર્મુખ જીવ ॥ ૧૮ ॥**

શબ્દાર્થ:- વિકલ = મૂર્ખ. બહિર્મુખ = પર્યાયબુદ્ધિ.

અર્થ:- જેણે મિથ્યાત્વનો કદી અનુદય નથી કર્યો, જે સદા શરીરાદિમાં અહંબુદ્ધિ રાખતો આવ્યો છે તે મૂર્ખ આત્મજ્ઞાનથી શૂન્ય અનાદિ-મિથ્યાત્વી છે. ૧૮.

સાસાદન ગુણસ્થાનનું વર્ણન કરવાની પ્રતિજ્ઞા (દોહરા)

**કહ્યૌ પ્રથમ ગુનથાન યહ , મિથ્યામત અભિધાન ।
કરૂં અલપ વરનન અબૈ , સાસાદન ગુનથાન ॥ ૧૯ ॥**

૧. ' અલપરૂપ અબ બરનવૌ ' એવો પણ પાઠ છે.

અર્થ:- આ પહેલા મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનનું સ્વરૂપ કહ્યું, હવે સંક્ષેપમાં સાસાદન ગુણસ્થાનનું કથન કરું છું. ૧૮.

સાસાદન ગુણસ્થાનનું સ્વરૂપ (સર્વૈયા એકત્રીસા)

જૈસૈં કોઝુ છુધિત પુરુષ ખાઙ્ઙી ઁીર ઁાંડ ,
વૌન કરૈ પીછેકૌ લગાર સ્વાદ પાવૈ હૈ ।
તૈસૈં ચઢિ ચૌથૈ પાંચઁ કૈ છઢ્ઢે ગુનથાન ,
કાહૂ ઉપસમીકૌ કષાય ઉઢૈ આવૈ હૈ ।।
તાહી સમૈ તહાંસૌં ગિરૈ પ્રધાન ઢસા ત્યાગી ,
મિથ્યાત અવસ્થાકૌ અઢોમુખ હૈ ઢાવૈ હૈ ।
બીચિ ઁક સમૈ વા છ આવલી પ્રવાંન રહૈ ,
સોઙ્ઙી સાસાદાન ગુણથાનક કહાવૈ હૈ ।। ૨૦ ।।

શબ્ઢાર્થ:- ખાંડ = સાકર. વૌન = વમન. પ્રધાન = ઊંચી. અઢોમુખ = નીચે. આવલી = અસંખ્ય સમયની ઁક આવલી થાય છે.

અર્થ:- જેવી રીતે કોઈ ભૂખ્યો માણસ સાકરમિશ્રિત ખીર ખાય અને વમન થયા પછી તેનો કિંચિત્માત્ર સ્વાદ લેતો રહે, તેવી જ રીતે ચોથા, પાંચમા, છઢ્ઢા ગુણસ્થાન સુઢી ચઢેલા કોઈ ઉપશમસમ્યક્ત્વીને કષાયનો ઉઢય થાય છે તો તેજ સમયે ત્યાંથી મિથ્યાત્વમાં પડે છે, તે પડતી ઢશામાં ઁક સમય અને અઢિકમાં અઢિક છ આવલી સુઢી જે સમ્યક્ત્વનો કિંચિત્ સ્વાદ મળે છે તે સાસાદન ગુણસ્થાન છે.

વિશેષ:- અહીં અનંતાનુબંઢીની ચોકડીમાંથી કોઈ ઁકનો ઉઢય રહે છે. ૨૦.

ત્રીજું ગુણસ્થાનક કહેવાની પ્રતિજ્ઞા (ઢોઢરા)

સાસાદન ગુણથાન યહ , મયૌ સમાપત બીય ।
મિશ્રનામ ગુણથાન અબ , વરનન કરું તૃતીય ।। ૨૧ ।।

ચતુર્દશ ગુણસ્થાનાધિકાર

૩૭૩

શબ્દાર્થ:- બીય (બીજો) = બીજા.

અર્થ:- આ બીજા સાસાદન ગુણસ્થાનનું સ્વરૂપ સમાપ્ત થયું. હવે ત્રીજા મિશ્ર ગુણસ્થાનનું વર્ણન કરે છે. ૨૧.

ત્રીજા ગુણસ્થાનનું સ્વરૂપ (સવૈયા એકત્રીસા)

ઉપસમી સમકિતી કૈ તો સાદિ મિથ્યામતી ,
દુહુંનિકૌ મિશ્રિત મિથ્યાત આહ ગહૈ હૈ ।
અનંતાનુબંધી ચૌકરીકૌ ઉદૈ નાહિ જામૈ ,
મિથ્યાત સમૈ પ્રકૃતિ મિથ્યાત ન રહૈ હૈ ॥
જહાં સદ્દહન સત્યાસત્યરૂપ સમકાલ ,
ગ્યાનભાવ મિથ્યાભાવ મિશ્ર ધારા વહૈ હૈ ।
યાકી થિતિ અંતર મુહૂરત ઉભયરૂપ ,
એસૌ મિશ્ર ગુનથાન અચારજ કહૈ હૈ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:- આચાર્ય કહે છે કે ઉપશમ-સમ્યગ્દષ્ટિ અથવા સાદિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવને જો મિશ્ર-મિથ્યાત્વ નામની કર્મપ્રકૃતિનો ઉદય આવી પડે અને અનંતાનુબંધીની ચોકડી તથા મિથ્યાત્વ-મોહનીય અને સમ્યક્ત્વ-મોહનીય આ છ પ્રકૃતિઓનો ઉદય ન હોય, ત્યાં એકસાથે સત્યાસત્ય શ્રદ્ધાનરૂપ જ્ઞાન અને મિથ્યાત્વમિશ્ર ભાવ રહે છે તે મિશ્ર ગુણસ્થાનક છે, એનો કાળ અંતર્મુહૂર્ત છે.

ભાવાર્થ:- અહીં ગોળ-મિશ્રિત દહીં સમાન સત્યાસત્ય-મિશ્રિત ભાવ રહે છે. ૨૨.

ચોથા ગુણસ્થાનકનું વર્ણન કરવાની પ્રતિજ્ઞા (દોહરા)

મિશ્ર દસા પૂરન ભઈ , કહી યથામતિ ભાચિ ।
અબ ચતુર્થ ગુનથાન વિધિ , કહૌં જિનાગમ સાચિ ॥
૨૩ ॥

અર્થ:- પોતાના ક્ષયોપશમ અનુસાર મિશ્ર ગુણસ્થાનનું કથન સમાપ્ત થયું, હવે જિનાગમની સાક્ષીપૂર્વક ચોથા ગુણસ્થાનનું વર્ણન કરું છું. ૨૩.

ચોથા ગુણસ્થાનનું વર્ણન (સવૈયા એકત્રીસા)

કેઈ જીવ સમકિત પાઙ્ અર્ધ પુદગલ-
પરાવર્ત કાલ તાંઈ ચોખે હોઈ ચિતકે ।
કેઈ એક અંતરમુહૂરતમૈ ગંઠિ ભેદિ ,
મારગ ઉલંઘિ સુખ વેદૈ મોખ વિતકે ।।
તાતૈ અંતરમુહૂરતસૌ અર્ધપુદગલ લૌ ,
જેતે સમૈ હોહિં તેતે ભેદ સમકિતકે ।
જાહી સમૈ જાકૌ જબ સમકિત હોઈ સોઈ ,
તબહીસૌ ગુન ગહૈ દોસ દહૈ ઇતકે ।। ૨૪ ।।

શબ્દાર્થ:- ચોખે = સારા. વેદૈ = ભોગવે. દહૈ = બાળે. ઇતકે = સંસારના.

અર્થ:- જે કોઈ જીવને સંસાર-ભ્રમણનો કાળ વધારેમાં વધારે અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તન અને ઓછામાં ઓછો અંતર્મુહૂર્ત બાકી રહે છે તે નિશ્ચયસમ્યક્દર્શન ગ્રહણ કરીને ચાર ગતિરૂપ સંસારને પાર કરનાર મોક્ષસુખની વાનગી લે છે. અંતર્મુહૂર્તથી માંડીને અર્ધ-પુદ્ગલપરાવર્તન કાળના જેટલા સમય છે તેટલા જ સમ્યક્ત્વના ભેદ છે. જે વખતે જીવને સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થાય છે ત્યારથી જ આત્મગુણ પ્રગટ થવા માંડે છે અને સાંસારિક દોષ નષ્ટ થઈ જાય છે. ૨૪.

(દોહરા)

અધ અપૂવ્વ અનિવૃત્તિ ત્રિક , કરન કરૈ જો કોઈ ।
મિથ્યા ગંઠિ વિદારિ ગુન , પ્રગટૈ સમકિત સોઈ ।। ૨૫ ।।

અર્થ:- જે અધ:કરણ, અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિકરણપૂર્વક મિથ્યાત્વનો અનુદય કરે છે તેને આત્માનુભવ ગુણ પ્રગટ થાય છે અને તે જ સમ્યક્ત્વ છે. ૨૫.

સમ્યક્ત્વના આઠ વિવરણ (દોહરા)

સમકિત ઉત્પત્તિ ચિહન ગુન , ભૂષન દોષ વિનાસ ।
અતીચાર જુત અષ્ટ વિધિ , બરનોં વિવરન તાસ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:- સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ, ઉત્પત્તિ, ચિહ્ન, ગુણ, ભૂષણ, દોષ, નાશ અને અતિચાર;- આ સમ્યક્ત્વના આઠ વિવરણ છે. ૨૬.

(૧) સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ (ચોપાઈ)

સત્યપ્રતીતિ અવસ્થા જાકી ।
દિન દિન રીતિ ગઠૈ સમતાકી ॥
છિન છિન કરૈ સત્યકૌ સાકૌ ।
સમકિત નામ કહાવૈ તાકૌ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:- આત્મસ્વરૂપની સત્ય પ્રતીતિ થવી, દિન-પ્રતિદિન સમતાભાવમાં ઉન્નતિ થવી અને ક્ષણે-ક્ષણે પરિણામોની વિશુદ્ધિ થવી એનું જ નામ સમ્યક્દર્શન છે. ૨૭.

(૨) સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ (દોહરા)

કૈ તૌ સહજ સુભાઉ કૈ , ઉપદેસૈ ગુરુ કોઝ ।
ચહુંગતિ સૈની જીઝકૌ , સમ્યકદરસન હોઝ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:- ચારેય ગતિમાં સંજ્ઞી જીવને સમ્યક્દર્શન પ્રગટ થાય છે, તે પોતાની મેળે અર્થાત્ નિસર્ગજ અને ગુરુના ઉપદેશથી અર્થાત્ અધિગમજ થાય છે. ૨૮.

(૩) સમ્યક્ત્વના ચિહ્ન (દોહરા)

આપા પરિચૈ નિજ વિષૈ , ઉપજૈ નહિં સંદેહ ।
સહજ પ્રપંચ રહિત દસા , સમકિત લચ્છન એહ ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:- પોતામાં જ આત્મ-સ્વરૂપનો પરિચય થાય છે, કદી સંદેહ ઊપજતો નથી અને ઇળ-કપટરહિત વૈરાગ્યભાવ રહે છે, એ જ સમ્યક્દર્શનનું ચિહ્ન છે. ૨૯.

(૪) સમ્યક્દર્શનના આઠ ગુણ (દોહરા)

કરુના વચ્છલ સુજનતા , આતમ નિંદા પાઠ ।
સમતા ભગતિ વિરાગતા , ધરમરાગ ગુન આઠ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:- કરુણા, મૈત્રી, સજ્જનતા, સ્વ-લઘુતા, સમતા, શ્રદ્ધા, ઉદાસીનતા અને ધર્માનુરાગ-આ સમ્યક્ત્વના આઠ ગુણ છે. ૩૦.

(૫) સમ્યક્ત્વના પાંચ ભૂષણ (દોહરા)

ચિત પ્રભાવના ભાવજુત , હેય ઉપાદૈ વાનિ ।
ધીરજ હરખ પ્રવીનતા , ભૂષણ પંચ બખાનિ ॥ ૩૧ ॥

અર્થ:- જૈનધર્મની પ્રભાવના કરવાનો અભિપ્રાય, હેય-ઉપાદેયનો વિવેક, ધીરજ, સમ્યક્દર્શનની પ્રાપ્તિનો હર્ષ અને તત્ત્વ-વિચારમાં ચતુરાઈ; આ પાંચ સમ્યક્દર્શનના ભૂષણ છે. ૩૧.

(૬) સમ્યક્દર્શન પચ્ચીસ દોષ વર્જિત હોય છે. (દોહરા)

અષ્ટ મહામદ અષ્ટ મલ , ષટ આયતન વિશેષ ।
ત્રીન મૂઢતા સંજુગત , દોષ પચ્ચીસૌં ણ ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:- આઠ મદ, આઠ મળ, છ અનાયતન અને ત્રણ મૂઢતા-આ બધા મળીને પચ્ચીસ દોષ છે. ૩૨.

આઠ મહામદના નામ (દોહરા)

જાતિ લાભ કુલ રૂપ તપ , બલ વિદ્યા અધિકાર ।
ઇનકૌ ગરબ જુ કીજિયે , યહ મદ અષ્ટ પ્રકાર ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:- જાતિ, ધન, કુળ, રૂપ, તપ, બળ, વિદ્યા અને અધિકાર;-એનો ગર્વ કરવો એ આઠ પ્રકારના મહામદ છે. ૩૩.

આઠ મળના નામ (ચોપાઈ)

આસંકા અસ્થિરતા વાંછા ।
મમતા દ્રિષ્ટિ દસા ડુરગંછા ॥

વચ્છલ રહિત દોષ પર ભાષ્ય ।

ચિત પ્રભાવના માંહિ ન રાષ્ય ॥ ૩૪ ॥

અર્થ:- જિન-વચનમાં સંદેહ, આત્મ-સ્વરૂપમાંથી ડગવું, વિષયોની અભિલાષા, શરીરાદિમાં મમત્વ, અશુચિમાં ગ્લાનિ, સહધર્મીઓ પ્રત્યે દ્વેષ, બીજાઓની નિંદા, જ્ઞાનની વૃદ્ધિ આદિ ધર્મ-પ્રભાવનાઓમાં પ્રમાદ;-આ આઠ મળ સમ્યગ્દર્શનને દૂષિત કરે છે. ૩૪.

છ અનાયતન (દોહરા)

કુગુરુ કુદેવ કુધર્મ ધર , કુગુરુ કુદેવ કુધર્મ ।

ઙનકી કરૈ સરાહના , યહ ષડાયતન કર્મ ॥ ૩૫ ॥

અર્થ:- કુગુરુ, કુદેવ, કુધર્મના ઉપાસકો અને કુગુરુ, કુદેવ, કુધર્મની પ્રશંસા કરવી એ છ અનાયતન છે. ૩૫.

ત્રણ મૂઢતાના નામ અને પચ્ચીસ દોષોનો સરવાળો (દોહરા)

દેવમૂઢ , ગુરુમૂઢતા , ધર્મમૂઢતા પોષ ।

આઠ આઠ ષટ ત્રીન મિલિ , ં પચીસ સબ દોષ ॥ ૩૬ ॥

અર્થ:- દેવમૂઢતા અર્થાત્ સાચા દેવનું સ્વરૂપ ન જાણવું તે, ગુરુમૂઢતા અર્થાત્ નિર્ગન્થ મુનિનું સ્વરૂપ ન સમજવું અને ધર્મમૂઢતા અર્થાત્ જિનભાષિત ધર્મનું સ્વરૂપ ન સમજવું; આ ત્રણ મૂઢતા છે. આઠ મદ, આઠ મળ, છ અનાયતન અને ત્રણ મૂઢતા-આ બધા મળીને પચ્ચીસ દોષ થયા. ૩૬.

(૭) પાંચ કારણોથી સમ્યક્ત્વનો વિનાશ થાય છે. (દોહરા)

ગ્યાન ગરબ મતિ મંદતા , નિતુર વચન ઉદગાર ।

રુદ્રભાવ આલસ દસા , નાસ પંચ પરકાર ॥ ૩૭ ॥

અર્થ:- જ્ઞાનનું અભિમાન, બુદ્ધિની હીનતા, નિર્દય વચનો બોલવા, ક્રોધી પરિણામ અને પ્રમાદ-આ પાંચ સમ્યક્ત્વના ઘાતક છે. ૩૭.

(૮) સમ્યક્દર્શનના પાંચ અતિચાર (દોહરા)

લોક હાસ ભય ભોગ રુચિ , અગ્ર સોચ ચિતિ મેવ ।
મિથ્યા આગમકી ભગતિ , મૃષા દર્સની સેવ ।। ૩૮ ।।

અર્થ:- લોક-હાસ્યનો ભય, અર્થાત્ સમ્યક્ત્વરૂપ પ્રવૃત્તિ કરવામાં લોકોની મશ્કરીનો ભય, ઇન્દ્રિયના વિષય ભોગવવામાં અનુરાગ, આગામીકાળની ચિંતા, કુશાસ્ત્રોની ભક્તિ, અને કુદેવોની સેવા; આ સમ્યક્દર્શનના પાંચ અતિચાર છે. ૩૮.

(ચોપાઈ)

અતીચાર એ પંચ પરકારા ।
સમલ કરહિં સમકિતકી ધારા ।।
દૂષન ભૂષન ગતિ અનુસરની ।
દસા આઠ સમકિતકી વરની ।। ૩૯ ।।

અર્થ:- આ પાંચ પ્રકારના અતિચાર સમ્યક્દર્શનની ઉજ્જવળ પરિણતિને મલિન કરે છે. અહીં સુધી સમ્યક્દર્શનને સદોષ અને નિર્દોષ દશા પ્રાપ્ત કરાવનાર આઠ વિવેચનોનું વર્ણન કર્યું. ૩૯.

મોહનીય કર્મની સાત પ્રકૃતિઓના અનુદયથી સમ્યક્દર્શન પ્રગટ થાય છે. (દોહરા)

પ્રકૃતિ સાત અબ મોહકી , કહૂં જિનાગમ જોઈ ।
જિનકૌ ઉદૈ નિવારિકૈ , સમ્યક્દરસન હોઈ ।। ૪૦ ।।

અર્થ:- મોહનીય કર્મની જે સાત પ્રકૃતિઓના અનુદયથી સમ્યક્દર્શન પ્રગટ થાય છે, તેમનું જિનશાસન અનુસાર કથન કરું છું. ૪૦.

મોહનીય કર્મની સાત પ્રકૃતિઓના નામ (સવૈયા એકત્રીસા)

ચારિત મોહકી ચ્યારિ મિથ્યાતકી તીન તામૈ ,
પ્રથમ પ્રકૃતિ અનંતાનુબંધી કોહની ।

બીજી મહા-માનરસમીજી માયામયી તીજી ,
ચૌથી મહાલોભ દસા પરિગ્રહ પોહની ॥
પાંચઈ મિથ્યાતમતિ છટ્ટી મિશ્રપરનતિ ,
સાતઈ સમૈ પ્રકૃતિ સમકિત મોહની ।
ઈઈ ષટ વિગવનિતાસી એક કુતિયાસી ,
સાતૌં મોહપ્રકૃતિ કહાવૈ સત્તા રોહની ॥ ૪૧ ॥

શબ્દાર્થ:- ચારિત્રમોહ = જે આત્માના ચારિત્ર ગુણોનો ઘાત કરે. અનંતાનુબંધી = જે આત્માના સ્વરૂપાયરણ ચારિત્રને ઘાતે-અનંત સંસારના કારણભૂત મિથ્યાત્વની સાથે જેમનો બંધ થાય છે. ક્રોહની = ક્રોધ. પોહની = પુષ્ટ કરનારી. વિગવનિતા = વાઘણ. કુતિયા = કૂતરી અથવા કર્કશા સ્ત્રી. રોહની = ઢાંકનારી.

અર્થ:- સમ્યક્ત્વની ઘાતક ચારિત્રમોહનીયની ચાર, અને દર્શનમોહનીયની ત્રણ એવી સાત પ્રકૃતિઓ છે. તેમાંથી પહેલી અનંતાનુબંધી ક્રોધ, બીજી અભિમાનના રંગમાં રંગાયેલી અનંતાનુબંધી માન, ત્રીજી અનંતાનુબંધી માયા, ચોથી પરિગ્રહને પુષ્ટ કરનારી અનંતાનુબંધી લોભ, પાંચમી મિથ્યાત્વ, છટ્ટી મિશ્રમિથ્યાત્વ અને સાતમી સમ્યક્ત્વમોહનીય છે. આમાંથી છ પ્રકૃતિઓ વાઘણ સમાન સમ્યક્ત્વની પાછળ પડીને ભક્ષણ કરનારી છે અને સાતમી કૂતરી અથવા કર્કશા સ્ત્રી સમાન સમ્યક્ત્વને સડંપ અથવા મલિન કરનાર છે. આ રીતે આ સાતેય પ્રકૃતિઓ સમ્યક્ત્વના સદ્ભાવ રોકે છે. ૪૧.

સમ્યક્ત્વોના નામ (છપ્પા)

સાત પ્રકૃતિ ઉપસમહિ , જાસુ સો ઉપસમ મંડિત ।
સાત પ્રકૃતિ છય કરન-હાર છાયિકી અખંડિત ॥
સાતમાંહિ કછુ ખપૈ , કછુક ઉપસમ કરિ રક્ષૈ ।
સો છય ઉપસમવંત , મિશ્ર સમકિત રસ રક્ષૈ ॥
ષટ પ્રકૃતિ ઉપસમૈ વા ખપૈ , અથવા છય ઉપસમ કરૈ ।
સાતઈ પ્રકૃતિ જાકે ઉદય , સો વેદક સમકિત ધરૈ ॥ ૪૨ ॥

શબ્દાર્થ:- અખંડિત = અવિનાશી, ચક્રબૈ = સ્વાદ લે. ખર્પૈ = ક્ષય કરે.

અર્થ:- જે ઉપર કહેલી સાતેય પ્રકૃતિઓને ઉપશમાવે છે તે ઔપશમિક સમ્યગ્દષ્ટિ છે. સાતેય પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરનાર ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ છે, આ સમ્યક્ત્વ કદી નષ્ટ થતું નથી. સાત પ્રકૃતિઓમાંથી કેટલીકનો ક્ષય થાય અને કેટલીકનો ઉપશમ થાય તો તે ક્ષયોપશમ સમ્યગ્દષ્ટિ છે, તેને સમ્યક્ત્વનો મિશ્રરૂપ સ્વાદ મળે છે. છ પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ હોય અથવા ક્ષય હોય અથવા કોઈનો ક્ષય અને કોઈનો ઉપશમ હોય, કેવળ સાતમી પ્રકૃતિ સમ્યક્ત્વમોહનીયનો ઉદય હોય તો તે વેદક સમ્યક્ત્વધારી હોય છે. ૪૨.

સમ્યક્ત્વના નવ ભેદોનું વર્ણન (દોહરા)

છયુપસમ વરતૈ ત્રિવિધિ, વેદક ચ્યારિ પ્રકાર ।

છાયક ઉપસમ જુગલ જુત, નૌધા સમકિત ધાર ॥ ૪૩ ॥

શબ્દાર્થ:- ત્રિવિધિ = ત્રણ પ્રકારનું. જુગલ = બે. જુત = સહિત.

અર્થ:- ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ ત્રણ પ્રકારનું છે, વેદક સમ્યક્ત્વ ચાર પ્રકારનું છે અને ઉપશમ તથા ક્ષાયિક એ બે ભેદ બીજા મેળવવાથી સમ્યક્ત્વના નવ ભેદ થાય છે. ૪૩.

ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વના ત્રણ ભેદોનું વર્ણન (દોહરા)

ચ્યારિ ચિપૈ ત્રય ઉપસમૈ, પન છૈ ઉપસમ દોઝ ।

છૈ ષટ્ ઉપસમ એક ચૌ, છયુપસમ ત્રિક હોઝ ॥ ૪૪ ॥

અર્થ:- (૧) ચારનો^૧ અને ત્રણનો^૨ ઉપશમ, (૨) પાંચનો^૩ ક્ષય બેનો^૪ ઉપશમ, (૩) છનો^૫ ક્ષય એકનો ઉપશમ- આ રીતે ક્ષયોપશમ-સમ્યક્ત્વના ભેદ છે. ૪૪.

૧. અનંતાનુબંધીની ચોકડી. ૨. દર્શનમોહનીયનો ત્રિક.

૩. અનંતાનુબંધી ચોકડી અને મહામિથ્યાત્વ.

૪. મિશ્રમિથ્યાત્વ અને સમ્યક્પ્રકૃતિ.

૫. અનંતાનુબંધીની ચોકડી, મહામિથ્યાત્વ અને મિશ્ર.

વેદક સમ્યક્ત્વના ચાર ભેદ (દોહરા)

જહાં ચ્યારી પરકિતિ ખિપહિં , દ્વૈ ઉપસમ ઇક વેદ ।
છય-ઉપસમ વેદક દસા , તાસુ પ્રથમ યહ ભેદ ॥ ૪૫ ॥
પંચ ખિપૈ ઇક ઉપસમૈ , ઇક વેદૈ જિહિ ઠૌર ।
સો છય-ઉપસમ વેદકી , દસા દુતિય યહ ઔર ॥ ૪૬ ॥
છૈ ષટ વેદૈ એક જૌ , છાયક વેદક સોઝ ।
ષટ ઉપસમ ઇક પ્રકૃતિ વિદ , ઉપસમ વેદક હોઝ ॥ ૪૭ ॥

અર્થ:- (૧) જ્યાં ^૧ચાર પ્રકૃતિઓનો ક્ષય ^૨બેનો ઉપશમ અને ^૩એકનો ઉદય છે તે પ્રથમ ક્ષયોપશમવેદક સમ્યક્ત્વ છે, (૨) જ્યાં ^૪પાંચ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય ^૫એકનો ઉપશમ અને એકનો ઉદય છે તે બીજું ક્ષયોપશમવેદક સમ્યક્ત્વ છે, (૩) જ્યાં ^૬છ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય અને એકનો ઉદય છે તે ક્ષાયિકવેદક સમ્યક્ત્વ છે, (૪) જ્યાં ^૭છ પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ અને એકનો ઉદય છે તે ઉપશમવેદક સમ્યક્ત્વ છે. ૪૫. ૪૬. ૪૭.

અહીં ક્ષાયિક અને ઉપશમ સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ ન કહેવાનું કારણ (દોહરા)

ઉપસમ છાયકકી દસા , પૂરવ ષટ પદમાંહિ ।
કહી પ્રગટ અબ પુનરુકતિ , કારન વરની નાંહિ ॥ ૪૮ ॥

શબ્દાર્થ:- પુનરુકતિ (પુનરુક્તિ) = વારંવાર કહેવું.

અર્થ:- ક્ષાયિક અને ઉપશમ સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ પહેલાં ૪૨મા છપ્પા છંદમાં કહેલું છે, તેથી પુનરુક્તિ દોષના કારણે અહીં લખ્યું નથી. ૪૮.

નવ પ્રકારના સમ્યક્ત્વોનું વિવરણ (દોહરા)

છય-ઉપસમ વેદક ખિપક , ઉપસમ સમકિત ચ્યારિ ।
તીન ચ્યારિ ઇક ઇક મિલત , સબ નવ ભેદ વિચારિ ॥ ૪૯ ॥

૧. અનંતાનુબંધીની ચોકડી. ૨. મહામિથ્યાત્વ અને મિશ્ર. ૩. સમ્યક્ પ્રકૃતિ.

૪. અનંતાનુબંધી ચોકડી અને મહામિથ્યાત્વ. ૫. મિશ્ર. ૬. અનંતાનુબંધીની ચોકડી, મહામિથ્યાત્વ અને મિશ્ર. ૭. અનંતાનુબંધીની ચોકડી, મહામિથ્યાત્વ અને મિશ્ર.

૩૮૨

સમયસાર નાટક

અર્થ:- ક્ષયોપશમસમ્યક્ત્વ ત્રણ પ્રકારનું, વેદકસમ્યક્ત્વ ચાર પ્રકારનું અને ઉપશમ સમ્યક્ત્વ એક તથા ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ એક, -આ રીતે સમ્યક્ત્વના મૂળ ભેદ ચાર અને ઉત્તર ભેદ નવ છે. ૪૯.

પ્રતિજ્ઞા (સોરઠા)

**અબ નિહચૈ વિવહાર , અરુ સામાન્ય વિશેષ વિધિ ।
કહૌં ચ્યારિ પરકાંર , રચના સમકિત ભૂમિકી ॥ ૫૦ ॥**

અર્થ:- સમ્યક્ત્વ-સત્તાની નિશ્ચય, વ્યવહાર, સામાન્ય અને વિશેષ-એવી ચાર વિધિ કહે છે. ૫૦.

સમ્યક્ત્વના ચાર પ્રકાર (સર્વૈયા એકત્રીસા)

**મિથ્યામતિ-ગંઠિ-ભેદિ જગી નિરમલ જોતિ ,
જોગસૌં અતીત સો તો નિહચૈ પ્રમાનિયૈ ।
વહૈ દુંદ દસાસૌં કહાવૈ જોગ મુદ્રા ધરૈ ,
મતિ શ્રુતગ્યાન ભેદ વિવહાર માનિયૈ ॥
ચેતના ચિહન પહિચાનિ આપા પર વેદૈ ,
પૌરુષ અલખ તાતૈ સામાન્ય બખાનિયૈ ।
કરૈ ભેદોભેદકૌ વિચાર વિસતાર રૂપ ,
હેય ગેય ઉપાદેયસૌં વિશેષ જાનિયૈ ॥ ૫૧ ॥**

શબ્દાર્થ:- ગંઠિ (ગ્રંથિ) = ગાંઠ. ભેદિ = નષ્ટ કરીને. અતીત = રહિત. દુંદદસા = સવિકલ્પપણું.

અર્થ:- મિથ્યાત્વ નષ્ટ થવાથી મન વચન કાયથી અગોચર જે આત્માની નિર્વિકાર શ્રદ્ધાનની જ્યોતિ પ્રકાશિત થાય છે, તેને નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વ જાણવું જોઈએ. જેમાં યોગ, મુદ્રા, મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન આદિના વિકલ્પ છે, તેને વ્યવહારસમ્યક્ત્વ જાણવું. જ્ઞાનની અલ્પ શક્તિને કારણે ચેતના-ચિહ્નના ધારક આત્માને ઓળખીને નિજ અને પરનું સ્વરૂપ જાણવું તે સામાન્ય સમ્યક્ત્વ છે અને હેય જ્ઞેય ઉપાદેયના ભેદાભેદ સવિસ્તારપણે સમજવા તે વિશેષ સમ્યક્ત્વ છે. ૫૧.

ચતુર્દશ ગુણસ્થાનાધિકાર

૩૮૩

ચોથા ગુણસ્થાનના વર્ણનનો ઉપસંહાર (સોરઠા)

થિતિ સાગર તેતીસ, અંતર્મુહૂરત એક વા ।
અવિરતસમકિત રીતિ, યહ ચતુર્થ ગુનથાન ઇતિ ॥ ૫૨ ॥

અર્થ:- અપ્રત સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેત્રીસસાગર અને જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે. આ ચોથા ગુણસ્થાનનું કથન સમાપ્ત થયું. પર.

અણુપ્રત ગુણસ્થાનનું વર્ણન પ્રતિજ્ઞા (દોહરા)

અબ વરનોં ઇકર્ઈસ ગુન, અરુ બાવીસ અમક્ષ ।
જિનકે સંગ્રહ ત્યાગસોં, સોભૈ શ્રાવક પક્ષ ॥ ૫૩ ॥

અર્થ:- જે ગુણોના ગ્રહણ કરવાથી અને અભક્ષ્યોના ત્યાગથી શ્રાવકને પાંચમું ગુણસ્થાન સુશોભિત થાય છે, એવા એકવીસ ગુણો અને બાવીસ અભક્ષ્યોનું વર્ણન કરું છું.૫૩.

શ્રાવકના એકવીસ ગુણ (સર્વૈયા એકત્રીસા)

લજ્જાવંત દયાવંત પ્રસંત પ્રતીતવંત,
પરદોષકૌ ઢકૈયા પર-ઉપગારી હૈ ।
સૌમદૃષ્ટી ગુનગ્રાહી ગરિષ્ઠ સબકોં ઇષ્ટ,
શિષ્ટપક્ષી મિષ્ટવાદી દીરઘ વિચારી હૈ ॥
વિશેષગ્ય રસગ્ય કૃતગ્ય તગ્ય ધરમગ્ય,
ન દીન ન અભિમાની મધ્ય વિવહારી હૈ ।
સહજ વિનીત પાપક્રિયાસોં અતીત એસૌ,
શ્રાવક પુનીત ઇકવીસ ગુનધારી હૈ ॥ ૫૪ ॥

શબ્દાર્થ:- પ્રસંત = મંદકષાયી. પ્રતીતવંત = શ્રદ્ધાળુ. ગરિષ્ઠ = સહનશીલ. ઇષ્ટ = પ્રિય. શિષ્ટ પક્ષી = સત્યપક્ષમાં સહમત. દીરઘ વિચારી = આગળથી વિચારનાર. વિશેષજ્ઞ = અનુભવી. રસજ્ઞ = મર્મ જાણનાર. કૃતજ્ઞ = બીજાના ઉપકારને નહિ ભૂલનાર. મધ્ય વ્યવહારી = દીનતા અને અભિમાન રહિત. વિનીત = નમ્ર. અતીત = રહિત.

અર્થ:- લજ્જા, દયા, મંદ કષાય, શ્રદ્ધા, બીજાના દોષ ઢાંકવા, પરોપકાર, સૌમ્યદષ્ટિ, ગુણગ્રાહકપણું, સહનશીલતા, સર્વપ્રિયતા, સત્યપક્ષ, મિષ્ટ વચન, દીર્ઘદષ્ટિ, વિશેષજ્ઞાન, શાસ્ત્રજ્ઞાનનું મર્મજાણણું, કૃતજ્ઞતા, તત્ત્વજ્ઞાનીપણું, ધર્માત્માપણું, ન દીન કે ન અભિમાની મધ્યવ્યવહારી, સ્વાભાવિક વિનયવાન, પાપાયરણથી રહિતપણું, - આવા એકવીસ પવિત્ર ગુણોનું શ્રાવકોએ ગ્રહણ કરવું જોઈએ. ૫૪.

બાવીસ અભક્ષ્ય (કવિત્ત)

**ઓરા ઘોરબરા નિસિભોજન ,
બહુબીજા બૈગન સંધાન ।
પીપર બર ઝુમર કટૂંબર ,
પાકર જો ફલ હોઈ અજાન ।।
કંદમૂલ માટી વિષ આમિષ ,
મધુ માખન અરુ મદિરાપાન ।
ફલ અતિ તુચ્છ તુસાર ચલિત રસ ,
જિનમત એ બાઈસ અખાન ।। ૫૫ ।।**

શબ્દાર્થ:- ઘોરબરા = દ્વિદળ. નિસિભોજન = રાત્રે આહાર કરવો. સંધાન = અથાણું, મુરબ્બો. આમિષ = માંસ. મધુ = મધ. મદિરા = દારૂ. અતિ તુચ્છ = બહુ ઝીણા. તુષાર = બરફ. ચલિત રસ = જેનો સ્વાદ બગડી ગયો હોય. અખાન = અભક્ષ્ય.

અર્થ:- (૧) કરા (૨) દ્વિદળ^૧ (૩) રાત્રિભોજન (૪) ઘણા બીજવાળી વસ્તુ^૨ (૫) રીંગણા (૬) અથાણું, મુરબ્બા (૭) પેપા (૮) વડના ટેટા (૯) ઊમરડાના ફળ (૧૦) કટૂંમર (૧૧) પાકરના ફળ (૧૨) ^૩અજાણ્યા ફળ (૧૩) કંદમૂળ (૧૪) માટી (૧૫) વિષ (૧૬) માંસ (૧૭) મધ (૧૮) માખણ (૧૯) દારૂ (૨૦) અતિસૂક્ષ્મ ફળ (૨૧) બરફ (૨૨) ઉતરી ગયેલા-બેસ્વાદ રસવાળી વસ્તુ, -આ બાવીસ અભક્ષ્ય જૈનમતમાં કહ્યા છે. ૫૫.

૧. જે અનાજની બે દાળ થાય છે તેમાં ઠંડુ દૂધ, દહીં, છાશ વગેરે મેળવીને ખાવાથી અભક્ષ્ય થાય છે.

૨. 'જિન બહુબીજનકે ઘર નાહિં, તે સબ બહુબીજા કહલાહિં'-ક્રિયાકોશ.

૩. જેને ઓળખતા ન હોય તે ફળ.

પ્રતિષ્ઠા (દોહરા)

અબ પંચમ ગુનથાનકી , રચના બરનોં અલ્પ ।
જામૈં એકાદસ દસા , પ્રતિમા નામ વિકલ્પ ॥ ૫૬ ॥

અર્થ:- હવે પાંચમા ગુણસ્થાનનું થોડુંક વર્ણન કરીએ છીએ, જેમાં અગિયાર પ્રતિમાઓના ભેદ છે. ૫૬.

અગિયાર પ્રતિમાઓના નામ (સર્વેયા એકત્રીસા)

દર્શનવિસુદ્ધકારી બારહ વિરતધારી ,
સામાઙ્કચારી પર્વપ્રોષધ વિધિ વહૈ ।
સચિતકૌ પરહારી દિવા અપરસ નારી ,
આઠૌં જામ બ્રહ્મચારી નિરારંભી હૈ રહૈ ॥
પાપ પરિગ્રહ છંડૈ પાપકી ન શિક્ષા મંડૈ ,
કોઝ યાકે નિમિત્ત કરૈ સો વસ્તુ ન ગહૈ ।
એતે દેસવ્રતકે ધરૈયા સમકિતી જીવ ,
ગ્યારહ પ્રતિમા તિન્હૈ ભગવંતજી કહૈ ॥ ૫૭ ॥

અર્થ:- (૧) સમ્યગ્દર્શનમાં વિશુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરનાર દર્શન પ્રતિમા છે, (૨) બાર વ્રતોનું આચરણ વ્રત પ્રતિમા છે, (૩) સામાયિકની પ્રવૃત્તિ સામાયિક પ્રતિમા છે, (૪) પર્વમાં ઉપવાસ-વિધિ કરવી તે પ્રોષધ પ્રતિમા છે, (૫) સચિત્તનો ત્યાગ સચિત્તવિરતિ પ્રતિમા છે, (૬) દિવસે સ્ત્રીસ્પર્શનો ત્યાગ એ દિવા મૈથુનવ્રત પ્રતિમા છે, (૭) આઠે પહોર સ્ત્રીમાત્રનો ત્યાગ બ્રહ્મચર્ય પ્રતિમા છે, (૮) સર્વ આરંભનો ત્યાગ નિરારંભ પ્રતિમા છે, (૯) પાપના કારણભૂત પરિગ્રહનો ત્યાગ તે પરિગ્રહત્યાગ પ્રતિમા છે, (૧૦) પાપની શિક્ષાનો ત્યાગ તે અનુમતિત્યાગ પ્રતિમા છે, (૧૧) પોતાને માટે બનાવેલા ભોજનાદિનો ત્યાગ તે ઉદ્દેશવિરતિ પ્રતિમા છે. - આ અગિયાર પ્રતિમા દેશવ્રતધારી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોની જિનરાજે કહી છે. ૫૭.

પ્રતિમાનું સ્વરૂપ (દોહરા)

**સંજમ અંસ જગ્યૌ જહાં , ભોગ અરુચિ પરિનામ ।
ઉદૈ પ્રતિગ્યાકૌ ભયૌ , પ્રતિમા તાકૌ નામ ॥ ૫૮ ॥**

અર્થ:- ચારિત્ર ગુણનું પ્રગટ થવું, પરિણામોનું ભોગોથી વિરક્ત થવું અને પ્રતિજ્ઞાનો ઉદય થવો એને પ્રતિમા કહે છે. ૫૮.

દર્શન પ્રતિમાનું સ્વરૂપ (દોહરા)

**આઠ મૂલગુણ સંગ્રહૈ કુવિસન ક્રિયા ન કોઝ ।
દરસન ગુન નિરમલ કરૈ , દરસન પ્રતિમા સોઝ ॥ ૫૯ ॥**

અર્થ:- દર્શન ગુણની નિર્મળતા, આઠ મૂળગુણોનું^૧ ગ્રહણ અને સાત કુલ્યસનોનો ત્યાગ એને દર્શન પ્રતિમા કહે છે. ૫૯.

વ્રત પ્રતિમાનું સ્વરૂપ (દોહરા)

**પંચ અનુવ્રત આદરૈ , ત્રીનો ગુનવ્રત પાલ ।
સિચ્છાવ્રત ચારૌ ધરૈ , યહ વ્રત પ્રતિમા ચાલ ॥ ૬૦ ॥**

અર્થ:- પાંચ અણુવ્રત, ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રત ધારણ કરવાને વ્રત પ્રતિમા કહે છે.

વિશેષ:- અહીં પાંચ અણુવ્રતનું નિરતિચાર પાલન હોય છે, પણ ગુણવ્રત અને શિક્ષાવ્રતોના અતિચાર સર્વથા ટળતા નથી. ૬૦.

સામાયિક પ્રતિમાનું સ્વરૂપ (દોહરા)

**૨દર્વ ભાવ વિધિ સંજુગત , હિયૈ પ્રતિગ્યા ટેક ।
તજિ મમતા સમતા ગ્રહૈ , અંતરમુહૂરત એક ॥ ૬૧ ॥**

૧. પંચ પરમેષ્ઠીમાં ભક્તિ, જીવદયા, પાણી ગાળીને કામમાં લેવું, મધ ત્યાગ, માંસ ત્યાગ, રાત્રિ ભોજન ત્યાગ અને ઉદંબર ફળોનો ત્યાગ-એ આઠ મૂળ ગુણ છે, ક્યાંક ક્યાંક મધ, માંસ, મધ અને પાંચ પાપના ત્યાગને આઠ મૂળગુણ કહ્યા છે, ક્યાંક ક્યાંક પાંચ ઉદંબર ફળ અને મધ, માંસ, મધના ત્યાગને મૂળગુણ બતાવ્યા છે.

૨. 'સર્વ' એવો પણ પાઠ છે.

(ચોપાઠ)

**જો અરિ મિત્ર સમાન વિચારૈ ।
આરત રૌદ્ર કુધ્યાન નિવારૈ ॥
સંયમ સહિત ભાવના ભાવૈ ।
સો સામાયિકવંત કહાવૈ ॥ ૬૨ ॥**

શબ્દાર્થ:- દર્વવિધિ = બાહ્ય ક્રિયા-આસન, મુદ્રા, પાઠ, શરીર અને વચનની સ્થિરતા આદિની સાવધાની. ભાવ વિધિ = મનની સ્થિરતા અને પરિણામોમાં સમતાભાવ રાખવા. પ્રતિજ્ઞા = આખડી. અરિ = શત્રુ. કુધ્યાન = ખોટા વિચાર. નિવારૈ = દૂર કરે.

અર્થ:- મનમાં સમયની પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક દ્રવ્ય અને ભાવવિધિ સહિત, એક મુહૂર્ત અર્થાત્ ^૧બે ઘડી સુધી મમત્વભાવ રહિત સામ્યભાવનું ગ્રહણ કરવું, શત્રુ અને મિત્ર પર એક સરખો ભાવ રાખવો, આર્ત અને રૌદ્ર બન્ને કુધ્યાનોનું નિવારણ કરવું અને સંયમમાં સાવધાન રહેવું તે સામાયિક પ્રતિમા કહેવાય છે. ૬૧-૬૨.

ચોથી પ્રતિમાનું સ્વરૂપ (દોહરા)

**સામાયિકકીસી દસા , ચ્યારિ પહરલૌં હોઈ ।
અથવા આઠ પહર રહૈ , પ્રોસહ પ્રતિમા સોઈ ॥ ૬૩ ॥**

અર્થ:- બાર કલાક અથવા ચોવીસ કલાક સુધી સામાયિક જેવી સ્થિતિ અર્થાત્ સમતાભાવ રાખવાને પ્રોષધ પ્રતિમા કહે છે. ૬૩.

પાંચમી પ્રતિમાનું સ્વરૂપ (દોહરા)

**જો સચિત્ત ભોજન તજૈ , પીવૈ પ્રાશુક નીર ।
સો સચિત્ત ત્યાગી પુરુષ , પંચ પ્રતિગ્યાગીર ॥ ૬૪ ॥**

અર્થ:- સચિત્ત ભોજનનો ત્યાગ કરવો અને પ્રાસુક^૨ જળ પીવું તેને સચિત્તવિરતિ પ્રતિમા કહે છે. ૬૪.

વિશેષ:- અહીં સચિત્ત વનસ્પતિનું મુખથી વિદારણ કરતા નથી. ૬૪.

૧. ચોવીસ મિનિટની ઘડી થાય છે. ૨. ગરમ કરેલું અથવા લવીંગ, એલચી, રાખ વગેરે નાખીને સ્વાદ બદલી નાખવાથી પ્રાસુક પાણી થાય છે.

છઠ્ઠી પ્રતિમાનું સ્વરૂપ (ચોપાઈ)

જો દિન બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાલૈ ।
તિથિ આયે નિસિ દિવસ સંભાલૈ ॥
ગહિ નૌ વાઙિ કરૈ વ્રત રખ્યા ।
સો ષટ્ પ્રતિમા શ્રાવક અખ્યા ॥ ૬૫ ॥

અર્થ:- નવ વાડ સહિત દિવસે બ્રહ્મચર્ય વ્રતનું પાલન કરવું અને પર્વની તિથિએ દિવસે અને રાત્રે બ્રહ્મચર્ય પાળવું એ દિવામૈથુનવ્રત પ્રતિમા છે. ૬૫.

સાતમી પ્રતિમાનું સ્વરૂપ (ચોપાઈ)

જો નૌ વાઙિ સહિત વિધિ સાધૈ ।
નિસિ દિન બ્રહ્મચર્ય આરાધૈ ॥
સો સપ્તમ પ્રતિમા ઘર ગ્યાતા ।
સીલ-સિરોમણિ જગ વિખ્યાતા ॥ ૬૬ ॥

અર્થ:- જે નવ વાડ સહિત સદાકાળ બ્રહ્મચર્ય વ્રતનું પાલન કરે છે, તે બ્રહ્મચર્ય નામની સાતમી પ્રતિમાનો ધારક જ્ઞાની જગત્વિખ્યાત શીલશિરોમણિ છે. ૬૬.

નવ વાડના નામ (કવિત્ત)

તિયથલ વાસ પ્રેમ રુચિ નિરખન ,
દે પરીછ ભાખૈ મધુ વૈન ।
પૂરવ ભોગ કેલિ રસ ચિંતન ,
ગુરુ આહાર લેત ચિત વૈન ॥
કરિ સુચિ તન સિંગાર બનાવત ,
તિય પરજંક મધ્ય સુખ સૈન ।
મનમથ-કથા ઉદર ભરિ ભોજન ,
યે નૌવાઙિ 'કહૈ જિન બૈન ॥ ૬૭ ॥

૧. ' કહે મત જૈન ' -એવો પણ પાઠ છે.

ચતુર્દશ ગુણસ્થાનાધિકાર

૩૮૯

શબ્દાર્થ:- તિયથલ વાસ = સ્ત્રીઓના સમુદાયમાં રહેવું. નિરખન = દેખવું. પરીછ (પરોક્ષ) = અપ્રત્યક્ષ. ગુરુ આહાર = ગરિષ્ઠ ભોજન. સુચિ = પવિત્ર. પરજંક = પલંગ. મનમથ = કામ. ઉદર = પેટ.

અર્થ:- સ્ત્રીઓના સમાગમમાં રહેવું, સ્ત્રીઓને રાગ ભરેલી દષ્ટિએ જોવી, સ્ત્રીઓ સાથે ^૧પરોક્ષપણે રાગસહિત વાતચીત કરવી, પૂર્વકાળમાં ભોગવેલા ભોગ-વિલાસોનું સ્મરણ કરવું, આનંદદાયક ગરિષ્ઠ ભોજન કરવું, સ્નાન, મંજન આદિ દ્વારા શરીરને જરૂર કરતાં વધારે શણગારવું, સ્ત્રીઓના પલંગ, આસન ઉપર સૂવું કે બેસવું. કામકથા અથવા કામોત્પાદક કથા, ગીતો સાંભળવાં, ભૂખ કરતાં વધારે અથવા ખૂબ પેટ ભરીને ભોજન કરવું, એના ત્યાગને જૈનમતમાં બ્રહ્મચર્યની નવ વાડ કહી છે. ૬૭.

આઠમી પ્રતિમાનું સ્વરૂપ (દોહરા)

જો વિવેક વિધિ આદરૈ કરૈ ન પાપારંભ ।

સો અષ્ટમ પ્રતિમા ધની , કુગતિ વિજૈ રનથંભ ॥ ૬૮ ॥

અર્થ:- જે વિવેકપૂર્વક ધર્મમાં સાવધાન રહે છે અને સેવા, કૃષિ, વેપાર આદિનો પાપારંભ કરતો નથી, તે કુગતિના રણથંભને જીતનાર આઠમી પ્રતિમાનો સ્વામી છે. ૬૮.

નવમી પ્રતિમાનું સ્વરૂપ (ચોપાઈ)

જો દસધા પરિગ્રહકૌ ત્યાગી ।

સુખ સંતોષ સહિત વૈરાગી ॥

સમરસ સંચિત કિંચિત ગ્રાહી ।

સો શ્રાવક નૌ પ્રતિમા વાહી ॥ ૬૯ ॥

અર્થ:- જે વૈરાગ્ય અને સંતોષનો આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે તથા દસ પ્રકારના પરિગ્રહોમાંથી થોડાક વસ્ત્ર અને પાત્ર માત્ર રાખે છે, તે સામ્યભાવનો ધારક નવમી પ્રતિમાનો સ્વામી છે. ૬૯.

૧. પડદા વગેરેની ઓથમાં રહીને, અથવા પત્ર વડે.

દસમી પ્રતિમાનું સ્વરૂપ (દોહરા)

परकौं पापारंभकौ , जो न देइ उपदेस ।
सो दसमी प्रतिमा सहित , श्रावक विगत कलेस ॥ ७० ॥

અર્થ:- જે કુટુંબી અને અન્ય જનોને વિવાહ, વેપાર આદિ પાપારંભ કરવાનો ઉપદેશ આપતા નથી, તે પાપરહિત દસમી પ્રતિમાનો ધારક છે. ૭૦.

अगियारमी प्रतिमानुं स्वरूप (ચોપાઈ)

जो सुछंद वरतै तजि डेरा ।
मठ मंडपमै करै बसेरा ॥
उचित आहार उदंड विहारी ।
सो एकादश प्रतिमा धारी ॥ ७१ ॥

અર્થ:- જે ઘર છોડીને મઠ, મંડપમાં નિવાસ કરે છે, અને સ્ત્રી, પુત્ર, કુટુંબ આદિથી વિરક્ત થઈને સ્વતંત્રપણે રહે છે, તથા કૃત, કારિત, અનુમોદન રહિત યોગ્ય આહાર લે છે, તે અગિયારમી પ્રતિમા ધારક છે. ૭૧.

प्रतिमाओ संबंधी मुખ्य उल्लेख (દોહરા)

एकादश प्रतिमा दसा , कहीं देसव्रत मांहि ।
वही अनुक्रम मूलसौं , गहौ सु छूटै नाहिं ॥ ७२ ॥

અર્થ:- દેશવ્રત ગુણસ્થાનમાં અગિયાર પ્રતિમા ગ્રહણ કરવાનો ઉપદેશ છે, તે શરૂઆતથી ઉત્તરોત્તર અંગીકાર કરવી જોઈએ અને નીચેની પ્રતિમાઓની ક્રિયાઓ છોડવી ન જોઈએ. ૭૨.

प्रतिमाओनी अपेक्षाओ श्रावकोना भेद (દોહરા)

षट प्रतिमा तांई जघन , मध्यम नौ परजंत ।
उत्तम दसमी ग्यारमी , इति प्रतिमा विरतंत ॥ ७३ ॥

અર્થ:- છઠ્ઠી પ્રતિમા સુધી જઘન્ય શ્રાવક, નવમી પ્રતિમા સુધી મધ્યમ શ્રાવક અને દસમી-અગિયારમી પ્રતિમા ધારણ કરનારાઓને ઉત્કૃષ્ટ શ્રાવક કહે છે. આ પ્રતિમાઓનું વર્ણન પૂરું થયું. ૭૩.

ચતુર્દશ ગુણસ્થાનાધિકાર

૩૯૧

પાંચમા ગુણસ્થાનનો કાળ (ચોપાઈ)

एक कोडि पूरव गिनि लीजै ।
तामै आठ बरस घटि कीजै ॥
यह उत्कृष्ट काल थिति जाकी ।
अंतरमुहूरत जघन दशाकी ॥ ७४ ॥

અર્થ:- પાંચમા ગુણસ્થાનનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ એક કરોડ પૂર્વેમાં આઠ વર્ષ ઓછા, અને જઘન્ય કાળ અંતર્મુહૂર્ત છે. ૭૪.

એક પૂર્વનું માપ (દોહરા)

सत्तर लाख किरोर मित , छप्पन सहस किरोड़ ।
ऐते बरस मिलाइके , पूरव संख्या जोड़ ॥ ७५ ॥

અર્થ:- સત્તર લાખ અને છપ્પન હજારને એક કરોડ વડે ગુણવાથી જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે, એટલા વર્ષનો એક પૂર્વ^૧ થાય છે. ૭૫.

અંતર્મુહૂર્તનું માપ (દોહરા)

अंतमुहूरत द्वै घरी , कछुक घाटि उत्किष्ट ।
एक समय एकावली , अंतरमुहूर्त कनिष्ट ॥ ७६ ॥

અર્થ:- બે ઘડીમાં એક સમય ઓછો હોય તે અંતર્મુહૂર્તનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ છે અને એક આવળી^૨ કરતાં એક સમય વધારે હોય તે અંતર્મુહૂર્તનો જઘન્ય કાળ છે તથા વચ્ચેના અસંખ્ય ભેદો છે. ૭૬.

છઠ્ઠા ગુણસ્થાનના વર્ણનની પ્રતિષ્ઠા (દોહરા)

यह पंचम गुनथानकी , रचना कही विचित्र ।
अब छठे गुनथानकी दसा कहूं सुन मित्र ॥ ७७ ॥

અર્થ:- પાંચમા ગુણસ્થાનનું આ વિચિત્ર વર્ણન કર્યું; હવે હે મિત્ર, છઠ્ઠા ગુણસ્થાનનું સ્વરૂપ સાંભળો. ૭૭.

૧. ચોરસી લાખ વર્ષનો એકપૂર્વાંગ થાય છે અને ચોરસી લાખ પૂર્વાંગનો એક પૂર્વ થાય છે
૨. અસંખ્યાત સમયની એક આવળી થાય છે.

છઠ્ઠા ગુણસ્થાનનું સ્વરૂપ (દોહરા)

**પંચ પ્રમાદ દશા ધરૈ, અઘ્ઠ્ઠસ ગુનવાન ।
થવિરકલ્પિ જિનકલ્પિ જુત, હૈ પ્રમત્ત ગુનથાન ॥ ૭૮ ॥**

અર્થ:- જે મુનિ અઠ્ઠાવીસ મૂળગુણોનું પાલન કરે છે, પરંતુ પાંચ પ્રકારના પ્રમાદોમાં કિંચિત્ વર્તે છે, તે મુનિ પ્રમત્ત ગુણસ્થાની છે. આ ગુણસ્થાનમાં સ્થવિરકલ્પી અને જિનકલ્પી બન્ને પ્રકારના સાધુ રહે છે. ૭૮.

પાંચ પ્રમાદોના નામ (દોહરા)

**ધર્મરાગ વિકથા વચન, નિદ્રા વિષય કષાય ।
પંચ પ્રમાદ દસા સહિત, પરમાદી મુનિરાય ॥ ૭૯ ॥**

અર્થ:- ધર્મમાં અનુરાગ, વિકથા વચન, નિદ્રા, વિષય^૧, કષાય^૨ –એવા પ્રમાદ સહિત સાધુ છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવર્તી પ્રમત્ત મુનિ હોય છે. ૭૯

સાધુના અઠ્ઠાવીસ મૂળગુણ (સવૈયા એકત્રીસા)

**પંચ મહાવ્રત પાલૈ પંચ સમિતિ સંભાલૈ,
પંચ ઙ્ઠ્ઠ્રી જીતિ ભયૌ ભોગી ચિત ચૈનકૌ ।
ષટ આવશ્યક ક્રિયા દર્વિત ભાવિત સાધૈ,
પ્રાસુક ધરામૈ એક આસન હૈ સૈનકૌ ॥
મંજન ન કરૈ કેશ લુંચૈ તન વસ્ત્ર મુંચૈ,
ત્યાગૈ દંતવન પૈ સુગંધ સ્વાસ વૈનકૌ ।
ઠાઢૌ કરસે આહાર લઘુમુંજી એક બાર,
અઘ્ઠ્ઠાસ મૂલગુનધારી જતી જૈનકૌ ॥ ૮૦ ॥**

શબ્દાર્થ:- પંચ મહાવ્રત = પાંચ પાપોનો સર્વથા ત્યાગ. પ્રાસુક = જીવ રહિત સૈન (શયન) સૂવું. મંજન = સ્નાન. કેશ=વાળ. લુંચૈ. = ઉખાડે. મુંચૈ=છોડે. કરસે= હાથથી. લઘુ= થોડું. જતી= સાધુ.

૧-૨. અહીં અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાન અને પ્રત્યાખ્યાન - આ ત્રણ ચોકડીના બાર કષાયોનો અનુદય અને સંજવલન કષાયનો તીવ્ર ઉદય રહે છે, તેથી આ સાધુ કિંચિત્ પ્રમાદને વશ હોય છે અને શુભાચારમાં વિશેષપણે વર્તે છે અહીં વિષય સેવન અથવા સ્થળરૂપે કષાયમાં વર્તવાનું પ્રયોજન નથી. હા, શિષ્યોને ઠપકો આપવો વગેરે વિકલ્પ તો છે.

ચતુર્દશ ગુણસ્થાનાધિકાર

૩૯૩

અર્થ:- પાંચ મહાવ્રત પાળે છે, પાંચે સમિતિપૂર્વક વર્તે છે, પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિષયોથી વિરક્ત થઈને પ્રસન્ન થાય છે, દ્રવ્ય અને ભાવ છ આવશ્યક સાધે છે, ત્રસ જીવ રહિત ભૂમિ પર પડખું બદલ્યા વિના શયન કરે છે, જીવનભર સ્નાન કરતા નથી, હાથથી કેશલોચ કરે છે, નણ રહે છે, દાતાણ કરતા નથી તો પણ વચન અને શ્વાસમાં સુગંધ જ નીકળે છે, ઊભા રહીને ભોજન લે છે, થોડું ભોજન લે છે, ભોજન દિવસમાં એક જ વાર લે છે, આવા અઠ્ઠાવીસ મૂળગુણોના ધારક જૈન સાધુ હોય છે. ૮૦.

પંચ અણુવ્રત અને પંચ મહાવ્રતનું સ્વરૂપ (દોહરા)

**હિંસા મૃષા અદત્ત ધન , મૈથુન પરિગ્રહ સાજ ।
કિંચિત ત્યાગી અનુવ્રતી , સબ ત્યાગી મુનિરાજ ॥ ૮૧ ॥**

શબ્દાર્થ:- મૃષા= જૂઠ. અદત્ત= આપ્યા વિનાનું.

અર્થ:- હિંસા, જૂઠ, ચોરી, મૈથુન અને પરિગ્રહ - આ પાંચ પાપોના કિંચિત ત્યાગી અણુવ્રતી શ્રાવક અને સર્વથા ત્યાગી મહાવ્રતી સાધુ હોય છે. ૮૧.

પાંચ સમિતિનું સ્વરૂપ (દોહરા)

**ચલૈ નિરખિ ભાચ્ચૈ ઉચિત , ભચ્ચૈ અદોષ અહાર ।
લેઙ્ઞ નિરખિ હારૈ નિરખિ , સમિતિ પંચ પરકાર ॥ ૮૨ ॥**

અર્થ:- જીવજંતુની રક્ષા માટે જોઈને ચાલવું તે ઈર્યાસમિતિ છે, હિત, મિત અને પ્રિય વચન બોલવા તે ભાષાસમિતિ છે, અંતરાય રહિત નિર્દોષ આહાર લેવો તે એષણાસમિતિ છે, શરીર, પુસ્તક, પીંછી, કમંડળ આદિ જોઈ -તપાસીને લેવા મૂકવા તે આદાન નિક્ષેપણસમિતિ છે, ત્રસ જીવ રહિત પ્રાસુક ભૂમિ ઉપર મળ-મૂત્રાદિનો ત્યાગ કરવો તે પ્રતિષ્ઠાપનસમિતિ છે;- આવી આ પાંચ સમિતિ છે. ૮૨.

છ આવશ્યક (દોહરા)

**સમતા વંદન થુતિ કરન , પડકૌના સજ્ઞાવ ।
કાઉસગ્ગ મુદ્રા ધરન , ષડાવસિક યે ભાવ ॥ ૮૩ ॥**

શબ્દાર્થ:- સમતા= સામાયિક કરવી. વંદન= ચોવીસ તીર્થકરો અથવા ગુરુ આદિને વંદન કરવા. પડિકૌના (પ્રતિક્રમણ) = લાગેલા દોષોનું પ્રાયશ્ચિત કરવું. સજ્જાવ = સ્વાધ્યાય. કાઉસગ્ગ (કાયોત્સર્ગ) = ખડ્ગાસન થઈને ધ્યાન કરવું. પડાવસિક = છ આવશ્યક.

અર્થ:- સામાયિક, વંદન, સ્તવન, પ્રતિક્રમણ, સ્વાધ્યાય અને કાયોત્સર્ગ આ સાધુના છ આવશ્યક કર્મ છે. ૮૩.

સ્થવિરકલ્પી અને જિનવિકલ્પી સાધુઓનું સ્વરૂપ (સવૈયા એકત્રીસા)

થવિરકલપિ જિનકલપી દુવિધિ મુનિ ,
દોઝ વનવાસી દોઝ નગન રહતુ હૈ ।
દોઝ અઠાઈસ મૂલગુનકે ધરૈયા દોઝ ,
સરવ ત્યાગી હૈ વિરાગતા ગહતુ હૈ ॥
થવિરકલપિ તે જિનકૈ શિષ્ય સાખા હોઝ ,
બૈઠિકૈ સભામૈ ધર્મદેસના કહતુ હૈ ।
एकाकी सहज जिनकलपि तपस्वी घोर ,
उदैकी मरोरसौं परीसह सहतु ह॥ ८४ ॥

અર્થ:- સ્થવિરકલ્પી અને જિનકલ્પી એવા બે પ્રકારના જૈન સાધુ હોય છે. બન્ને વનવાસી છે, બન્ને નગ્ન રહે છે, બન્ને અઘ્ઘવીસ મૂળગુણના ધારક હોય છે, બન્ને સર્વપરિગ્રહના ત્યાગી-વૈરાગી હોય છે. પરંતુ સ્થવિરકલ્પી સાધુ શિષ્યસમુદાયની સાથે રહે છે તથા સભામાં બેસીને ધર્મોપદેશ આપે છે અને સાંભળે છે, પણ જિનકલ્પી સાધુ શિષ્ય છોડીને નિર્ભય એકલા વિચરે છે અને મહાતપશ્ચરણ કરે છે તથા કર્મના ઉદયથી આવેલા બાવીસ પરિષદો સહે છે. ૮૪.

વેદનીય કર્મજનિત અગિયાર પરિષદ (સવૈયા એકત્રીસા)

ग्रीषममै धुपथित सीतमै अकंपचित ,
भूखै धरै धीर प्यासै नीर न चहतु ह॥
डंस मसकादिसौं न डरै भूमि सैन करै ,
बध बंध विथामै अडौल है रहतु ह॥

ચર્યા દુખ ભરૈ તિન ફાસસૌં ન થરહરૈ ,
મલ દુરગંધકી ગિલાનિ ન ગહતુ હૈ ।
રોગનિકૌ ન કરૈં ઇલાજ ઇસે મુનિરાજ ,
વેદનીકે ઉદૈ યે પરીસહ સહતુ હૈ ॥ ૮૫ ॥

અર્થ:- ગરમીના દિવસોમાં તડકામાં ઊભા રહે છે એ ઉષ્ણપરિષદ્જય છે, શિયાળામાં ઠંડીથી ડરતા નથી એ શીતપરિષદ્જય છે, ભૂખ લાગે ત્યારે ધીરજ રાખે છે, એ ભૂખપરિષદ્જય છે, તરસ લાગે ત્યારે પાણીની ઈચ્છા કરતા નથી એ તૃષ્ણાપરિષદ્જય છે, ડાંસ મચ્છરનો ભય રાખતા નથી એ દંશમશકપરિષદ્જય છે, ભૂમિ ઉપર સૂવે છે એ શય્યાપરિષદ્જય છે, મારવા, બાંધવાના કષ્ટમાં અચળ રહે છે એ વધપરિષદ્જય છે, ચાલવાનું કષ્ટ સહન કરે છે એ ચર્યાપરિષદ્જય છે, તૃણ, કાંટો વગેરે લાગે તો ગભરાતા નથી એ તૃણસ્પર્શપરિષદ્જય છે, મળ અને દુર્ગંધમય પદાર્થો પ્રત્યે ગ્લાનિ કરતા નથી એ મળપરિષદ્જય છે, રોગજનિત કષ્ટ સહન કરે છે પણ તેના નિવારણનો ઉપાય કરતા નથી, એ રોગપરિષદ્જય છે. આ રીતે વેદનીયકર્મના ઉદયજનિત અગિયાર પરિષદ્ મુનિરાજ સહન કરે છે. ૮૫.

ચારિત્રમોહજનિત સાત પરિષદ્ (કુંડલિયા)

એતે સંકટ મુનિ સહૈ , ચારિતમોહ ઉદોત ।
લજ્જા સંકુચ દુખ ધરૈ , નગન દિગંબર હોત ॥
નગન દિગમ્બર હોત , શ્રોત રતિ સ્વાદ ન સેવૈ ।
તિય સનમુખ દ્વગ રોકિ , માન અપમાન ન બેવૈ ॥
થિર હૈ નિરભૈ રહૈ , સહૈ કુવચન જગ જેતે ।
ભિચ્છુકપદ સંગ્રહૈ , લહૈ મુનિ સંકટ એતે ॥ ૮૬ ॥

શબ્દાર્થ:- સંકટ = દુઃખ. ઉદોત = ઉદયથી. શ્રોત = જ્ઞાન. દ્વગ = નેત્ર. બેવૈ (વેદૈ) = ભોગવે. કુવચન = ગાળ. ભિચ્છુક = યાચના.

અર્થ:- ચારિત્રમોહના ઉદયથી મુનિરાજ નિમ્ન-લિખિત સાત પરિષદ્ સહન

૩૯૬

સમયસાર નાટક

કરે છે અર્થાત્ જીતે છે. (૧) નગ્ન દિગંબર રહેવાથી લજ્જા અને સંકોચજનિત દુઃખ સહન કરે છે, એ નગ્નપરિષદ્જય છે, (૨) કર્ણ આદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો અનુરાગ ન કરવો તે અરતિપરિષદ્જય છે. (૩) સ્ત્રીઓના હાવભાવમાં મોહિત ન થવું, તે સ્ત્રીપરિષદ્જય છે. (૪) માન- અપમાનની પરવા કરતા નથી એ સત્કારપુરસ્કારપરિષદ્જય છે. (૫) ભયનું નિમિત્ત મળવા છતાં પણ આસન ધ્યાનથી દૂર થતા નથી તે નિષઘાપરિષદ્જય છે. (૬) મૂર્ખાઓના કટુ વચન સહન કરવા તે આક્રોશપરિષદ્જય છે. (૭) પ્રાણ જાય તોપણ આહારાદિને માટે દીનતારૂપ પ્રવૃત્તિ ન કરવી, એ યાચનાપરિષદ્જય છે. આ સાત પરિષદ્ ચારિત્રમોહના ઉદયથી થાય છે. ૮૬.

જ્ઞાનાવરણીયજનિત બે પરિષદ્ (દોહરા)

**અલપ ગ્યાન લઘુતા લખૈ , મતિ ઉત્તકરષ વિલોઝ ।
જ્ઞાનાવરન ઉદોત મુનિ , સહૈ પરીસહ દોઝ ॥ ૮૭ ॥**

અર્થ:- જ્ઞાનાવરણીયજનિત બે પરિષદ્ છે. અલ્પજ્ઞાન હોવાથી લોકો નાના ગણે છે, એનાથી જે દુઃખ થાય છે તેને સાધુ સહન કરે છે, એ અજ્ઞાનપરિષદ્જય છે. જ્ઞાનની વિશાળતા હોવા છતાં પણ ગર્વ કરતા નથી, એ પ્રજ્ઞાપરિષદ્જય છે. આવા આ બે પરિષદ્ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદયથી જૈન સાધુ સહન કરે છે. ૮૭.

દર્શનમોહનીયજનિત એક અને અંતરાયજનિત એક પરિષદ્ (દોહરા)

**સહૈ અદરસન દુરદસા , દરસન મોહ ઉદોત ।
રોકૈ ઉમગ અલાભકી , અંતરાયકે હોત ॥ ૮૮ ॥**

અર્થ:- દર્શનમોહનીયના ઉદયથી સમ્યક્દર્શનમાં કદાચ દોષ ઉત્પન્ન થાય તો તેઓ સાવધાન રહે છે-ચલાયમાન થતા નથી, એ દર્શનપરિષદ્જય છે. અંતરાય કર્મના ઉદયથી વાંછિત પદાર્થની પ્રાપ્તિ ન થાય, તો જૈનમુનિ ખેદખિન્ન થતા નથી, એ અલાભપરિષદ્જય છે. ૮૮.

બાવીસ પરિષદ્દોનું વર્ણન (સવૈયા એકત્રીસા)

**एकादस वेदनीकी , चारितमोहकी सात ,
ग्यानावरनीकी दोइ , एक अंतरायकी ।**

दर्सनमोहकी एक , द्वाविंसति बाधा सबै ,
केई मनसाकी , केई वाकी , केई कायकी ॥
काहूकौ अल्प काहूकौ बहुत उनीस ताई ,
एक ही समैमै उदै आवै असहायकी ।
चर्या थित सज्जामांहि एक सीत उस्न मांहि ,
एक दोइ होहिं तीन नांहि समुदायकी ॥ ८९ ॥

શબ્દાર્થ:- મનસાકી = મનની. વાકી (વાક્યકી) = વચનની. કાય = શરીર.
સજ્જા = શય્યા. સમુદાય = એકસાથે.

અર્થ:- વેદનીયના અગિયાર, ચારિત્રમોહનીયના સાત, જ્ઞાનાવરણના બે, અંતરાયનો એક અને દર્શનમોહનીયનો એક-એવી રીતે બધા મળીને બાવીસ પરિષદો છે. તેમનામાંથી કોઈ મનજનિત, કોઈ વચનજનિત, અને કોઈ કાયજનિત છે. આ બાવીસ પરિષદોમાંથી એક સમયે એક સાધુને વધારેમાં વધારે ઓગણીસ સુધી પરિષદો ઉદયમાં આવે છે, કારણ કે ચર્યા, આસન અને શય્યા આ ત્રણમાંથી કોઈ એક અને શીત ઉષ્ણમાંથી કોઈ એક, આ રીતે પાંચમાં બેનો ઉદય હોય છે, બાકીના ત્રણનો ઉદય હોતો નથી. ૮૮.

स्थविरकल्पी અને જિનકલ્પી સાધુની સરખામણી (દોહરા)

नाना विधि संकट-दसा , सहि साधै सिवपंथ ।
थविरकल्पि जिनकल्पि धर , दोऊ सम निगरंथ ॥ ९० ॥

जो मुनि संगतिमै रहै , थविरकल्पि सो जान ।

एकाकी जाकी दसा , सो जिनकल्पि बखान ॥ ९१ ॥

અર્થ:- સ્થવિરકલ્પી અને જિનકલ્પી બન્ને પ્રકારના સાધુ એક સરખા નિર્ગ્રંથ હોય છે અને અનેક પ્રકારના પરિષદો જીતીને મોક્ષમાર્ગ સાધે છે. જે સાધુ સંઘમાં રહે છે તે સ્થવિરકલ્પી છે અને જે એકલવિહારી છે તે જિનકલ્પી છે. ૮૦-૮૧.

(ચોપાઈ)

થવિરકલપી ધર કછુક સરાગી ।
જિનકલપી મહાન વૈરાગી ॥
ઈતિ પ્રમત્તગુનથાનક ધરની ।
પૂરન ભઈ જથારથ વરની ॥૧૨॥

અર્થ:- સ્થવિરકલ્પી સાધુ કિંચિત્ સરાગી હોય છે અને જિનકલ્પી સાધુ અત્યંત વૈરાગી હોય છે. આ છઠ્ઠા ગુણસ્થાનનું ચતુર્થ સ્વરૂપ વર્ણવ્યું. ૯૨.

સાતમા ગુણસ્થાનનું વર્ણન (ચોપાઈ)

અબ વરનોં સપ્તમ વિસરામા ।
અપરમત્ત ગુનથાનક નામા ॥
જહાં પ્રમાદ ક્રિયા વિધિ નાસૈ ।
ધરમ ધ્યાન થિરતા પરગાસૈ ॥૧૩॥

અર્થ:- હવે સ્થિરતાના સ્થાન અપ્રમત્તગુણસ્થાનનું વર્ણન કરે છે, જ્યાં ધર્મધ્યાનમાં ચંચળતા લાવનાર પાંચ પ્રકારની પ્રમાદ-ક્રિયા નથી અને મન ધર્મધ્યાનમાં સ્થિર થાય છે. ૯૩.

(દોહરા)

પ્રથમ કરન ચારિત્રકૌ, જાસુ અંત પદ દોઈ ।
જહાં અહાર વિહાર નહિં અપરમત્ત હૈ સોઈ ॥૧૪॥

અર્થ:- જે ગુણસ્થાનના અંત સુધી ચારિત્રમોહના ઉપશમ અને ક્ષયનું કારણ અધઃપ્રવૃત્તિકરણ ચારિત્ર રહે છે અને આહાર વિહાર રહેતા નથી તે અપ્રમત્તગુણસ્થાન છે.

વિશેષ:- સાતમા ગુણસ્થાનના બે ભેદ છે- પહેલું સ્વસ્થાન અને બીજું સાતિશય. જ્યાંસુધી છઠ્ઠાથી સાતમા અને સાતમાથી છઠ્ઠામાં અનેકવાર ચઢ-ઉતર રહે છે, ત્યાં સુધી સ્વ-સ્થાન ગુણસ્થાન રહે છે અને સાતિશય ગુણસ્થાનમાં અધઃકરણના પરિણામ રહે છે, ત્યાં આહાર વિહાર નથી. ૯૪.

ચતુર્દશ ગુણસ્થાનાધિકાર

૩૯૯

આઠમા ગુણસ્થાનનું વર્ણન (ચોપાઈ)

અબ વરનોં અષ્ટમ ગુનથાના ।
નામ અપૂર્વકરન બખાના ।।
કછુક મોહ ઉપશમ કરિ રાખૈ ।
અથવા કિંચિત છય કરિ નાખૈ ।। ૧૫ ।।

અર્થ:- હવે અપૂર્વકરણ નામના આઠમા ગુણસ્થાનનું વર્ણન કરું છું, જ્યાં મોહનો કિંચિત્ ઉપશમ^૧ અથવા કિંચિત્ ક્ષય^૨ થાય છે. ૮૫.

જે પરિનામ ભણ નહિં કબહી ।
તિનકૌ ઉદૈ દેખિયે જબહી ।।
તબ અષ્ટમ ગુનથાનક હોઈ ।
ચારિત કરન દૂસરૌ સોઈ ।। ૧૬ ।।

અર્થ:- આ ગુણસ્થાનમાં એવા વિશુદ્ધ પરિણામ હોય છે જેવા પૂર્વે કદી થયા નહોતા, તેથી આ આઠમા ગુણસ્થાનનું નામ અપૂર્વકરણ છે. અહીં ચારિત્રના ત્રણ કરણોમાંથી અપૂર્વકરણ નામનું બીજું કરણ થાય છે. ૮૬.

નવમા ગુણસ્થાનનું વર્ણન (ચોપાઈ)

અબ અનિવૃત્તિકરન સુનુ માઈ ।
જહાં ભાવ ધિરતા અધિકાઈ ।।
પૂરવ ભાવ ચલાચલ જેતે ।
સહજ અડોલ ભણ સબ તેતે ।। ૧૭ ।।

અર્થ:- હે ભાઈ, હવે અનિવૃત્તિકરણ નામના નવમા ગુણસ્થાનનું સ્વરૂપ સાંભળો. જ્યાં પરિણામોની અધિક સ્થિરતા છે, આના પહેલાં આઠમા ગુણસ્થાનમાં જે પરિણામ કિંચિત્ ચપળ હતા, તે અહીં અચળ થઈ જાય છે. ૮૭.

૧-૨. ઉપશમ શ્રેણીમાં ઉપશમ અને ક્ષપકશ્રેણીમાં ક્ષય થાય છે.

જહાં ન ભાવ ઉલટિ અધ આવૈ ।
સો નવમો ગુનથાન કહાવૈ ॥
ચારિતમોહ જહાં બહુ છીજા ।
સો હૈ ચરન કરન પદ તીજા ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થ:- ઉલટિ = પાછા ફરીને. અધ =નીચે. છીજા=નાશ પામ્યો.

અર્થ:- જ્યાં ચડેલા પરિણામ પાછા પડી જતા નથી, તે નવમું ગુણસ્થાન કહેવાય છે. આ નવમા ગુણસ્થાનમાં ચારિત્રમોહનીયનો ધણો અંશ નાશ પામી જાય છે, એ ચારિત્રનું ત્રીજું કરણ છે. ૯૮.

દસમા ગુણસ્થાનનું વર્ણન (ચોપાઈ)

કહૌં દસમ ગુનથાન દુસાખા ।
જહૌં સૂછમ સિવકી અભિલાખા ॥
સૂછમલોભ દસા જહૌં લહિયે ।
સૂછમસાંપરાય સો કહિયે ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:- હવે દસમા ગુણસ્થાનનું વર્ણન કરું છું, જેમાં આઠમા અને નવમા ગુણસ્થાન પેઠે ઉપશમ અને ક્ષાયિક શ્રેણીના ભેદ છે. જ્યાં મોક્ષની અત્યંત સૂક્ષ્મ અભિલાષામાત્ર છે, અહીં સૂક્ષ્મ લોભનો ઉદય છે તેથી એને સૂક્ષ્મ સામ્પરાય કહે છે. ૯૯.

અગિયારમા ગુણસ્થાનનું વર્ણન (ચોપાઈ)

અબ ઉપશાંતમોહ ગુનથાના ।
કહૌં તાસુ પ્રભુતા પરવાંના ॥
જહાં મોહ ઉપશમૈ ન ભાસૈ ।
યથાખ્યાતચારિત પરગાસૈ ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:- હવે અગિયારમા ગુણસ્થાન ઉપશાંતમોહનું સામર્થ્ય કહું છું, અહીં મોહનો સર્વથા ઉપશમ છે- બિલકુલ ઉદય દેખાતો નથી અને જીવને યથાખ્યાતચારિત્ર પ્રગટ થાય છે. ૧૦૦.

૧. સૂક્ષ્મલોભ સિવાયનો.

ચતુર્દશ ગુણસ્થાનાધિકાર

૪૦૧

વળી-(દોહરા)

**जाहि फरसकै जीव गिर , परै करै गुन रद ।
सो एकादसमी दसा , उपसमकी सरहद ॥ १०१ ॥**

અર્થ:- જે ગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત થઈને જીવ અવશ્ય પડે જ છે અને પ્રાપ્ત થયેલા ગુણનો નાશ કરે છે, તે ઉપશમચારિત્રની ચરમસીમા પ્રાપ્ત અગિયારમું ગુણસ્થાન છે. ૧૦૧.

બારમા ગુણસ્થાનનું વર્ણન (ચોપાઈ)

**केवलग्यान निकट जहँ आवै ।
तहां जीव सब मोह खिपावै ॥
प्रगटै यथाख्यात परधाना ।
सो द्वादसम खीन गुनठाना ॥ १०२ ॥**

અર્થ:- જ્યાં જીવ મોહનો સર્વથા ક્ષય કરે છે અથવા કેવળજ્ઞાન બિલકુલ પાસે આવી જાય છે અને યથાખ્યાતચારિત્ર પ્રગટ થાય છે, તે ક્ષીણમોહ નામનું બારમું ગુણસ્થાન છે. ૧૦૨.

ઉપશમશ્રેણીની અપેક્ષાએ ગુણસ્થાનોનો કાળ (દોહરા)

**षट सातै आठै नवै , दस एकादस थान ।
अंतरमुहूरत एक वा , एक समै थिति जान ॥ १०३ ॥**

અર્થ:- ઉપશમશ્રેણીની અપેક્ષાએ છઠ્ઠા, સાતમા, આઠમા, નવમા, દસમા અને અગિયારમા ગુણસ્થાનનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ અંતર્મુહૂર્ત અથવા જઘન્યકાળ એક સમય છે. ૧૦૩.

ક્ષપકશ્રેણીમાં ગુણસ્થાનોનો કાળ (દોહરા)

**छपकश्रेणि आठै नवै , दस अर वलि बार ।
थिति उत्कृष्ट जघन्य भी , अंतरमुहूरत काल ॥ १०४ ॥**

અર્થ:- ક્ષપકશ્રેણીમાં આઠમા, નવમા, દસમા અને બારમા ગુણસ્થાનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત તથા જઘન્ય પાણ અન્તર્મુહૂર્ત છે. ૧૦૪.

તેરમા ગુણસ્થાનનું વર્ણન (દોહરા)

**છીનમોહ પૂરન ભયૌ , કરિ ચૂરન ચિત-ચાલ ।
અબ સજોગગુનથાનકી , વરનોૈં દસા રસાલ ॥ ૧૦૫ ॥**

અર્થ:- ચિત્તની વૃત્તિને ચૂર્ણ કરનાર ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનનું કથન સમાપ્ત થયું, હવે પરમાનંદમય સયોગગુણસ્થાનની અવસ્થાનું વર્ણન કરું છું. ૧૦૫.

તેરમા ગુણસ્થાનનું સ્વરૂપ (સવૈયા એકત્રીસા)

**જાકી દુખદાતા-ઘાતી ચૌકરી વિનસિ ગઈ ,
ચૌકરી અઘાતી જરી જેવરી સમાન હૈ ।
પ્રગટ ભયૌ અનંતદંસન અનંતગ્યાન ,
બીરજઅનંત સુખ સત્તા સમાધાન હૈ ॥
જામૈ આઠ નામ ગોત્ર વેદની પ્રકૃતિ અસ્સી ,
ઇક્યાસી ચૌરાસી વા પચાસી પરવાંન હૈ ।
સો હૈ જિન કેવલી જગતવાસી ભગવાન ,
તાકી જો અવસ્થા સો સજોગીગુનથાન હૈ ॥ ૧૦૬ ॥**

શબ્દાર્થ:- ચૌકરી = ચાર. વિનસિ ગઈ = નષ્ટ થઈ ગઈ. અનંતદંસન = અનંત દર્શન. સમાધાન = સમ્યક્ત્વ. જગતવાસી = સંસારી, શરીર સહિત.

અર્થ:- જે મુનિને દુઃખદાયક ઘાતીયા ચતુષ્ક અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય, અંતરાય નષ્ટ થઈ ગયા છે અને અઘાતી ચતુષ્ક બળી ગયેલી સીંદરીની જેમ શક્તિહીન થયા છે, જેને અનંતદર્શન, અનંતજ્ઞાન, અનંતવીર્ય, અનંતસુખ સત્તા અને પરમાવગાઢ સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થયા છે, જેમને આયુ, નામ, ગોત્ર અને વેદનીયકર્મોની માત્ર એસી, એક્યાસી, ચોર્યાસી અથવા પંચાસી પ્રકૃતિઓની સત્તા રહી છે, તે કેવળજ્ઞાની પ્રભુ સંસારમાં સુશોભિત થાય

ચતુર્દશ ગુણસ્થાનાધિકાર

૪૦૩

છે અને તેની જ અવસ્થાને ^૧સયોગકેવળી ગુણસ્થાન કહે છે.

વિશેષ:- તેરમા ગુણસ્થાનમાં જે ^૨પંચાસી પ્રકૃતિઓની સત્તા કહેવામાં આવી છે, તે તો સામાન્ય કથન છે. કોઈ કોઈને તો તીર્થંકર પ્રકૃતિ, આહારક શરીર, આહારક અંગોપાંગ, આહારક બંધન, આહારક સંઘાત સહિત પંચાસી પ્રકૃતિઓની સત્તા રહે છે, પણ કોઈને તીર્થંકર પ્રકૃતિની સત્તા નથી હોતી, તો ચોરાસી પ્રકૃતિઓની સત્તા રહે છે અને કોઈને આહારક ચતુષ્કની સત્તા નથી રહેતી અને તીર્થંકર પ્રકૃતિની સત્તા રહે છે અને કોઈને આહારક ચતુષ્કની સત્તા નથી રહેતી અને તીર્થંકર પ્રકૃતિની સત્તા રહે છે તો એકાસી પ્રકૃતિઓની સત્તા રહે છે, તથા કોઈને તીર્થંકર પ્રકૃતિ અને આહારક ચતુષ્ક પાંચેની સત્તા નથી રહેતી, માત્ર એંસી પ્રકૃતિઓની સત્તા રહે છે. ૧૦૬.

કેવળજ્ઞાનીની મુદ્રા અને સ્થિતિ (સવૈયા એકત્રીસા)

જો અડોલ પરજંક મુદ્રાધારી સરવથા ,
અથવા સુ કાઉસગ્ગ મુદ્રા ચિરપાલ હૈ ।
ખેત સપરસ કર્મ પ્રકૃતિકૈ ઉદૈ આયૈ ,
બિના ડગ ભરૈ અંતરીચ્છ જાકી ચાલ હૈ ।।
જાકી થિતિ પૂરવ કરોડ આઠ વર્ષ ઘાટિ ,
અંતરમુહૂરત જઘન્ય જગ-જાલ હૈ ।
સો હૈ દેવ અઠારહ દૂષન રહિત તાકૌં ,
બાનારસિ કહૈ મેરી વંદના ત્રિકાલ હૈ ।। ૧૦૭ ।।

શબ્દાર્થ:- અડોલ = અચળ. પરજંક મુદ્રા = પન્નાસન. કાઉસગ્ગ (કાયોત્સર્ગ) = ઊભા આસને. અંતરીચ્છ = ઉપર. ત્રિકાલ = સદૈવ.

અર્થ:- જે કેવળજ્ઞાની ભગવાને પન્નાસન અથવા કાયોત્સર્ગ મુદ્રા ધારણ કરેલી છે, જે ક્ષેત્ર-સ્પર્શ નામકર્મની પ્રકૃતિના ઉદયથી પગ ઉપાડયા વિના ઊંચે ગમન કરે છે, જેમની સંસારની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ એક કરોડ પૂર્વમાં ^૩ આઠ વર્ષ ઓછાની

૧. અહીં મન, વચન, કાયાના સાત યોગ થાય છે, તેથી આ ગુણસ્થાનનું નામ સયોગકેવળી છે. ૨. પંચાસી પ્રકૃતિઓના નામ પહેલા અધિકારમાં કહી આયા છીએ. ૩. મોક્ષગામી જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ચોથા કાળની અપેક્ષાએ એક કરોડ પૂર્વનું છે અને આઠ વર્ષની ઉંમર સુધી કેવળજ્ઞાન થતું નથી.

૪૦૪

સમયસાર નાટક

અને જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે, તે સર્વજ્ઞદેવ અઢાર દોષરહિત છે. પં. બનારસીદાસજી કહે છે કે તેમને મારા ત્રિકાળ વંદન છે. ૧૦૭.

કેવળી ભગવાનને અઢાર દોષ હોતા નથી (કુંડળિયા)

દૂષન અઢારહ રહિત, સો કેવલિ સંજોગ ।
જનમ મરન જાકૈ નહી, નહિં નિદ્રા ભય રોગ ।।
નહિં નિદ્રા ભય રોગ, સોગ વિસ્મય ન મોહ મતિ ।
જરા ખેદ પરસ્વેદ, નાંહિ મદ બૈર વિષૈ રતિ ।।
ચિંતા નાંહિ સનેહ, નાંહિ જહૈં પ્યાસ ન ભૂખન ।।
થિર સમાધિ સુખ સહિત, રહિત અઢારહ દૂષન ।। ૧૦૮ ।।

શબ્દાર્થ:- સોગ = શોક. વિસ્મય = આશ્ચર્ય. જરા = વૃદ્ધાવસ્થા. પરસ્વેદ (પ્રસ્વેદ) = પરસેવો. સનેહ = રાગ.

અર્થ:- જન્મ, મૃત્યુ, નિદ્રા, ભય, રોગ, શોક, આશ્ચર્ય, મોહ, વૃદ્ધાવસ્થા, ખેદ, પરસેવો, ગર્વ, દ્વેષ, રતિ, ચિંતા, રાગ, તરસ, ભૂખ- આ અઢાર દોષ સયોગકેવળી જિનરાજને હોતા નથી અને નિર્વિકલ્પ આનંદમાં સદા લીન રહે છે ૧૦૮.

કેવળજ્ઞાની પ્રભુના પરમૌદારિક શરીરના અતિશય (કુંડળિયા)

વાની જહાં નિરચ્છરી, સપ્ત ધાતુ મલ નાંહિ ।
કેસ રોમ નખ નહિં બઢૈ, પરમ ઉદારિક માંહિ ।।
પરમ ઉદારિક માંહિ, જાંહિ ઙ્દ્રિય વિકાર નસિ ।
યથાખ્યાતચારિત પ્રધાન, થિર સુકલ ધ્યાન સસિ ।।
લોકાલોક પ્રકાસ-કરન કેવલ રજધાની ।
સો તેરમ ગુનથાન, જહાં અતિશયમય વાની ।। ૧૦૯ ।।

શબ્દાર્થ:- નિરચ્છરી = અક્ષર રહિત. કેસ (કેશ) = વાળ. ઉદારિક (ઔદારિક) = સ્થૂળ.

ચતુર્દશ ગુણસ્થાનાધિકાર

૪૦૫

સસિ (શશિ)= ચંદ્રમા.

અર્થ:- તેરમા ગુણસ્થાનમાં ભગવાનની અતિશયવાળી નિરક્ષરી દિવ્યધ્વનિ ખરે છે. તેમનું પરમૌદારિક શરીર સાત ધાતુઓ અને મળ-મૂત્રરહિત હોય છે. કેશ, રોમ અને નખ વધતા નથી, ઈન્દ્રિયોના વિષયો નષ્ટ થઈ જાય છે, પવિત્ર યથાખ્યાતચારિત્ર પ્રગટ થાય છે, સ્થિર શુકલધ્યાનરૂપ ચંદ્રમાનો ઉદય થાય છે. લોકાલોકના પ્રકાશક કેવળજ્ઞાન ઉપર તેમનું સામ્રાજ્ય રહે છે. ૧૦૮.

ચૌદમા ગુણસ્થાનના વર્ણનની પ્રતિજ્ઞા (દોહરા)

यह सयोगगुनथानकी , रचना कही अनूप ।

अब अयोगकेवल दसा कहूं जथारथ रूप ॥ ११० ॥

અર્થ:- આ સયોગી ગુણસ્થાનનું વર્ણન કર્યું, હવે અયોગકેવળી ગુણસ્થાનનું વાસ્તવિક વર્ણન કરું છું. ૧૧૦.

ચૌદમા ગુણસ્થાનનું સ્વરૂપ (સવૈયા એકત્રીસા)

जहां काहू जीवकौं असाता उदै साता नाहिं ,

काहूकौं असाता नाहिं , साता उदै पाइयै ।

मन वच कायसौं अतीत भयौ जहां जीव ,

जाकौ जसगीत जगजीतरूप गाइयै ॥

जामैं कर्म प्रकृतिकी सत्ता जोगी जिनकीनी ,

अंतकाल द्वै समैमैं सकल खिपाइयै ।

जाकी थिति पंच लघु अच्छर प्रमान सोई ,

चौदहौं अजोगी गुनठाना ठहराइयै ॥ १११ ॥

શબ્દાર્થ:- અતીત = રહિત. ખિપાઈયૈ= ક્ષય કરે છે. લઘુ=દૂસ્વ.

અર્થ:- જ્યાં કોઈ જીવને ^૧અશાતાનો ઉદય રહે છે શાતાનો નથી રહેતો અને

૧. કેવળજ્ઞાની ભગવાનને અશાતાનો ઉદય વાંચીને વિસ્મિત ન થવું જોઈએ. ત્યાં અશાતા કર્મ ઉદયમાં શાતારૂપ પરિણમે છે.

કોઈ જીવને શાતાનો ઉદય રહે છે અશાતાનો નથી રહેતો. જ્યાં જીવને મન, વચન, ક્રયાના યોગોની પ્રવૃત્તિ સર્વથા શૂન્ય થઈ જાય છે, જેમના જગતજયી હોવાના ગીત ગાવામાં આવે છે, જેમને સયોગી જિન સમાન અઘાતિયા કર્મ-પ્રકૃતિઓની સત્તા રહે છે તેમનો અંતના બે સમયમાં સર્વથા ક્ષય^૧ કરે છે, જે ગુણસ્થાનનો કાળ દૂસ્વ પાંચ અક્ષર જેટલો છે, તે અયોગીજિન ચૌદમું ગુણસ્થાન છે. ૧૧૧.

એ પ્રમાણે ચૌદ ગુણસ્થાન અધિકારનું વર્ણન સમાપ્ત થયું.

બંધનું મૂળ આસ્રવ અને મોક્ષનું મૂળ સંવર છે (દોહરા)

**ચૌદહ ગુનથાનક દસા , જગવાસી જિય મૂલ ।
આસ્રવ સંવર ભાવ દ્વૈ , બંધ મોખકે મૂલ ॥ ૧૧૨ ॥**

અર્થ:- ગુણસ્થાનોની આ ચૌદ અવસ્થાઓ સંસારી અશુદ્ધ જીવોની છે, આસ્રવ અને સંવરભાવ બંધ અને મોક્ષના મૂળ છે અર્થાત્ આસ્રવ બંધનું મૂળ છે અને સંવર મોક્ષનું મૂળ છે. ૧૧૨.

સંવરને નમસ્કાર (ચોપાઈ)

**આસ્રવ સંવર પરનતિ જૌલૌ ।
જગતનિવાસી ચેતન તૌલૌ ॥
આસ્રવ સંવર વિધિ વિવહારા ।
દોઝ ભવ-પથ સિવ-પથ ધારા ॥ ૧૧૩ ॥
આસ્રવરૂપ બંધ ઉતપાતા ।
સંવર ગ્યાન મોખ-પદ-દાતા ॥
જા સંવરસૌ આસ્રવ છીજૈ ।
તાકૌ નમસ્કાર અબ કીજૈ ॥ ૧૧૪ ॥**

અર્થ:- જ્યાંસુધી આસ્રવ અને સંવરના પરિણામ છે, ત્યાં સુધી જીવનો સંસારમાં નિવાસ છે. તે બન્નેમાં આસ્રવ-વિધિનો વ્યવહાર સંસાર માર્ગની પરિણતિ

૧. પુનિ ચૌદહેં ચૌથે સુકલબલ બહત્તર તેરહ હતી. (જિનેન્દ્ર-પંચકલ્યાણક)

ચતુર્દશ ગુણસ્થાનાધિકાર

૪૦૭

છે અને સંવર-વિધિનો વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગની પરિણતિ છે. ૧૧૩. આસ્રવ બંધનો ઉત્પાદક છે અને સંવર જ્ઞાનનું રૂપ છે, મોક્ષ પદને આપનાર છે. જે સંવરથી આસ્રવનો અભાવ થાય છે તેને નમસ્કાર કરું છું ૧૧૪.

ગ્રંથના અંતમાં સંવરસ્વરૂપ જ્ઞાનને નમસ્કાર

જગતકે પ્રાની જીતિ હૈ રહ્યો ગુમાની એસૌ ,
આસ્રવ અસુર દુખદાની મહાભીમ હૈ ।
તાકૌ પરતાપ ખંડિવૈકૌ પ્રગટ ભયૌ ,
ધર્મકૌ ધરૈયા કર્મ-રોગકૌ હકીમ હૈ ।।
જાકૈ પરભાવ આગૈ ભાગૈ પરભાવ સબ ,
નાગર નવલ સુખસાગરકી સીમ હૈ ।
સંવરકૌ રૂપ ધરૈ સાધૈ સિવરાહ એસૌ ,
ગ્યાન પાતસાહ તાકૌ મેરી તસલીમ હૈ ।। ૧૧૫ ।।

શબ્દાર્થ:- ગુમાની = અભિમાની. અસુર= રાક્ષસ. મહાભીમ = અત્યંત ભયાનક. પરતાપ (પ્રતાપ) = તેજ. ખંડિવૈકૌ = નષ્ટ કરવા માટે. હકીમ = વૈદ્ય. પરભાવ (પ્રભાવ) = પરાક્રમ. પરભાવ = પુદ્ગલજનિત વિકાર. નાગર = ચતુર. નવલ = નવીન. સીમ = મર્યાદા. પાતશાહ= બાદશાહ. તસલીમ = વંદન.

અર્થ:- આસ્રવરૂપ રાક્ષસ જગતના જીવોને પોતાને વશ કરીને અભિમાની થઈ રહ્યો છે, જે અત્યંત દુઃખદાયક અને મહા ભયંકર છે, તેનો વૈભવ નષ્ટ કરવાને જે ઉત્પન્ન થયો છે, જે ધર્મનો ધારક છે, કર્મરૂપ રોગ માટે જે વૈદ્યમાન છે, જેના પ્રભાવ આગળ પરદ્રવ્યજનિત રાગ-દ્વેષ આદિ વિભાવ દૂર ભાગે છે, જે અત્યંત પ્રવીણ અને અનાદિકાળથી પ્રાપ્ત કર્યું નહોતું તેથી નવીન છે, જે સુખના સમુદ્રની સીમાને પ્રાપ્ત થયું છે, જેણે સંવરનું રૂપ ધારણ કર્યું છે, જે મોક્ષમાર્ગનો સાધક છે, એવા જ્ઞાનરૂપ બાદશાહને મારા પ્રણામ છે. ૧૧૫.

તેરમા અધિકારનો સાર

જેવી રીતે સફેદ વસ્ત્ર ઉપર જુદા જુદા રંગોનું નિમિત્ત મળવાથી તે અનેકાકાર થાય છે, તેવી જ રીતે શુદ્ધબુદ્ધ આત્મા સાથે અનાદિકાળથી મોહ અને યોગનો સંબંધ હોવાથી તેની સંસારી દશામાં, અનેક અવસ્થાઓ થાય છે, તેમનું જ નામ ગુણસ્થાન છે. જોકે તે અનેક છે પણ શિષ્યોને સંબોધવા માટે શ્રીગુરુએ ૧૪ બતાવ્યા છે. આ ગુણસ્થાન જીવના સ્વભાવ નથી, પણ અજીવમાં હોતા નથી, જીવમાં જ હોય છે તેથી જીવના વિભાવ છે અથવા એમ કહેવું જોઈએ કે વ્યવહારનયથી ગુણસ્થાનોની અપેક્ષાએ સંસારી જીવોના ચૌદ ભેદ છે.

પહેલા ગુણસ્થાનમાં મિથ્યાત્વ, બીજામાં અનંતાનુબંધી, ત્રીજામાં મિશ્રમોહનીયનો ઉદય મુખ્યપણે રહે છે અને ચોથા ગુણસ્થાનમાં મિથ્યાત્વ, અનંતાનુબંધી અને મિશ્રમોહનીયનો, પાંચમામાં અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીયનો, છઠ્ઠામાં પ્રત્યાખ્યાનાવરણીયનો અનુદય રહે છે. સાતમા, આઠમા અને નવમામાં સંજ્વલનનો ક્રમપૂર્વક મંદ, મંદતર અને મંદતમ ઉદય રહે છે. દસમામાં સંજ્વલન સૂક્ષ્મલોભ માત્રનો ઉદય અને અન્ય સર્વમોહનો ક્ષય છે. અગિયારમામાં સર્વમોહનો ઉપશમ અને બારમામાં સર્વ મોહનો ક્ષય છે. અહીં સુધી છન્નસ્થ અવસ્થા છે, કેવળજ્ઞાનનો વિકાસ નથી. તેરમામાં પૂર્ણજ્ઞાન છે પરંતુ યોગો દ્વારા આત્મપ્રદેશ સકંપ હોય છે, અને ચૌદમા ગુણસ્થાનમાં કેવળજ્ઞાની પ્રભુના આત્મપ્રદેશ પણ સ્થિર થઈ જાય છે. બધા ગુણસ્થાનોમાં જીવ સદેહ^૧ રહે છે, સિદ્ધ ભગવાન ગુણસ્થાનોની કલ્પનાથી રહિત છે, તેથી ગુણસ્થાન જીવનું નિજ-સ્વરૂપ નથી, પર છે, પરજનિત છે, -એમ જાણીને ગુણસ્થાનોના વિકલ્પોથી રહિત શુદ્ધ બુદ્ધ આત્માનો અનુભવ કરવો જોઈએ.

૧. વિગ્રહગતિમાં કાર્માણ અને તૈજસ શરીરનો સંબંધ રહે છે.

ગ્રંથ સમાપ્તિ અને અંતિમ પ્રશસ્તિ

(ચોપાઈ)

ભયૌ ગ્રંથ સંપૂર્ણ ભાખા ।
વરની ગુનથાનકકી સાખા ॥
વરનન ઓર કહાંલોં કહિયૈ ।
જથા સકતિ કહિ ચુપ હૈ રહિયૈ ॥ ૧ ॥

અર્થ:- ભાષાનો સમયસાર ગ્રંથ સમાપ્ત થયો અને ગુણસ્થાન અધિકારનું વર્ણન કર્યું. એનું વિશેષ કેટલું વર્ણન કરીએ? શક્તિ અનુસાર કહીને ચુપ થઈ જવું ઉચિત છે. ૧.

(ચોપાઈ)

લહિયે ઓર ન ગ્રંથ ઉદધિકા ।
જ્યૌં જ્યૌં કહિયૈ ત્યૌં ત્યૌં અધિકા ॥
તાતૈં નાટક અગમ અપારા ।
અલપ કવીસુરકી મતિધારા ॥ ૨ ॥

અર્થ:- ગ્રંથરૂપ સમુદ્રનો પાર પામી શકાતો નથી, જેમ જેમ કથન કરતા જઈએ તેમ તેમ વધતો જ જાય છે, કારણ કે નાટક અપરંપાર છે અને કવિની બુદ્ધિ તુચ્છ છે. ૨.

વિશેષ:- અહીં ગ્રંથને સમુદ્રની ઉપમા આપી છે અને કવિની બુદ્ધિને નાની નદીની ઉપમા છે.

(દોહરા)

સમયસાર નાટક અકથ , કવિકી મતિ લઘુ હોઈ ।
તાતૈં કહત બનારસી , પૂર્ણ કથૈ ન કોઈ ॥ ૩ ॥

અર્થ:- સમયસાર નાટકનું વર્ણન મહાન છે અને કવિની બુદ્ધિ થોડી છે, તેથી પંડિત બનારસીદાસજી કહે છે કે તેને કોઈ પૂરેપૂરું કહી શકતા નથી. ૩.

ગ્રંથ-મહિમા (સવૈયા એકત્રીસા)

जैसैं कोऊ एकाकी सुभट पराक्रम करि,
जीतैं किहि भांति चक्रि कटकसौं लरनौ।
जैसैं कोऊ परवीन तारू भुजभारू नर,
तरैं कैसैं स्वयंभूरमन सिंधु तरनौ॥
जैसैं कोऊ उदमी उछाह मनमांहि धरैं,
करैं कैसैं कारज विधाता कैसौ करनौ।
तैसैं तुच्छ मति मोरी तामैं कविकला थोरी,
नाटक अपार मैं कहाँलौं याहि वरनौ॥ ४॥

અર્થ:- જો કોઈ એકલો યોદ્ધો પોતાના બાહુબળથી ચક્રવર્તીની સેના સાથે લડે તો તે કેવી રીતે જીતી શકે? અથવા કોઈ જળતારિણી વિદ્યામાં કુશળ મનુષ્ય સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર તરવા ઇચ્છે, તો કેવી રીતે પાર પામી શકે? અથવા કોઈ ઉદમી મનુષ્ય મનમાં ઉત્સાહિત થઈને વિદ્યાતા^૧ જેવું કામ કરવા ઇચ્છે, તો કેવી રીતે કરી શકે? તેવી જ રીતે મારી બુદ્ધિ અલ્પ છે અથવા કાવ્ય-કૌશલ્ય ઓછું છે અને નાટક મહાન છે, એનું હું ક્યાં સુધી વર્ણન કરું? ૪.

જીવ-નટનો મહિમા (સવૈયા એકત્રીસા)

जैसे वट वृच्छ एक , तामैं फल हैं अनेक ,
फल फल बहु बीज , बीज बीज वट है।
वटमांही फल , फल मांही बीज तामैं वट ,
कीजै जो विचार , तौ अनंतता अघट है॥

૧. અહીં દષ્ટાંત માત્ર ગ્રહણ કર્યું છે.

**तैसै एक सत्तामै , अनंत गुन परजाय ,
पर्जेमै अनंत नृत्य तामैऽनंत ठट है ।
ठटमै अनंतकला , कलामै अनंतरूप ,
रूपमै अनंत सत्ता , ऐसौ जीव नट है ॥ ५ ॥**

અર્થ:- જેવી રીતે એક વડના ઝાડ પર અનેક ફળ હોય છે, પ્રત્યેક ફળમાં ઘણા બીજ અને પ્રત્યેક બીજમાં પાછું વડના ઝાડનું અસ્તિત્વ રહે છે અને બુદ્ધિથી વિચારવામાં આવે તો પાછું તે વડવૃક્ષમાં ઘણા ફળ અને પ્રત્યેક ફળમાં અનેક બીજ અને પ્રત્યેક બીજમાં વડવૃક્ષની સત્તા પ્રતીત થાય છે. આ રીતે વડવૃક્ષના અનંતપણાનો છેડો-પત્તો મળતો નથી. તેવી જ રીતે જીવરૂપી નટની એક સત્તામાં અનંત ગુણ છે, પ્રત્યેક ગુણમાં અનંત પર્યાયો છે, પ્રત્યેક પર્યાયમાં અનંત નૃત્ય છે, પ્રત્યેક નૃત્યમાં અનંત ખેલ છે, પ્રત્યેક ખેલમાં અનંત કળા છે અને પ્રત્યેક કળાની અનંત આકૃતિઓ છે, -આ રીતે જીવ ઘણું જ વિલક્ષણ નાટક કરનાર છે. ૫.

(દોહરા)

**ब्रह्मग्यान आकासमै , उड़ै सुमति खग होइ ।
यथा सकति उद्दिम करै , पार न पावै कोइ ॥ ६ ॥**

અર્થ:- બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી આકાશમાં જો શ્રુતજ્ઞાનરૂપી પક્ષી શક્તિ અનુસાર ઊડવાનો પ્રયત્ન કરે, તો કદી અંત પામી શકતો નથી. ૬.

(ચોપાઈ)

**ब्रह्मग्यान-नभ अंत न पावै ।
सुमति परोछ कहाँलौं धावै ॥
जिहि विधि समयसार जिनि कीनीं ।
तिनके नाम कहाँ अब तीनीं ॥ ७ ॥**

અર્થ:- બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ આકાશ અનંત છે અને શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ છે, ક્યાં સુધી દોડ લગાવે? હવે જેમણે સમયસારની જેવી રચના કરી છે તે ત્રણેના નામ કહું છું. ૭.

ત્રણ કવિઓના નામ (સવૈયા એકત્રીસા)

કુંદકુંદાચારિજ પ્રથમ ગાથાબદ્ધ કંરિ,
સમૈસાર નાટક વિચારિ નામ દયૌ હૈ ।
તાહીકી પરંપરા અમૃતચંદ્ર ભયે તિન,
સંસકૃત કલસ સમ્હારિ સુખ લયૌ હૈ ॥
પ્રગટ્યૌ બનારસી ગૃહસ્થ સિરીમાલ અબ,
કિયે હૈ કવિત્ત હિયૈ બોધિબીજ બયૌ હૈ ।
સબદ અનાદિ તામૈ અરથ અનાદિ જીવ,
નાટક અનાદિ યૌ અનાદિ હી કૌ ભયૌ હૈ ॥ ૮ ॥

અર્થ:- આને પહેલાં સ્વામી કુંદકુંદાચાર્યે પ્રાકૃત ગાથા છંદમાં રચ્યું, અને સમયસાર નામ રાખ્યું. તેમની જ રચના પર તેમની જ આમ્નાયના સ્વામી અને અમૃતચંદ્રસૂરિ સંસ્કૃતભાષાના કળશ રચીને પ્રસન્ન થયા. પછી શ્રીમાળ જાતિમાં પંડિત બનારસીદાસજી શ્રાવકધર્મના પ્રતિપાલક થયા, તેમણે કવિતાઓની રચના કરીને હૃદયમાં જ્ઞાનનું બીજ વાવ્યું આમ તો શબ્દ અનાદિ છે તેનો પદાર્થ અનાદિ છે, જીવ અનાદિ છે, નાટક અનાદિ છે, તેથી નાટક સમયસાર અનાદિકાળથી જ છે. ૮.

સુકવિનું લક્ષણ (ચોપાઈ)

અબ કછુ કહૌ જથારથ વાની ।
સુકવિ કુકવિકી કથા કહાની ॥
પ્રથમહિં સુકવિ કહાવૈ સોઈ ।
પરમારથ રસ વરનૈ જોઈ ॥ ૯ ॥
કલપિત બાત હિયૈ નહિં આનૈ ।
ગુરુપરંપરા રીતિ બખાનૈ ॥
સત્યારથ સૈલિ નહિં છંડૈ ।
મૃષાવાદસૌં પ્રીતિ ન મંડૈ ॥ ૧૦ ॥

ગ્રંથ સમાપ્તિ અને અંતિમ પ્રશસ્તિ

૪૧૩

અર્થ:- હવે સુકવિ અને કુકવિની થોડીક વાસ્તવિક ચર્ચા કરું છું. તેમાં સુકવિની પ્રથમ શ્રેણી છે. તેઓ પારમાર્થિક રસનું વર્ણન કરે છે, મનમાં કપોળકલ્પના કરતા નથી અને ઋષિ-પરંપરા અનુસાર કથન કરે છે. સત્યાર્થ-માર્ગને છોડતા નથી અને અસત્ય કથનમાં પ્રેમ જોડતા નથી. ૮-૧૦.

(દોહરા)

**छंद सबद अच्छर अरथ , कहै सिद्धांत प्रवांन ।
जो इहि विधि रचना रचै , सो है सुकवि सुजान ॥ ११ ॥**

અર્થ:- જે છંદ, શબ્દ, અક્ષર, અર્થની રચના સિદ્ધાંત અનુસાર કરે છે તે જ્ઞાની સુકવિ છે. ૧૧.

કુકવિનું લક્ષણ (ચોપાઈ)

**अब सुनु कुकवि कहैं है जेसा ।
अपराधी हिय अंध अनेसा ॥
मृषाभाव रस वरनै हितसौं ।
नई उकति उपजावैं चितसौं ॥ १२ ॥
ख्याति लाभ पूजा मन आनै ।
परमारथ-पथ भेद न जानै ॥
वानी जीव एक करि बूझै ।
जाकौ चित जड ग्रंथ न सूझै ॥ १३ ॥**

અર્થ:- હવે કુકવિ કેવા હોય છે તે કહું છું, તે સાંભળો. તે પાપી હૃદયનો, અંધ અને હઠાગ્રહી હોય છે; તેના મનમાં જે નવી કલ્પનાઓ ઊપજે છે તેનું અને સાંસારિક રસનું વર્ણન ખૂબ પ્રેમથી કરે છે, તે મોક્ષમાર્ગનો મર્મ જાણતો નથી અને મનમાં ખ્યાતિ, લાભ, પૂજા આદિની ઈચ્છા રાખે છે. તે વચનને આત્મા જાણે છે, હૃદયનો મૂર્ખ હોય છે, તેને શાસ્ત્રજ્ઞાન નથી. ૧૨-૧૩.

(ચોપાઈ)

વાની લીન ભયૌ જગ ડોલૈ ।
વાની મમતા ત્યાગિ ન બોલૈ ॥
હૈ અનાદિ વાની જગમાંહી ।
કુકવિ બાત યહ સમઝૈ નાંહિ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:- તે વચનમાં લીન થઈને સંસારમાં ભટકે છે, વચનની મમતા છોડીને કથન કરતા નથી. સંસારમાં વચન અનાદિકાળના છે એ તત્ત્વ કુકવિઓ સમજતા નથી. ૧૪.

વાણીની વ્યાખ્યા(સવૈયા એકત્રીસા)

જૈસૈ કાહૂ દેસમૈં સલિલ-ધારા કારંજકી ,
નદીસૌ નિકસિ ફિર નદીમૈં સમાની હૈ ।
નગરમૈં ઠૌર ઠૌર ફૈલિ રહી ચહું ઔર ,
જાકૈ ઢિગ બહૈ સોઝ કહૈ મેરૌ પાની હૈ ।
ત્યૌંહી ઘટ સદન સદનમૈં અનાદિ બ્રહ્મ
વદન વદનમૈં અનાદિહીકી વાની હૈ ।
કરમ કલોલસૌં ઉસાસકી બયારિ બાજૈ ,
તાસૌં કહૈ મેરી ધુનિ ઈસૌ મૂઢ પ્રાની હૈ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:- જેવી રીતે કોઈ સ્થાનમાં વાણીની ધારા શાખારૂપ થઈને નદીમાંથી નીકળે છે અને પાછી તે જ નદીમાં મળી જાય છે, તે શાખા શહેરમાં જ્યાં-ત્યાં થઈને વહી નીકળે છે, તે જેના મકાન પાસે થઈને વહે છે તે જ કહે છે કે આ વાણી મારું છે, તેવી જ રીતે હૃદયરૂપ ઘર છે અને ઘરમાં અનાદિ બ્રહ્મ છે અને પ્રત્યેકના મુખમાં અનાદિકાળનું વચન છે, કર્મની લહેરોથી ઉચ્છ્વાસરૂપ હવા વહે છે તેથી મૂર્ખ જીવ તેને પોતાની ધ્વનિ કહે છે. ૧૫.

ગ્રંથ સમાપ્તિ અને અંતિમ પ્રશસ્તિ

૪૧૫

(દોહરા)

એસે મૂઢ કુકવિ કુધી , ગહૈ મૃષા મગ દૌર ।
રહૈ મગન અભિમાનમૈ , કહૈ ઔરકી ઔર ॥ ૧૬ ॥
વસ્તુસરૂપ લખૈ નહીં , બાહિજ દ્રિષ્ટિ પ્રવાંન ।
મૃષા વિલાસ વિલોકિકૈ , કરૈ મૃષા ગુન ગાન ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:- આ રીતે મિથ્યાદ્રષ્ટિ કુકવિઓ ઉન્માર્ગ પર ચાલે છે અને અભિમાનમાં મસ્ત થઈને અન્યથા કથન કરે છે. તેઓ પદાર્થનું અસલી સ્વરૂપ જોતા નથી, બાહ્યદ્રષ્ટિથી અસત્ય પરિણતિ જોઈને જૂઠું વર્ણન કરે છે. ૧૬-૧૭.

જૂઠું ગુણગાન કથન (સવૈયા એકત્રીસા)

માંસકી ગરંથિ કુચ કંચન-કલસ કહૈ ,
કહૈ મુખ ચંદ જો સલેષમાકો ઘરુ હૈ ।
હાઢકે દસન આહિ હીરા મોતી કહૈ તાહિ ,
માંસકે અઘર ઓઠ કહૈ બિંબફરુ હૈ ॥
હાઢ દંડ ભુજા કહૈ કૌલનાલ કામધુજા ,
હાઢહીકૈ થંભા જંઘા કહૈ રંભાતરુ હૈ ।
યૌંહી ઝૂઠી જુગતિ બનાવૈ ઔ કહાવૈ કવિ ,
યેતેપર કહૈ હમૈ સારદાકો વરુ હૈ ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થ:- ગરંથિ = ગાંઠ. કુચ = સ્તન. સલેષમા (શ્લેષ્મા) = કફ. દસન = દાંત. આહિ = છે. બિંબફરુ (બિંબાફલ) = લાલ રંગનું બિમ્બ નામનું ફળ. કૌલનાલ (કમલનાલ) = કમળની દાંડી. રંભાતરુ = કેળનું ઝાડ.

અર્થ:- કુકવિ માંસના પિંડરૂપ સ્તનોને સુવર્ણઘટ કહે છે, કફ ખાંસી વગેરેના ઘરરૂપ મુખને ચંદ્રમા કહે છે, હાડકાના દાંતને હીરા-મોતી કહે છે, માંસના હોઠને બિમ્બફળ કહે છે, હાડકાના દંડરૂપ હાથને કમળની દાંડલી અથવા કામદેવની પતાકા કહે છે, હાડકાના થાંભલારૂપ જાંઘને કેળનું વૃક્ષ કહે છે. તેઓ આ રીતે જૂઠી જૂઠી યુક્તિઓ રચે છે અને કવિ કહેવાય છે, અને છતાં પણ કહે છે કે અમને સરસ્વતીનું વરદાન છે. ૧૮.

(ચોપાઈ)

મિથ્યાવંત કુકવિ જે પ્રાની ।
મિથ્યા તિનકી ભાષિત વાની ॥
મિથ્યામતી સુકવિ જો હોઈ ।
વચન પ્રવાંન કરૈ સબ કોઈ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:- જે પ્રાણી મિથ્યાદષ્ટિ અને કુકવિ હોય છે તેમનું કહેલું વચન અસત્ય હોય છે, પરંતુ જે સમ્યક્દર્શનને પામ્યા તો ન હોય પણ શાસ્ત્રોક્ત કવિતા કરે છે, તેમનું વચન શ્રદ્ધાન કરવા યોગ્ય હોય છે. ૧૯.

(દોહરા)

વચન પ્રવાંન કરૈ સુકવિ , પુરુષ હિષ પરવાંન ।
દોઝ અંગ પ્રવાંન જો , સો હૈ સહજ સુજાન ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:- જેમની વાણી શાસ્ત્રોક્ત હોય છે અને હૃદયમાં તત્ત્વશ્રદ્ધાન હોય છે, તેમના મન અને વચન બન્ને પ્રામાણિક છે અને તેઓ જ સુકવિ છે. ૨૦.

સમયસાર નાટકની વ્યવસ્થા (ચોપાઈ)

અબ યહ બાત કહૂં હૈ જૈસે ।
નાટક ભાષા ભયૌ સુ એસૈ ॥
કુંદકુંદમુનિ મૂલ ઉધરતા ।
અમૃતચંદ્ર ટીકાકે કરતા ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:- હવે એ વાત કહું છું કે નાટક સમયસારની કાવ્ય-રચના કેવી રીતે થઈ છે. આ ગ્રંથના મૂળકર્તા કુંદકુંદસ્વામી અને ટીકાકાર અમૃતચંદ્રસૂરિ છે. ૨૧.

સમૈસાર નાટક સુખદાની ।
ટીકા સહિત સંસ્કૃત વાની ॥
પંડિત પઢૈ દિઢમતિ બૂઝૈ ।
અલપમતીકૌ અરથ ન સૂજૈ ॥ ૨૨ ॥

ગ્રંથ સમાપ્તિ અને અંતિમ પ્રશસ્તિ

૪૧૭

અર્થ:- સમયસાર નાટકની સુખદાયક સંસ્કૃત ટીકા પંડિતો વાંચે છે અને વિશેષ જ્ઞાનીઓ સમજે છે, પરંતુ અલ્પબુદ્ધિ જીવોની સમજમાં આવી શકતી નહોતી. ૨૨.

પાંડે રાજમલ્લ જિનધર્મી ।
સમૈસાર નાટકકે મર્મી ॥
તિન ગિરંથકી ટીકા કીની ।
બાલબોધ સુગમ કર દીની ॥ ૨૩ ॥
इहि विधि बोध-वचनिका फैली ।
समै पाय अध्यातम सैली ॥
પ્રગટી જગમાંહી જિનવાની ।
घर घर नाटक कथा बखानी ॥ २४ ॥

અર્થ:- નાટક સમયસારના જ્ઞાતા, જૈનધર્મી પાંડે રાજમલજીએ આ ગ્રંથની બાલબોધ સહજ ટીકા કરી. આ રીતે સમય જતાં આ આધ્યાત્મિક વિદ્યાની ભાષા વચનિકા વિસ્તૃત થઈ, જગતમાં જિનવાણીનો પ્રચાર થયો અને ઘેર ઘેર નાટકની ચર્ચા થવા લાગી. ૨૩-૨૪.

(ચોપાઈ)

नगर आगरे मांहि विख्याता ।
कारन पाइ भए बहु गयाता ॥
पंच पुरुष अति निपुन प्रवीने ।
निसिदिन ग्यान , कथा रस-भीने ॥ २५ ॥

અર્થ:- પ્રસિદ્ધ શહેર આગ્રામાં ^૧નિમિત્ત મળતાં એના અનેક જાણકાર થયા, તેમાં પાંચ મનુષ્ય અત્યંત કુશળ થયા, જે દિનરાત જ્ઞાનચર્ચામાં તલ્લીન રહેતા હતા. ૨૫.

૧. સત્સંગ, ગુરુગમ વગેરેનું.

(दोडरा)

रूपचंद पंडित प्रथम , दुतिय चतुर्भुज नाम ।
तृतिय भगोतीदास नर , कौरपाल गुन धाम ॥ २६ ॥
धर्मदास ये पंचजन , मिलि बैठै इक ठौर ।
परमारथ-चरचा करै , इनके कथा न और ॥ २७ ॥

अर्थ:- पड़ेला पंडित रुपचंदण, बीजा पंडित यतुर्भुजण, त्रीजा पंडित भगवतीदासण, योथा पंडित कुंवरपालण अने पांचमा पंडित धर्मदासण. -आ पांचेय सज्जनो मणीने अेक स्थानमां बेसता अने मोक्षमार्गनी यर्या करता, बीज वातो करता नहि. २६-२७.

कबहूं नाटक रस सुनै , कबहूं और सिद्धंत ।
कबहूं बिंग बनाइकै , कहै बोध विरतंत ॥ २८ ॥

अर्थ:- अे कोछ वार नाटकनुं रइस्य सांभणता, कोछ वार बीजा शास्त्रो सांभणता अने कोछवार तई उठावीने ज्ञानयर्या करता. २८.

चित कौरा करि धरमधर , सुमति भगोतीदास ।
चतुरभाव थिरता भये , रूपचंद परगास ॥ २९ ॥

अर्थ:- कुंवरपालणनुं चित क्यारा समान अर्थात् कोमण इतुं, धर्मदासण धर्मना धारक इता, भगवतीदासण सुमतिवान इता, यतुर्भुजणना भाव स्थिर इता अने रुपचंदणनो प्रकाश चंद्र समान इतो. २९.

(थोपाछ)

जहां तहां जिनवानी फैली ।
लखै न सो जाकी मति मैली ॥
जाकै सहज बोध उतपाता ।
सो ततकाल लखै यह बाता ॥ ३० ॥

ગ્રંથ સમાપ્તિ અને અંતિમ પ્રશસ્તિ

૪૧૯

અર્થ:- જ્યાં-ત્યાં (બધે) જિનવાણીનો પ્રચાર થયો, પણ જેમની બુદ્ધિ મલિન છે તે સમજી શક્યા નહિ. જેના ચિત્તમાં સ્વાભાવિક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે તે આનું રહસ્ય તરત સમજી જાય છે. ૩૦.

(દોહરા)

**ઘટ ઘટ અંતર જિન બસૈ, ઘટ ઘટ અંતર જૈન ।
મતિ-મદિરાકે પાનસૌં, મતવાલા સમુજૈ ન ॥ ૩૧ ॥**

અર્થ:- પ્રત્યેક હૃદયમાં જિનરાજ અને જૈનધર્મનો નિવાસ છે, પરંતુ ધર્મના પક્ષરૂપી દારૂ પીવાને લીધે મતવાલા લોકો સમજતા નથી. ૩૧.

(ચોપાઈ)

**બહુત બઢાઈ કહાંલૌં કીજૈ ।
કારિજરૂપ બાત કહિ લીજૈ ॥
નગર આગરે માંહિ વિખ્યાતા ।
બાનારસી નામ લઘુ ગ્યાતા ॥ ૩૨ ॥
તામૈ કવિતકલા ચતુરાઈ ।
કૃપા કરૈ યે પાંચૌં ભાઈ ॥
પંચ પ્રપંચ રહિત હિય ખોલૈ ।
તે બનારસીસૌં હૈંસિ બોલૈ ॥ ૩૩ ॥**

અર્થ:- અધિક મહિમા ક્યાં સુધી કહીએ, મુદ્દાની વાત કહેવી ઉચિત છે. પ્રસિદ્ધ શહેર આગ્રામાં બનારસી નામના અલ્પજ્ઞાની થયા. તેમનામાં કાવ્ય-કૌશલ હતું અને ઉપર જણાવેલા પાંચે ભાઈઓ તેમના ઉપર કૃપા રાખતા હતા, તેમણે નિષ્કપટ થઈને સરળ ચિત્તથી હસીને કહ્યું. ૩૨-૩૩.

૧. અહીં મતવાળા શબ્દના બે અર્થ છે - (૧) મતવાળા = નશામાં, (૨) મતવાળા = જેમને ધર્મનો પક્ષપાત છે.

નાટક સમૈસાર હિત જીકા ।
સુગમરૂપ રાજમલી ટીકા ।।
કવિતબદ્ધ રચના જો હોઈ ।
ભાષા ગ્રંથ પઢૈ સબ કોઈ ।। ૩૪ ।।

અર્થ:- જીવનું કલ્યાણ કરનાર નાટક સમયસાર છે. તેની રાજમલજી રચિત સરળ ટીકા છે. ભાષામાં જો છંદબદ્ધ રચના કરવામાં આવે તો આ ગ્રંથ બધા વાંચી શકે. ૩૪.

તબ બનારસી મનમહિં આની ।
કીજૈ તો પ્રગટૈ જિનવાની ।।
પંચ પુરુષકી આજ્ઞા લીની ।
કવિતબદ્ધકી રચના કીની ।। ૩૫ ।।

અર્થ:- ત્યારે બનારસીદાસજીએ મનમાં વિચાર્યું કે જો આની કવિતામાં રચના કરું, તો જિનવાણીનો ખૂબ પ્રચાર થશે. તેમણે તે પાંચેય સજ્જનોની આજ્ઞા લીધી અને કવિતબદ્ધ રચના કરી. ૩૫.

સોરહસૌ તિરાનવૈ બીતૈ ।
આસૌ માસ સિત પચ્છ બિતીતૈ ।।
તિથિ તેરસ રવિવાર પ્રવીના ।
તા દિન ગ્રંથ સમાપત કીના ।। ૩૬ ।।

અર્થ:- વિક્રમ સંવત્ સોળસો ત્રાણુંના, આસો માસના શુકલપક્ષની તેરસ અને રવિવારના દિવસે આ ગ્રંથ સમાપ્ત કર્યો. ૩૬.

ગ્રંથ સમાપ્તિ અને અંતિમ પ્રશસ્તિ

૪૨૧

(દોહરા)

સુખ-નિધાન સક બંધ નર , સાહિબ સાહ કિરાન ।
સહસ-સાહ સિર-મુકુટ મનિ , સાહજહાં સુલતાન ॥ ૩૭ ॥

અર્થ:- તે વખતે હજારો બાદશાહોમાં મુખ્ય, મહાપ્રતાપી અને સુખદાયક મુસલમાન બાદશાહ શાહજહાન હતો. ૩૭.

जाकै राज सुचैनसौं , कीनीं आगम सार ।
ईति भीति व्यापी नहीं , यह उनकौ उपगार ॥ ३८ ॥

અર્થ:- તેમના રાજ્યમાં આનંદપૂર્વક આ ગ્રંથની રચના કરી અને કોઈ ભયનો ઉપદ્રવ ન થયો એ એમની કૃપાનું ફળ છે. ૩૮.

ગ્રંથના સર્વ પદોની સંખ્યા (સવૈયા એકત્રીસ)

तीनसै दसोत्तर सोरठा दोहा छंद दोउ ,
युगलसै पैतालीस ईकतीसा आने हैं ।
छयासी चौपाई , सैतीस तेईसे सवैए ,
बीस छप्पै अठारह कवित्त बखाने हैं ॥
सात पुनि ही अडिल्ल , चारि कुंडलिए मिलि ,
सकल सातसै सत्ताइस ठीक ठानै हैं ।
बत्तीस अच्छरके सिलोक कीने लेखै ,
ग्रंथ-संख्या सत्रह सै सात अधिकानै हैं ॥ ३९ ॥

અર્થ:- ૩૧૦ સોરઠા અને દોહા, ૨૪૫ એકત્રીસા સવૈયા, ૮૬ ચોપાઈ, ૩૭ તેવીસા સવૈયા, ૨૦ છપ્પા, ૧૮ કવિત્ત (ધનાક્ષરી), ૭ અડિલ્લ, ૪ કુંડલિયા-આવી રીતે આ બધા મળીને ૭૨૭ નાટક સમયસારના પદોની સંખ્યા છે; ૩૨ અક્ષરના શ્લોકના પ્રમાણથી ગ્રંથ સંખ્યા ૧૭૦૭ છે. ૩૯.

૪૨૨

સમયસાર નાટક

**સમયસાર આત્મ દરવ , નાટક ભાવ અનંત ।
सो है आगम नामै , परमारथ विरतंत ॥ ૪૦ ॥**

અર્થ:- સર્વ દ્રવ્યોમાં આત્મદ્રવ્ય પ્રધાન છે અને નાટકના ભાવ અનંત છે, તેનું આગમમાં સત્યાર્થ કથન છે. ૪૦.

સમાપ્ત

छडरना भंडारनी प्रतिनो अंतिम अंश.

छड ग्रंथकी परति अेक डौर देषी थी, वाके पास बहुत प्रकार करि मांगी, पै वा परति लिखनकौ नहिं दीनी, पाछें पांच त्मछ मिलि विचारी कियो, ज्यो अैसी परति होवे तो बहुत आछौ. अैसो विचारिकै तिन परति जुटी र देषिकै अर्थ विचारिकै अनुक्रमे र समुच्चय लिषी है.

(छेडरा)

समयसार नाटक अकथ , अनुभव-रस -भंडार ।
याको रस जो जानहीं , सो पावें भव-पार ॥ १ ॥

(थोपाछ)

अनुभौ-रसके रसियानै ।
तीन प्रकार एकत्र बखानै ॥
समयसार कलसा अति नीका ।
राजमली सुगम यह टीका ॥ २ ॥
ताके अनुक्रम भाषा कीनी ।
बनारसी ग्याता रसलीनी ॥
ऐसा ग्रंथ अपूरव पाया ।
तासै सबका मनहिं लुभाया ॥ ३ ॥

(छेडरा)

सोई ग्रंथके लिखनको , किए बहुत परकार ।
वाँचनको देवे नहीं , ज्यौं कृपी रतन-भंडार ॥ ४ ॥

१. कृपी = कृपा, कंजूस.

मानसिंघ चिंतन कियो, क्यों पावे यह ग्रंथ।
गोविंदसौं इतनी कहीं, सरस सरस यह ग्रंथ॥५॥
तब गोविंद हरषित भयौ, मन विच धर उल्लास।
कलसा टीका अरु कवित, जे जेते तिहिं पास॥६॥

(थोपाठ)

जो पंडित जन बांचौ सोइ।
अधिकौ उचो चौकस १जोइ॥
आगे पीछे अधिकौ ओछौ।
देखि विचार सुगुरुसौं पूछौ॥७॥
अलप मती है मति मेरी।
मनमें धरहुं चाह घनेरी॥
ज्यौं निज भुजा समुद्रहि तरनौ।
है अनादि ❀ ❀ ❀ ❀

१ देखकर।

समयसार नाटकना पद्योनी

वर्णानुक्रमशिका

पद्य	पृष्ठ	पद्य	पृष्ठ
अ		अमृतचंद्र बोले मृदुवानी	३१३
अचल अखंडित ग्यानमय	३०५	अमृतचंद्र मुनिराजकृत	३६३
अच्छर अरथमै मगन रहै सदा	३६१	अलख अमूरति अरूपी	२०७
अजथारथ मिथ्या मृषा	२३	अलप ग्यान लघुता लखै	३९६
अतीचार एपंच प्रकारा	३७८	अविनासी अविकार परमरसधाम हैं	५
अद्भूत ग्रंथ अध्यातम वानी	३१२	अशुभमै हारि शुभजीति यहै	३४७
अद्य अपूव्व अनवृत्ति त्रिक	३७४	अष्ट महामद अष्ट मल	३७६
अनुभव चिंतामनि रतन ,		असंख्यात लोक परवांन जे	१९३
अनुभव है रसकूप	१३	अस्तिरूप नासति अनेक एक	३५४
अनुभव चिंतामनि रतन		अहंबुद्धि मिथ्यादसा	१८९
जाके हिय परगास	१४६	आ	
अनुभोके रसकौ रसायन कहत	१४	आचारज कहैं जिन वचनकौ	३०४
अपनैही गुन परजायसौं प्रवाहरूप	३७	आठ मूलगुण संग्रहै	३८६
अपराधी मिथ्यामती	२२८	आदि अंत पूरन—सुभाव—संयुक्त है	३४
अब अनिवृत्तिकरन सुनु भाई	३९९	आतमकौ अहित अध्यातम	१२१
अब उपशांतमोह गुनथाना	४००	आतम सुभाउ परभाउकी	१४८
अब कछु कहौं जथारथ वानी	४१२	आपा परिचै निज विषै	३७५
अब कवि निज पूरब दसा	३६२	आस्रवकौ अधिकार यह	१२१
अब निहचै विवहार	३८२	आस्रवरूप बंध उतपाता	४०६
अब पंचम गुनथानकी	३८५	आस्रव संवर परनति जौलौं	४०६
अब बरनौं अष्टम गुनथाना	३९९	आसंका अस्थिरता वांछा	३७६
अब बरनौं इकईस गुन	३८३	इ	
अब बरनौं सप्तम विसरामा	३९८	इति श्री नाटक ग्रंथमै	२४४
अब यह बात कहूँ है जैसे	४१६	इहभव—भय परलोक—भय	१६०
अब सुनि कुकवि कहौं है जैसा	४१३	इह विचारि संछेपसौं	३६७

पद्य	पृष्ठ	पद्य	पृष्ठ
इह विधि जो परभावविष	३४९	एकादस प्रतिमा दसा	३९०
इहि विधि आतम ग्यान हित	३३२	एकादस वेदनीकी चारितमोहकी	३९६
इहि विधि जे जागे पुरुष	१३९	ए जगवासी यह जगत्	२०२
इहि विधि जे पूरन भये	२४०	एतेपर बहुरौ सुगुरु	१३८
इहि विधि जो विपरीत पख	२७७	ऐ	
इहि विधि बोध-वचनिका फैली	४१७	ऐते संकट मुनि सहै	३९५
इहि विधि वस्तु व्यवस्था जानै	२०९	ऐसी महिमा ग्यानकी	२७८
इहि विधि वस्तु व्यवस्था जैसी	२३३	ऐसे मूढ़ कुकवि कुधी	४१४
उ		ओ	
उत्तम पुरुषकी दसा ज्यौं	१८४	ओरा घोरबरा निसिभोजन	३८४
उपजै विनसै थिर रहै	२२५	अं	
उपसम छायाककी दसा	३८९	अंतर-दृष्टि-लखाऊ	१०९
उपसमी समकित्ती कै तौ सादि	३७३	अंतर्मुहूरत द्वै घरी	३९९
ऊ		क	
ऊंचे ऊंचे गढ़के कंगूरे	४६	कबहू नाटक रस सुनै	४१८
ए		कबहू सुमति व्है कुमतिकौ	१९
एई छहौं दर्व इनहीकौ है	२२६	करता करम क्रिया करै	७२
एक करम करतव्यता	७२	करता किरिया करमकौ	९५
एक कोडि पूरव गनि लीजै	३९९	करता दरवित करमकौ	२५३
एक जीव वस्तुके अनेक	२६३	करता परिनामी दरब	७१
एक देखिये जानिये	४०	करता याकौ कौन है	२५३
एक परजाइ एक समैमैं विनसि	२५८	करनीकी धरनीमैं महामोह राजा	२९०
एक परिनामके न करता दरब	७३	करनी हित हरनी सदा	२९०
एकमैं अनेक है अनेकहीमैं	२६५	करम अवस्थामैं असुद्धसौ	३५८
एकरूप आतम दरब	३९	करम करै फल भोगवै	२७०
एकरूप कोऊ कहै	३१३	करमके चक्रमेमैं फिरत जगवासी	११७
एक वस्तु जैसी जु है	२५२	करमके भारी समुझैं न गुनकौ	२३७

पद्य	पृष्ठ	पद्य	पृष्ठ
करम पिंड अरु रागभाव	९१	क्रिया एक करता जुगल	२५३
करम-भरम जग-तिमिर-हरन	२	कीचसौ कनक जाकै नीचसौ	१८४
करम सुभासुभ दोइ	१०२	कुगुरु कुदेव कुधर्म धर	३७७
कर्मजाल-जोग हिंसा	१७६	कुंजरकौ देखि जैसे रोस करि	१८७
कर्मजाल-वर्गनाकौ वास	१७५	कुटिल कुरूप अंग लगी है	२७९
कर्मजाल-वर्गनासौ जगमें	१७४	कुंदकुंद नाटक विषै	३१२
कर्मनिकौ करता है भोगनिकौ	२४४	कुंदकुंद मुनिराज प्रवीना	३०६
करुना वच्छल सुजनता	३७६	कुंदकुंदाचारिज प्रथम गाथाबद्ध	४४१
करै और फल भोगवै	२५३	कुबिजा कारी कूबरी	२७९
करै करम सोई करतारा	९०	कुमती बाहिज द्विष्टिसौं	३०३
कलपित बात हियै नहीं आनै	४१२	कुलकौ आचार ताहि मूरख धरम	१८१
कलावंत कोविद कुसल	२२	कृपा प्रसम संवेग दम	३४६
कही निरजराकी कथा	१७२	केई उदास रहै प्रभु कारन	२०४
कहै अनातमकी कथा	२५९	केई कहै जीव क्षनभंगुर	२६१
कहै विचच्छन पुरुष सदामें एकहौं	५०	केई क्रूर कष्ट सहै तपसौं सरीर	१४३
कहै विचच्छन मैं रह्यौ	२९३	केई जीव समकित पाई अर्ध	३७४
कहै सुगुरु जो समकित्ती	२०५	केई मिथ्याद्रिष्टी जीव धरै	३०१
कहौं दसम गुनथान दुसाखा	४००	केई मूढ़ विकल एकंत पच्छ गहै	२५४
कहौं मुकित-पदकी कथा	३१२	केवलग्यान निकट जहँ आवै	४०१
कहौं सुद्ध निहचै कथा	१३	कै अपनौं पद आप संभारत	४१
कह्यौ प्रथम गुनथान यह	३७१	कै तौ सहज सुभाउकै	३७५
काच बांधै सिरसौं सुमनि बांधै	१७८	कोऊ अज्ञ कहै ज्ञेयाकार	३२३
काज विना न करै जिय उद्यम	१४४	कोऊ अनुभवी जीव कहै	२१८
काया चित्रसारीमें करम परजंक	१३८	कोऊ एक छिनवादी कहै	३३०
कायासौं विचारै प्रीति मायाहीसौं	२५९	कोऊ कुधी कहै ग्यान मांहि	३२२
काहू एक जैनी सावधान वै परम	२१३	कोऊ क्रूर कहै काया जीव	३२६
किये अवस्थामें प्रगट	३४९	कोऊ ग्यानवान कहै ग्यान तौ	३५६

पद्य	पृष्ठ	पद्य	पृष्ठ
कोऊ दुरबुद्धि कहै पहले न हुतौ	३३७	ग्यानकौ कारन ज्ञेय आतमा	३१८
कोऊ पक्षपाती जीव कहै	३२८	ग्यानकौ सहज ज्ञेयाकर रूप	२६८
कोऊ पसु ग्यानकी अनंत विचित्राई	३२९	ग्यान गरब मति मंदता	३७७
कोऊ बालबुद्धी कहै	३३९	ग्यानचक्र मम लोक	१६२
कोऊ बुद्धिवंत नर निरखै शरीर	३५	ग्यान चेतनाके जगे	२८६
कोऊ भाग्यवान कहै	३५६	ग्यानद्रिष्टि जिन्हके घट अंतर	३५०
कोऊ महामूरख कहत एक पिंड	३२९	ग्यानधर्म अविचल सदा	२७८
कोऊ मिथ्यामती लोकालोक	३२०	ग्यान बोध अवगम मनन	२३
कोऊ मूढ कहै जैसे प्रथम सवांरी	३१९	ग्यानभान भासत प्रवान	२८८
कोऊ मूरख यौ कहैं	२७६	ग्यान-भाव ग्यानी करै	८०
कोऊ मंद कहै धर्म-अधर्म	३२४	ग्यान मिथ्यात न एक	९१
कोऊ सठ कहै जेतौ ज्ञेयरूप	३२४	ग्यानवंत अपनी कथा	२८७
कोऊ सिष्य कहै गुरु पांही	९७	ग्यानवंतकौ भोग निरजरा-हेतु है	८२
कोऊ सिष्य कहै स्वामी	१०२	ग्यान सकति वैराग्य बल	१५६
कोऊ सिष्य कहै स्वामी राग-द्वेष	२७५	ग्यान सरूपी आतमा	८०
कोऊ सुनवादी कहै ज्ञेयके	३२५	ग्यानावरनीकै गयै जानियै जु है	२४१
ख		ग्यानी ग्यानमगन रहै	१५२
खांडो कहिये कनककौ	५९	ग्यानी भेदग्यानसौं विलेछि	२०९
खं विहाय अंबर गगन	२०	ग्यायक भाव जहां तहां	२८५
ख्याति लाभ पूजा मन आनै	४१३	ग्रंथ उकत पथ उथपि जो	३७०
ग		ग्रंथ रचै चरचै सुभ पंथ	१३५
गुन परजैमैं द्रिष्टि न दीजै	३०१	ग्रीषममैं धूपथित सीतमैं अकंप	३९४
गुन विचार सिंगार	३०८	घ	
गुरु उपदेश कहा करै	३४३	घट घट अंतर जिन बसै	४१९
ग्यान उदै जिन्हके घट अंतर	१४५	घटमैं है प्रमाद जब ताई	२३४
ग्यानकला घटघट बसै	१४६	च	
ग्यानकला जिनके घट जागी	१५६	चलै निरखि भाखै उचित	३९३
ग्यानकौ उजागर सहज सुखसागर	५	चाकसौ फिरत जाकौ संसार	३५०

पद्य	पृष्ठ	पद्य	पृष्ठ
चारितमोहकी च्यारि मिथ्यातकी	३७८	जगत चक्षु आनंदमय	३०५
चित कौरा करि धरमधर	४१८	जगतमें डोलैं जगवासी नररूप	२०१
चित प्रभावना भावजुत	३७६	जगमें अनादिकौ अग्यानी कहै	६९
चिदानंद चेतन अलख	२०	जगवासी अग्यानी त्रिकाल	२४७
चित्रसारी न्यारी परजंक न्यारौ	१३९	जगवासी जीवनिसें गुरु उपदेस	१३७
चिनमुद्राधारी ध्रुव धर्म	२४८	जगी सुध्द समकित कला	३५२
चेतन अंक जीव लखि लीन्हा	२५०	जथा अंधके कंधपर	२८६
चेतन करता भोगता	२५५	जदपि समल विवहारसौं	४०
चेतनजी तुम जागि विलोकहु	३३८	जब चेतन संभारि निज पौरुष	५८
चेतन जीव अजीव अचेतन	६२	जब जाकौ जैसौ उदै	१७७
चेतन मंडित अंग अखंडित	२२३	जब जीव सोवै तब समुझै सुपन	१४०
चेतनरूप अनूप अमूरति	९	जब यह वचन प्रगट सुन्यौ	२५७
चेतन लक्षण आतमा, आतम	२२०	जबलग ग्यान चेतना न्यारी	२८७
चेतन लच्छन आतमा, जड	१९६	जबलग जीव सुध्द वस्तुको	१७९
चेतनवंत अनंत गुन परजै	१४	जब सुबोध घटमें परगासै	३०९
चेतनवंत अनंत गुन सहित	५७	जबहीतैं चेतन विभावसौं उलटि	२९६
चौदह गुनथानक दसा	४०६	जम कृतांत अंतक त्रिदस	२१
च्यारि खिपै त्रय उपशमै	३८०	जमकौसौ भ्राता दुखदाता है	१५९
छ		जहां काहू जीवको असाता उदै	४०५
छपकश्रेनी आठैं नवैं	४०१	जहां ग्यान किरिया मिलै	२८६
छयउपसम बरतैं त्रिविधि	३८०	जहां च्यारि परकिति खिपहि	३८१
छय-उपसम वेदक खिपक	३८१	जहां तहां जिनवानी फैली	४१८
छिनमें प्रवीन छिनहीमें	२०५	जहां न भाव उलटि अध आवै	४००
छीनमोह पूरन भयौ	४०२	जहां न रागादिक दसा	११४
छै षट वेदै एक जौ	३८१	जहां परमातम कलाकौ परकास	१७३
छंद सबद अछर अरथ	४१३	जहां प्रमाद दसा नहि व्यापै	२३४
ज		जहांलौ जगतके निवासी जीव	१८३
जगतके प्राणी जीति वै रह्यो	४०६	जहां सुध्द ग्यानकी कला उदोत	२८४

पद्य	पृष्ठ	पद्य	पृष्ठ
जाकी दुखदाता-घाती चाकरी	४०२	जाहि फरसकै जीव गिर	४०१
जाकी परम दसा विषै	३४४	जाही समै जीव देह बुद्धिकौ	६८
जाके उदै होत घट-अंतर	९५	जिनपद नाहि शरीरकौ	४५
जाके उर अंतर निरंतर	१४२	जिन-प्रतिमा जन दोष निकंदै	३६७
जाके उर अंतर सुद्रिष्टिकी	३६६	जिनि प्रतिमा जिन-सारखी	३६५
जाके उर कुबजा बसै	२८४	जिनि ग्रंथी भेदी नहीं	३७१
जाके घट ऐसी दसा	३५२	जिन्हकी चिहुंटी चिमटासी	२३१
जाके घट अंतर मिथ्यात	३५३	जिन्हकी सहज अवस्था ऐसी	२३९
जाके चेतन भाव चिदानंद सोइ	२२२	जिन्हके सुदृष्टिमै अनिष्ट इष्ट	१५८
जाक देह-द्युतिसौं दसौं दिसा	४४	जिन्हके देहबुद्धि घट अंतर	३०३
जाके परगासमै न दीसै	११८	जिन्हकी मिथ्यामति नही	२३०
जाके मुख दरससौं भगतके	३६५	जिन्हके हियेमें सत्य सुरज	१४७
जाके मुकति समीप	३३७	जिन्हकै दरब मिति साधन	२१६
जाकै घट प्रगट विवेक	८	जिन्हकै धरम ध्यान पावक	२३१
जाकै घट समता नही	२२८	जिन्हकै सुमतिजागी	२२२
जाकै पद सोहत सुलच्छन	४०	जिन्हके वचन उर धारत	४
जाकै राज सुचैनसौं	४२१	जिय करता जिय भोगता	२५४
जाकै वचन श्रवन नहि	३४५	जिहि उतंग चढि फिर पतन	२४१
जाके हिरदैमें स्याद्वाद साधना	३५४	जीव अनादि सरूप मम	२९१
जाकौ अधो अपूरब अनवृति	३३६	जीव अरु पुद्गल करम रहै	२५१
जाकौ तन दुख दहलसौं	३७०	जीव करम करता नहि ऐसै	२४५
जाकौ विकथा हित लगै	३४५	जीव करम संजोग	२७४
जाति लाभ कुल रूप तप	३७६	जीव ग्यानगुन सहित	७०
जामै धूमकौ न लेश वातकौ न	१५३	जीव चेतना संजुगत	८१
जामै बालपनौं तरुनापौं	४५	जीव तत्त्व अधिकार यह	५५
जामै लोक वेद नाहि थापना	२२७	जीव निरजीव करता करम	२३
जामै लोका लोकके सुभाव	४६	जीव मिथ्यात न करै	९२
जासौं तू कहत यह संपदा हमारी	२०२	जूवा आमिष मदिरा दारी	३४६

पद्य	पृष्ठ	पद्य	पृष्ठ
जे अविकलपी अनुभवी	२३६	जैसैं काहू देसमें सलिल धारा	४१४
जे असुद्ध परनति धरै	२५२	जैसैं काहू देसकौ बसेया	१५१
जे केई निकटभव्यरासी	११५	जैसैं काहू नगरकै बासी	३४२
जे जिय मोह नीदमें सौवै	१७८	जैसैं काहू बाजीगर चौहटै	८७
जे जीव दरबरूप तथा	३५१	जैसैं काहू रतनसौं बीध्यों है	११
जे जे मनवंचित विलास	१५०	जैसैं कोऊ एकाकी सुभट	४१०
जे जे मोह करमकी परनति	१९४	जैसैं कोऊ कूकर छुधित	१९२
जेते जगवासी जीव	१०९	जैसैं कोऊ छुधित पुरुष	३७२
जेते जीव पंडित खयोपसमी	११६	जैसैं कोऊ जन गयो	४९
जेते मनगोचर प्रगट-बुद्धि	१११	जैसैं कोऊ पातुर बनाय	५२
जे दुरबुद्धि जीव	३४०	जैसैं कोऊ मनुष्य अजान	२१०
जे न करै नयपच्छ विवाद	८४	जैसैं कोऊ मूरख महासमुद्र	१०
जे निज पूरब कर्म उदै	१५७	जैसैं कोऊ सुभट सुभाइ	१८५
जे परमादी आलसी	२३५	जैसैं गजराज नाज घासके	७६
जे परिनाम भए नहिं कबही	३९९	जैसैं गजराज परयो	१७७
जे प्रमाद संजुगत गुसांई	२३४	जैसैं चंद किरनि प्रगटि भूमि	२७३
जे मिथ्यामति तिमिरसौं	२५२	जैसैं छैनी लोहकी	२१४
जे विवहारी मूढ नर	३०३	जैसैं तृण काठ बांस	३१
जे समकिती जीव समचेती	२३९	जैसैं नर खिलार चौपारिकौ	२८२
जैसैं उसनोदकमें उदक-सुभाव	७९	जैसैं नर खिलार संतरजकौ	२८३
जैसैं एक जल नानारूप	८९	जैसैं नाना बरन पुरी बनाइ	१९५
जैसैं रजसोधा रज सोधिकै	१२७	जैसैं निसि वासर कमल रहै	१३२
जैसैं एक पाकौ आंबफल	३५६	जैसैं पुरुष लखै परवत चढि	२३६
जैसैं वट वृक्ष एक तामें फल है	४१०	जैसैं फिटकड़ी लोद हरड़ेकी	१५०
जैसैं करवत एक काठ	६४	जैसैं बनवारीमें कुधातके	३१
जैसैं काहू चतुर संवारी है	२६६	जैसैं भूप कौतुक सरुप करै	१३१
जैसैं काहू चंडाली जुगल पुत्र	९६	जैसैं मतवारो कोऊ कहै	१०६
जैसैं काहू जंगलमें पावसकौ	३४२	जैसैं महा धूपकी तपतिमें	७७

पद्य	पृष्ठ	पद्य	पृष्ठ
जैसेँ महारतनकी ज्योतिमें	८७	जो दुरमती विकल अग्यानी	२५२
जैसेँ महिमंडलमें नदीकौ प्रवाह	१९६	जो दुहुपनमें एक थौ	२५७
जैसेँ मुगध धान पहिचानै	३०२	जो नर सम्यकवंत कहावत	१३४
जैसेँ मृग मत्त वृषादित्यकी	१९०	जो नव करम पुरानसौँ	१८
जैसेँ रवि-मंडलके उदै	३३	जो नवकरि जीरन करै	१६
जैसेँ राजहंसके वदनके	७८	जो नाना विकलप गहै	३७०
जैसेँ रंक पुरुषकै भायै	१८६	जो निहचै निरमल सदा	२४५
जैसेँ सलिल समूहमें	१५	जो नौ बाडि सहित विधि साधै	३८८
जैसेँ सांख्यमती कहै अलख	२५५	जो पद भौपद भय हरै	१४०
जैसो जो दरब ताके तैसो गुन	७०	जो परगुन त्यागंत	१६७
जैसो जो दरब तामै तैसोई सुभाउ	१५४	जो पुमान परधन हरै	२२४
जैसो निरभेदरूप निहचै	२९५	को पुरवकृत करम फल	२९३
जो अडोल परजंक मुद्राधारी	४०३	जो पुरवकृत करम विरख	२९४
जो अपनी दुति आप विराजत	२५	जो पुरव सत्ता करम	१८
जो अरि मित्र समान विचारै	३८७	जो बिनु ग्यान किया अवगाहै	१३६
जोई इकंत नय पच्छ गहि	३६९	जो मन विषय कषायमें	२०७
जोई करम उदोत धरि	१७	जो मिथ्या दल उपसमै	३७१
जोई जीव वस्तु अस्ति	३३५	जो मुनि संगीतमें रहै	३९७
जोई द्रिग ग्यान चरनातम	३००	जो मैं आपा छांडि दीनौ	३६३
जो उदास वै जगतसौँ	३४४	जो विलसै सुख संपदा	२६३
जो उपयोग स्वरूप धरि	१८	जो विवेक विधि आदरै	३८९
जो कबहुं यह जीव पदारथ	१२३	जो विशुद्ध भावनि बंधै	१७
जोग धरै रहै जोगसौँ भिन्न	२६	जो सचित भोजन तजै	३८७
जो जगकी करनी सब ठानत	१९७	जो सामायिककी दसा	३८७
जो दयालता भाव सो	२९९	जो सुछंद वरतै तजि डेरा	३९०
जो दरवास्रव रूप न होई	१११	जो सुवचन रुचिसौँ सुनै	३४४
जो दसधा परिग्रहकौ त्यागी	३८९	जो संवरपद पाइ अनंदै	१३०
जो दिन ब्रह्मचर्य व्रत पालै	३८८	जो स्ववस्तु सत्तारूप	१६४

पद्य	पृष्ठ	पद्य	पृष्ठ
जो हितभाव सु राग है	११४	तन चेतन विवहार एकसे	४८
जौलौं अष्ट कर्मको विनास नांही	१०४	तनता मनता वचनता	१७
जौलौं ज्ञानको उदोत तौलौं नहि	१५५	तब बानारसी मनमहिं आनी	४२०
ज्यौं कलधौत सुनारकी संगति	२२०	ता कारन जगपंथ इत	२३५
ज्यौं घट कहिये घीवको	६०	तातैं आतम धरमसौं	२८९
ज्यौं चिरकाल गड़ी वसुधामहि	४८	तातैं चिदभावनिविषै	२७७
ज्यौं जगमें विचरै मतिमंद	११२	तातैं भावित करमकों	२५४
ज्यौं ज्यौं पुग्गल बल करै	२७६	तातैं मेरै मतविषै	२५६
ज्यौं तन कंचुक त्यागसौं	३२७	तातैं विषै कषायसौं	२०७
ज्यौं दीपक रजनी समै	२७७	तामैं कवितकला चतुराई	४१९
ज्यौं नट एक धरै बहु भेख	२२१	तियथल बास प्रेम रुचि निरखन	३८८
ज्यौं नर कोउ गिरै गिरिसौं तिहि	२९	तिहूं लोकमाहि तिहूं काल सब	१८२
ज्यौं पंथी ग्रीषम समै	१५	तीन काल अतीत अनागत	२३०
ज्यौं माटीमें कलस होनकी	८३	तीनसै दसोत्तर सोरठा दोहा	४२१
ज्यौं वरषै वरषा समै	३३८	तो गरंथ अति सोभा पावै	३१२
ज्यौं हिय अंध विकल	२४९	त्याग जगो परवस्तु सब	१४९
जंह ध्रुवधर्म कर्मछय लच्छन	३८	त्यौं सुग्यान जानै सकल	२७८
झ		थ	
झूठी करनी आचारै	२२८	थविरकलपि जिनकलपि	३९४
ठ		थविरकलपि धर कछुक सरागी	३९८
ठौर ठौर रक्तके कुंड	१९९	थिति पूरन करि जो करम	१९
ड		थिति सागर तेतीस	३८३
डूँघा प्रभु चूँघा चतुर	३४४	द	
डूँघा सिद्ध कहै सब कोऊ	३४५	दया—दान—पूजादिक विषय	८२
त		दरब करम करता अलख	२६७
तजि विभाव हूँजै मगन	३०१	दरब करम पुग्गल दसा	२८२
तत्त्वकी प्रतीतिसौं लख्यौ है	४१	दरबकी नय परजायनय दोऊ	८८

पद्य	पृष्ठ	पद्य	पृष्ठ
दरवित ये सातौं विसन	३४७	न	
दरसन-ग्यान-चरन त्रिगुनातम	३८	नख सिख मित परवानं	१६१
दरसन ग्यान चरन दसा	२९९	नगर आगरे मांहि विख्याता	४१७
दरस विलोकनि देखनौं	२२	नटबाजी विकल्प दसा	२६६
दर्व खेत काल भाव च्यारौं	३१५	नाटक समैसार हित जीका	४२०
दर्व भाव विधि संजुगत	३८६	नाना विधि संकट दसा	३९७
दर्वित आस्त्रव सो कहिए जहं	११०	नाम साध्य-साधक कह्यौ	२६२
दर्सन विसुद्धिकारी बारह विरत-	३८५	निज निज भाव क्रियासहित	२५०
दसधा परिग्रह-वियोग-चिंता	१६०	निजरूपा आतम सकति	३५८
दुरबुद्धि मिथ्यामती	२५९	निपुन विचच्छन विबुध बुध	२२
दूषन अड्डारह रहित	४०४	निरभिलाष करनी करै	२४९
देखु सखी यह ब्रह्म विराजित	३७०	निरभै निराकुल निगम वेद	२९५
देव कुदेव सुगुरु कुगुरु	३७०	नियत एक विवहारसौं	३६७
देवमूढ गुरुमूढता	३७७	निराकार चेतना कहावै दरसन	२१९
देह अचेतन प्रेत-दरी रज	१९७	निराकार जो ब्रह्म कहावै	२७१
ध		निराबाध चेतन अलख	६०
धरति धरम फल हरति	२१४	निसि दिन मिथ्याभाव बहु	९०
धरम अरथ अरु काम सिव	१८०	निहचै अभेद अंग उदै गुनकी	२६४
धरमकौ साधन जु वस्तुकौ	१८१	निहचै दरबद्रिष्टि दीजै	३५९
धरम न जानत बखानत	८	निहचै निहारत सुभाव	२४६
धर्मदास ये पंचजन	४१८	निहचैमै रूप एक विवहारमै	२८
धर्ममै न संसै सुभकर्म	१६८	नै अनंत इहबिधि कही	३१३
धर्मराग विकथा वचन	३९२	नंदन बंदन थुति करन	२३३
धायौ सदा काल पै न पायौ	२०६	प	
धीरके धरैया भवनीरकै	२३८	पद सुभाव पुरब उदै	२६२
ध्यान धरै करै इन्द्रिय-निग्रह	१३६	परकी संगति जो रचै	२२४
		परकौ पापारंभकौ	३९०

पद्य	पृष्ठ	पद्य	पृष्ठ
परमपुरुष परमेसुर परमज्योति	१९	प्रगटरूप संसारमें	३०७
परम प्रतीति उपजाय गनधरकीसी	५५	प्रगटि भेदविग्यान आपगुन	१२८
परम रूप परतच्छ	१६५	प्रथम अज्ञानी जीव कहै	६७
पर सुभावमें मगन है	२७८	प्रथम एकांत नाम मिथ्यात	३६९
परिग्रह त्याग जोग थिर तीनों	२३९	प्रथम करन चारित्रकौ	३९८
पाटी बांधी लोचनिसौ सकुचै	२००	प्रथम नियत नय दूजी	८६
पांडे राजमल्ल जिनधर्मी	४१७	प्रथम निसंसै जानि	१६८
पाप अधोमुख एन अघ	२१	प्रथम मिथ्यात दूजौ सासादन	३६९
पाप-पुन्नकी एकता	१०९	प्रथम सुद्रिष्टिसौ सरीररूप	२०८
पाप बंध पुन्न बंध दुहूमै	९८	प्रथम सिंगार वीर दूजौ रस	३०७
पुगलकर्म करै नहि जीव	८०	प्रभु सुमरौ पूजौ पढौ	१४४
पुद्गल परिनामी दरब	८१	प्रज्ञा धिसना सेमुसी	२१
पुन्य सुकृत ऊरध वदन	२१	फ	
पुव्वकरमविष तरु भए	२९३	फरस जीभ नासिका	१६३
पूरव करम उदै रस भुंजै	१४९	फरस-बरन-रस-गंध	१५
पूरव अवस्था जे करम-बंध कीने	११३	ब	
पूरब बंध उदय नहि व्यापै	२३९	बरनै सब गुनथानके	३६८
पूर्व उदै सनबंध	१३३	बहुत बढ़ाई कहालों कीजै	४१९
पूर्व बंध नासै सोतो संगीत कला	१६९	बहुविधि क्रिया कलेससौं	१४६
पंच अकथ परदोष	१६८	बात सुनि चौंकि उठै बातहीसौं	१४६
पंच अनुव्रत आदरै	३८६	बानारसी कहै भैया भव्य सुनौ	४३
पंच खिपै इक उपशमै	३८१	बालापन काहू पुरुष	२५७
पंच परकार ग्यानावरनकौ नास	३६१	बैदपाठी ब्रह्म मानि निहचै सुरूप	२६३
पंच प्रमाद दसा धरै	३९२	बौध छिनकवादी कहै	२५६
पंच भेद मिथ्यातके	३७०	बंदौं सिव अवगाहना	९
पंच महाव्रत पालै पंच समिति	३९२	बंध द्वार पुरौ भयौ	२१२
पंडित विवेक लहि एकताकी	१४१	बंध बढ़ावै अंध वै	१७९
प्रकृति सात अब मोहकी	३७८		

पृष्ठ	पृष्ठ	पृष्ठ	पृष्ठ
बंधै करमसौं मूढ ज्यौं	१५७	मिश्र दसा पूरन भई	३७३
ब्रह्मग्यान आकासमैं	४११	मुकितके साधककौं बाधक	१०३
ब्रह्मग्यान-नभ अंत न आवै	४११	मूढ करमकौं करता होवै	१५६
भ		मूढ मरम जानै नही	२७२
भयौ ग्रंथ संपूरन भाखा	४०९	मुनि महंत तापस तपी	२२
भयौ सुध्द अंकूर गयौ	२४०	मुखकै घट दुरमति भासी	२७८
भावकरम करतव्यता	२५४	मृषा मोहकी परनति फैली	२९१
भाव पदारथ समय घन	१९	मैं करता मैं कीन्ही कैसी	१८८
भेदग्यान आरासौं दुफारा करै	२१२	मैं कीनों मैं यौं करौं	२८९
भेदग्यान तबलौं भलौं	१२६	मैं त्रिकाल करनीसौं न्यारा	२९२
भेदग्यान संवर जिन्ह पायौ	१२६	मुख चलिवेकौं सौंन करमकौं	१२
भेदग्यान साबू भयौ	१२७	मुख सरूप सदा चिनमूरति	१०१
भेदग्यान संवरनिदान निरदोष	१२५	मोह मद पाइ जिनि संसारी	१७२
भेदविज्ञान जग्यौ जिन्हके घट	६	मोह महातम मल हर	१५२
भेदि मिथ्यात सु बेदि महारस	१२४	य	
भेषधरि लोकनिकौं बंचै सो	२९९	यथा जीव करता न कहावै	२४६
भेषमैं न ग्यान नहि ग्यान गुरु	२९८	यथा सूत संग्रह विन	२६२
भैया जगवासी तू उदासी व्हैकै	५६	यह अजीव अधिकारकौं	६७
म		यह एकन्त मिथ्यात पख	२५७
मनवचकाया करमफल	२८९	यह निचोर या ग्रंथको	११७
महा धीठ दुखकौं वसीठ	७४	यह पंचम गुनथानकी	३९१
महिमा सम्यकज्ञानकी	१३१	यह सयोगगुनथानकी	४०५
माटी भूमि सैलकी सो संपदा	२२९	या घटमैं भ्रमरूप अनादि	६३
माया छाया एक है	३३९	याहौं नर-पिंडमैं विराजै	२०३
मांसकी गरंथि कुच कंचन-कलस	४१५	याही वर्तमानमैं भव्यनिकौं	४२
मिथ्यामति गंठि-भेद जगी	३८२	र	
मिथ्यावंत कुकवि जे प्रानी	४१५	रमा संख विष घनु सुरा	३४९

पद्य	पृष्ठ	पद्य	पृष्ठ
रविकै उदोत अस्त होत दिन दिन	१८९	वस्तु स्वरूप लखै नही	४१४
राग विरोध उदै जबलौं तबलौं	२७४	वह कुबिजा वह राधिका	२८२
राग विरोध विमोह मल	११४	वानी जहां निरच्छरी	४०४
राणाकौसौ बाना लीनै आपा साधै	२१५	वानी लीन भयौ जग डोलै	४१३
राम-रसिक अर राम-रस	२३२	विनसि अनादि असुद्धता	३५२
रूपकी न झांक हीयै करमकौ	१९१	विभाव सकति परनतिसौं विकल	३६०
रूपकी रसीली भ्रम कुलफकी	२८१	विवहार-दृष्टिसौं विलोकत	८५
रूपचंद पंडित प्रथम	४१८	विसम भाव जामैं नही	३४८
रूप-रसवंत मूरतीक एक पुद्गल	६१	वेदनवारौ जीव	१६३
रेतकीसी गढी किधौं मढी है	१९८	श	
रे रुचिवंत पचारि कहै गुरु	२०४	शिष्य कहै प्रभु तुम कह्यौ	२५३
ल		शिष्य कहै स्वामी जीव	३१४
लक्ष्मी सुबुद्धि अनुभूति कउस्तुभ	३४८	शुद्धनय निहचै अकेलौ आपु	३०
लज्जावंत दयावंत प्रसंत	३८३	शोभित निज अनुभूति जुत	२५
लहिये और न ग्रंथ उदधिका	४०९	श्रवन कीरतन चिंतवन	२१७
लियै द्रिढ पेच फिरै लोटन	१९१	ष	
लीन भयौ विवहारमैं	१४४	षट प्रतिमा ताई जघन	३९०
लोकनिसौं कछु नातौ न तेरौ	३३९	षट सातैं आठैं नवैं	४०१
लोक हास भय भोग रूचि	३७८	स	
लोकालोक मान एक सत्ता है	२२५	सकल-करम-खल-दलन	३
व		सकल वस्तु जगमैं असहाई	२६९
वचन प्रवांन करैं सुकवि	४१६	तरंज खेलै राधिका	२८४
वरतै ग्रंथ जगत हित काजा	३०९	सत्तर लाख किरोर मित	३९१
वरनादिक पुद्गल-दसा	५९	सत्यप्रतीति अवस्था जाकी	३७५
वरनादिक रागादि यह	५८	सदगुरु कहै भव्यजीवनिसौं	३४
वरनी संवरकी दसा	१३०	सदा करमसौं भिन्न	१९३
वस्तु विचारत ध्यावतैं	१३	सबदमांहि सतगुरु कहै	३४१

पद्य	पृष्ठ	पद्य	पृष्ठ
सबरसगर्भित मूल रस	३०९	सुद्धभाव चेतन असुद्धभाव चेतन	७५
समकित उतपति चिहन गुन	३७५	सुद्ध सुछंद अभेद अबाधित	१२२
समता-रमता उरधता	१६	सुद्धातम अनुभव जहां	२३३
समता बंदन थुति करन	३९३	सुद्धातम अनुभौ कथा	३०३
समयसार आतम दरब	४२२	सुद्धातम अनुभौ क्रिया	३०५
समयसार नाटक अकथ	४०९	सुन प्राणी सदगुरु कहै	१९८
समझै न ग्यान कहै करम कियेसौं	१०५	सो बुध करम दसा रहित	२९३
समैसार नाटक सुखदानी	४१६	सोरहसौ तिरानवै बीतै	४२०
सम्यकवंत कहै अपने गुन	२९२	सोभामै सिंगार बसै	३०७
सम्यकवंत सदा उर अंतर	१३३	संकलेश परिनामनिसौं	९७
सम्यक सत्य अमोघ सत	२३	संकलेश भावनि बंधै	१७
सरबविसुद्धी द्वारलौं	३१०	संजम अंस जग्यौ जहां	३८६
सरलकौं सठ कहै	१८७	संतत जाके उदरमै	१६
सर्वसुद्धी द्वार यह	३०६	स्यादवाद अधिकार अब	३१४
सहै अदरसन दुरदसा	३९६	स्यादवाद अधिकार यह	३३५
सात प्रकृति उपसमहि	३७९	स्यादवाद आतमदशा	३३२
साधी दधि मंथमै अराधी	२२७	स्वपर प्रकासक सकति हमारी	३५७
साध्य सुद्ध केवल दशा	३३६	स्वारथके साचे परमारथके साचे	७
सामायिककीसी दसा	३८७	ह	
सासादन गुनथान यह	३२९	हांसीमै विषाद बसै	३४०
सिद्ध समान रुप निज जानै	२८७	हिरदै हमारे महा मोहकी	२८८
सिद्धक्षेत्र त्रिभुवनमुकुट	२१	हिंसा मृषा अदत्त धन	३९३
सिष्य कहै स्वामी तुम करनी	१००	है नांही नांही सु है	३१७
सील तप संजम विरति दान	९९	हौं निहचै तिहुँकाल	२७
सुख निधान सक बंध नर	४२१	ज्ञ	
सुगुरु कहै जगमै रहै	२७७		
सुगुरु ग्यानकै देह नहि	२९७	ज्ञेयाकार ग्यानकी परणति	२७०
सुद्ध दरब अनुभौ करै	२७२	ज्ञेयाकार ब्रह्म मल मानै	२७१
सुद्धनयातम आतमकी	३६		
सुद्ध बुद्ध अविरुद्ध	१६६		

श्रीमदमृतचन्द्रसूरिविरचित नाटक समयसार कलशोंकी वर्णानुक्रमणिका

ङणश	पृष्ठ	ङणश	पृष्ठ
अ		अज्ञानतस्तु सतृणाभ्यवहारकारी	७६
अकर्ता जीवोऽयं	२४६	अज्ञानमय भावानामज्ञानी	८३
अखण्डितमनाकुलं	३६	अज्ञानमेतदधिगम्य	१८३
अचिन्त्यशक्तिः स्वयमेव	१४६	अज्ञानान्मृगपृष्णिकां जलधिया	७७
अच्छाच्छा स्वयमुच्छलन्ति	१४२	अज्ञानी प्रकृतिस्वभाव	२४८
अतो हताः प्रमादिनो	२२८	अज्ञानं ज्ञानमप्येवं	८०
अतः शुद्धनयायत्तं	३०	आ	
अत्यन्तं भावयित्वाविरति	२९४	आक्रामन्नविकल्पभावमचलं	८८
अत्र स्याद्वादशुद्ध्यर्थं	३१४	आत्मनश्चिन्तयैवालं	४०
अथ महामदनिर्भरमन्थरं	१०९	आत्मभावान्करोत्यात्मा	७५
अद्वैताऽपि हि चेतना	२१९	आत्मस्वभाव परभावभि	३३
अध्यास्य शुद्धनय	११५	आत्मानुभूतिरिति	३५
अध्यास्यात्मनि सर्वभावभवनं	३२९	आत्मानं परिशुद्धमीप्सुभिन्न	२६१
अनन्तधर्मणस्तत्त्वं	२५	आत्मा ज्ञानं स्वयं ज्ञानं	८०
अनवरतमनन्तै	२२४	आसंसारत एव धावति	७४
अनाद्यनन्तमचलं	६०	आसंसारविरोधिसंवर	१२१
अनेनाध्ववसायेन	१८९	आसंसारात्प्रतिपदममी	१३७
अन्येभ्यो व्यतिरिक्तमात्मनियतं	२९५	इ	
अयि कथमति मृत्वा	४३	इति परिचिततत्त्वै	४९
अर्थालम्बनकाल एव कलयन्	३२७	इति वस्तुस्वभावं स्वं	१९७
अलमलमतिजल्पै	३०४	इति वस्तुस्वभावं स्वं	१९६
अवतरति न यावद्वृत्ति	५०	इति सति मह	५१
अविचलितचिदात्म	३६१	इतीदमात्मनस्तत्त्वं	३०५
अस्मिन्नानादिनि महत्यविवेकनाटये	६३		

इति	पृष्ठ	इति	पृष्ठ
इतो गतमनेकतां	३५९	एकं ज्ञानमनाद्यनंतमचलं	१६६
इतः पदार्थप्रथनावगुण्ठनाद्विना	२९५	एवं तत्त्वव्यवस्थित्या	३३२
इत्थं परिग्रहमपास्य समस्तमेव	१४८	एवं ज्ञानस्य शुद्धस्य	२९७
इत्थं ज्ञानक्रकचकलना	६४	एष ज्ञानघनो नित्यमात्मा	३७
इत्यज्ञानविमूढानां	३३२	एषैकैव हि वेदना	१६३
इत्याद्यनेकनिजशक्ति सुनितरो पि	३३५	क	
इत्यालोच्य विवेच्य तत्किल	२०९	कर्तुर्वेदयितुश्च युक्तिवशतो	२६२
इत्येवं विरचय्य संप्रति	६९	कर्तृत्वं न स्वभावोऽस्य	२४५
इदमेकं जगच्चक्षु	३०५	कथमपि समुपान्त	४०
इदमेवात्र तात्पर्यं	११७	कथमपि हि लभन्ते	४१
इन्द्रजालमिदमेवमुच्छलत्	८७	कर्ता कर्ता भवति न यथा	९२
उ		कर्ता कर्मणि नास्ति नास्ति	९१
उदयति न नयश्री	३२	कर्तारं स्वफलेन यत्किल	१५६
उन्मुक्तमुन्मोच्यमशेष	२९६	कर्म सर्वमपि सर्वविदो	९९
उभयनयविरोध	२७	कर्मेव प्रवितर्क्य कर्तुं हतकैः	२५४
एकस्य वस्तुन इहान्यतरेण सार्द्धं	२५१	कषाय कलिरेकतः	३६०
एकत्वे नियतस्य शुद्धनयतो	२९	कान्तयैव स्नपयन्ति ये	४४
एकत्वं व्यवहारतो न तु	४८	कार्यत्वादकृतं न कर्म	२५३
एकमेव हि तत्स्वाद्यं	१४०	कृतकारितानुमननै	२८७
एकश्चितश्चिन्मय एवभावो	२२२	क्लिश्यन्तां स्वयमेव	१४३
एकस्य बद्धो न तथा परस्य	८५	क्वचिल्लसति मेचकं	३५८
एकज्ञायकभाव निर्भर	१४१	घ	
एको दूरात्त्यजति मदिरां	९६	घृतकुम्भाभिघानेऽपि	६०
एको मोक्षपथो य एष	३०१	च	
एकः कर्ता चिदहमिह	६७	चिच्छक्तिव्याप्तसर्वस्व	५७
एकः परिणमित सदा	७२	चित्पिण्डचण्डमविलासविकास	३५३

इणश	पृष्ठ	इणश	पृष्ठ
चित्स्वभावभरभावितभावा	८७	द्विधाकृत्य प्रज्ञाक्रकच	२१२
चिरमिति नवतत्त्व	३१	ध	
चित्रात्मशक्तिसमुदायमयो	३५४	धीरोदारमहिम्न्यनादिनिधने	११७
चैद्रूप्यं जडरूपतां च	१२२	न	
ज		न करिष्यामि न कारयिष्यामि	२९०
जयति सहजतेजः	३६१	न करोमि न कारयामि	२८९
जानाति यः स न करोति	१७९	न कर्मबहुलं जगन्न	१७४
जीवाजीवविवेकपुष्कलदृशा	५५	न जातु रागादिनिमित्तभाव	१९५
जीवादजीवमिति	६२	न द्रव्येन खण्डयामि न क्षेत्रे	३५६
जीवः करोति यदि पुद्गलकर्म	८०	ननु परिणाम एव किल	२३८
ट		नमः समयसाराय	२५
टङ्गोत्कीर्णविशुद्धबोधविसरा	३३१	न हि विदधति बद्ध	३४
टङ्गोत्कीर्णस्वरस	१६७	नाश्नुते विषयसेवनेऽपि	१३३
त		नास्ति सर्वोऽपि सम्बन्धः	२५०
तज्जज्ञानस्यैव सामर्थ्य	१३१	निजमहिमतानां	१२४
तथापि न निरर्गलं	१७६	नित्यमविकारसुस्थित	४५
तदथ कर्म शुभाशुभभेदतो	९५	निर्वर्त्यते येन यदत्रकिंचित्	५९
त्वक्त्वाऽशुद्धिविधायि	२३९	निः शेषकर्मफलसंन्यसनात्मनैवं	२९३
त्यजतु जगदिदानीं	४२	निषिद्धे सर्वस्मिन्	१००
त्यक्तं येन फलं स कर्म	१५७	नीत्वा सम्यक् प्रलयम	२४४
द		नैकस्य हि कर्तारौ द्वौ	७३
दर्शनज्ञानचारित्र	२९९	नैकान्तसङ्गतदृशा स्वयमेव वस्तु	३५०
दर्शनज्ञानचारित्रै	३९	नोभौ परिणमतः खलु	७२
दर्शनज्ञानचारित्रै	३८	प	
दूरं भूरिविकल्पजालगहने	८९	पदमिदं ननु कर्म दुरासदं	१४६
द्रव्यलिङ्गममकारमीलतै	३०३	परद्रव्यग्रहं कृर्वन्	२२४

ऽलश	पृष्ठ	ऽलश	पृष्ठ
परपरणतिहेतो	२६	भेदविज्ञानतः सिद्धाः	१२६
परपरिणतिमुञ्जत्	६८	भेदज्ञानोच्छलन	१२७
परमार्थेन तु व्यक्तज्ञा	३९	भेदोन्मादं भ्रमरसभरा	१०६
पूर्णेकाच्युतशुद्धबोधमहिमा	२७७	भोक्तृत्वं न स्वभावोऽस्य	२४७
पूर्वबद्ध निजकर्म	१४९	म	
पूर्वालम्बितबोध्यनाशसमये	३२६	मग्नाः कर्मनयावलम्बनपरा	१०५
प्रच्युत्य शुद्धनयतः	११६	मज्जन्तु निर्भरममी	५२
प्रत्यक्षालिखितस्फुटस्थिर	३२३	मा कर्तारममी स्पृशन्तु	२५५
प्रत्याख्याय भविष्यकर्म	२९१	मिथ्यादृष्टेः स एवास्य	१८८
प्रमादकलितः कथं भवति	२३५	मोहविलासाविजृम्भित	२९०
प्रज्ञाछेत्री शितेयं	२१३	मोहाधदहमकार्ष	२८८
प्राकारकवलितांबर	४६	मोक्षहेतुतिरोधान	१०२
प्राणोच्छेदमुदाहरन्ति मरणं	१६३	य	
प्रादुर्भावविराममुद्रित	३३०	य एव मुक्त्वा नयपक्षपातं	८४
ब		यत्तु वस्तु कुरुतेऽन्य वस्तुनः	२७०
बन्धच्छेदात्कलयदतुलं	२४०	यत्सन्नाशमुपैतितन्न नियतं	१६४
बहिलुठति यद्यपि	२६८	यदि कथमपिधारावाहिना	१२३
बाह्यार्थग्रहणस्वभावभरतो	३२१	यदहकार्षं यदहमचीकरं	२८७
बाह्यार्थैः परिपीतमुञ्जित	३१४	यदिह भवति रागद्वेष	२७६
भ		यदेतज्ज्ञानात्मात्मा ध्रुवम्	१०१
भावयेद्भेदविज्ञान	१२६	यस्मादद्वैतमभूत्पूरा	३६३
भावास्रवाभावमयं प्रपन्नो	१११	यत्र प्रतिक्रमणमेव	२३२
भावो रागद्वेषमोहैर्विना	११०	यादक तादृगिहास्ति	१५४
भिन्त्वा सर्वमपि स्वलक्षण	२१८	यावत्पाक मुपैति कर्मविरति	१०४
भिन्नक्षेत्रनिषण्णबोध्य	३२४	ये तु कर्तारमात्मानं	२४९
भूतं भान्तमभूतमेव रभसा	३४	ये तु स्वभावनियमं	२५२

ऽलश	पृष्ठ	ऽलश	पृष्ठ
ये त्वेनं परलहृतु संवृतीपथ	३०१	वस्तु चैकमलह नानुववस्तुनो	२६१
ये ज्ञानमात्रनलजभावमथीमकम्पां	३५०	वलकल्पकः परं कर्ता	१०
योऽयं भावो ज्ञानमात्रोऽह	३५६	वलगलन्तु कर्मवलषतरु	२१२
यः करोती स करोती केवलं	१०	वलजहती न हल सत्ता	११३
यः परणमतीः सकर्ता	७१	वलरम कलमपरेणा	५६
यः पूर्वभावकृतकर्म	२१३	वलश्रान्तः परभावभावकलना	३२ॢ
र		वलशुवादुवलभक्तोऽपल हल यत्प्रभावा	११३
रागजन्मनल नलमलत्ततां	२७७	वलशुवं ज्ञानमती प्रतर्क्य	३२०
रागद्वेषद्वयमुदयते	२७ॡ	वृत ज्ञानस्वभावेन	१०१
रागद्वेषवलमोहानां	११ॡ	वृतं कर्मस्वभावेन	१०२
रागद्वेषवलभावमुक्तमहसो	२ॢॡ	वृत्यंशभेदतोऽत्यन्तं	२५ॢ
रागद्वेषावलह हल भवती	२७ॡ	वेद्यवेदकवलभावचलत्वा	१५०
रागद्वेषोत्पादकं तत्वदृष्टया	२७५	व्यतीरलक्त परद्रव्यादेवं	२१७
रागादयो बन्धनलदानमुक्ताः	११ॡ	व्यवहरणनयः स्याद्य	२ॢ
रागादीनां ज्ञगती वलगमात्	११ॢ	व्यवहारवलमूढदृष्टयः	३०२
रागादीनामुदयमदयं	२१०	व्याप्यव्यापकता तदात्मनल	७०
रागाद्यास्रवरोधतो	१३०	व्यावहारलकदृशैव केवलं	२६७
रागोद्गारमहारसेन सकलं	१७२	श	
रुन्धन् बन्धं नवमती	१६१	शुद्धद्रव्यनलरुपणार्पलत	२७०
ल		शुद्धद्रव्यस्वरसभवनात्कलं	२७३
लोकः कर्म ततोऽस्तु सोस्तु	१७५	स	
लोकः शाशुत एक एष	१६१	सकलमपल वलहायाहनाय	५ॢ
व		संन्यस्तव्यमलदं समस्तमपल	१०३
वर्णादलसामग्र्यमलदं वलदन्तु	५१	संन्यस्यन्नलजबुद्धलपूर्वमलनलशं	१११
वर्णाद्या वा रागमोहादयो वा	५ॢ	समस्तमलतुयेवमपास्य कर्म	२११
वर्णाद्यैः सहलतस्तथा	६१	सम्पद्यते संवर एष साक्षा	१२५

ऽलश	पृष्ठ	ऽलश	पृष्ठ
सम्यग्दृष्टय एव साहसमिदं	१५९	ह	
सम्यग्दृष्टिः स्वयमयमहं	१३४	हेतुस्वभावानुभवाश्रयाणां	९७
सम्यग्दृष्टे भवति नियतं	१३३	क्ष	
सर्वतः स्वरसनिर्भरभावं	५०	क्षणिकमिदमिहैकः	२५६
सर्वत्राध्यवसानमेवमखिलं	१९३	ज्ञ	
सर्वस्यामेव जीवन्त्यां	११२	ज्ञप्तिः करोतौ नहि भासतेऽन्तः	९१
सर्वद्रव्यमयं प्रपद्य	३२४	ज्ञानमय एव भावः	८२
सर्वं सदैव नियतं	१८२	ज्ञानवान् स्वरसतोऽपि	१५२
सिद्धान्तोऽयमुदात्तचित्र	२२३	ज्ञानस्य संचेतनयैव नित्यं	२८५
स्थितेति जीवस्य निरन्तराया	८१	ज्ञानाद्विवेचकतया तु परात्मनोर्यो	७८
स्थितेत्यविघ्ना खलु पुद्गलस्य	८१	ज्ञानादेव ज्वलनपयसो	७९
स्याद्वादकौशलसुनिश्चल संयमाभ्यां	३५१	ज्ञानिन् कर्म न जातु	१५५
स्याद्वाददीपितलसन्महसि प्रकाशे	३५४	ज्ञानिनो नहि परिग्रह भावं	१५०
स्वशक्तिसंसूचित वस्तुतत्त्वै	३६३	ज्ञानिनो ज्ञाननिर्वृत्ताः	८२
स्वक्षेत्रस्थितये पृथग्विधि	३२५	ज्ञानी करोति न न वेदयते च कर्म	२४९
स्वेच्छासमुच्छलद	८६	ज्ञानी जानन्नपीमां	७१
स्वं रूप किल वस्तुनोऽस्ति	१६५	ज्ञेयाकारकलङ्कमेचकचित्ति	३२२